

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLILAR

KÜLTÜREL

TARİH

SURAIYA FAROQHI

AKILÇELEN
kitaplar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

OSMANLILAR KÜLTÜREL TARİH

Suraiya Faroqhi

OSMANLILAR KÜLTÜREL TARİH

Suraiya Faroqhi

Çeviri: Çağdaş Sümer

AKILÇELEN KİTAPLAR

Yuva Mahallesi 3702. Sokak No: 4 Yenimahalle / Ankara

Tel: +90-312 396 01 11 Faks: +90-312 396 01 41

www.akilcelenkitaplar.com

Yayıncı Sertifika No: 12382

Matbaa Sertifika No: 26062

**Kitabın özgün adı ve yazarı: A Cultural History of the Ottomans,
Suraiya Faroqhi**

©Suraiya Faroqhi, 2016

© Türkçe yayım hakları AKILÇELEN Kitaplar'ındır. Yayıncının yazılı izni olmadan hiçbir biçimde ve hiçbir yolla, bu kitabın içeriğinin bir kısmı ya da tümü yeniden üretilemez, çoğaltılamaz ya da dağıtılamaz.

ISBN: 978-605-9800-77-8

Ankara, 2018

Çeviri : Çağdaş Sümer
Redaksiyon : Tunç Tayanç
Yayına Hazırlık : Zeynep Kopuzlu Taşdemir
Sayfa Düzeni : Özlem Çiçek Öksüz
Kapak Tasarımı : Lodos Grup
Baskı : Salmat Basım Yayıncılık Ambalaj Sanayi Ltd. Şti
Sebze Bahçeleri Cad. Arpacıoğlu İşhanı
No: 95/1 İskitler Ankara

Dostum Tülay Artan'a

Osmanlı İmparatorluğu'nda seçilmiş imalat merkezleri (on yedinci-on sekizinci yüzyıllar)

İÇİNDEKİLER

<i>Görsel Listesi</i>	9
<i>Teşekkür</i>	17
<i>Transliterasyon Üzerine Bir Not</i>	23
<i>Giriş</i>	25

BÖLÜM BİR

Geçmiş Zamanların ve Yabancı Diyarların Eserlerini Es Kullanmak	81

BÖLÜM İKİ

Osmanlı Sultanı: Muzaffer ve Dindar	125

BÖLÜM ÜÇ

Toplum ve Ayrımları	161

BÖLÜM DÖRT

Üç Dinli Bir Dünya: Osmanlı Fetihleri ve Gayrimüslim Nüfus	191

BÖLÜM BEŞ

Savaş ve Barış Yapmak: Savaşmak, Hediye Vermek ve Sınırların Çizilmesi	223

BÖLÜM ALTI

Kıymetli Eşyalar Kullanılarak Yemek ve İçmek	269

BÖLÜM YEDİ

Kumaş ve Deri Yığınları	303

BÖLÜM SEKİZ

Toprak, Su, Hava ve Ateş: Doğanın Hediye ve Tehlikeleri	347

<i>Sonuç</i>	385

<i>Zaman Çizelgesi</i>	401

<i>Kaynakça</i>	409

<i>Dizin</i>	475

GÖRSEL LİSTESİ

Görsel 0. Bir Holbein halısı. Bayerisches Nationalmuseum, München. Holbein: Inv.-Nr. T1598, Teppich mit ornamentaler Gestaltung, Photograph D15440, fotoğrafçı bilinmiyor. Borkopp Restle et al. (2002). *Textile Schätze aus Renaissance und Barock aus den Sammlungen des Bayerischen Nationalmuseums: mit grossen Freuden, Triumph und Köstlichkeit, Ausstellung München, Bayerisches Nationalmuseum: 10.10.2002-16.2.2003* (Münih: Bayerisches Nationalmuseum).

Görsel 1. Roma mezar taşı. Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara. Yazarın fotoğrafı. French, David (2003). *Greek, Latin and Byzantine Inscriptions of Ancyra* (Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi Vakfı), s. 146, No. 43.

Görsel 2. Mekke'yi resmeden çini (on yedinci yüzyıl). Sadberk Hanım Müzesi. SHM-17645küçük. Bilgi, Hülya (2009). *Dance of Fire, Iznik Tiles and Ceramics in the Sadberk Hanım Museum and Ömer M. Koç Collections* (İstanbul, Vehbi Koç Vakfı), s. 434.

Görsel 3. İran tarzı kıvrımlı desenlere sahip bir seccade. MAK. Fotoğraf: © Gerald Zugmann/MAK. T8327. Noever, Peter, ed. (2009). *Global-Lab: Kunst als Botschafts, Asien und Europa/Art as a Message, Asia and Europe* (Viyana: MAK), ss. 300-1. No. 227.

Görsel 4. Belgrad'daki Hint savaş filii. Topkapı Sarayı Müzesi.

TSMK. H.1517, fol.98a. Atıl, Esin (1986). Süleymanname: The Illustrated History of *Süleyman the Magnificent* (Washington, New York: National Gallery of Art ve Harry N. Abrams Inc.), ss. 108-9, III. No.8.

Görsel 5. Çin porseleni kahve fincanları. Sadberk Hanım Müzesi. H. K. 166-3229. Carswell, John (1995). *Chinese Ceramics in the Sadberk Hanım Museum* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Sadberk Hanım Müzesi), s. 137, No. 190.

Görsel 6. Osmanlı İmparatorluğu'nda Orta Avrupa'dan gelen piş-tovlar. Veste Coburg. Kaynak: *Kunstammlungen der Veste Coburg* V79-80.

Görsel 7. Çizimler (miğfer). Bayerisches Nationalmuseum, München. Inv.-Nr. 8248, Grafik türkischer Helm (unvollendet) Fotoğraf D14427 Berlinger. Rapp, Jürgen (2003). 'Der Pergamentriss zu Süleymans Vierkronenhelm und weitere venezianische Goldschmiedeentwürfe für den türkischen Hof aus dem sogenannten Schmuckinventar Herzog Albrechts von Bayern', *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*, 3. Seri 54, 105-49.

Görsel 8. Sultan III. Mehmed'in portresi, Handschrift Rastatt 201, fol. 15b. Kangal, Selmin et al. (2000). *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* (İstanbul, Türkiye İş Bankası), s. 292, NO. 62.

Görsel 9. Hindistan'da bir Osmanlı sefiri. The David Collection, Kopenhag, Envanter numarası 49/1992, fotoğrafçı: Pernille Klemp. von Folsach, Kjeld (1996). *Sultan, Shah and Great Mughal: The History and Culture of the Islamic World* (Kopenhag: The National Museum), s. 411, No. 386.

Görsel 10. IV. Mehmed'i resmeden bir çizim. Nordiska Museets, Stockholm. Picture_0035 Mats Landin, © Nordiska museet.

Ådahl, Karin (2006). *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Râlab'm İstanbul Ziyareti ve Resimleri 1657-1658*, çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap Yayınevi), s. 79.

Görsel 11. II. Mahmud'un portresi. Staatsbibliothek Berlin. Cod. or.fol. 3064, Bl. 73b/74a. Sergi kataloğu (1985). *Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit* (Recklinghausen: Aurel Bongers).

Görsel 12. Genç bir Osmanlı beyefendisi (Levni) ve Bursalı bir kadın (Levni). Topkapı Sarayı Müzesi, TSMK. H.2164, fol.10b ve fol7a. İrepoğlu, Gül (1999). Levni: *Nakış Şiir Renk* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı), ss. 180, 186, No. 7a ve 10b.

Görsel 13. Tartı ve ağırlıklar. Pera Müzesi. PMA 645 (tartılar) ve PMA 241 (ağırlık). Suna ve İnan Kıraç Vakfı Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri Koleksiyonu, Kürkman, Garo (2003). *Anadolu'da Ağırlık ve Ölçüleri* (Antakya: AKMED) No. 148 ve 185 (sayfa numarası yok).

Görsel 14. Bir köylü aile. Staatsbibliothek München. td33905-00001. Stackelberg, Otto Magnus Freiherr von (1831). *Trachteb und Gebräuche der Neugriechen* (Berlin: Reimer), ayrı basımlar.

Görsel 15. Bir yeniçeri ve esirini gösteren çini tabak. Völkerkunde-Museum. Münih (şimdi: Museum der fünf Kontinente). Yeniçeri tasviri 17-33-33@1Ektra-SAM-2. Kalter, Johannes ve Irene Schörenberger ('003). *Der lange Weg der Türken* (Stuttgart: Lindenmuseum), s. 129, No. 139.

Görsel 16. 1727 yılına tarihlenen çini bir levha. V&A. 1756-1892. V&A <http://collections.vam.ac.uk/item/O106609/tile-unknown/> (erişim tarihi: Kasım 2014).

Görsel 17. Kilise'ye ait gümüş tabak (Ortodoks-Osmanlı). Sadberk Hanım Müzesi. M.1228-15674. Pitarakis, Brigitte ve Chris-

tos Merantzias (2006). *A Treasures Memory: Ecclesiastical Silver from Late Ottoman Istanbul in the Sevgi Gönül Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi), s. 28.

Görsel 18. Ermeni kilisesine ait perde. Sadberk Hanım Müzesi. SHM 11801-İ1134. Bilgi, Hülya ve İdil Zambak (2012). *Ottoman Embroideries in the Sadberk Hanım Collection: ... Skill of the Hand, Delight of the Eye* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi), s. 156, No. 45.

Görsel 19. Üstte: Bir Yahudi Kadın. Irvin Cemil Schick'e aittir. Chappelle, George de la (1648). *Recueil de divers portraits des principales dames de la Porte du Grand Turc, tirée au naturel sur les lieux et dédiée à Mme la Comtesse de Fiesque* (Paris: Antoine Estienne), No. III, sayfa numarası yok. Altta: Siyah paltosu ve beyaz baş örtüsüyle bir Yahudi kadın. Costumes Turcs Vol II: Resim (suluboya). Türk kıyafetlerini gösteren bir albümden Folio 31. Siyah bir entari giyen ve başının ve omuzlarının etrafına beyaz bir kuşak saran Yahudi kadın; Reg. No. 1974, 0617, 0.12.2.31; PRN. RFM38487.

Görsel 20. Miğfer. Hofjagd- und Rüstkammer. JRK_C_159_11470. Sandbichler, Veronika. *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunsthistorischen Museum* (Vienna ve Innsbruck: Kunsthistorisches Museum, 1997), ss. 12-13, No. 9.

Görsel 21. Bir matara. Hofjagd- und Rüstkammer. HJRK_C_28_17747_ret. Beaufort-Spontin, Christian ve Matthias Pfaffenbicher (2013). *Meisterwerke der Hofjagd- und Rüstkammer* (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum Wien, ed. Sabine Haag) (Vienna: Kunsthistorisches Museum).

Görsel 22. Bir bozdağan, İstanbul'dan Apafy'ye hediye. Hofjagd- und Rüstkammer. HJRK_C_128_54405. Beaufort-Spontin, Christian ve Matthias Pfaffenbicher (2013). *Meisterwerke der Hofjagd-*

und Rüstkammer (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum Wien, ed. Sabine Haag) (Viyana: Kunsthistorisches Museum).

Görsel 23. Tuğ. Ambras. PA 571. Auer, Alfred, Margot Rauch, Katharina Seidl (2009). *Fernsucht: Die Suche nach der Fremde vom 16. bis 19. Jahrhundert* (Viyana ve Ambras: Kunsthistorisches Museum Wien), ss. 56-57, No. 3.6.

Görsel 24. Gösterişli bir çadır. Armeemuseum Ingolstadt. A. 1854. Atasoy, Nurhan (2000). *Otağ-ı Hümayun: Osmanlı Çadırları*. (İstanbul, Aygaz), ss. 262-63.

Görsel 25. 1699 sınırına dair bir çizim (Luigi Ferdinando Marsigli). Bologna Üniversitesi Kütüphanesi. Fondo Marsili ms 1044, n. 39. Lodovisi, Achille (2012). 'Come nasce una frontiera: Le ricognizioni di Luigi Ferdinando Marsili sul nuovo limes balcanico', *La scienza delle armi: Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730)*, ed. Francesca Baldi et al. (Bologna: Pendragon), ss. 172-73, No. 6.

Görsel 26. Kahve fincanı. Kütahya. Sadberk Hanım Müzesi. Kütahya fincan – 3934. Altun, Ara, Gönül Öney, John Carswell (1991). *Türk Çini ve Seramikleri*, çev. Tülay Artan (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi), s. 73.

Görsel 27. Sofra. Ambras. AM_PA_773_777?03-1. Auer, Alfred, Margot Rauch, Katharina Seidl (2009). *Fernsucht: Die Suche nach der Fremde vom 16. bis 19. Jahrhundert* (Viyana ve Ambras: Kunsthistorisches Museum Wien), s. 52, No. 9.

Görsel 28. Şölenlerde kullanılan bir tabak. Sadberk Hanım Müzesi P. 373-9513. Bilgi, Hülya (2009). *Dance of Fire, Iznik Tiles and ceramics in the Sadberk Hanım Museum and Ömer M. Koç Collections* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı), s. 344.

Görsel 29. Süslemeli tahta kaşıklar. Ambras AM_PA_773_777_03.1.

Auer, Alfred, Margot Rauch, Katharina Seidl (2009). *Fernsucht: Die Suche nach der Fremde vom 16. bis 19. Jahrhundert* (Viyana ve Ambras: Kunsthistorisches Museum Wien), s. 52, No. 9.

Görsel 30. Sarık ve kavuğu. Ambras. AM_WA_2818_1-1. Sandbi-chler, Veronika. *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunsthistorischen Museum* (Viyana ve Innsbruck: Kunsthistorisches Museum, 1997), ss. 18-19, No. 19.

Görsel 31. On sekizinci yüzyıla ait bir kadın elbisesi. Sadberk Ha-nım Müzesi. SHM 14150-K.808-6. Görünür, Lâle (2010). *Os-manlı İmparatorluğunun Son Döneminden Kadın Giysileri* (İstan-bul, Yapı ve Kredi Yayınları), ss. 64-64, No. 4.

Görsel 32. 1600'ler ilâ 1700'lerden deri bir kaftan. Museum Ves-te Coburg. Gr. Kat. XX.011. Kretscmar, Marit et al. (1979). *Os-manisches-türkisches Kunsthandwerk aus süddeutschen Sammlungen* (Münih: Callwey), ss. 142, 163.

Görsel 33. İpek kaplı bir çift ayakkabı. Ambras KK_5386_3-1.

Görsel 34. Bursa dokuması tarzında bir kilise kumaşı. MAK © Ge-rog Mayer. T3624. Noever, Peter, ed. (2009), *Global-Lab: Kunst als Botschaft, Asien und Europa/Art as a Message, Asia and Europe* (Vi-yana: MAK), ss. 216-17, No. 157.

Görsel 35. Lotto tarzı bir halı. Bayerisches Nationalmuseum, Mü-nih. Inv.-Nr. T1601, Teppich mit ornamentaler Gestaltung Fo-toğraf No. D4131 Stöckmann, Marianne. Borkopp Restle et al. (2002). *Textile Schätze aus Renaissance und Barock aus den Samm-lungen des Bayerischen Nationalmuseums: mit grossen Freuden, Triumph und Köstlichkeit, Ausstellung München, Bayerisches Nati-onalmuseum: 10.10.2002-16.2.2003* (Münih: Bayerisches Natio-nalmuseum).

Görsel 36. TOPRAK: Bahçede bir lale (İznik vazosu). V&A. Londra, Birleşik Krallık. 232-1876. Atasoy, Nurhan ve Julian Raby (1994). *Iznik, the Pottery of Ottoman Turkey*, ed. Yanni Petsopoulos (Londra: Alexandria Press & Lawrence King), No. 703 (sayfa numaraları yok).

Görsel 37. SU: Bir çeşmenin parçası seramik levha. Hood Museum, Dartmouth College, Hannover, NH, ABD. C.971.42. Blair, Sheila S. ve Jonathan M. Bloom ed (1991). *Images of Paradise in Islamic Art* (Hannover, NH: Hood Museum of Art, Dartmouth College), s. 71.

Görsel 38. HAVA. Gülsuyu şişesi. Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul. H. K. 78-3141. Carswell, John (1995). *Chinese Ceramics in the Sadberk Hanım Museum* (İstanbul, Vehbi Koç Vakfı ve Sadberk Hanım Müzesi), s. 103, No. 125.

Görsel 39. ATEŞ: Bosna tarzı bir soba. *Ottoman Archeology in Hungary*'den bir çizim. Sabján, Tibor ve Végh, András (2003). 'A Turkish House and Stove from the Water-Town (Víziváros) in Budapeşte', *Archeology of the Ottoman Period in Hungary*, ed. Ibolya Gerelyes ve Gyöngi Kovács (Budapeşte: Macar Ulusal Müzesi), s. 295, No. 14 ve 15.

Görsel 40. İstanbul'da bir yangın. Museo Correr, Venedik. *Memorie turche*, codice in folio, piccolo, cartaceo del secolo XVII, Ms. Cicogna 1971 (gia MCCCXLVIII), fol. 186b. Çağman, Filiz, Attilia Dorigato et al. (1995). *Yüzyıllar Boyunca Venedik ve İstanbul Görünümleri/Vedute di Venezia ed Istanbul attraverso i secoli (İstanbul: İtalyan Kültür Merkezi)*, s. 269.

TEŞEKKÜR

Maddi kültür pek çok Osmanlı tarihçisi için görece yeni bir alandır. Elinizdeki kitap da öğrencileri –ve kendimi– bu konuyla haşır neşir kılma çabalarımın bir ürünüdür. Birkaç yıl boyunca İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde lisans öğrencilerine bu konu hakkında ders verdim ve İstanbul, İznik ve Bursa’daki müzelere düzenlediğim akınlarda bana eşlik ederken gösterdikleri sabır –ve hatta bazen heves– için onlara teşekkür borçluyum. Kütahya seramikleri ya da Anadolu halıları hakkında konuyla ilgili bilgim sınırlı olduğunda bile, genellikle şevkle verdiğim, bitmek bilmeyen söylevleri dinlediler.

Bir müze uzmanı ve bir sanat tarihçisi olmadığımın, bu konulardaki uzmanların tavsiyelerinden çok yararlandım. İstanbul’daki Sadberk Hanım Müzesi’nden, Osmanlı kumaşlarına dair bilgisi olağanüstü olan Lâle Görünür’e yardımları için minnettarım. Daha önceki bir aşamada, 2006’ya kadar Topkapı Sarayı Müzesi’nin tekstil küratörü ve sonrasında da önemli bir sergi düzenleyicisi olan Hülya Tezcan’ın engin tecrübesinden faydalandım. Viyana’daki Museum für angewandte Kunst/Gegenwartskunst, kısaca MAK’tan Barbara Karl benim de bir parçası olma şansını bulduğum bir sempozyumun katılımcılarına, bugün bu müzede ser-

gilenen ve eskiden Habsburglara ait olan halılara ilişkin büyüleyici bir sunuş yaptı. Atina'daki Benaki Müzesi'nden Anna Ballian, kendisiyle tanıştığımda, ayinlerde kullanılan tabak ve kadehlerin Osmanlı-Rum bağışçılarının yazıları üzerine makalelerini benimle paylaşma nezaketini gösterdi ve müzesinde sergilenen pek çok Anadolu yapımı parçadan haberdar olmamı sağladı. Nazan Ölçer tarafından Sabancı Müzesi'nde (İstanbul) düzenlenen sergiler, kataloglarıyla birlikte, önüme yeni ufuklar açtı ve daimi bir neşe ve ilham kaynağı oldu. İstanbul'daki 500. Yıl Vakfı Türk Musevileri Müzesi'nin müdürü Nisya Isman, Tanzimat öncesi dönemin Osmanlı Yahudi kültürüyle ilgili günümüze ulaşmış nadir parçalar için koleksiyonunu araştırdı. Budapeşte'deki Macar Ulusal Müzesi'nin elinde bulunan parçaları keşfederken rehberliğinden faydalandığım Ibolya Gerelyes'e de teşekkür borçluyum. Tam da yeniden düzenlendiği sırada Victoria ve Albert Müzesi'nin İslam bölümünü gezdiren Tim Stanley'e de teşekkür ederim.

Üniversitelerdeki Osmanlı sanatı ve eserleri üzerine çalışan tarihçilere de minnettarım ve kendi adıma yapmış olabileceğim yanlış yorumlar için aforlarını diliyorum. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden emekli Nurhan Atasoy'un çalışmaları olmasaydı, bu projeye başlayamazdım bile. Ayrıca, yaptığı pek çok yayınlı, resmen emekli olduktan sonra bile bir insanın ne kadar çok şey başatabileceğini göstererek tüm diğer yaşlı araştırmacılara ilham kaynağı olmuştur. Charlottesville VA'da bir kış günü, Walter Denny'nin (University of Massachusetts in Amherst) yorulmak bilmez şevki-ne tanıklık ettim ve şimdi University of Virginia'da çalışan Amanda Phillips, sadece Osmanlı ipekli ve kadifeleriyle ilgili bilgi sunmakla kalmadı, aynı zamanda bugün İngiltere'deki Birmingham Müzesi'nin depolarında saklanan Orta Doğu sanat eserlerini görmemi de sağladı. Eveline Sint Nicolaas (Rijkmuseum, Amsterdam) Cornelis Calkoen hakkında bilgi toplamama yardım ederken, Münih'te-

ki Ludwig Maximilians Universität'ten emekli Hans Georg Majer, cömert bir şekilde Osmanlı sultanlarının portrelerine, özellikle de şu ya da bu nedenle Alman koleksiyonlarına girmiş olanlarına dairengin bilgisini benimle paylaştı. Ayrıca, Elif Akçetin (University of Illinois, Chicago), Stefan Hanß (Cambridge University), Amanda Phillips, Giorgio Riello (Warwick University) ve Christin Woodhead (University of Durham) metni okuyup yorum yapma inceliğini gösterdiler; onlara ne kadar teşekkür etsem azdır. Son olarak, Tülay Artan (Sabancı Üniversitesi, İstanbul) yıllar boyunca çok yakın bir dost oldu ve Osmanlı sanatıyla ilgili bilgisi daimi bir esin kaynağıydı.

Maddi nesneler hakkındaki bir kitabın görsellere ihtiyacı vardır ve bunu 'kısıtlı bir bütçe'yle yaparken, pek çok cömert müzeden ve küratörlerinden yardım aldım. Eksiksiz bir liste kitapta yer almaktadır; ama bazı kişiler bu tür bir listede bahsedip geçmenin asla yeterli olmayacağı ölçüde bana yardımcı oldular. Hepsinden önce, İstanbul'un Büyükdere semtindeki Sadberk Hanım Müzesi'nin müdürü Hülya Bilgi'nin ve küratörü Lâle Görünür'ün yardımları vazgeçilmezdi. Yaprak Özkonu (Pera Müzesi) cömertçe bir Osmanlı ağırlığının resmi konusunda yardım etti ve İbolya Gerelyes de nazik bir şekilde yeniden yapılmış bir Osmanlı dönemi sobasını gösteren bir çizimi kitaba almama izin verdi. Londra'daki Victoria ve Albert Müzesi'nden Tim Stanley, Müze'nin ana sayfasının içinden çıkamamayı becerdiğimde bana görseller sağlayarak yardımcı oldu. Avusturya'daki Innsbruck şehrinin yakınlarında bulunan Schloss Ambras'da, Margot Rauch'un ve Viyana'daki Hofjagd- und Rüst-kammer'de bürosuna randevusuz gitmiş olmama rağmen çok ihtiyaç duyduğum bilgileri sağlayan Stefan Krause'nin yardımlarına müteşekkirim. Topkapı Sarayı Müzesi'nde Esra Müyessiroğlu çok yardımcı oldu ve Irvin Cemil Shick (İstanbul) cömert bir şekilde kendi şahsi kütüphanesinde yer alan George de la Chappelle'e ait

bir kıyafet kitabından on yedinci yüzyıla ait bir gravürü kitabıma almama izin verdi.

Türk Kültür Vakfı tarafından verilen Türk Kültür ve Sanat Bursu'nu alma şansına sahip olmasaydım, bu resimler renkli olarak basılamazdı: Bu kurumun idarecilerine içten 'teşekkürler'. Elbette, bu kitabın içeriği Türk Kültür Vakfı'nın görüşlerini yansıtmamaktadır; bu açıdan tek sorumlu benim.

Pek çok nesne, onları süsleyen yazılar sayesinde tanımlanabilmiştir, fakat uzman olmayan biri için, bunları okumak zor, hatta imkânsız olabilir. Rumca ve Ermeniceyi hiç bilmemem nedeniyle yardım istemek durumunda kaldım. Bilhassa, Osmanlı taşra tarihine ilişkin bilgilerimizin genellikle ne kadar sınırlı olduğunu anlamamı sağlayan Anna Vlachopoulou (LMU Münih) ve Marinós Srayannis'in (FORTH, Rethymno, Yunanistan) cömert yardımlarından faydalandım. Gizemli Ermenice yazıya gelince, yine LMU'dan Talin Suciyan'ın bilgi ve sabrına minnettarım.

Bilgisayarla ilgi sorunlar, redaksiyon, kitapların temini ve genel moral destekleri için, tümü İstanbul Bilgi Üniversitesi'nden Büşra Kösoğlu, Daniel Ohanian ve Zeynep Yeşim Gökçe'ye, ayrıca Koç Üniversitesi'nden (İstanbul) Mustafa Erdem Kabadayı'ya minnettarım. Vera Costantini (Ca' Foscari Üniversitesi, Venedik) maharetleriyle hayati bir resmi temin etmeme yardımcı oldu. Güneş Işıksel (Madeniyet Üniversitesi, İstanbul) de değerli yorumlarda bulundu. Münih'teki LMU'da Elfie Semen, Hayim Malkhasy, Alexander Morar ve Adrian Gheorge, eğer tek başıma olsaydım ilerlememi engelleyecek bir dizi çıkmazla uğraştılar. Ayrıca, yeni kurulan Toplumsal ve Beşeri Bilimler Fakültemizin dekanı Aydın Uğur hep ilham verdi ve teşvik etti. I. B. Tauris'den Azmina Siddique ve Henry Howard bu metnin basıma hazırlanmasına yardım ettiler; destekleri için kendilerine çok minnettarım.

Son olarak, Giorgio Riella ile Anne Gerritsen'e (her ikisi de

Warwick University, Coventry’de çalışmaktadır) ve Luca Molá’ya (European University Institute, Fiesole yakınlarındaki San Domenico) eserlerin üretim ve tüketimiyle ilgili bir çok konferansa davet ettikleri için müteşekkirim. Bu bir araya gelişler bakış açımı çok genişletti ve ümit ediyorum ki müze ve sergileri dolaşan hevesli bir amatörün gözlemlerinin ötesine geçmemi mümkün kıldı. Elbette cömert bir şekilde zamanlarını ve uzmanlıklarını sunan bu insanların hiçbirisi, hiçbir biçimde geriye kalmış olabilecek hatalardan sorumlu değildir.

TRANSLİTERASYON ÜZERİNE BİR NOT

Arap eyaletleri de dahil olmak üzere Osmanlı dünyasıyla ilişkili kişi isimleri, coğrafi terimler ve eşyalar modern Türkçenin kurallarına göre yazılmıştır. Osmanlı dışı İslam dünyasıyla ilgili terimler içinse, genellikle bazı harf imlerini kaldırarak *Encyclopedia of Islam*'ın 2. baskısındaki kullanımlara bağlı kaldım.

GİRİŞ

1571 civarında, Sultan II. Selim'in (s. 1566-74) sarayının önde gelen isimlerinden olan Ahmed Paşa, Augsburg ve/veya Nuremberg'den birkaç saat sipariş ettiğinde, gerçek bir yanlışlıklar komedisinin başlamasına neden oldu. İlk olarak, istenilen nesnelerden birinin ayrıntılı bir tasviri Augsburg'a ulaştığında yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığı, ticaretin son derece geliştiği bu şehirde kimsenin Osmanlı Türkçesi okuyamadığı ortaya çıktı ve belgenin tercüme edilmesi için Viyana'ya gönderilmesi gerekti. Habsburg yetkilileri yanıt olarak, saatlerin kaliteli olması ve makul bir süre içinde bitirilmesi gerektiğini belirten emirler gönderdiler; ama kuşkusuz başka nedenlerle birlikte bahsi geçen dil sorunu yüzünden süreç hızlandırılmadı. Kısa bir süre sonra, 1573'te Ahmed Paşa –yaygın bir isim olsa da muhtemelen aynı kişi– tarafından sipariş verilen başka saatler, güçlü sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın eline geçti (y. 1506-79). (Yeri gelmişken, Latin Avrupa'ya sık sık sipariş gönderen Sokullu'nun emrinde, Almanca konuşan bir saat ustası zaten vardı.) Ahmed Paşa kayıplarını telafi etmek için dönemin Habsburg sefirinin aracılığıyla iki saat daha sipariş etti: Saatler günümüze kalmamış olsa da, çizimleri hâlâ Viyana arşivlerinde bulunmaktadır.¹

¹ Mraz (1980), ss. 47-50.

Tarifi güç bir maddi kültür

İstanbul'a ulaşmalarının ardından Ahmed Paşa'nın saatlerine ne olduğunu bilmiyoruz. Belki de Topkapı Sarayı'nın arşivlerinde yapılan çalışmalar bugünkünden daha ileri bir seviyeye geldiğinde, bu özel örnek ile ilgili daha fazla şey bulabileceğiz. Fakat bir bütün olarak bakıldığında Osmanlı maddi kültürü, görece keşfedilmemiş bir alan olmayı sürdürüyor.

Bunun en önemli nedenlerinden biri, pek çoğu başka her şeyi göz ardı edecek şekilde yazılı kaynaklara odaklanan tarihçilerin aldıkları eğitimidir. Ancak başka nedenler de var: Ne de olsa, Osmanlı dünyasında, arşiv malzemeleri son derece bol bulunmakla kalmayıp, bize toplumun nasıl işlediğiyle ilgili pek çok şey de söylemektedir. Belki de mevcut bu malzeme daha az belirleyici olsaydı, araştırmacılar nesnelerin de dâhil olduğu başka kaynaklar bulmak için daha fazla heves gösterirlerdi. Fakat şimdiki hâliyle Osmanlı tarih yazımı, genellikle arşiv araştırmalarına dayanmaktadır ve artık bazı belgeler bilgisayarla araştırılabilirdiğinden bu durum daha da belirgindir. Uzun bir süre boyunca gölgede kalmış olan vakayinâmeler de artık bir miktar ilgi görmektedir: Neden bazı yazarlar, aralarındaki ihtilafların zaman zaman Osmanlı İstanbul'unun sokak ve pazarlarına sızdığı şu ya da bu saray hizbinin tarafında yer aldı? Osmanlı tarih yazımına gösterilen bu görece yeni ilgi muhtemelen, biraz gecikmeyle de olsa Osmanlı uzmanlarına da ulaşan anlatı tekniklerine ve yaratıcı edebiyatla tarih yazımı arasındaki puslu sınırlara gösterilen ilgiden kaynaklanmaktadır.²

Öte yandan –sultanların sarayında saklanan çok sayıda eser ve eşya bir yana bırakılırsa– savaşlar ve eski imparatorluğun Müslü-

2 Kafadar (1995); Piterberg (2003); Tezcan (2010). Kitap boyunca 'Osmanlı uzmanı' terimiyle Osmanlı dünyasına ilişkin yirminci ve yirmi birinci yüzyıllarda yapılan, belki de ilk baskısı 1919'da çıkan Köprülü (1966) ile başlatılabilecek çalışmalara atıfta bulunulacak.

man ve gayrimüslim nüfuslarının yerlerinden edilip yeniden iskân edilmeleri, bir zamanlar mevcut olan maddi kültürün önemli bir kısmının yok olmasına yol açmıştır. Mülteciler sık sık yollarda soyulmuş ve menzillerine varmalarının ardından, yaşamda kalabilmek için değerli eşyalarını satmışlardır. Zengin Osmanlı ailelerinin şu anki kuşak için herhangi bir işe yaramayan eşyalardan kurtulma eğiliminde olmaları da mümkündür: Pek çok aile, büyük annenin düğün kıyafetini ya da büyük büyük babanın fesini saklamaya herhangi bir değer atfetmemiştir.³

Dahası, en azından Türkiye’de, belirli müzeler yastık kılıfları, kadın elbiseleri, terazi ve kantarlar ya da Ortodoks Kilisesi’ne ait gümüşler gibi, sultanlar ve aileleri için üretilmemiş eşyalara ilgi göstermeye sadece son birkaç on yılda başlamışlardır.⁴ Dolayısıyla 1950’lerde ve 1960’larda hâlâ etrafta olan çok az sayıda eşyayı bugün bulmak iyice zorlaşmıştır: Paslanmaz çelik, emaye ve –dar bütçeli evler için– alüminyum tencereler yaygınlaşınca, pek çok ev bakır güğüm ve tencerelerden kurtulmuş olmalıdır.⁵ Eğer bugün Osmanlı tarihi üzerine çalışan öğrencileri maddi kültüre ciddi bir ilgi göstermeye ikna etmek için çaba harcamak gerekiyorsa, bunun sorumlusu, en azından kısmen, geçmişte kullanılan pek çok nesnenin bu ‘görünmezliği’dir.

Bununla birlikte eşyalar bize, özellikle de ticaret ve diğer kültürlerarası bağlantıların söz konusu olduğu yerlerde, yazılı kaynakların asla bahsetmedikleri şeyler anlatabilir.⁶ Nitekim bazı tekstil ürünleri söz konusu olduğunda, radyo-karbon tarihlemesindeki gelişmeler, *terminus post quem* ile *terminus ante quem* arasındaki süreyi 50

3 Bu değerlendirmeyi dostum Selçuk Esenbel’e borçluyum.

4 Diğer kurumların yanı sıra, İstanbul’daki Sadberk Hanım Müzesi ile Pera Müzesi bu eşyalara odaklanır.

5 Bir katalog için bkz. Atasoy (2013).

6 On sekizinci yüzyıl Britanya’sından güzel bir örnek için bkz. Riello (2009), ss. 26-32.

yıla kadar daraltmıştır. Ruth Barnes, Eski Kahire'deki (Fustât) kazılarda çıkan ve bugün Oxford'daki Ashmolean Müzesi'nde sergilenen pamuklulara dayanarak, Hint pamuklularının Mısır'a ithalatının, sadece yazılı kaynaklara dayandığımızda varsayabileceğimiz gibi 1600'lerde görülen bir yenilik olmadığı sonucuna varabilmiştir. Bilakis, Hint kumaşları Memluk ve Osmanlı Mısır'ında, yani on beşinci ve on altıncı yüzyıllarda zaten iyi bilinmekteydi.⁷ Ayrıca Julian Raby İstanbul'un merkezindeki Saraçhane mahallesinde yapılan kazılarda bulunan görece büyük miktarda kırık Çin porselelinin, İznik çinilerinin 1600'lerin başında yaşadığı gerilemeyle bir ilgisi olabileceğini ileri sürmüştür. Bu sonuç da yine sadece arkeolojiye dayanmaktadır; çünkü Osmanlı uzmanları kadar sanatseverleri de üzen bir gelişme olan İznik mallarındaki gerilemeye ışık tutacak çok az belgeye sahip olduğumuz bugün herkes tarafından bilinmektedir.⁸

Yine de, belirli bir maddi nesneyi inceleyerek elde edilebilecek sonuçları en uygun şekilde getirmek için, araştırmacılar çoğunlukla yazılı belgeleri de kullanmak zorundadır; çünkü ahşap ya da mermer bir nesneden bilgi edinmek için nerede ve kim için üretildiğini araştırmamız gerekir. Bu tür bir araştırma, söz konusu nesnenin üzerinde bir yazı varsa çok daha kolay olacaktır; ancak bu tür eşyalar pek de yaygın değildir. Dahası, yazının gerçekten de yazıldığını iddia ettiği zamana ait olup olmadığını bulmamız da gerekmektedir. Sürprizlerle karşılaşmak her zaman mümkündür: Nitekim Ankara'da 1970'lerde antikacılar, üzerinde yazı bulunan bakır kapların daha yüksek fiyatlara satıldığını fark ederek, bazen müşterilerine sunmadan önce kapların üzerlerine sözde önceki sahiplerine ait olan sahte isimler yazıyorlardı.⁹

7 Barnes (1997).

8 Atasoy ve Raby (1989).

9 Bakır kaplar alırken bu tür sahtekârlıklar hakkında uyarılmıştım.

Bu nedenle, maddi kültürü araştıran tarihçi, eğer mümkünse, söz konusu nesnenin bir tür ‘biyografisini’ ortaya çıkarmaya, tıpkı sergileyeceği bir nesnenin kökeni konusunda endişeli olan bir galeri sahibi gibi, belirli bir parçanın zaman içinde kim(ler)e ait olduğunu ve sahiplerinin bununla ne yaptıklarını bulmaya çalışacaktır.¹⁰ Başka bir şekilde söyleyecek olursak, araştırmacı sahiplikteki değişikliğe eşlik eden işlev ve/veya anlamdaki değişiklikleri tespit etmeyi deneyecektir. Osmanlı bağlamında, çoğu örnekte bu tür biyografileri bir araya getirmek son derece zordur. Ama istisnalar da vardır: Örneğin bir halı, eğer bir imparatorluk sarayından bir diğerine bağışlanmışsa, envanterler yardımcı olabilir. Özellikle de bir Osmanlı sanat eseri Kremlin’e gönderilmişse bu daha kolaydır; çünkü çarlara hizmet eden bürokratlar Moskova’nın ve daha sonra da St. Petersburg’un hazinelerine giren diplomatik hediyelere ilişkin epey ayrıntılı kayıtlar tutmuşlardır.¹¹ Floransa arşivlerinde bulunan Osmanlı tekstil ürünlerinin alımına ilişkin çok sayıda kayıt göz önüne alındığında, Floransalı Medici prenslerinin 1600 civarında satın aldıkları ve saraylarının deposuna gelişleri özenle kaydedilen iki Osmanlı halısının tarihini yazmak mümkün duruma gelir.¹²

Potansiyel bir okur, maddi kültürün toplumsal dinamikleri açıklayamayacağını iddia ederek yapmaya çalıştığımız şeyin sınırlı bir ilgi çekeceğine dair itirazda bulunabilir ve bir düzeyde bu itirazı bütünüyle geçerlidir. Bununla birlikte, maddi eşyalar çoğunlukla yazılı metinlerde nadiren tartışılan toplumsal âdetlere işaret ederler ve iki ya da daha fazla nesneyi karşılaştırdığımızda, dolaylı bir biçimde olsa bile toplumsal değişimi fark etme imkânı bile bulabiliriz. Nitekim bir şehzadenin sünnetine ve ziyafetine davet edi-

10 Kapytoff (1986).

11 Billington (2001).

12 Spallanzani (2007).

len insanları mavi-beyaz bir porselen ya da çini üzerinde tasvir eden bir on sekizinci yüzyıl minyatürü, bize o yıllarda tabak ve testilerin sandık ya da dolaplarda saklanan koleksiyoncu eşyaları olmadıklarını, en azından şöenlerde gerçekten kullanıldıklarını anlatmaktadır. Diğer yandan, Yıldız ya da Dolmabahçe Sarayı'nda misafirler için kurulan sofrayı gösteren bir on dokuzuncu yüzyıl fotoğrafı da, muhtemelen Sèvres porselenlerinin ya da belki yeni Yıldız imalathanelerinde üretilen bazı ürünlerin artık moda hâline geldiğini anlatır.

Tüketim örüntülerindeki bu değişimler, 1800'lerin sonlarında Osmanlı Sarayı'nın, on sekizinci yüzyıldaki bir sünnet düğününün davetlilerinden daha farklı bir grup alıcıya yeni bir mesaj vermek istediğinin göstergesi olabilir. Muhtemelen 1700'lerde, Osmanlı seçkinlerinin üyeleri Çin porseleninin ve Çin'den esinlenen İznik çinilerinin eskiliğini, aynı zamanda nadirliğini ve estetik değerlerini takdir ediyorlardı. Ancak on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde, üst düzey memur ve yabancı diplomatlara ev sahipliği yapan sultan, imparatorluğunun 'modernliğini' vurgulamak istemiş ve bunun için en yeni Sèvres takımını ve kısa bir süre önce kurulan saray imalathanesinin ürünlerini sergilemeyi daha uygun bir taktik olarak görmüş olabilirdi. Bu karşılığı Osmanlı seçkinlerinin en yüksek seviyelerinde yaşanan ve maddi kültüre yansıyan toplumsal değişimin bir vechesi olarak görebiliriz.

Yazılı ve resimli kaynaklar

Belirtildiği gibi, hâli vakti yerinde Osmanlılar –yoksullar ne yazık ki neredeyse tamamen görüş alanımızın dışındadır– tarafından kullanılan eşyalara ilişkin yazılı kaynaklar, genellikle arşivlerde bulunabilir. Çin'de âdet olduğundan farklı olarak, maddi eşyalar-

la ilgili edebî metinlere son derece ender rastlanır.¹³ Kuşkusuz en önemli kaynak türü, vergi veren tâbi sınıftan (*reyyadan*) biri öldüğünde mirasının varisleri arasında bölüştürülmesi için kadınların kâtipleri tarafından oluşturulan tereke defterleridir. Bu hizmet karşılığında varisler, ücret olarak mirasın belirli bir yüzdesini kadıya ve yardımcılara verirlerdi. Varis olmadığında ve/veya varislerden bazılarının yaşı küçük olduğundaysa kadı makamına başvurmak zorunluydu. Dolayısıyla günümüze ulaşmış tereke defterlerinin pek çoğu bu tür örneklerle ilgili olmalıdır. Seyahat hâlindeki tüccarların malları ise, evden uzakta ölmeleri diğer insanlara göre daha olası olduğundan, muhtemelen olması gerektiğinden fazla temsil edilmiştir. Kaydedilmiş diğer pek çok vakada, tartışmalı miraslar kayıt altına alınmış olmalıdır; ancak ailelerindeki erkeklerden genellikle daha yoksul olan kadınlar, değişen oranlarda daha az temsil edilmiştir. Bunlar ve genel olarak kadı sicillerindeki kayıtlara ilişkin diğer sınırlar, Osmanlı tarihçilerinin ilgisine mazhar olmuştur ve bunlarla erken modern dönemin İngiliz, Fransız, Hollanda ve Venedik envanterlerinin değerleri ve sorunları arasında açık benzerlikler bulunmaktadır.¹⁴

Sultanın vergiden muaf maiyetleri (*askerî*) söz konusu olduğunda, hükümdar ilkesel olarak –hem din, hem de hukuk âlimlerinden oluşan ulema dışında– bu kişilerin bütün mal varlığı üzerinde hak iddia edebilmekteydi. Fakat sıkı bir pazarlığın ardından, mirasın bir kısmını müteveffanın ailesine geri vermek âdettendi. Ulema mensuplarıysa, hükümdara yargıç ya da medrese hocası olarak hizmet etmiş olmalarına rağmen servetlerini varislerine intikal ettire-

13 Bildiğim kadarıyla, meşhur Uşak halıları üzerine bir Osmanlı tebaası tarafından yazılan tek kaynak, yorulmak bilmez on yedinci yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi'ye ait birkaç satırdan oluşmaktadır: Evliya Çelebi (2005), s. 24. Bir Sinolog olan meslektaşım Elif Akçetin, bana Osmanlı seçkinlerinin maddi dünya söz konusu olduğunda ağzı sıkı olmalarının nedenlerini sormuştu. Ne yazık ki bu soruya yanıt veremiyorum.

14 Veinstein (1980); Riello (2013).

biliyorlardı. Dolayısıyla isimleri, genellikle mirasları *askerî kassam* adıyla bilinen özel bir sicil memurunun alanına giren müteveffa askerilere ilişkin kayıtlarda yer almamaktadır.¹⁵

Bu koşullar altında, imparatorluğun şehirlerinin büyük bir bölümünden günümüze kalmış kadı sicillerinde yer alan tereke defterleri, ilgili şehirde yaşayan toplumu bir bütün olarak yansıtan servet dağılımı ya da tüketim örüntülerine ilişkin sonuçlara ulaşmamıza izin vermez. Başka bir deyişle, tereke defterleri sadece doğrudan ilgi alanlarına giren insanlara ilişkin belge sunar. Muhtemelen askerî kayıtlar sultanın memurlarının kayda değer bir kısmını içeriyordu. Bu yüzden askerî kayıtların bu gruba ilişkin temsil değerleri daha fazladır; çünkü hazinenin mümkün olduğunca fazla mal ve eşyanın izini sürmekte çıkarı vardı. Fakat öte yandan, saray mutfağı için çalışan bir balıkçı gibi insanlar da saraya çok mütevazı bir hizmet verdikten sonra askerî kayıtlara girebilirlerdi. Dolayısıyla *askerî kassam* sicilleri, ‘Osmanlı seçkinleri’ adını verebileceğimiz insanlara dair derli toplu bir resim sunmamaktadır.

Maddi yaşamı inceleyen bir tarihçi için, bütün envanter kategorileri bir sorun kaynağıdır; çünkü kâtipler çoğunlukla söz konusu nesneleri tanımlayabilmemizi sağlayacak pek çok açıklayıcı ayrıntıyı defterlere kaydetmezlerdi. Nitekim standart değer taşıyan sentetik boyaların yokluğunda, boya için kullanılan maddenin fiyatı belirli bir kumaş ya da derinin satış fiyatını mutlaka etkilemiş olsa da, renkleri herhangi bir düzen içinde belirtmemişlerdir. Kâtiplerin büyük bir kısmı yine fiyatları etkileyen kaftan, perde ve yatak örtülerine eklenen süslerden de söz etmezler. Eğitilmiş insanlar

15 Barkan’ın (1966) Edirne’den 90 küsur örnek defter içeren çalışması, temel çalışma olmayı sürdürmektedir. Bir başka önemli katkı, on yedinci yüzyıl İstanbul’undan da örnek defterler içeren Öztürk’ün (1995) çalışmasıdır. En yakın tarihli çalışma olarak Karababa (2012) ile karşılaştırılabilir. İstatistikî teknikler kullanan bu son çalışma, 350’den fazla Bursa defterinin incelenmesine dayanır. 1700 civarında Şam için bkz. Establet ve Pascual (1994), (1998), (2005) ve (2011).

için maddi kültürün önemli bir unsuru olan kitapları da tasvir etmekten genellikle uzaktırlar. Özellikle kitaplar Arapça ya da Türkçe olmadığına muğlak ifadelerle sık rastlanmaktadır. Dahası, kâtipler bir yerden bir diğerine önemli farklılıklar içerebilecek yerel bir terminoloji kullanmışlardır; bu nedenle 1700 civarında kullanılan Şam kumaşlarına ilişkin titiz bir araştırma, örneğin on altıncı yüzyılda Bursa ya da Şam üzerine çalışan bir araştırmacıya ancak sınırlı bir yardım sunmaktadır.¹⁶

Tereke defterlerinde bahsi geçen eşyaları zihinsel olarak yeniden inşa etmek, günümüze kalan nesnelerin tarihi eğer sultana ait değilse çoğunlukla on dokuzuncu yüzyıldan geriye gitmediğinden daha da zorlaşır. Bazen eski nesnelerin 1850 civarındaki muadillerine benzemiş olmaları gerektiği varsayımıyla çalışmak kaçınılmazdır. Fakat bu tür bir yöntem, Osmanlı tebaasına kuşkusuz gerçek yaşamda olduğundan çok daha muhafazakâr tüketim örüntüleri atfetmemiz nedeniyle amacımıza zarar verebilir.

İdari olarak tespit edilmiş fiyatlara ilişkin narh sicilleri, sık sık imalat süreçlerine dair kısa açıklamalar içerdiklerinden daha yararlıdır. Örneğin kâtipler, eğer pazarda satılmak üzere belirli türde bir çorba yapıyorsa, kayıtlara yemek tariflerini bile dâhil edebilirlerdi.¹⁷ Dahası, bu belgeler bize İstanbullu müşterilerin, Batı Anadolu'da Manisa da dâhil olmak üzere epey uzak yerlerden deri alabildiklerini de anlatmaktadır. Kuşkusuz mevzu bahis mallardan bazıları Osmanlı başkentine daha yakın bir yerelikte *à la façon de Manisa* üretilmiş/boyanmış da olabilir. Bununla birlikte esas sorun, taşra şehirleri için narh listeleri günümüze ulaşmış olsa bile, bu listelerin çoğunlukla sadece birkaç temel gıda ve ham maddeyi içermeleri ve bu yüzden imalat yerleri ve biçimleri üzerine çok fazla bilgi sunmamalarıdır.

¹⁶ Establet ve Pascual (2005).

¹⁷ Barkan. ed. (1942); Kütükoğlu ed. (1978); eadem (1983).

Bu son meseleyle ilgili olarak, şu ya da bu loncanın faaliyetlerini idare eden düzenlemeler (*nizam*) yararlı olabilir. On altıncı ve on yedinci yüzyıllarda bu tür düzenlemelerin kayıt altına alınmış olanları kısa ve düzensizdir. 1700'lerde, özellikle İstanbullu zanaatkârlar, zaman zaman resmî düzenlemelere uyma konusunda olumlu bir çaba içinde olmuşlardır. Zira Osmanlı yetkilileri zanaatkârlar arasındaki ihtilaflara ancak taraflardan biri resmî bir şikâyetle bulunursa müdahil olurlardı. Bu tür bir durumda, tecrübeli ustaların zanaatlarının kuralları hakkında ayrıntılı bilgi vermeleri gerekiyordu ve beyanları daha sonraki zanaatkârları da bağlayacak şekilde emsal teşkil ederdi.¹⁸ On sekizinci yüzyıl zanaatkârlarının neden seleflerinden daha ısrarcı bir şekilde düzenleme talep ettikleri gizemi korumaktadır; fakat bu döneme gelindiğinde lonca muhtesipleri genellikle denetleyecekleri zanaat hakkında sınırlı bilgiye sahip olan resmen atanmış kişiler olduklarından, belki de zanaatkârlar hükümet düzenlemeleriyle çıkarlarının daha fazla gözetileceğine inanıyorlardı.¹⁹ Yine *nizamlar* da ilgili loncaya bağlı bir zanaatkârın uyması gereken bütün kuralları içermek zorunda değildi; esas vurgu, geçmişte ihtilafa neden olan sorunlara yapıydı. Fakat yine de bu metinler şehir pazarlarında, özellikle de İstanbul'dakilerde satılan mallara ışık tutabilir.

Burada ele alınan dönemin sonu, yani on dokuzuncu yüzyılın ortaları için, Anadolu ve Balkanların geniş kesimlerini kapsayan, gelir üreten mülkleri kaydetme ve gelecekteki vergilendirmeler için sağlam bir temel oluşturma çabasıyla hazırlanan temettuat defterlerine sahibiz.²⁰ Bu defterler erkek mülk sahiplerini tek tek saymaktadır. Bununla birlikte (tarlaların, dükkânların ya da bostanların aksine) tüketim malları herhangi bir gelir üretmediğinden bu ka-

18 Ahmet Ka'la et al ed (1997-98), cilt 1, İstanbul EsnafTarihi 1.

19 Faroqhi (2007c).

20 Hayashi ve Aydın (2004).

yıtları tutanların ilgisini pek çekmemiştir.²¹ Sonuç olarak, bu son derece ayrıntılı araştırmaların, buradaki amaçlarımızla ancak sınırlı bir ilgisi vardır.

Osmanlı tasvir sanatı son derece stilizeydi; yine de belirli koşullar altında, maddi kültür tarihçisine çok yararlı olabilir. Erken modern Avrupa tasvirlerinin birer kaynak olarak değeri konusunda Peter Burke gibi bir uzmanın yaptığı yorumlar, Osmanlı uzmanları için de ufuk açıcı olabilir: Burke, pek çok tasvirin daha önceki modellerden kopyalanmış olmasına ya da hami ve sanatçıların belirli bir mesaj vermek için gerçekliği bozmuş olmalarına rağmen, ortaya çıkan sonucun yine de yararlı olduğunu öne sürer. Nihayetinde tarihçi, dükkân ya da konutlardaki sıradan, gündelik eşyaların kullanım ya da tertibini, en iyi çağdaş resimleri incelediğinde gözünün önünde canlandırabilir.²² Osmanlı bağlamında, Zeynep Tarım Ertuğ on altıncı yüzyıl minyatürlerini inceleyerek, saraydaki eğlencelerde, yazılı kaynakların nadiren sözünü ettiği bir âdet olan odayı vazolara konulmuş çiçeklerle süslemenin yaygın olduğunu gösterir.²³ Başka bir bağlamda, kâtip ve müzehhiplerin birlikte lüks bir cilt üzerine çalıştıkları atölyeleri gösteren minyatürler bulunmaktadır. Ressam, Burke'ün Avrupa resim sanatı için de gözlemlediği gibi, kullanılan alet ve malzemeleri tasvir etmiş olabilir; ancak Osmanlı sanatçısı bize elyazması imalatıyla ilgili toplumsal ilişkiler hakkında da bir şeyler söyleyecektir. Ne de olsa hami ve yazarlar, resamlardan daha görünür bir şekilde karşımıza çıkmaktadır; bu yüzden ele alınacak konuların seçilmesinde –ve belki de mizanpajda– son söz hamilere ve yazarlara aitmiş gibi gözükmektedir. Fakat minyatürler birer bilgi kaynağı olarak kullanılmak istendiğinde, İs-

21 Pek çok özel evin de kayda geçmeden kalmış olması gerektiğini gösteren Terzi (2004), s. 155 ile karşılaştırın.

22 Burke (2006).

23 Tarım Ertuğ (2014).

tanbul'un ve bir dizi Anadolu ve Mezopotamya şehrinin yerleşim planlarıyla ilgili bilgi edinmek için didik didik edilenler, özellikle Matrakçı Nasuh'un Sultan Süleyman'ın Irak seferine eşlik eden tasvirleri gibi coğrafi bir anlamı da olan sanat eserleridir.²⁴

Avrupalı seyyahların sözlü yorumları, Osmanlı maddi kültürüyle ancak birkaç noktada ilgiliyken, on beşinci yüzyıldan başlayarak ürettikleri tasvirler genellikle son derece değerlidir. 1800'lerin sonlarından beri, hem İtalyan, hem de Kuzey Rönesanslarına ait resimlerin Osmanlı halılarına ilişkin gerçekçi tasvirler içerdikleri ve uluslararası halı terminolojisinde, Lorenzo Lotto (y. 1480-1556/57) ve Genç Hans Holbein'in (1497-1543) sık sık söz konusu eşyaları resmetmelerinden kaynaklı olarak, belirli halı türlerinden 'Lotto' ya da 'Holbein' diye söz edildiği bilinmektedir. Kuşkusuz on yedinci yüzyıl Barok resmi ya da aynı döneme ait Neo-klasik Fransız resmi, Osmanlı'ya ait ya da diğer eserlerin ayrıntılı tasvirlerine izin verecek 'fotografik gerçekçiliğe' pek de eğilimli değildi; oysa 1600'lerde pek çok Hollandalı sanatçı tam da bu tür kesinliğe odaklanmıştı. Bu yüzden Onno Ydema'nın Hint, İran ve —esas itibarıyla— Osmanlı halılarını resmeden yaklaşık bin adet Hollanda resmi tespit etmesi şaşırtıcı değildir.²⁵

Halılar dışındaki maddi kültüre dair bilgiler, İstanbul'da çalışan Avrupalı sanatçılara ait Latin Avrupa'daki müşteriler için üretilmiş farklı tarzlarda çok sayıda resimden gelmektedir. Elbette tarihçinin bakış açısına göre, bu tasvirlerin değerleri sınırlıdır; çünkü Avrupalı sanatçılar Osmanlı dünyasına dair pek az bilgiye sahiptiler, Müslüman ailelerin konutlarına giremezlerdi; dahası, çoğunlukla kâğıda dökmek istedikleri sahnelerin önünde bir ilk eskiz çizimleri bile mümkün değildi. Yine de, Nurhan Atasoy'un da belirttiği gibi, bu

24 Denny (1970); Yurdaydın ed. (1976); Emiralioğlu (2014).

25 Erdmann (t.y.); Ydema (1990, yeni baskı 1991).

tür sanatçılar özel bir ikametgâhta ya da تنها bir mekânda çalışa-bildiklerinde binalara ve doğaya dair iyi yorumlar üretebilmişler-dir.²⁶ On altıncı yüzyıl için, elimizde İstanbul'a gelen bazı ziyaretçi-lerin, bazen dostlarının anısına hazırlanmış bir cilde (*album amico-rum*) dâhil edilmek üzere sipariş verdikleri guaşlar bulunmaktadır. Diğer örneklerde, sanat eseri bir kıyafet albümü için bir temel teşkil etmiş de olabilir ki bunlarda zaman zaman sadece seçkin şahsi-yetler değil, İstanbul sokaklarında karşılaşılacak insanlar da res-medilmiştir.²⁷ Kıyafet albümleriyle ilgili bir hayli araştırma yapıldığından, sanat tarihçisi olmayan bir araştırmacı için bile bu kay-naktan türetilmiş bazı tasvirleri bir bağlama oturtmak mümkün hâle gelmiştir.

On sekizinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Avrupalı seçkin-ler bir süredir Osmanlı sanat eserlerini, özellikle de tekstil ürünle-rini kullanıp kopyalıyorlardı. Daha yaygın olan ve daha uzun sü-ren *chinoiserie* zevkine benzer bir şekilde, bu modaya da *turquerie* adı verilmişti. Her ikisi de ressam olan Jean Baptiste Vanmour ve Jean-Étienne Liotard, bu akımın öncüleriydiler. Sık sık Avrupalıla-rı Osmanlı kıyafetleri içinde resmetmişlerdi. En azından tekstiller söz konusu olduğunda, Liotard'ın eserleri belirli bir görgü tanık-lığı değeri de taşımaktaydı; çünkü modellerinin, pahalı ve egzotik kıyafetlerinin gerçekçi bir üslupla resmedilmesini istediklerini var-sayabiliriz.²⁸

Modeller, Karşılaşmalar ve Mozaikler Üzerine

Bu proje için başlangıç noktası, yazarın Roma, özellikle de geç dö-nem Roma arkeolojisine duyduğu hayranlıktır. Nihayetinde, mü-

²⁶ Atasoy (1986).

²⁷ Stichel (1991).

²⁸ Sint Nicholas, Renda, İrepoğlu ve Bull (2014).

zeleri ziyaret eden herkesin fark edeceği gibi, Romalılar bize gittikleri her yerde inanılmaz sayıda maddi nesne bırakmışlardır. Bu yüzden, örneğin, çok da önemli olmayan Rhaetia eyaletinin bir süre merkezi olmuş Augsburg gibi bir Alman şehrinde, bütün bir müzeyi doldurmaya yetecek kadar buluntu günümüze ulaşmıştır. Geç antikite tarihçileri, yazıtların da dâhil olduğu bu muazzam malzeme yığınının takdire şayan bir şekilde yararlanmışlardır: Évelyn Patlagean'ın geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde yoksulluk üzerine yaptığı abidevi çalışma ve daha yakın bir tarihte Trier (Almanya) ve Lüksemburg'da imparator Constantinus (272-337) üzerine açılan kapsamlı bir sergiye dayanan katalog, örnek olarak belirtilebilir.²⁹ Dikkat çekici bir biçimde, Roma Britanyası üzerine yapılan hararetli tartışmalar Osmanlı uzmanları için bir esin kaynağı hâline gelebilir. Aynı şey Richard Reece'in Geç Roma arkeolojisiyle ilgili, hem öğretici, hem de eğlenceli olmayı başarabilen anlatımı için de geçerlidir.³⁰ Buna ek olarak, Roma Britanyası üzerine çalışan arkeologların, Roma ilahları ve âdetlerinin kabul ya da reddedilmesine dair düşünceleri de ufuk açıcı olabilir; bazı argümanlar aydınlatıcıyken, bazıları da, en azından, 'belge fetişisti' bir tarihçinin kulağına daha az ikna edici gelir.³¹ Bütün bu çalışmalarda, broşlar, hacılara ait mataralar ve yağ lambaları gibi alelade eşyalar, tarihçinin ticarete, cinsiyetler arası ilişkilere, sıradan taşralıların dindarlığına ve dönemin yazılı kaynaklarının haklarında söyleyecek pek az şeyi olduğu diğer konulara erişmesini sağlar.³²

Fakat ancak Neil MacGregor'ın *The History of the World in 100 Objects* isimli kitabını –büyük bir keyifle– okuduktan sonra, Os-

29 Demandt ve Engemann ed (2007).

30 Patlagean (1977); Demandt ve Engemann ed. (2007); Reece (2. baskı, 2007).

31 'Belge fetişizmi' kavramını meslektaşım Halil Berktaş'a borçluyum; bkz. Berktaş (1992), s. 111.

32 Ferris (2002), s. 8 özellikle bu kapsama girer.

manlı maddi kültürünü nasıl sunabileceğimle ilgili fikirler kafamda şekillenmeye başladı.³³ Elbette MacGregor inanılmaz bazı avantajlarla işe koyulmuştu: çünkü bütün bir British Museum'un varlıkları elinin altındaydı. Sonuç olarak, gerçekten de 'bir dünya tarihi' yazmaya soyunabildi. Ne de olsa, bugün British Museum'un sergi salonlarında gördüğümüz önemli parçaların pek çoğu, Britanya İmparatorluğu'nun dünyaya yayıldığı, on sekizinci, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Londra'ya ulaşmıştı. Dahası, devam eden İngiliz Milletler Topluluğu bağlantıları sayesinde, müze son 65 yılda da yeni parçalar edinmeyi sürdürdü. Dolayısıyla 'bütün dünya'nın British Museum'un koleksiyonlarında yansımaları bulunduğunu söylemek sadece hafif bir abartma sayılmalıdır.

Doğruyu söylemek gerekirse, MacGregor'un dünyanın maddi kültürünü yazarken sahip olduğu avantajlardan bir diğeri, ben de özel bir kıskançlık duygusu uyandırmıştır; çünkü bir yazar bütün dünya hakkında yazdığında, bir şeyleri dışarıda bıraktığına dair makul bir eleştiri getirilemez. Öte yandan, konu Osmanlılar olduğunda, her zaman, kuşkusuz biraz da haklı bir biçimde, İstanbul'un öne çıkarıldığı, eyaletlerinse yeterince önemsenmediğini söyleyecek birileri çıkacaktır. Ya da bir başka eleştiri, Müslüman nüfusa merkezî bir yer verildiğini, Hristiyan ve Yahudilerinse geri plana atıldığını ileri sürecektir. Elbette Osmanlı dünyasını, nüfusu on dokuzuncu ve yirminci yüzyıldaki savaşların, cinayetlerin, sürgünlerin ve göçlerin sonucunda daha türdeş hâle gelen Türkiye Cumhuriyeti'nden ibaret saymak çok önemli bir hatadır. Bununla birlikte, bu sınırlılıklara rağmen, –kuşkusuz seçkinlere ait– Osmanlı maddi kültürüne ilişkin bir tartışmanın bize sunacak çok şeyi olduğuna inanıyorum.

Elinizdeki projenin odağını oluşturan 41 nesneyi, bu çoğunluk-

33 MacGregor (2010).

la tartışmalı arkaplan çerçevesinde tartışmayı tasarlıyorum.³⁴ Buradaki güçlüklerden biri, sultanlar ve hizmetkârları çevredeki eyaletlerin eserlerine sadece sınırlı bir ilgi gösterdiklerinden, Osmanlı dünyası için British Museum ile karşılaştırılabilecek herhangi bir havuzun bulunmamasıdır.³⁵ Kuşkusuz, örneğin Sultan I. Selim'in (s. 1512-20), fethettiği ama elinde tutmayı başaramadığı Batı İran'daki hayranlık duyulan Timurlu-Ak Koyunlu uygarlığına ait eser ve sanatçıları beraberinde getirme hevesi gibi istisnalar bulunmaktadır. Biraz daha geç bir tarihe atıfta bulunarak, Sultan III. Murad'ın halı üretiminde hüneleriyle parlayan ustaların, Osmanlı'nın Mısır eyaletinden saray atölyelerine yeni fikirler ve teknikler taşıyacakları İstanbul'a getirilmesine dair emrini belirtebiliriz.³⁶ Birkaç yıl boyunca bir kez daha Osmanlıların elinde kalan Batı İran'dan gelen ganimetler, anlaşılan o ki, 1600 civarında ve sonraki 50 yıl boyunca görülebiliyor ve takdir ediliyordu. Fakat eyaletlere ait eserlerin Qing İmparatorluğu'nda (16446-1912) hükümdar tarafından yönetim sanatının bir parçası olarak sistematik bir biçimde toplanması gibi bir şeye rastlanmamaktadır.³⁷

Avrupa'da üretilmiş eserlerden oluşan ve –en azından geçici bir süre için– Osmanlı depolarında saklanan ganimetlerse, daha nadir olmakla birlikte mevcuttu. Nitekim Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa (ö. 1536), Buda'dan bir süre sarayının avlusunu süsleyen bir heykel getirmiş ve sultanların kütüphanesi, Sultan II. Abdülhamid (s. 1876-1909) iade etmeye karar verene dek, Macaristan Kralı Matthias Corvinus'a ait bir dizi cilde ev sahipliği yapmıştır.

34 Türkçede 'kırk,' 'pek çok' anlamına gelir. Kitabı 41 ya da 'çok sayıda' nesne almayı öneren, meslektaşım Güneş Işıksel oldu.

35 Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki yabancı arkeologlar ve Osmanlı arkeolojisi ve müzelerinin doğuşu için bkz. Bahrani, Çelik ve Elden ed. (2011).

36 Ahmed Refik (yeniden baskı 1988).

37 İran'dan gelen ganimetler için: Faruqi (2012). Bir kez daha: Çin pratiğiyle ilgili yorumları için Elif Akçetin'e teşekkür ederim.

Sultanların, Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde elyazması ve matbu eserler toplamalarına rağmen, bir imparatorluk müzesi kurulması ancak imparatorluğun son döneminde hız kazanan bir proje olmuştur.³⁸ Bu yeni gelişme, sultanın hâlâ çok geniş olan topraklarının hemen her yerinde sayısız kazıya katılan ve müdür olarak atandığı yeni modernleştirilmiş imparatorluk müzesinde (Müze-i Hümayun) sergilenmek üzere Suriye'den lahitler ve başka parçalar getiren Osman Hamdi Bey'in (1842-1910) girişiminin bir sonucuydu.³⁹ Birkaç istisna dışında etnografik koleksiyonlar, ancak önceki yüzyılların maddi kültürünün büyük bir kısmının kaybolduğu Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmıştır. Pek çok örnekte bu koleksiyonlar 1925'te bütün tekke ve zaviyelerin kapatılması gibi siyasi kararların birer sonucuydu. Dolayısıyla, tek bir bölgeyi mümkün olduğunca geniş bir şekilde kapsamayı amaçlayan koleksiyonların sayısı gerçekten de çok azdır. Bunun sonucu olarak, Osmanlı maddi kültürüne dair bir çalışma tek bir müzeye odaklanmamak ve inceleyeceği parçaları bütün dünyaya yayılmış çok sayıda kaynaktan toplamak zorundadır.

Bu nedenle böylesi bir kitabı bir araya getirmek, sergi açmayı tasarlayan bir küratörünkini andıran bir iştir. Bir yandan, yan yana konulan parçalar bir hikâye anlatmalıdır; ama öte yandan temel sorun, sahiplerinin parçaların sergiyi düzenleyenler tarafından tasavvur edilen yerde gösterilmelerine izin verip vermeyecekleridir. İş tasvirlerin yeniden basılmasıyla ilgili izinlerin alınmasına geldiğinde, her yazar en kolay ulaşabileceği kaynaklara gidecektir. Benim örneğimde, bunlar İstanbul'da, daha küçük bir ölçekte de Güney Almanya ve Avusturya'da bulunuyordu. Yukarıda çerçevesi çizilen nedenlerle bazı konular hakkında diğerine kıyasla çok daha fazla

38 Shaw (2003), ss. 149-71.

39 Pera Müzesi, İstanbul (katalog, 2011).

bilgi mevcuttur, ki bu da sergi kataloglarını yazan ve derleyen kişilerin yakından bildikleri bir meseledir.⁴⁰

Farklı bir düzeyde, bu kitabı yazmak, farklı renklerde taşların az ya da çok bütüncül bir resim yaratmak için kullanıldığı bir mozaik yapmaya da benzer. Nihayetinde, tanımı gereği bir mozaik, taş, çini ve cam gibi farklı malzemelerden oluşur ve sanatçı bu birbirine benzemeyen malzemelerden birleşik bir tasvir yaratmayı amaçlar. Aynı şekilde, bu kitap da 1840 öncesinde Osmanlı seçkinlerinin maddi kültürüne ilişkin geniş kapsamlı genel bir bakış sağlama çabasıdır. Ümit ederim ki, seçilen eserlerin birbirinden tamamen farklı doğası, okuru tekil ağaçlardan ziyade ormanı görmekten alıkoymaz.

Tarihyazımına kısa bir bakış: Ganimet, haraç ve hediyeler

Osmanlı eserlerine ilişkin tarih ve sanat tarihi arasında nazik bir dengeye oturan bir çalışmanın birçok içerimi bulunmaktadır ve konuyu ele alış biçiminin pek de sistematik olmadığını kabul etmek zorundayım. Bu kitabın başlığının da ima ettiği gibi, İstanbul'u merkez edinmiş Osmanlı seçkinlerinin toplumsal ve kültürel tarihini, büyük oranda yine aynı seçkinlerin mensuplarına ait olan maddi nesnelere ayrılmış bir dizi bölüm üzerinden tartışacağız. Sanat tarihçileriyle arkeologların normalde benimsedikleri yöntemle benzer bir şekilde, verili bir nesnenin üretildiği yere ve sonunda şimdi görülebildiği koleksiyona gelene kadar nasıl ve ne zaman yer değiştirdiğine atıfta bulunarak bir bağlam sunmaya çalıştım.

Buna ek olarak, maddi nesneler zaman zaman İstanbul'a dışarıdan gelen modellere göre de üretilmiş olabilir. Birlikte ele alındıklarında, ithal porselen Çin fincan ve tabakları, bunlardan esinlene-

⁴⁰ Tartışılan parçaların neredeyse tamamı daha önce, çoğunlukla da birden çok kez yayımlandığından, 'gerçek' sergi kataloglarının vazgeçilmez bir parçası olan katalog girişlerini dâhil etmedim.

rek yapılan İznik ya da Kütahya çinileriyle birlikte çok uzak mesafeler arasındaki kültürel etkileşimin belgeleri olarak görülebilir. Daha soyut bir düzeyde, bu kitap, aynı zamanda, Osmanlı seçkinlerinin tüketiminin incelenmesine mütevazı bir giriş niteliğindedir; fakat tartışmanın merkezinde tıpkı bir on yedinci yüzyıl Hollanda yaşam tarzında olacağı gibi merkezî bir yere sahip olan büyüleyici bir dizi somut eser yer almaktadır. Elbette, bu kitap Osmanlı tarihinde bir devrim yapmak iddiasında değildir; Osmanlı seçkinlerini mal satın alan, hediye veren ve hediye kabul eden kişiler, bir başka deyişle çoğunlukla değerli maddi malların sahipleri olarak sunmaya çalışmaktadır. Bu edinimleri –ya da lüks nesnelerin başkalarına verilmesini– mümkün kılan toplumsal ilişkiler, sultanın hizmetkârlarının çok uzaklara dek yayılmış bir coğrafyadaki toplumsal tutumlarına katkıda bulunmuştur.

Maddi kültür, yazıtlardan hanımların kıyafetlerine, ekmek ya da pirinçten mezar taşlarına kadar çok farklı nesneyi kapsadığından, tek bir parçanın bile tarihini yazmaya yönelik, ‘neredeyse her şey’in içine atıldığı bir karmaşayla sonuçlanacak bir çaba anlamsız olacaktır. Bunun yerine, Osmanlı seçkinlerinin kendi mülkiyetlerine geçen malları hangi yöntem ve araçlarla kullanıp muhafaza ettiklerini araştırmak daha yararlıdır. Igor Kopytoff ve Patrick Geary’nin çalışmalarından başlayarak, aklıma dört başlık geliyor: Ganimet, haraç, hediye ve ticaret.⁴¹ Sorunun bir başka boyutu da, bir zamanlar Osmanlı seçkinlerine ait olan malların bu kişilerin elinden nasıl çıktıklarıdır: Bu, sultanlar tarafından el konularak, satış yoluyla, seçkin statülerini kaybeden mirasçılara dağıtılarak ve yağma sayesinde gerçekleşiyordu. Ancak bu başka bir hikâyedir.

Ganimet meşru bir temellük yolu olmuş ve sultanlara büyük bir itibar getirmiştir. 1600’lerin başlarında, çok sayıda insan bir sulta-

41 Kopytoff (1986); Geary (1986)

nın sadece projeyi finanse etmek için gerekli bir ganimet elde ettikten sonra, etrafındaki binalarla birlikte büyük bir cami inşa ettirme hakkı olduğuna inanıyordu; zira bu amaçla tebaasından toplanan vergileri kullanmaması gerekirdi. Sultan I. Ahmed (s. 1603-17) bu yüzden herhangi bir zafer ya da ganimet elde etmeden büyük cami külliyesinin inşasına giriştiği için bir miktar eleştirilmiştir. Bu nedenle genç hükümdara yakın insanlar ve mimarı Mimar Mehmed Ağa, teşebbüsü ya camiyi cennetin bir tasviri ve ‘sapkın’ Şiilere karşı bir üstünlük iddiası şeklinde anlatarak ya da tasarımı hangi koşullar altında gösterilmiş olursa olsun takdir edilmesi gereken bir nitelik olan sultanın cömertliğine atfederek kendilerini savunmak zorunda hissetmişlerdir.⁴²

Bir sultan sadece gayrimüslimlere karşı savaşlardan değil, İranlı Şiilerle yapılanlardan da ganimet elde edebilirdi. I. Selim (s. 1512-20) Tebriz’den canlı ganimet olarak zanaatkârlar getirtmişti. Ayrıca yazar ve seyyah Evliya Çelebi (y. 1611-1683’den sonra) esasen bu şehirdeki imparatorluk sarayından alınan ve muhtemelen 1500’lerin sonlarında Özdemiroğlu Osman Paşa’nın adamları tarafından ele geçirilen ganimetlerin bir parçası olan bir köşkün boyanmış süslemelerini ballandıra ballandıra anlatmıştı.⁴³ İran tarzı parçaların, özellikle de Timurlu çeşidinden olanların büyük itibarı göz önüne alındığında, bu tür bir sanat eserinin İstanbul’daki sanat meraklılarının ilgisini, İstanbul’a gelişinden on yıllar sonra bile çekmeye devam ettiği görülmektedir. Ne yazık ki, her ikisi de İstanbul’da bulunan Topkapı Sarayı ve Askeri Müze’deki Safevi tarzı miğferler şu ya da bu savaş meydanından gelmiş olsalar da, Osmanlı başkentindeki koleksiyonlar açık bir şekilde ganimet olduğu belirtilmiş çok

42 [Ca’fer Efendi], ed. Howard Cane (1987); Murphey (2005).

43 Faroqhi (2012), Evliya Çelebi (2006), s. 229’a dayanır. Yazar bu ganimeti muzaffer komutana bizzat sunmuştu. Fakat komutan geri dönüş yolculuğunda öldüğünden, ganimetten muhtemelen subayları sorumluydu.

fazla parça içermemektedir. Bu parçaların üzerinde, bazen tarih ve gösterişli tezhipler, hatta bir örnekte hayvanlar arasında bir kavganın tasviri bile yer almaktadır, dolayısıyla kıdemli savaşçılara ait olmalıdır.⁴⁴

Bir Osmanlı komutanı, isyan eden ya da isyan ettiği düşünülen sultana sadakat borçlu bir prensi etkisiz hâle getirdiğinde de ganimet elde edebilmekteydi. Eflak, Boğdan ve Erdel prenslerinin de dâhil olduğu savaşlar sırasında yeterince sık rastlanan bu tür olaylar doğu sınırlarında da meydana gelirdi. Evliya, Bitlis Hanı'nın, özellikle de kütüphanesinin zenginliklerini abartmış olsa bile, bu prensin yenilmesinin ardından elde edilen ganimet kuşkusuz azımsanamayacak miktardaydı.⁴⁵ Osmanlıların 'nerede', 'nasıl' ve 'kimden' ganimet aldıkları konusu, şüphesiz yeni çalışmalarda karşılığını bulacaktır.

Esirler belki de insan biçimindeki ganimetlerinin en değerliydii; bu insanlardan bazılarının sonunda eve dönebilmeleri için müzakere konusu yapılan fidyeler de bir ganimet türüydü. Fidyeler çoğunlukla para şeklinde ödenebiliyordu; ancak Macaristan'daki Osmanlı–Habsburg sınırında, imparatora hizmet eden ve belirli bir rütbeye sahip esirleri elinde tutan askerler en azından fidyenin bir kısmını, kumaş, muhtemelen de ipek ya da sırmalı kumaş şeklinde istiyorlardı. Yine bugün Budapeşte müzelerinde sergilenen bazı Osmanlı kumaşlarının esasen bir fidye ödemesinin parçası olarak gelip gelmediklerini bilmiyoruz.⁴⁶

Diğer lüks mallar İstanbul'a diplomatik hediyeler olarak, Venedik, Habsburg İmparatorluğu ve Fransa'nın dâhil olduğu Avrupa ülkelerinden ve belki de Osmanlılar açısından en önemlisi olan İran saraylarından gelmiştir. Osmanlı Sarayı, İran'ın büyük bir bö-

44 Mehrandish, Ortaylı et al ed. (2009), ss. 223-24.

45 Evliya Çelebi, ed. Dankoff (1990), ss. 283-05.

46 Újváry (2007).

lümünü 1400'ler boyunca yönetmiş bir hanedan olan Ak Koyunlulara ait az sayıda parçaya sahiptir. Kabul etmek gerekir ki, belirli bir parçanın hediye mi, yoksa Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı yaptığı savaştan (Otluk Beli Savaşı/Başkent, 1473) elde edilen ganimetlerden mi olduğunu söylemek genellikle mümkün değildir. Daha sonraki dönemlerde, Safevi İran'ından, dinî kaygılarla resim yapmaya son veren Şah Tahmasp'ın (s.1524-76) muhtemelen artık istemediği zengin bir şekilde resimlendirilmiş elyazmaları da dâhil olmak üzere sayısız hediye gelmiştir.⁴⁷ İpek kumaş ve halılar da muteber diplomatik hediyeler arasında yer almıştır; ancak Osmanlı seçkinlerinin on altıncı yüzyıl sonları ve on yedinci yüzyıl başlarında İran'da moda olan ve Hüsrev ile Şirin ya da Leyla ile Mecnun arasındaki karşılaşmaları tasvir eden 'hikâyeli' kumaşlar hakkında ne düşündüklerini bilmiyoruz. İnsanlara ve hikâyelerine ilişkin bu tür tasvirler, geleneksel Osmanlı kumaş motiflerine son derece yabancı olsalar da, söz konusu ipekliler sarayda bir miktar hayran bulmuş olmalıdır, yoksa uzun zaman önce ıskartaya çıkarılmış olurlardı.⁴⁸

Şah'ın elçilerinin İstanbul'a getirdikleri bütün mallar günümüze ulaşmamıştır. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda yaşanan pek çok kriz esnasında altın ve gümüş içeren parçalar sık sık darp-haneye gönderilirken, zaman zaman satılan ya da çalınan el yazmalarının yolları Avrupa ya da Amerika'daki koleksiyonlarda sona ermiştir. Ancak bu durumda bile, yakın tarihli bir sergi kataloğu, Topkapı Sarayı'nın bugün dahi Safevi hükümdarlarından gelen azımsanamayacak miktarda lüks eşya içerdiğini gösterir. En ilgi çekici olanı, bu müzede Nadir Şah'ın (s. 1736-47) kuzey Hindistan'a gerçekleştirdiği yağma amaçlı akınından (1739) getirdiği, sonra da

47 Uluç (2006), ss. 481-500.

48 Bir örnek için: Mehrandish, Ortaylı et al ed. (2009), ss. 234-35.

muhtemelen askerî gücünü sergilemek için bir hediye olarak sultana gönderdiği gösterişli bir Hint tahtı da bulunmaktadır.⁴⁹

İran'dan gelen hediyeler, 'saklamaya değer'di çünkü Osmanlı sultanlarının ve seçkinlerinin taklit etmeye çalıştıkları estetik standartları belirliyorlardı. Avrupa krallıklarından ve prensliklerinden gönderilen diplomatik hediyelere gelince, sadece gönderen taraftan olmasına rağmen, genellikle iyi belgelendirilmişlerdir. Nitekim Augsburg ya da Nuremberg'de Habsburg imparatoru için imal edilen gümüş masa süslerini kimlerin ürettiğini biliyoruz. İmparator, bu parçaları ayrılması an meselesi olan bir elçiyle birlikte İstanbul'a gönderme niyetinde olduğundan, hangi zanaatkarların kısa bir süre içinde belirli kalitede gümüş eşya teslim edebileceğini bilmek isterdi. Ancak öyle görünüyor ki, bu tür parçalar çok uzun bir süre varlığını sürdürmemişti, zira Osmanlı sarayının nazarında, parçaların değerleri içlerindeki gümüşten kaynaklanıyordu ve pek çoğunun İstanbul'a ulaşmasından haftalar ya da aylar sonra çoktan eritildiğini varsayabiliriz. Başkaları, özellikle de saat düzeneklerinden çıkarılanlar, darphaneye gönderilmeden önce kısa bir süre için sarayı eğlendirmiş olabilir. Aynı zamanda, en azından on altıncı yüzyıl boyunca ve on yedinci yüzyılın başlarında, Habsburglar Macaristan'ın ellerindeki şeridi için haraç öderlerken, bu teslimatları 'Türklere hediye' (*Türckenverehrung*) diye isimlendirerek *amour propre*'lerini korumuşlardır.⁵⁰ Dolayısıyla bir tarafın haraç olarak gördüğü şeyi, diğeri özgür iradeyle verilmiş diplomatik hediye olarak değerlendiriyordu. Osmanlı bakış açısına gelince, haraç ödemesi söz konusu hükümdarın daha aşağı bir konumda ve sadık olduğunu kabul ettiği, boyun eğmesi karşılığında topraklarının artık fetih için meşru bir hedef olmaktan çıktığı anlamına geliyordu. Bu-

49 Mehrendish, Ortaylı et al ed. (2009). Hindistan'dan gelen parça zaman zaman sultanların tahtlarının sergilendiği odada görülebilir (2014 Baharında görülmüştür.)

50 Mraz (1980).

na karşılık haraç ödemelerinin durdurulması, savaş ilanına denkti.

Haraç para olarak verildiğinde bile, beraberinde hediyelerin de gönderilmesi âdettendi.⁵¹ Dahası, Osmanlı sarayına gönderilen elçiler, beraberlerinde haraç getirmeseler bile, özellikle kutlamalar söz konusu olduğunda, bir nezaket göstergesi olarak hediyeler takdim ederlerdi. Bir Venedik *balios*unun bu tür amaçlar için evinde sakladığı eşyaların listesi yakınlarda analiz edilmiştir.⁵² Osmanlı dünyasında, toplumsal olarak daha düşük mevki sahibi bir kişinin, kendisinden toplumsal olarak daha yüksek statüye sahip birisini ziyaret ederken hediye sunması âdettendi. Kişilerin statüleri muğlak olsa bile, bu tür hediyeler olmadan hiçbir rica kabul görmezdi. On altıncı ve on yedinci yüzyıl Osmanlı yazarları sık sık hediye vermenin yozlaşma olarak gördükleri veçhelerinden şikâyet etmişlerdir. Yine de memurlara verilen maaşların genellikle sembolik olduğu ve üstelik geç ödendiği bir sistemde, alınan hediyeler vazgeçilmez bir gelir kaynağıydı.⁵³ Buna ek olarak, bu tür bağışlar hem kıymetli bir eşyaya gücü yetecek kadar zengin olan hediye verenin, hem de her tür insanın hediyeler göndererek hüsnüniyetini elde etmeye çalışmasıyla statüsü artan hediye alanın gücünü ve nüfuzunu sergilerdi. Üstelik hediye vermek, üstün olan hediye alanla, böylece düşük konumunu kabul eden hediye veren arasında sembolik bir bağ da kurardı; bu bağ, özellikle sultan bir memura ya da elçiye hilat giydirdiğinde açık bir şekilde görülürdü.⁵⁴

Osmanlı heyetleri tarafından getirilen hediyeleri, hediye alan tarafın tuttuğu ayrıntılı kayıtların günümüze ulaştığı örneklerde biliyoruz. Yakın tarihli bir çalışma 1400'lerde ve 1500'lerde Avrupalı hükümdarlara gönderilen Osmanlı diplomatik hediyelerinin

51 Reindl-Kiel (2005).

52 Hanß (2013).

53 Kırılı (2006, güz).

54 Orgun (1942).

çoğunlukla son derece mütevazı olduklarını ve muhtemelen bunun sultanların hediye alan kişileri kendilerinden aşağı gördüklerinin bir göstergesi olduğunu ortaya koymuştur. Sultanların üstünlüklerinin artık meydan okunmaz olmaktan çıktığı on sekizinci yüzyıldaysa hediyeler çok daha şatafatlı bir hâl almıştır.⁵⁵ Bu dönemde, Avrupa saraylarına gönderilen Osmanlı elçileri, beraberlerinde götürdükleri hediyeler ve hatta zaman zaman bunların Viyana'da ya da başka bir yerde kabulü hakkında yazabilmişlerdir.⁵⁶ Bütün bunların arasında, elimizdeki bilgiler, özellikle daha önce belirtildiği gibi saray bürokrasisinin hangi türde eşyaların kabul edildiğini titizlikle kayda geçirdiği Rusya söz konusu olduğunda bol miktardadır. Bunların arasında, örneğin, sultanın sarayından kaliteli kürk satın almak için gönderilen Osmanlı tüccarları ya da aynı dini paylaşan bir egemenden mali yardım alma ümidiyle Ortodoks Kilisesi'nin ileri gelenleri tarafından sunulanlar yer almaktadır.⁵⁷

Hem şah, hem de bazı Avrupalı hükümdarlar, arada sırada diplomatik hediye olarak hayvan da gönderirlerdi.⁵⁸ Bunlar bazen aslan ya da fil gibi egzotik yaratıklar olurdu; filler her zaman Hindistan'dan gelir, ama bazen İran'daki Safevi Sarayı üzerinden iletilirlerdi. Nadir Şah tarafından hediye edilen Hint tahtıyla ilgili olarak daha önce belirtildiği üzere, sıradan bir satın alma dışındaki yöntemlerle edinildiği aşikâr olan bir parçayı 'iletmek' kabul edilebilir bir davranıştı. Egzotik hayvanlar, 1500'lerde bile bir 'turist eğlencesi' hâline gelmiş olan sultanın hayvanat bahçesinde yaşarlar; özel günlerde, belki de sultanın vahşi hayvanların diyarı da dâhil olmak üzere dünyaya hâkim olduğunu göstermek için, şenlik alaylarının da yürütülmek üzere dışarı çıkarılırlardı. Avrupalı hükümdarlar av

55 Reindl-Kiel.

56 Viyana için: Mustafa Hattî (1999), s. 41.

57 Shifman ve Walton ed. (2001); Vishnevskaya (2009).

58 Reindl-Kiel (2010).

köpekleri de yollayabilirlerdi; köpekler Osmanlı seçkinlerinin nazarında av dışında pek de muteber hayvanlar olmasalar da, sultanın avlarına katılanlar, özellikle de hükümdar hevesli bir avcıysa, ayrıcalıklıydılar.⁵⁹

Yıllardır keşfedilmeyi bekleyen Osmanlı diplomasisine gösterilen ilgi, neyse ki son birkaç yıl içinde canlanmıştır. Yine de Polonya, Venedik, Hollanda, Fransa, Habsburg İmparatorluğu ve diğer ülkelere giden ve buralardan gönderilen tekil elçilerle ilgili monografilerin sayısı istikrarlı bir şekilde artsa da, uzun bir döneme yayılan Osmanlı diplomatik ilişkilerini kapsayacak bir senteze henüz sahip değiliz. Yalnızca böylesi kapsamlı bir çalışma, hem hükümdarlar, hem de az ya da çok yüksek mevki sahibi ileri gelenler arasındaki hediye değiş tokuşu meselesini gerektiği gibi ele alabilir. Zamanın verili bir noktasında hangi hediyelerin kabul gören protokole uygun, hangilerininse bunun aksine melun rüşvetler olduğu ancak bu denli geniş bir bağlam içerisinde ortaya çıkabilir.

Tarihyazımına kısa bir bakış: Seçkin malları alıp satmak

Son ama en az diğerleri kadar önemli bir diğer nokta da Osmanlı seçkinlerinin lüks malları satın alma yoluyla edinmesidir. Bir kez daha söyleyecek olursak, en çok arzu edilen mallar İran'dan geliyordu; ancak söz konusu ticaretle ilgili kaynakların sayısı fazla değildir. Bununla birlikte, Osmanlı arşiv belgelerine kaydedilmiş İran'dan gelen tüccarların (*acem tüccarları*) İran ham ipeğini sadece Halep ya da İzmir üzerinden İngiltere ya da Fransa'ya ihraç etmekle kalmadıklarını, Bursa'daki imalatçılara da hammadde tedarik ettiklerini biliyoruz.⁶⁰ Eğer ticaret sadece ham ipekle sınırlı olsaydı, İran ipeğinin 1700'lerin başlarında Afgan istilasının Safevi yönetimine

⁵⁹ Borromeo (2010).

⁶⁰ Goffman (1991), ss. 140-41.

son vermesiyle birlikte çökmesi üzerine acem tüccarlarının ortadan kaybolmasını bekleyebilirdik.⁶¹ Fakat 1700'lerde kadı sicillerinde, tereke defterlerinde ve diğer Osmanlı belgelerinde İran kumaşlarına arada sırada yapılan atıflara rastlıyoruz: Sarayda bir içöğlanı İran kumaşıyla örtülmüş bir yatağa sahip olabilir, başkaları ya otantik İran kökenli ya da bu malların taklitleri olan halılar satın alabilirlerdi.⁶² Acem ustalarının yaptığı, muhtemelen süslenmiş keçeler de Osmanlı topraklarındaki pazarlarda bulunurdu. İhtimaldir ki ithal edilen İran kumaşlarının tümü lüks mallardan oluşmuyordu; bazı acem tüccarları, müşterilerin şüphesiz zengin olmadığı Tuna nehrinin ağzı gibi ücra yerlerde de iş yaptıklarından, farklı kalitelerde mal getirmiş olmalıdırlar. Fakat Osmanlı kaynakları sık sık İran kumaşlarının seçkinler tarafından el üstünde tutulduğunu gösterdiğinden, bu tür parçaların hepsinin olmasa bile pek çoğunun iyi kalitede olduğunu ve zenginlik ve statü gösterdiğini varsaymak yanlış olmayacaktır.

Lüks bir ithal mal olduğu daha aşikâr olan bir başka şeyse, önceki sahiplerinin damgalarından ya da sahibin kim olduğunu belirten sonradan eklenmiş notlardan görüldüğü üzere seçkin Osmanlı alıcıların ilgisini on altıncı yüzyılın ikinci yarısı boyunca çeken 'Şiraz malı' resimli elyazmalarıydı. Lâle Uluç, kitap üreticilerinin aklında bir Osmanlı pazarı bulunduğuna dair kanıtlar bulmuştur: Nitekim resimli bir Şiraz elyazmasında yeniçeri başlıklarının bir biçimde yanlış anlaşılmış bir versiyonu gibi görünen başlıklar ve 'şah' yerine 'sultan'a atıfta bulunan methiyeler yer almaktadır. Görünen o ki, zengin Osmanlılar için Şiraz'da üretilmiş elyazmaları satın alan bir aracıya dair de kanıtlar bulunmaktadır.⁶³ Ne yazık ki, Safevile-re ait arşiv belgelerinin büyük bir kısmı artık mevcut değil; bu yüz-

61 Erim (1991).

62 Faroqi, (çıkacak b).

63 Uluç (2006), ss. 503-05.

den, İran seçkinlerinin Osmanlı topraklarına bu elyazması aktarımını nasıl gördüğünü söyleyemiyoruz.

Venedik'ten satın alınan lüks kumaşlarla ilgili daha fazla kanıta sahibiz. Topkapı sarayında günümüze ulaşan kaftanlarda kullanılan Venedik ipeklilerinin büyük bir bölümü değilse bile pek çoğu, diplomatik hediye olarak gelmişti. Üretimlerini Osmanlı motiflerini kopyalayarak İstanbul pazarına göre ayarlayan Venedik atölyelerinin varlığı, bu tür ithal mallarla ilgilenen bir çevrenin de mevcut olduğunu gösterir. Buna ek olarak, Venedik, 1500'lerin sonlarında ve 1600'lerin başlarında, kısa bir süre için bile olsa, önemli bir yünlü kumaş üreticisi hâline gelmiş ve İstanbul da bu kumaşların pazarlarından biri olmuştur.⁶⁴ Kuşkusuz bu tür kumaşlar Osmanlı toplumunun en zengin mensuplarının ilgisini çekmiyordu; fakat yoksulların gücü de ithal yünlü satın almaya yetmiyordu. Venedik endüstrisi ayakta kaldığı müddetçe, zengin olmasalar da, geçim sıkıntısı çekmeyen şehirlilerce satın alınmış olmaları mümkündü; öyle ki, bu yünlülere 'sınırlı bütçelerin lüksü' deniliyordu.

Bunun aksine, 1700'lerde ve 1800'lerin başlarında Osmanlı prenseslerinin ve saray modasına öykünmeye hevesli ileri gelenlerinin satın aldıkları porselenler, 'gerçek' lüks ticaretin bir parçasını oluşturuyordu.⁶⁵ 1710'lara gelindiğinde, ilk üreticilerin Saksonya'da bulunduğu Avrupa'da da Çinli asıllarını taklit ederek gerçek porselen üretilmeye başlanmıştı. Kıyaslanabilir ürünler kısa süre içinde Viyana ve Paris yakınlarındaki Sèvres'de de kendisini gösterdi; hepsi Osmanlı seçkin müşterileri tarafından rağbet görüyordu, o derece ki Osmanlı zevkine uygun kahve fincanları Dresden/Meissen imalatının ana dayanağı hâline gelmişti. Belirsizliğini sürdüren nedenlerle, 1700'lerde Osmanlı prensesleri Çin porselenlerine ilgilerini yitirmiş gibi gözükmektedir.

⁶⁴ Sella (1968).

⁶⁵ Artan (2011b).

*Tarihyazımına kısa bir bakış: Değerli nesnelere yönelik
giderek artan ilgi*

1980'lerden bu yana, lüks ve yarı-lüks nesnelere ve sahiplerine gösterilen ilgi artmaktadır; bunun hangi bağlam içinde gerçekleştiğini göz önüne alırken, hem tarihsel, hem de tarihyazımıyla ilgili etkenlerin üzerinde durmamız gerekir. İlki söz konusu olduğunda, hepimiz muazzam bir sefalet ve gelir eşitsizliğinin hâkim olduğu bir dünyada yaşadığımızı biliyoruz. Fakat aynı zamanda, sadece Batı'nın zengin ülkelerinde değil, Hindistan, Güney Kore ve Türkiye gibi ülkelerde de şehirli nüfusun kayda değer bir bölümü araba, televizyon, cep telefonu ve bilgisayar gibi, otuz yıl kadar önce pazarda bulunsalar bile ulaşılmaz gibi görünen mallara erişebilir hâle geldi. Artık birer ihtiyaca dönüşmek üzere olan bu tür eski lükslerin yaygınlaşması göz önüne alındığında, tarihçilerin geçmiş zamanlarda yaşamış olan değerli malların sahiplerine gösterdikleri ilgi anlaşılır hâle geliyor. Jan de Vries'nin çalışmaları sayesinde, bu tür malların 1600'lerde reel ücretlerin düşmesine rağmen daha erişilebilir hâle gelmiş olabileceğini öğrendik; zira 1600'lerin ve 1700'lerin 'sınai devrimi', bir yandan pazara mal üretmek için daha uzun süreler çalışan, diğer yandansa atalarının kullanmadıkları ya da evde ürettikleri malları dışarıdan satın alan insanları içeriyordu.⁶⁶ Özellikle Britanya'da, ama bir ölçüde Kıta Avrupa'sında da insanlar, daha geniş gardıroplara sahip oldular, satın aldıkları kumaş ve süsleri ve bunları nasıl kullandıklarını ve yeniden kullandıklarını kayıt altına aldılar.⁶⁷ 1800 yılına gelindiğinde, sanayileşmenin pek de ön safalarında yer almayan Avusturya'da bile Haydn'ın bir oratoryosunun librettosunda, karşımıza altın saat vaat ederek köylü bir kızı baştan

⁶⁶ De Vries (2008), s. 115.

⁶⁷ Berg (1999); Roche (2000).

çıkarmaya çalışan bir soylu çıkıyordu.⁶⁸

Daha yakın bir dönemde, araştırmacılar, 1600'lerde ve 1700'lerde maddi eşyalara yönelik ilginin ve bu eşyaların tüketiminin sadece Avrupa'yla sınırlı bir sorun olmadığını fark ettiler. Özellikle Çin'de ve Japonya'da da benzer bir olguyu gözlemliyoruz. Buralarda da, makul gelirle sahip insanlar pazarda bulunabilen lüks ve yarı-lüks mallara ilgi gösterebilir hâle gelmişlerdi.⁶⁹ En azından Japon örneğinde, dönemin imalatçıları ve tüccarları ürünlerinin tanıtımını yapmak için, örneğin, dükkân tabelalarında ünlü bir soyunun hanesinin müşterilerinden biri olduğunu belirterek kayda değer çabalar sarf etmişlerdi.⁷⁰ Bir Çin tarihçisi, Qing sarayının Avrupalı tüccarlardan satın aldığı ve sonra saray süslemelerine eklenen ya da değerli hizmetkârlara verilen ve böylece seçkinler arasında yayılan kırmızı mercandan parçalara odaklanmıştı.⁷¹ Elbette, tüketimin erken modern dönemde Doğu Asya'da önemli olduğu anlayışı hâlâ uzmanlarla sınırlıdır; ama Çin'in dünya ticaretinde sahip olduğu şu anki önem, zaman içinde eski tüketim biçimlerine dair bilgilerin uzman olmayan çevrelerde de yavaş yavaş kabul göreceğini düşündürüyor.

Bu bağlamda Anne Gerritsen ve Giorgio Riello, söz konusu uzamın tipine, nesneye şekil veren sürece, söz konusu nesnelerin türlerine ve bu malzemenin çağdaş değerlendirilmesiyle ilgili temel değişkenlere odaklanarak, 'küresel etkileşimin uzamları'nı bir tablo içinde sistematik bir şekilde göstermeye çalıştılar.⁷² Verili bir

68 Bu sahne Joseph Haydn'ın ilk kez 1800 yılında sahnelenen 'Mevsimler' oratoryosunda karşımıza çıkar.

69 Waley-Cohen (çıkacak).

70 Levy, Sneider ve Gibney (t.y., y. 1984), s. 143 III. 47, s. 157, III. 89 indirimdeki ürünleri tavsiye eden ve arada sırada müşterileri pazarlık yapmamaları için uyaran on altıncı ve on yedinci yüzyıllardan kalma dükkân tabelalarını gösterir.

71 Lacey (2016)

72 Gerritsen ve Riello (2015), s. 113.

nesneye şekil veren süreçler arasında, ticaret ve uyarlama birbiriyle yakından ilişkilidir. Bazı örneklerde, verili bir parçanın uyarlanmasını hemen imalat süreci takip edebilir; çünkü Çinli ya da Hintli üretici müstakbel bir müşterinin talepleri konusunda bilgi sahibi olmuştur. Fakat bu aynı zamanda satıştan sonra da gerçekleşebilir; çünkü Britanya, Fransa ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir alıcı değerli metallerle kakılmış bir Çin ibriği ya da bir Çin matarasının Osmanlı tarzı bir gülsuyu püskürtücüsüne dönüştürülmesini isteyebilir (bkz. Bölüm Sekiz).

Eğer uyarlama imalat noktasında gerçekleşiyorsa, öncesinde her türlü müzakerenin yapılması mümkündü; ama bazı örneklerde alıcı ve üreticiler daha da ileri gider ve sonuç tam bir hibridleşme olurdu. Gerritsen ve Riello burada Çin-Avrupa hibridlerini düşünmektedir; ama örneğin Arapça yazılarla süslenmiş ve muhtemelen Osmanlı pazarı için üretilmiş Çin porselenlerinde olduğu gibi Çin-Osmanlı hibridleri de mevcuttu. İki yazarın öne çıkardığı bir başka kategori olan ithal ikamesi, Osmanlı tarihçileri için de bir hayli tanındıktır: Ne de olsa, üzüm salkımlarının da dâhil olduğu bazı Çin motifleri, açık bir biçimde bu motifin pek çok farklı çeşidini üreten İznikli çömlekçilere esin kaynağı olmuştu.⁷³ Aynı zamanda nesneler, bakan kişinin uzak yerleri tahayyül etmesine de yardımcı olabiliirdi. Avrupa bağlamında bu amaçla yapılan uyarlamaları belgeleyen sayısız edebî metin vardır; fakat ilgili Osmanlı kaynaklarının yokluğunda, uzak yerleri tahayyül etmenin İstanbul ya da Bursa'daki bir alıcı için önemli olup olmadığını kesin olarak bilmek mümkün değildir.

Bununla birlikte uzmanların büyük bir kısmı için, erken modern dönem Avrupası hâlâ birincil çalışma alanı olmayı sürdürmektedir. Bugüne kadar evlerin içleri ve lüks mallarla ilgili araştır-

73 Atasoy ve Raby (1989), III. No. 313 ve 317.

ma projeleri o kadar çok kitap ve makale üretmiştir ki, burada sadece birkaç örneğini sunabiliriz.⁷⁴ Değerli eşyaların ticaretiyle sanatsal yaratıcılık ya da bilimsel ilerleme arasındaki bağlar araştırmacıların özellikle gözdesi olan bir alandır. Bu tür ilgilere sahip olan tarihçiler de çoğunlukla son derece özgün mallara, genellikle de Amerika yerlileri tarafından yapıpı Hollanda'da yaşayan genç bir soylu kadının tarafından giyilen ve sonra az ya da çok sanatsal bir nitelik taşıyan bir resimde tasvir edilen deri bir pelerin gibi az bulunur şeylere odaklanacaktır.⁷⁵

Bazı ender bulunan şeyler son derece dayanıksızdı ve aslında kırılğanlıkları çekiciliklerinin bir parçasını oluşturuyordu. Bu bağlamda, Mirana Bianchi 1500'lerden başlayarak kısa ömürlü çiçekleri kalıcı hâle getiren çiçek resimlerine biçilen yüksek değer üzerinde durmuştur. Özellikle natürmortlarda lalelerin yerini tartışmış ve aynı zamanda bu çiçeğin farklı türlerinin peşine düşen meraklıları arasında yeniliğin cazibesine dikkat çekmiştir. Onun bakış açısından, alenen ticari bir olgu olan 1630'lardaki lale soğanı 'patlaması' ticaret çevrelerinde yeniliklere atfedilen değerle en iyi açıklanabilir.

Anne Goldgar, 1600'lerde faal olan ve bir sanatçının doğadaki bir çiçekle yarışabilecek bir şaheser ortaya koyup koyamayacağını tartışan çiçekseverlerin eserlerini incelemiştir. Bu yazarlar, florayı tasvir ederken kuşkusuz ticari mallar olan ipekliler ya da yarıdeğerli taşlar gibi lüks mallardan da ilham almışlardır. Çiçekler arasında lalelere gösterilen rağbet, 1630'ların spekülatif modası bir çöküşle sonlandıktan sonra bile devam etti. Dahası, Batı Avrupa'daki lale meraklıları sürekli daha farklı türler üreten kişiler olarak, faa-

74 Anne Gerritsen ve Giorgio Riello, en dikkat çekeni *Global Commodities: The Material Culture of Early Modern Connections* (2016) olmak üzere konuyla ilgili çok sayıda ortak projenin merkezinde yer almışlardır.

75 Françoze (2016).

liyetlerinin seçkin sosyallığı için bir vesile olduğunu düşünüyorlardı. Maalesef bugüne kadar kimse Osmanlı seçkinlerinin lale yetiştirmeye yönelik ilgisini (bkz. Bölüm Sekiz), bir yandan Batı Avrupa'daki erken modern muadilleri, diğer yandansa Çin'deki çağdaş krizantem meraklıları ile birlikte düşünmeye çalışmamıştır.⁷⁶ Seyit Ali Kahraman'ın çalışmasının pek çok İstanbullu çiçekseverin ismini ulaşılabilir kılmasıyla birlikte, bu insanlar arasında kurulan toplumsal ilişkileri incelemek ilginç olabilir; kim bilir, belki de çiçeklere gösterilen heves mütevazı bir berberle bir paşanın oğlu arasında bir bağ kuruyordu.⁷⁷

Farklı bir bağlamda, Pamela Smith mineraller –ve belki de bunların ticareti– ile simya arasındaki ilişki üzerinde durmuştur. Bazı simyacılar, kertenkeleleri farazi ana metalleri altına çevirme sanatlarıyla ilişkilendiriyordu; ortaya hiç altın çıkmamış olsa ve bu girişimin maliyeti esasen kertenkelelerin sırtına binse de, bir boya maddesi olarak canlı bir kırmızı veren cıva temelli kırmızı sülfür (zincifre ya da sülügen) gerçekten de simyayla ilişkiliydi.⁷⁸ On üçüncü yüzyıl âlimi Albertus Magnus bazı Çin eserlerinde de karşımıza çıkan bu farazi bağlantıyı açıklamıştı. Bugün, Smith'in de dikkat çektiği üzere, bu bağlantının Avrasya kıtasının doğusunda ve batısında, özellikle de Moğol fetihlerinin iletişim olanaklarını kolaylaştırdığı bir dönemde birbirinden bağımsız olarak keşfedildiğini tahayyül etmek güçtür. Bu nedenle Smith, cıva işleyen ve bu yüzden sık sık zehirlenmiş olmaları gereken zincifre üreticilerinin beraberlerinde zanaatlarının folklorunu da taşıdıklarını ve Albertus Magnus'un çalışmasına ulaşmalarından önce pek çok aracının bu inançlara müdahale etmiş olması gerektiğini ileri sürmüştür. Hâlâ Osmanlı boya üreticilerinin zanaatları

76 Bianchi (1999); Goldgar (2002); Siebert (çıkacak).

77 Kahraman (2015b), ss. 66-67'de hem berberi hem de paşa çocuğunu buluruz.

78 Smith (2016).

hakkında, benzer bir Avrasya-aşırı ağın parçası olup olmadıklarına karar verebilecek kadar şey bilmiyoruz. Bununla birlikte simyacılar, 1700'lerin sonlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nda hiç bilinmeyen güürler de değillerdi.

Tekil mal ve teknikleri, muhtemelen sultanın topraklarında ve ötesinde yaptıkları yolculukları da içerecek şekilde inceleyen çalışmalara henüz nadiren rastlanmaktadır. Bunun nedeni, kısmen Osmanlı bilimsel düşüncesini araştıran az sayıda tarihçinin olması ve bunların diğer Osmanlı uzmanlarıyla ilişkilerinin sınırlı olmayı sürdürmesidir. Elinizdeki kitap, değerli nesneleri odağına yerleştirerek özellikle İran, Hindistan ve Çin'le olan bağlantılara dair, tarihçileri hem bütünüyle Osmanlı merkezli bir bakış açısından, hem de Latin Avrupa'yla karşılaştırmalar yapma saplantısından kurtaracak bir ilgi uyandırmayı ümit etmektedir.

El yapımı parçalara yansıyan büyüklü küçüklü hikâyeler

Osmanlı İmparatorluğu'nda üretilmiş ya da ithal edilmiş eserlere dair her tartışma, tekrar tekrar imparatorluğun tarihine atıfta bulunmak zorundadır. Bununla birlikte pek de yararlı olmadığını, maddi yaşam ve tüketim tarihine gelindiğindeyse bütünüyle yarsız olduğunu düşündüğümünden 'yükselme ve gerileme' paradigmasından uzak durmayı tasarlıyorum. Ne de olsa –örneğin– Bursa tereke defterlerine rastgele bir bakış bile on beşinci yüzyıl sonlarında insanların 1700'lerdeki torunlarından daha rahat bir yaşam sürmediklerini gösterir. Aslına bakılırsa, eğer vefat eden erkek ve kadınların arkalarında bıraktıkları mallar bir şeylerin göstergesiye, bunun tam tersi doğru olmuş olmalıdır. Minderler, perdeler, ipek kıyafetler: Bunların tümü, Osmanlı Sarayı'nın taleplerinin Bursa tekstil üretimine tamamen hâkim olmadığı daha geç bir dönemde belli ki çok daha fazla üretiliyordu. 1500'lerin ortalarıy-

la 1600'lerin ortaları arasında bir yüzyıl geçmiş olsa dahi, bu şehirdeki 350'den fazla tereke defteri üzerinde yapılan bir çalışma, sadece modadaki değişimleri göstermekle kalmaz, aynı zamanda terekelerini kadının mahkemesinde deftere işletebilecek kadar zengin insanların sahip oldukları tekstil ürünlerindeki dikkate değer artış da ortaya koyar.⁷⁹ Yine de siyasi tarih açısından, Osmanlı İmparatorluğu 1500'lerin ortalarında gücünün zirvesinde ve on yedinci yüzyılın ortalarında da –en azından geçici bir süre için– derin bir bunalım içindeydi. Özetleyecek olursak, 1800'lerden önce imparatorluğun kazançları, çoğunlukla imparatorluğun merkezinde, İstanbul'da ya da Bursa'da yaşayan insanlar için, özellikle de yönetici seçkinlerin üst düzeylerine dâhil değillerse, daha büyük bir refah anlamına gelmiyordu.

Dolayısıyla burada sunulan nesneleri, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun kısa tarihi'ni yeniden anlatmak için bir bahane olarak kullanmayı tasarlamıyorum.⁸⁰ Bundan kaçınmamın birden çok nedeni var: İlk olarak maddi nesneler büyük hikâyeler anlatmamıza yardımcı olabilirler; ama genellikle bu hikâyeler görece kısa süreleri, yüzyıllardan ziyade on yılları kapsarlar. Belki mimari de dâhil edilsediydi, Osmanlı tarihini imparatorluğun yüzlerce yıl öncesinde inşa edilmiş ve sultanların iktidarı sona erdikten neredeyse bir asır sonra günümüzde de ayakta duran bir yapı olan Aya Sofya'yla bağlantılı olarak tartışmak anlamlı olabilirdi. Ancak sanat ve mimarlık tarihçileri bu konuyu uzun uzadıya ele almışlardır ve dışarıdan biri ortaya koydukları harikulade çalışmaları amatörce özetlemeye kalkışmamalıdır.⁸¹ Dahası, geçtiğimiz yıllarda, Osmanlı tarihine iliş-

79 Karababa (2012).

80 Bu terim, Şükrü Hanioglu'nun *A Brief History of the Late Ottoman Empire* [Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi] isimli kitabının başlığından esinlenilmiştir.

81 Bu çalışmanın sınırları daha ziyade Ferris (2012), ss. 8-10 tarafından seçilenlere benzemektedir.

kin pek çok genel tartışma yayımlandı ve onlara bir yenisini eklemenin herhangi bir anlamı bulunmuyor.⁸²

Bu nedenle anlatı, başından sonuna kadar, günümüz ölçütleriyle görece güçlü bir merkezî idarenin tebaasının doğrudan yaşamda kalması için gerekli olmayan kaynakların büyük bir bölümünü toplayıp siyasi amaçlar, bir başka deyişle esasen savaş için kullanmaya çalıştığı büyük bir imparatorluğun seçkinlerinin maddi eşyalarına ve tüketimine odaklanmaktadır. Bu teşhis, bütün dünyadaki pek çok krallık ve imparatorluk için geçerlidir; Latin Avrupa'dan açıklayıcı bir örnek için uzun hükümdarlığı boyunca tebaasını bitmek bilmeyen savaşlarla tüketen Fransa'nın XIV. Louis'sine (s. 1643-1715) atıfta bulunabiliriz.⁸³ Bununla birlikte, vergilendirme ve savaşların etkisine rağmen, hem Osmanlı dünyasında, hem de Fransa'da, merkezî denetimin daha az bağlayıcı olduğu yerler vardı. Sistemin 'çatlaklarında' bazı seçkin olmayan kişiler zenginleşmeyi başarıyor ve belirli bir miktar lüks tüketimde bulunabiliyorlardı.⁸⁴

Diğer büyük imparatorluklarla, özellikle de Hindistan'daki Babürlülerle karşılaştırıldığında, Osmanlılar, topraklarının önemli bir bölümünün dağlardan, bozkırlardan ve çöllerden oluşması nedeniyle dezavantajlıydılar. Diğer bir deyişle, sınırlı bir vergi arzı üretebiliyorlardı. Nüfusları ve gelirleri bu nedenle hiçbir zaman İmparator Ekber (s.1556-1605) ve Şah Cihan'ınkilerle (s. 1628-58) kıyaslanabilecek düzeyde olmamıştı. Her ikisi de kuvvetli ordulara sahip olan Habsburg ve Rus İmparatorluklarına yakın olmaları da sürekli sefer düzenlenmesini kaçınılmaz kılıyordu. Ka-

82 Pamuk (200); Quataert (2000); İhsanoğlu ed. (2001-2); Howard (2001); İnalçık, Rende ed. (2003); Finkel (2006); Hanioglu (2008); Fleet, Faroqhi ve Kasaba ed. (2006-13).

83 Cornette (1993). Kitap boyunca 'Latin Avrupa' Ortodoks Avrupa'ya karşı Katolik ve Protestan Avrupa anlamında kullanılacak. Protestan cemaatlerin büyük bir bölümü Latince temelli olmayan diller konusunda da, eğitilmiş insanlar 1700'lere kadar ve zaman zaman ötesinde de bilimsel iletişim aracı olarak Latinceyi kullanmışlardı.

84 Kahire'deki Kıptî hamiliği için bkz.: Guirgis (2008).

bul etmek gerekir ki, 1500'lerde ve 1600'lerde Osmanlı savaşları saldırı amaçlıydı; ama özellikle 1700'lerin ikinci yarısından başlayarak savaşlar giderek daha fazla savunmaya yönelik bir karakter kazandı.

Savaş sırasında kaynak yaratılması Osmanlı tebaasının yapabileceği üretim ve tüketim açısından ciddi sonuçlar doğuruyordu. Mehmet Genç ve Murat Çizakça'nın göstermiş oldukları gibi, sultanların yönetimleri uyruklarının yatırımlarına ve sermaye birikimlerine pek ilgi göstermiyordu: Savaş zamanında, imalatçıların, silah, at donanımı ve diğer askerî ihtiyaçları çoğunlukla pazar değerinin kayda değer şekilde altında olan fiyatlardan vermeleri gerekiyordu.⁸⁵ Dahası, barış zamanında bile, zanaatkârlar ürünlerini kendilerine ancak yüzde 10 ilâ 20 kâr bırakan fiyatlarda satmak zorundaydılar. Diğer yandan, borç da hemen hemen aynı faiz oranlarıyla bulunabildiğinden, yatırımlardan beklenebilecek getiri çok düşüktü. Bu durum Osmanlı idaresinin 'pazar refahı'na, başka bir deyişle, ister seçkin olsun, ister olmasın tüketim yapan toplumun kısa vadeli çıkarlarına gösterdiği ilginin 'görünmeyen yüzü'ydü.⁸⁶ Karadeniz çevresindeki bölgelerde tarımla uğraşan kişilere gelince, bunlar da yeni toprakları ekime açmak ya da mevcut tarlalarda verimliliği artırmayı cazip olmaktan çıkaran fiyatlardan tahıl tedarik etmek zorundaydılar.

Savaş, özellikle on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında olduğu gibi, ürünlerin arzında darboğazlara yol açtığına, sonuç genelleşmiş bir iktisadi bunalım oluyordu. Bu bunalım, Osmanlı ordu ve donanmalarının uzun süreli avantajlarından birisini, yani uzun bir süre boyunca Osmanlı askerlerinin ve denizcilerinin Rusya'ya hizmet eden muadillerinden bir biçimde daha iyi beslenmelerini sağlayan askerî lojistiğin üstün niteliğini bile etkisizleştirmişti.

85 Genç (1995); Çizakça (2013).

86 Schechter (2005).

Bununla birlikte, daha önce de belirtildiği gibi, çok sayıda Osmanlı uyruğu kaliteli mallar üretmek ve aynı zamanda makul bir kâr elde etmek için Osmanlı komuta ekonomisinin çatlaklarından yararlanmıştı. Her şeyden önce, 1600'ler ve 1700'lerin başları için Kahire üzerine yapılan araştırmalardan görüldüğü üzere, merkezden belirli bir uzaklıkta yer alan eyaletlerde zenginleşmek için daha fazla fırsat bulunuyordu.⁸⁷ Burada zanaatkârlar birkaç kuşak boyunca ayakta kalan aile şirketleri bile kurmuşlardı; bu tür bir istikrara İstanbul'da görece seyrek rastlanıyordu. Ancak 1700'lerin sonlarında Memluk beylerinin birbirleriyle savaşmaları, sonra da imparatorluktan ayrılmaya çalışmalarıyla birlikte, gelir talepleri pek çok zanaatkârın ayakta kalmakta zorlanacağı ölçüde yüksek ve öngörülemez duruma gelmişti. Benzer şekilde, Hindistan menşeli tekstil ürünlerini anımsatan Suriye pamuklu kumaşlarının üreticileri de, 1760'lardaki krizden ağır bir darbe aldıktan sonra, Urfa'daki bir üreticinin geleceğe hâlâ belirli bir iyimserlikle bakabileceği kadar kendilerini toplamışlardı.⁸⁸

Bu çerçeve içinde, zaman zaman tekil mamul ürünlerin 'yaşam öyküleri'ne en azından kısmen erişebiliriz. Nitekim günümüz Macaristan'ında bulunan İznik tarzı çiçek motiflerine sahip, eksik bir şekilde muhafaza edilmiş bir dizi çini, bu renkli seramiklerin, imparatorluğun sınırlarındaki gayrimüslim ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu zengin insanları nasıl büyülediğini gösterir. Bu kişiler, çinileri özellikle Osmanlı merkezinden getirilmiş zanaatkârlara yaptıırıp taktırmış olabilirler.⁸⁹ Bunun aksine, Ukrayna'da terk edilmiş Osmanlı istihkâmlarında yapılan kazılarda bulunan çok sayıda tütün çubuğu farklı türde bir sorun çıkarır karşımıza:

87 Hanna (2011).

88 Faroqhi (1995).

89 Gerelyes ed. (2005).

Askerler bu tütün içme aletlerini oradan mı satın almışlardı, yoksa bu çubukların en azından bir kısmı İstanbul'dan mı geliyordu? Kabul etmek gerekir ki, bu tür sorular akla kolaylıkla gelebilir; ama yanıtlanmaları zordur ve sonuç olarak, 'yaşam öykülerimiz' son derece bölük pörçük kalmaya mahkûmdur.

İnsanlara ve eşyalara ait diğer hikâyeler, özellikle on sekizinci yüzyılda dinî vakıflar kuran hayır sahipleri tarafından yazdırılan kitabelerden elde edilebilir. Bu dönemde binaları, hayır sahiplerinin niyetlerini ve heveslerini Arapça kısa metinlerin kural olduğu daha önceki zamanlardan çok daha ayrıntılı bir şekilde ifade etmelerine olanak sağlayan epey uzun ve genellikle Osmanlı Türkçesiyle nazım hâlinde kaleme alınmış metinlerle süslemek revaçtaydı.⁹⁰ Ne de olsa, sultan vakıflarının heybetlerini yitirmesi ve muhtemelen genişleyen seçkinlerin kendi –daha sınırlı– kaynaklarını çok sayıda kütüphane ve çeşme vakfetmek için kullanması, ayrıca zengin Hıristiyanların da sık sık kiliselere bağışlarda bulunmaları 1700'lerde ve sonrasında gerçekleşmişti. Dahası, bu kitabeleri okuyanlar, isimleri bu şekilde ebedileştirilen bazı insanların birbirleriyle olan bağlantılarını da fark edebilirlerdi: Edhem Eldem'in göstermiş olduğu gibi, mütevazı bir mezar taşı, müteveffanın ailesinin seçkin figürlerle sahip olduğu az çok zayıf bağları vurgulayabilirdi.⁹¹ Bir Ermeni kilisesi için seçilen süslemeler, İstanbul ile, diyelim ki küçük bir Anadolu kasabası olan Develi (bkz. Bölüm Dört) arasındaki bağları yansıtabilirdi: Bu örnekte de, tıpkı diğerlerinde olduğu gibi, birilerinin uzak yerlerde kullanılan süs ve motifleri aktarmak için kilometrelerce yolculuk yapmış olması gerekmektedir.

90 Aynur ve Karateke ed. (1995).

91 Eldem (2007); yazıların cemaatlerin oluşumuna yardımcı olabileceğine dikkat çektiği için Stefan Hanß'a minnettarım.

*Tüketim çalışmalarını meşrulaştırmak,
bu girişimi savunmak*

Gayet basit bir şekilde, bu kitabın konusunu oluşturan Osmanlı maddi kültürü, sultanın tebaası arasındaki servet sahiplerinin etraflarında bulunmasını istedikleri bütün eşyaları kapsamaktadır. Ya da başka bir şekilde söyleyecek olursak, bu kitap, bu tür insanların hediye olarak aldıkları, satın aldıkları ya da yetiştirdikleri eşyalar ve bitkilerle ilgilenecektir.

Birkaç küçük boyutlu dekoratif unsur hariç binaları çalışmanın dışında bırakacağız. Bunun yerine günlük olarak kullanılan parçalara odaklanacağız. Bir bakıma bunlar, bir arkeoloğun belki de Mısır'ın kuru ikliminde yer alan bir kazı alanında bulmayı bekleyebileceği parçalara tekabül ediyor: Seramik tabak ve tepsiler, kumaşlar, silahlar, kâğıt üzerine çizilmiş minyatürler, hatta bir soba. Bazı nesne ve faaliyet türleri için en kullanışlı belgeler, Latin Avrupa'da tutulmuş kayıtlardır; bu yüzden bu tür birkaç kayıt da çalışmamızın kapsamına girecek. Günümüze kalan nesnelerin büyük bir bölümü bir zamanlar seçkin figürlere ait olduğundan, ipek giysiler, süslü yastık kılıfları ve halılar ana sahneyi işgal edecek. Tartışılacak nesnelerin büyük bir bölümü Osmanlı sultanlarının tebaası tarafından üretilse de, imparatorluğa ithal mallar da geliyordu. Bu mallarsa çoğunlukla on sekizinci yüzyıldaki hâlî vakti yerinde bir konutta, İstanbul'un kapalı çarşısındaki pahalı mallar satan bir dükkânda ya da Mısır'ın Han el-Halîlî'sinde bulunabilecek mal yığınlarının bir parçasıydı.

Elinizdeki kitap, bugünlerde konferanslarda gözde bir konu olan, ama yayımlanmış çalışmaların hâlâ son derece sınırlı olduğu Osmanlı tüketimini inceleyecek.⁹² Burada on sekizinci yüzyıla il-

⁹² 'Tüketim'in başlıkta geçtiği tek kitap Quataert ed. (2000)'dir. Daha fazla bilgi için bkz. Göçek (1996).

gili henüz çözülmemiş önemli bir sorun var: Shirine Hamadeh gibi araştırmacılara göre, bu dönemde giderek daha fazla sayıda insan İstanbul'un sunduğu zevklerden, örneğin, Boğaz ya da Haliç yakınlarındaki piknik alanlarından yararlanmak için yaz zamanlarında evlerinden dışarı çıkıyordu.⁹³ Kuşkusuz piknik yapmak, hele de Bursa'da sık sık olduğu gibi yerli zanaatkârların gezintileri için para sağlayan loncalarla bağlantılı vakıfların bulunduğu yerlerde, pahalı bir etkinlik olmak zorunda değildi. Fakat öte yandan, yaşamın eğlenceli yanlarına dair bir ilgi geliştirebilmek için asgari düzeyde refah sahibi olmak genellikle bir ön şarttı. Bununla birlikte, –örneğin, Şam hakkındaki– çalışmalar pek çok zanaatkârın büyük bir sefalet içinde yaşadığını göstermiştir ve muhtemelen durum İstanbul ya da Bursa'da da pek farklı değildi.⁹⁴ En son, M. Şükrü Hani-oğlu on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, seçkin denilebilecek kişilerin sahip oldukları maddi kültürün bile çok az değiştiği ve ancak 1800'lerin sonlarında, en azından şehirli çevrelerde, ani değişimler gördüğümüz sonucuna varmıştır.⁹⁵

Burada yaptığımız tartışma bu sorunu çözmeyecek: Bunun için tarihçilerin Bursa gibi elimizde on sekizinci yüzyıla ait yeterince te-reke defteri bulunan çeşitli şehirleri incelemeleri ve bunlara yansıyan maddi kültür düzeylerini 1800'lerden kalan defterlerle karşılaştırmaları gerekiyor. Şanslıyız ki, Osmanlı mahkemeleri bunları on dokuzuncu yüzyılın sonuna dek üretmeyi sürdürdüler.⁹⁶

Bununla birlikte, bir başka araştırma sorunu, yani tüketimin bir sosyo-politik statü göstergesi olarak nasıl hizmet ettiği, bu çalışmada kullanmayı deneyeceğimiz nitel yaklaşıma daha fazla yanıt vere-

93 Hamadeh (2007).

94 Establet ve Pascual (1994); Grehan (2007).

95 Hani-oğlu (2008). s. 27.

96 Hülya Canbakal, Alp Yücel Kaya, ve M. Erdem Kabadayı şu sıralar bu konularda çalışıyorlar.

bilir. Burada Leslie Pierce'in her ikisi de on altıncı yüzyıl Ayntab'ında yaşayan yoksul bir kadının terekesiyle, zengin bir kadının çeyizini karşılaştırdığı makalesi izleyeceğimiz güzergâhı açmıştır. Açık ki, zengin kadın için sahip olduğu kıyafet ve mücevherler, bu saygınlık nişanelerini görebilecek yabancılar diğer kadınlardan ibaret olsa da, ailesinin servetini ve statüsünü gösteriyordu. Bu bağlamda, on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında sultanların değişen kadın modalarına gösterdikleri sert tepkiler de ilgiyi hak etmektedir.⁹⁷ Başka bir deyişle, kadınların diğer kadınlarla ilgili olarak görüp başkalarına aktardıkları şeyler, belirli bir ailenin toplumsal konumu üzerinde etkiliydi.

Elinizdeki çalışma Osmanlı tarihi için yeni bir paradigma ortaya koymuyor: Tüketim ve maddi kültür odaklı bir çalışmanın sultanların topraklarının siyasi tarihiyle ilgili bildiğimiz –ya da bildiğimizi sandığımız– şeyleri geçersiz kılması pek muhtemel değildir. Bununla birlikte, ümit ediyorum ki, bu girişim, dengenin yeniden kurulmasına katkıda bulunacaktır: Osmanlı tebaası karşımıza, eski kuşaklardan sosyologlar tarafından geliştirilen *homo oeconomicus* ya da *homo milatiris*'ten ziyade, yemek yemek, dua etmek, kahve içmek, çini üretmek, kumaş dokumak, nakış işlemek ve zaman zaman yaşamın tadını çıkarmak gibi farklı uğraşları olan insanlar olarak çıkacaktır. Tüketime odaklanmak, toplumsal cinsiyet söz konusu olduğunda, sorunu Osmanlı tarihinin ayrı bir bölümünde, uzmanları dışında kimsenin ilgisini çekmeyen bir 'güvenlik çemberi içine almak' yerine, genel değerlendirmeye dâhil edebilmek gibi ek bir üstünlüğe de sahiptir.⁹⁸

97 Peirce (2007); Zilfi (2004).

98 Hayvanlar bir tüketim çalışması çerçevesinde ele alınabilirler; bununla birlikte, elinizdeki kitapta sadece sınırlı bir rol oynuyorlar. Yine de, örneğin, atlar sadece savaşlarda ya da gösteriş nesneleri olarak hizmet etmiyor, ihtiyaçların üretilmesinde de kullanılıyordu: 1800 civarında, İstanbul'un unu, çoğunlukla İstanbul halkının günlük ekmeği ihtiyacını karşılamak üzere atlar tarafından çalıştırılan değirmenlerden geliyordu: Aynural (2001), ss. 85-86.

Disiplinler arası işbirliği

Bu çalışma, ayrıca, Osmanlı uzmanı tarihçilerle müzeologlar arasındaki bağlantıları da kolaylaştırmayı ümit etmektedir. Çünkü biz tarihçilerin öğrenecek çok şeyi var. Ne de olsa, müze uzmanları nesneleri onları korumaya yönelik bir titizlikle inceler ve bu nedenle ilgili teknolojilere büyük bir dikkat gösterirler. Öte yandan teknolojideki değişimler, Roma eserlerinin tarihyazımına ilişkin yüzeysel bir okumanın bile göstereceği üzere, geç antikite dönemi yazarlarının çalışmalarında karşımıza pek çıkmayan uzun mesafeli ticaretin de dâhil olduğu iktisadi değişimlerin de göstergesidir.⁹⁹ Osmanlı dünyasının çeşitli yerlerinde bulunan ‘İznik işi’ ya da ‘Kütahya işi’ kırık tabaklar, kaplar ve kahve fincanları da, bu merkezlerden imparatorluğun uzak eyaletlerine yük hayvanlarının ya da teknelerin ulaştığının bir göstergesidir ki yazılı kaynakların bu ticaret hakkında söyleyecek pek az şeyi vardır.

Müzeologlar elbette disiplinleri Osmanlı çalışmalarının az gelişmiş alanlarından biri olmayı sürdüren arkeologlarla yakın bir işbirliği içinde çalışırlar. Yine de farklı çömlek parçalarının incelenmesi, Osmanlı İmparatorluğunun özellikle daha yoksul sakinlerinin sahip oldukları yaşam koşullarına dair kavrayışımıza önemli katkılar yapabilir. Farklı bir şekilde, sadece son beş yüzyıla ait hayvan kemiklerinin incelenmesi bile, bize Anadolu ve Balkan koyunlarının ortalama büyüklükleri ve sağlayabildikleri etin, sütün ve yünün miktarı hakkında bilgi verir.¹⁰⁰ Anadolu’da höyük adı verilen tepelikleri oluşturmak üzere yüzyıllar boyunca biriken atıkların incelenmesi de, sadece tarih öncesi için değil, daha yakın dönemler için de harcanan emeğin karşılığını verir. Nitekim tarih öncesi ve Roma dönemi atık yığınları uzun bir süredir arkeolog ve tarihçileri heye-

99 Ferris (2012), ss. 17-19, 143-49.

100 Yine Macar arkeologlar öncüdür: Vörös (2003).

canlandırmayı sürdürmektedir. Tek bir olasılıktan söz edecek olursak; uzun vadede yerel olarak imal edilmiş çömleklerin yerini alacak sanayi ürünü cam kaplar ve teneke kutular Anadolu köylerinde ilk ne zaman görülmüştür?¹⁰¹ Bunlar tarihçinin arkeoloğa ya da tarihsel bir bakış açısına sahip arkeologların kendi kendilerine sorabilecekleri sorulardan sadece bazılarıdır.

Bununla birlikte, arkeologların gündeme getirdiği meselelerden bazıları maalesef elinizdeki çalışmada ancak marjinal bir rol oynayacak. Nitekim Uzi Baram ve Lynda Carroll, Rifa'at Abou-el-Haj'ın tarihsel çalışmasının izinde, Osmanlı arkeolojisiyle ilgili çalışmalardan derlenen bir kitaba yazdıkları dönüm noktası niteliğindeki girişlerinde, çeşitli milliyetçiliklerin, gelişmekte olan Osmanlı kalıntılarına ilişkin çalışmalar, özellikle de bunların arkeolojik olarak incelenmesi üzerindeki zararlı etkilerine odaklanmışlardı.¹⁰² Milliyetçilik ve 'Osmanlı'nın gerilemesi' paradigması çoğunlukla birbiriyle yakından ilişkilidir; bunlar çok önemli kaygılardır ve yazarların güçlü eleştirilerine fazlasıyla katılıyorum. Fakat elinizdeki çalışma hazinelerde ve daha sonra müzelerde muhafaza edilen parçalara odaklanmakta ve dolayısıyla arkeolojik meseleler bu kitabın ana ekseninden ziyade zeminini oluşturmaktadır. Yine de sınırlı bilgilerin elverdiği her yerde, Kızıl Deniz'den çıkarılan Çin porselenlerine ya da günümüz Ukrayna'sında bir kalede bulunan kırık tütün çubuklarına ilişkin çalışmalardan bir şeyler öğrenmeye çalıştım. Ticaret, hediye alışverişi ve savaş yoluyla hâli vakti yerinde Osmanlı uyrukları tarafından ulaşılabilir hâle gelen malların, çoğunlukla uzun mesafelerde, bazen de kıtalar arasında gerçekleşen hareketlerini bu bağlamda ele alacağız.

Sonuçta, sayıları çok az olan faal Osmanlı arkeologlarının kendi

101 Barram ve Carroll (2000), geç Osmanlı dönemindeki buluntularda kapitalizmin rolünü hesaba katar. Abou-El-Haj (1983); Barram ve Carroll (2000).

102 Abou-El-Haj (1983); Barram ve Carroll (2000).

sorunsallarını geliştirmek ve tarihin hâkimiyetinden ‘çıkmaq’ istemeleri doğaldır. Fakat yinelersek, Roma arkeologlarının gösterdikleri gibi, yazılı kaynakların mevcudiyeti uzun vadede bir engel değil bir kazançtır. Uzun vadede, her iki tarafın da karşılıklı işbirliğinde kazanacağı çok, kaybedeceğiyse pek az şey vardır.

Bir yol haritası

Bir bilimsel girişimi meşrulaştırmak gerekebilir; ama bir şeyin niteliğine ancak onu tecrübe ettikten sonra karar verebilirsiniz. Osmanlı sultanları ve silah arkadaşları sahneye çıktığında Anadolu ve Balkanların bir *tabula rasa* olmadığı açık gerçeğinden yola çıkacağız. Kabul etmek gerekir ki, belirli bölgelerde, özellikle de on dördüncü yüzyıl sonları ve on beşinci yüzyıl başlarındaki veba salgınlarından sonra nüfus seyrekti. Anadolu’nun hangi kesimlerinin bu salgınlardan en ciddi şekilde etkilendiğini bile bilmiyor olmamız iç karartıcıdır.¹⁰³

Anadolu ve Balkanların Osmanlı öncesi sakinleri tarafından üretilen maddi kültüre ilişkin eşyalar, genellikle Osmanlı döneminde de etrafta bulunuyor ve bazen özgün eşyanın hizmet ettiğinden bambaşka amaçlarla yeniden kullanılıyordu. Nitekim 1970’lerin başlarında, Ladik (Sarayönü, Konya) kasabasının belediye başkanını bana bir süre bitkisel yağ elde etmek için tohumların ezilmesinde bir havan olarak kullanılan içi oyulmuş bir sütun başlığı göstermişti; yağın aktığı delik görülebiliyordu. Ziyaret ettiğim dönemde artık kullanılmayan taş hâlâ yolun kenarında yatıyordu. Benzer bir şekilde, burada tartışılacak ilk nesne, muhtemelen bir süre terk edilmiş ve on yedinci ya da on sekizinci yüzyılda inşa edilen Ankara’daki İbadullah Camii’nin kapı pervazı olarak yeniden kullanılan

103 Bu eserlerle ilgili yazın kitabın ana gövdesinde tartışılacağından, bu bölümde daha fazla açıklama yapılmayacak.

bir Roma lejyonerie ait mezar taşıdır.

Anadolu'nun İslamlaşmasının ve bunun sonucunda Mekke ve Medine'deki mabetlere gösterilen hürmetin bir sembolü olarak, on yedinci yüzyıla ait Kâbe'yi tasvir eden küçük bir çininin üzerinde duracağız. Dolayısıyla bu tasvir aynı zamanda Arap dünyasının, Osmanlı'nın merkezî eyaletlerinde yaşayan insanlar üzerinde bıraktığı etkiyi de temsil edecek. Öte yandan, Hindistan'la bir bağlantısı olan maddi eşyaların yerlerini tespit etmek kolay değildir. Yine de Babürlü dünyasıyla olan bağlantılar göz ardı edilmemelidir. Ayrıca Belgrad kapılarındaki bir Hint filini tasvir eden bir Osmanlı minyatürünü tartışacağız. Kuşkusuz gerçek yaşamda bu tür bir yaratık Balkanlarda ancak nadiren görülebilirdi. Bunun aksine Çin eserleri hayli yaygındı. Yine de sultanların tebaasından çok az kişi Çin'i ziyaret etmiş ve Çin imparatorlarının yüzyıllardır, tahtlarının bilinen dünyanın tam ortasında durduğunu iddia ettiklerini öğrenmişti. Sultanın propagandacıları da İstanbul'un dünyanın merkezi olduğunu iddia ediyorlardı; ama iki seçkin grubu arasında doğrudan ilişkilerin bulunmaması nedeniyle, bu çetrefilli mesele hakkında Çinli mevkidaşlarıyla tartışma fırsatı bulamamışlardı.¹⁰⁴ Bölümün sonunda, görünen o ki, bu bölgeyle İstanbul arasında gidip gelen bir çift piştovdan yola çıkarak, Orta Avrupa'yla yapılan değiş tokuşlardan kısaca söz edeceğiz. Osmanlı ile Avrupa arasındaki değiş tokuşlara kısa bir yer ayrılması bir tesadüf değildir; zira elinizdeki çalışma 1840 öncesinde, diğer temasların da eşit, hatta daha büyük bir önem taşıdıklarını göstermeyi amaçlamaktadır.

Sonraki iki bölüm, sultanların sarayına ve Osmanlı toplumu içindeki temel ayrımlara dikkat çekiyor. Bölüm İki'de tartışılan tasvirlerin büyük bir kısmında sultanlar yer alıyor; çünkü saray seç-

104 İstanbul'un resmî Osmanlı dünya görüşündeki merkezî yeri için bkz. Emirlioğlu (2014), ss. 57-88.

kinlerinin dünyasında hükümdarı ve onun vasıtasıyla hanedanın sürekliliğini resmetmek meşruiyet kaygısıyla ilgiliydi.¹⁰⁵ Bununla birlikte, iki tasvirin farklı konuları var: Bölüm, Sultan Süleyman ve o zamanlar Sadrazamı olan İbrahim Paşa'nın (ö. 1536) Osmanlı sultanının Latin Avrupa'daki bütün hükümdarlardan, özellikle de Papa'dan üstün olduğunu ileri sürmek için kullandıkları meşhur miğfer-tacı üretmiş olan miğfer ve gümüş ustaları tarafından kullanılan çizimleri tartışarak başlıyor. İkinci parçaysa, Babürlü sarayına gönderilen bir Osmanlı elçisini gösteren bir Hint minyatürü. Görünen o ki, bu kişi sultanı temsil ediyordu, elçinin gönderilmesiyse kuşkusuz Osmanlı ve Babürlü hanedanları arasındaki statü rekabetinde atılmış bir adımdı.¹⁰⁶ Bu çalışmadaki amaçlarımız açısından, resim aynı zamanda 'Hindistan bağlantısı'nı da temsil ediyor.

Bölüm Üç'de esas konuyu, Osmanlı toplumu içindeki ayrımlar oluşturuyor. Bir zemin teşkil etmesi açısından, sultanın hizmetkârları (askerî) ile vergi veren nüfus (reaya) arasındaki karşıtlığı zihnimize canlandırmamız gerekiyor. Ancak bu ayrım büyük bir önem taşısa da, esas ilgi alanımızı oluşturmayacak; zira bu kitabın geri kalanında gösterilen parçaların çok büyük bir bölümü sultanın yüksek rütbeli askerlerinin imtiyazlı bir konuma sahip olduğu seçkinlerin dünyasına ait. Dolayısıyla, tâbi nüfustan insanlara, aynı zamanda yeniçerilerin de dâhil olduğu düşük rütbeli askerlere mütevazı da olsa bir yer ayırabilmek için, bu bölüm özgür insanlarla köleler, şehirliyle köylüler, erkeklerle kadınlar arasındaki ayrımlara odaklanarak, reaya ve düşük rütbeli askerlerle ilgileniyor. Cinsiyet ayrımı söz konusu olduğunda, yakışıklı genç adamların ve güzel kadınların tasvirlerini sunmuş olan Abdülcelil Levni'ye (ö. 1732) çok şey borçluyuz. Osmanlı dünyasında bu tasvirler bir yenilikti.

105 Raby, Necipoğlu, Çağman ve Bağcı (2000).

106 Waraich (2011).

1500'lerin ve 1600'lerin sanat eserleriyle sınırlı kalsaydık, Osmanlı hükümdarları dışında, elimizde çok az sayıda bireyi konu edinen tasvir olurdu ve nüfusun kadınlardan oluşan yarısı neredeyse tamamen karanlıkta kalırdı.

Şehirlilerin dünyası ise bir tartı ve kantarla temsil edilmiştir, zira tüccarlar ve pek çok zanaatkâr, ağırlık ölçmeden iş yapamazlardı. Osmanlı yazılı kaynakları ve aynı zamanda ziyaretçiler tarafından kaleme alınan gezi notları, sık sık ekmeği eksik tartarak ya da kumaşları yerel standarttan daha kısa ölçerek gerçekten müşterilerini kandıran ya da kandırdığı iddia edilen zanaatkârlara ve esnafa verilen sert cezalardan söz eder.¹⁰⁷ Öte yandan, köylüler Osmanlı sanat eserlerinde neredeyse hiç karşımıza çıkmazken, genellikle Avrupalı ziyaretçiler tarafında da resmedilmemişlerdir. Askeri seferler öncesinde düzenlenen geçit alayları, askeri bir teşebbüsün başarıyla sonuçlandırılabilmesi için köylü emeğinin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekseler de, tasvirlere sponsor olan hamiler, çoğunlukla yerel çiftlik ve tarımcıları (bu sonuncuların beşeri yaşamında temelini oluşturmalarına rağmen) ebedileştirmeyi münasip görmemişlerdir.¹⁰⁸ Kaideyi doğrulayan az sayıdaki istisnadan biri olarak, 1800'lerin başlarında kuzey Avrupalı bir sanatçı-arkeolog tarafından üretilmiş olan, çalışan köylülere ilişkin 'klasisit' bir tasviri sunacağız.

Son ama en az diğerleri kadar önemli olan bir başka noktaysa özgür insanlarla köleler arasındaki ayrımdı. Osmanlı minyatürlerinde resmedilen insanların, sultana ait 'seçkin köleler' (kul) olmadıkları müddetçe tipik olarak özgür insanlardan oluştuklarını varsayacağız. Resmedilen insanlardan bazıları aslında köleleştirilmiş

107 Mantran (1962), ss. 303, 328.

108 Bununla birlikte Hindistan'da tanrı Krishna ile bir dizi kadın sığır çobanı (*gopas*) arasında aşk ilişkilerine dair genellikle resimli hikâyeler, köy manzaralarının gösterilmesi için daha fazla imkân sunmuştur.

olsa bile, resimlere bakan biri, diğer yoksul insanlar gibi giyinmiş olduklarından bu gerçeğin farkına varamayabilir. Bununla birlikte, 1600'lerde yapılmış çini bir tabak, üzerindeki yazı, müşterinin bu sahneyi neden ölümsüzleştirmek istediğini belirtmese de, bir yenice riyi zincire vurulmuş esiriyle birlikte gösterir. Eğer fidyeyle kurtarılmamışsa, bu esirin köleleştirilmiş olması hayli mümkündür.

Bölüm Dört ve Beş, erken modern bir siyasa açısından hayati olan iki faaliyetle, yani din ve savaşla ilgilenmektedir. İslami pratik, Allah'ın, Hz. Muhammed'in ve ilk dört halifenin isimlerini taşıyan dinî bir yazı vasıtasıyla görünür kılınmıştır. 1700'lerin başlarına ait olan bu yazı, Şiiilerin, Ebubekir'in, Ömer'in ve Osman'ın, Peygamberin akrabası ve damadı Ali'nin doğuştan gelen hakkı olan halifelîği gasp ettikleri iddiasına karşı doğru Sünni inancı ortaya koymaktadır. İslam dinini temsil eden ikinci parçaysa, sahibinin Mekke'ye doğru serdiği bir seccadedir. Kâbe'yi tasvir eden çiniyle (Bölüm Bir) birlikte bu üç parça Sünni İslam'ın yaşanmasını temsil etmektedir. Bir zamanlar Bursa'nın piskoposluk kilisesine ait olan tek bir gümüş tabak Ortodoksları temsil ederken, bir Ermeni Kilisesi'ne gönderilmiş on dokuzuncu yüzyıl başlarına ait bir niş örtüsü, gayrimüslim nüfusun bu önemli kesimini yansıtır. On yedinci yüzyıla ait Yahudi bir kadını resmeden bir gravürse, özellikle İstanbul'da, ama aynı zamanda Selanik ve Filistin'de de üyelerinin pek çoğu 1492'de İspanya'dan kovulan Sefarad Yahudilerinin soyundan gelen kayda değer bir Yahudi cemaatinin yaşadığını bize hatırlatır.

Bölüm Beş'in konusunu oluşturan hem savunma, hem de saldırı amaçlı silahlar, çoğunlukla gösteriş ve koleksiyon amaçlı parçalar olmuştur; başka bir deyişle, mağrur sahipleri aksini iddia etse bile, savaş meydanında ya hiç kullanılmamış ya da nadiren kullanılmışlardır. Silah toplamak Osmanlı sultanları ve belki ileri gelenleri için de bir hobiydi. Bu ileri gelenlere ait malların yolculuğu sıklıkla sultanın sarayında sona erdiğinden, vezirlerin ve valilerin

koleksiyonları hakkında çok fazla şey söyleyemiyoruz. Ancak Arşidük II. Ferdinand'ın (1529-95) koleksiyonundaki yaldızlı miğferin, 1579'da öldürülen Sokullu Mehmed Paşa'ya ait olduğu doğrusa, sadrazamın muhtemelen ölümünün ardından elden çıkarılmış bir cephaneliğe sahip olduğunu düşünebiliriz. Sergi kataloglarında sık sık karşımıza çıkan bir başka gösteriş nesnesi, muhtemelen III. Murad'ın (s. 1574-95) Habsburg hükümdarı II. Rudolf'a (s.1576-1612), daha sonra III. Mehmed (s. 1595-1603) olarak tahta çıkacak Şehzade Mehmed'in sünnet düğününe imparatoru davet ederken gönderdiği, deriden yapılmış, son derece süslü bir su matarasıdır. *Bozdoğan* (Almancası *Pusican*) eskiden kullanılan ama zamanla işlevini yitiren bir saldırı silahıydı. Bununla birlikte, Polonya soylularının ileri gelenleri tarafından taşınan bir rütbe işareti olarak yeni bir işlev edinmişti. Ayrıca sultanlar da tahta çıktıklarında Erdel prenslerine bozdoğanlar hediye etmişlerdi.

Hangi rütbeden olurlarsa olsunlar, bütün komutanlar, sahip oldukları makama göre sayısı azalan ya da artan tuğlar taşırlardı. Yine Arşidük Ferdinand'ın koleksiyonunun bir parçası olan bu tür bir tuğ, Osmanlı komuta hiyerarşisini sembolize edecektir. Son derece süslü çadırlar da birer rütbe göstergesiydi ve üzerlerindeki işlemler ve diğer işçilikler nedeniyle, hem Osmanlı, hem de Osmanlı olmayan seçkinler tarafından yüksek paha biçiliyorlardı. Bu tür çadırların sökülmesi zaman aldığından, bazen savaş alanında bırakılıyorlardı. Bu durum, söz konusu parçaların neden sadece İstanbul'daki depolarda değil, Polonya, Avusturya ve güney Almanya'da da bulunduklarını açıklar.

Fakat kanımca, barış yapmanın 'maddi kültürü'nün en dikkat çekici temsilcisi, toprakla kaplanan ve her biri bir fidana destek olan küçük taş öbekleriydi. Luigi Ferdinando Marsili tarafından bırakılan görsel ve yazılı tanıklığın gösterdiği gibi, Osmanlılar, Habsburglar ve Venediklilerin 1699'da kararlaştırdıkları sınır kalıcı olsaydı –ki

değildi– sonunda bir imparatorluk ile diğeri arasındaki sınırı belirten bir sıra ağaç ortaya çıkardı. Maalesef, Marsili’nin muhataplarının yorumları günümüze ulaşmadı ya da henüz gün yüzüne çıkarılmadı; ama 1740 yılında benzer bir kıymeti bilinmeyen görevi üstlenmek zorunda kalan Nu‘man Efendi’nin acı değerlendirmesi, Marsili’nin daha eğlenceli raporlarının muadili olarak görülebilir.

Sonraki iki bölümse, yeme, içme ve giyinme gibi temel ihtiyaçları ele alıyor. Gıdalar günümüze ulaşmadığından, genellikle besinlerin sofralara konulduğu lüks kaplara odaklanacağız. Sofranın dışında bu sunum, kaliteli mavi-beyaz tabakları, ‘Kütahya işi’ kahve fincanlarını ve on altıncı yüzyıl sonlarından kalan bazı son derece süslü kaşıkları içeriyor. Bu nedenle, pahalı İznik mallarını almaya gücü yetmeyen ya da bunları sadece özel günlerde kullanan insanlar için bile, daha ucuz ama zarif alternatiflerin mevcut olduğunu varsayabiliriz.

Kıyafetler ve ‘ev dekorasyonu’na yönelik nesneler söz konusu olduğunda daha fazla tercihe sahibiz. Kabul etmek gerekir ki, 1700’lerden önce üretilmiş çok az kaftan, sultanların sarayı dışında günümüze ulaşabilmiştir. Bununla birlikte, Arşidük Ferdinand’ın koleksiyoncu hevesleri, koleksiyonunun kataloglarında bu döneme tarihlendikleri için 1500’lerin sonlarından önce üretilmiş olması gereken bir sarığın ve ayakkabıların günümüze ulaşmasını sağlamıştır. On sekizinci yüzyıl içinse, Macaristan müzeleri dekoratif olmakla birlikte işlevsel de olan, Osmanlı komutanlarının giymiş olabileceği türde deri ceketler içerir. Benzer şekilde yapılmış bir ceket, eski sahibinin 1787-91 Habsburg-Osmanlı Savaşı’ndan getirdiği bir hatıra olarak Kuzey Bavyera’daki bir şatoda muhafaza edilmiştir. Ayrıca Sadberk Hanım Müzesi 1700’lerin sonlarına ait, biri burada da sunulacak olan üç kadın kıyafetine ev sahipliği yapmaktadır.

Zengin bir evi süsleyen eşyalar arasında, Lorenzo Lotto’nun resimlerinde belgelenen, çok rağbet gören türde halılar öne çıkmak-

tadır. Lotto'nun halı üretimiyle hiçbir ilgisi olmasa, hatta muhtemelen böylesi bir hevesle resmettiği bu sanat eserlerinden birine hiç sahip olmamış olsa bile, söz konusu halılar bugün bu sanatçının ismiyle bilinmektedir. Buna ek olarak, zengin evlerin sahipleri ve misafirleri, ayrıntılı bir şekilde süslenmiş Bursa ipeğinden minderlere yaslanırlardı; bazı örneklerde bu değerli parçalar, bunları yerel kiliselere bağışlayacak Latin Avrupalı meraklılara satılabilirdi. 1600'lerden kalma çok sayıda minder günümüze kalmalarını bu tür bir yeniden kullanıma borçludur.

Son bölümse, bilinen dünyaya dair antikiteden miras alınan ve Osmanlı kozmografyacıları tarafından da kullanılan bir sınıflandırma olan toprak, su, ateş ve havaya odaklanmaktadır. Dört 'element' de insanın yaşaması açısından vazgeçilmezdir. O dönemde de, tıpkı bugün olduğu gibi, doğru şekilde kullanıldıklarında doğanın cömertliğinin bir parçası, aslına bakılırsa en önemli parçasıydılar. Güzel laleler, gerçek bahçıvanlara ve Osmanlı edebiyatçılarına esin kaynağı olurken, toprağın bir ürünü olan hoş bir çini Güneydoğu Anadolu'daki bir kasabanın sakinlerine su dağıtmış olmalıdır. Bosna tarzı bir taş soba, ateşi kontrol edip Osmanlı Budin'inin sakinlerine sert bir kışın ortasında bile ısınma imkânı sunmuştur. Bir gül suyu dağıtıcısı, güzel kokan bir havanın yararlarını temsil etmiştir.

Bu elementler, aynı zamanda, en büyük tehlikelerin de kaynağıydılar; toprak depremle sarsılabilir; su sellere neden olurdu. Yangınlar İstanbul sakinlerinin yaşamları ve malları için sürekli bir tehditti ve fırtınalar da gemilerin batmasına yol açardı. Fakat pek çok yazılı kaynakta kayıt altına alınmış olsalar da söz konusu elementlerin bu veçhelerini nesnelerde ya da tasvirlerde belgelendirmek zordur. Araştırmacılar, bir ağaç baskısının Osmanlı İstanbul'undaki pek çok yeni inşa edilmiş yapıyı ağır bir şekilde etkileyen 1509 depreminin verdiği hasarı belgelendirdiğini düşünmüştür. Ancak binadaki bir çatlak olarak görülen şey belki de basılı tasvirdeki bir

hataydı.¹⁰⁹ Elimizde bir sele ait herhangi bir tasvir yokmuş gibi gözükmektedir ve bildiğim kadarıyla, Mevlana Celaleddin Rumi'yi batmak üzere olan bir gemiyi kurtarıırken gösteren yalnızca tek bir minyatür bulunmaktadır.¹¹⁰ Ressamların yangınları sık tasvir ettikleri de söylenemez; fakat bu tür felaketleri gösteren iki minyatür mevcuttur ve bunlardan biri toprak, su, ateş ve havayla doğrudan bir karşılaşmanın neden olabileceği bütün felaketleri temsil edecektir. Bu güçlükler bütün insanlar için ortaktı. Elinizdeki çalışmanın incelemeye çalıştığı nesne ve tasvirlerin akışı, doğanın ve çevrenin güçleriyle başa çıkmaya çalışan kadın ve erkeklerin gündelik mücadeleleri karşısında ilave bir önem kazanmaktadır.

‘Eşyaları örneklendirmek’

İyi bir satıcı, müstakbel müşterilerini dükkânına aldıktan sonra onlara elindeki malların örneklerini sunabilir. Bunun gibi lüks mallara hasredilmiş bir kitapta da böyle yapmak yararlı olacaktır. Bu nedenle, özbeöz bir Osmanlı eşyası olan halıyla başlayacağız ve örneğimiz Münih'teki Baviera Ulusal Müzesi'nde bulunan ‘Holbein’ halısı olacak (bkz. Görsel 10). Bu halı, muhtemelen Batı Anadolu'da dokunmuştu; fakat 1800'lerden önceki dönemde halıların satış amacıyla tam olarak hangi kasaba ve köylerde üretildiğini bilmiyoruz. Anadolu halılarının karakteristik özelliği olan geometrik motiflerin tarihi çok eskilere, kuşkusuz Selçuklu dönemine dayanır.

Kullanabileceğimiz ‘gerçek’ bir parça olduğu için şanslıyız; çünkü ilk bakışta, halılar son derece sağlam gözükseler de, günümüze ulaşmaları çoğunlukla tesadüflere bağlıdır.¹¹¹ Yangınlarda kaybedi-

109 Ambraseys ve Finkel (1990).

110 And (1982), s. 71.

111 Borkopp-Restle et al (2002), ss. 18-19, envanter numarası T1598. Bu türlerle ilgili temel bilgiler için Spuhler (1987), ss. 30-32 ile karşılaştırın.

lebilir ya da uzun süre suya maruz kaldıkları için kullanılmaz hâle gelebilirler. Daha da önemlisi, belki de, birkaç gün ya da hafta içinde halıyı onarılmaz ölçüde mahvedebilecek güveleri çekebilirler. Daha önce de belirtildiği gibi, 1500'lerin sonlarında başlayan ve 1700'lerin başlarında sona eren dönem için, Kuzey ve Güney Hollandalı sanatçıların resmettikleri halılara ilişkin ayrıntılı bir çalışmanın yazarı Hint, İran ve esasen Osmanlı halılarını gösteren bine yakın resim tespit etmişti.¹¹² Öte yandan Onno Ydema, bir zamanlar Alçak Ülkeler'de bulunan halılardan ancak çok azının günümüze kaldığını da belirtmişti. Elbette bazı halıların birden fazla resimde karşımıza çıkmış olabileceğini de göz önünde bulundurmalıyız. Bu yüzden, belki de bir zamanlar Hollanda'da bulunan 'gerçek' halıların sayısı elimizdeki resimlerde görünenleri sayarak bulabileceğimizden daha azdı. Bunu göz önünde bulundursak bile, 1600'lerden kalan halıların büyük bir kısmı kaybolmuş olmalıdır.

Sonuç olarak, sanat tarihçileri, on dokuzuncu yüzyılın sonlarından beri, günümüze ulaşan halı ve halı parçalarına ek olarak Latin Avrupa'daki resimlerin röprodüksiyonlarına da odaklanmışlardır. Ne de olsa, bir ölçüde resimler, tarihlerin tespitine imkân tanırırlar. Normalde tarih taşımayan kumaşlardan farklı olarak, erken modern dönem Avrupa'sına ait bazı resimlerde yapıldıkları tarih yer alır ya da sanat tarihçileri söz konusu önemli sanatçıların eserlerine ilişkin makul ölçüde güvenilir kronolojiler oluşturduklarından, üretildikleri tarihler bilinebilir. İslam dünyasına ait el yazmaları, dolayısıyla içerdikleri kumaş tasvirleri de genellikle tarih taşır. Fakat ne de olsa sık rastlanan şeyler olduklarından, Osmanlı minyatür sanatçıları için halıların ayrıntılı tasvirlerini yapmak, bu eşyaları çoğunlukla yüksek bir itibar meselesi olarak gören Avrupalı müşteri ve ressamlar için olduğu kadar öncelikli değildir.

112 Ydema (1900, yeni baskısı 1991), ss. 123-27.

Dolayısıyla araştırmacılar, Osmanlı halılarının karakteristik özellikleri olan desen çeşitlerini genellikle onları resmetmiş olan İtalya ve Kuzey Rönesanslarının ressamlarıyla anmışlardır. ‘Lotto’ halılarına rastlamıştık; bir başka örneğe daha yakından bakılmayı hak eder: Meslekî yaşamının uzunca bir dönemini İngiltere’de geçirmiş olan Genç Hans Holbein, küçük ya da daha nadiren geniş sekizgenlerin yer aldığı halılara dair çok sayıda resim yapmıştır. Bu parçalardan birini burada sunacağız. Bununla birlikte ‘Holbein’ adı verilen desenlerin uzun bir süre boyunca rağbet gördüğünü aklımızda tutmamız gerekir. Nitekim bu ressam tarafından tasvir edilen halılardan bazıları, sanatçının onları görmesinden on yıllar önce üretilmiş olabilir. Diğer parçalarınsa on altıncı yüzyılın ikinci yarısında, hatta daha geç bir tarihte, Hans Holbein’in 1543 yılında, görünen o ki, vebaya yenik düşmesinden çok daha sonra dokunmuş olması mümkündür. Hans Memling’in (1430-94) resimlerinde karşımıza çıkan ‘Memling’ adı verilen kilimler söz konusu olduğunda, karşılaştırılabilir bir durum için daha ayrıntılı kanıtlara sahibiz. Fakat bu tür halıların modası hiçbir zaman geçmemiş ve bu halılar on sekizinci, hatta on dokuzuncu yüzyıl gibi geç bir tarihte bile üretilmeye devam etmiştir.¹¹³ Bu yüzden resimler genellikle halıların üretildiği tarihi değil, yalnızca bir *terminus ante quem*, halının dolaşıma girmiş olduğu tarihi verirler.

Osmanlı seçkinlerine mensup olan halı meraklılarının gözünde belirli motiflerin edindiği saygınlık konusunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz; çünkü Ming (1368-1644) ve Qing (1644-1912) döneminin, yazılarında sahip oldukları malları betimlemeyi seven Çinli edebiyatçılardan farklı olarak, Osmanlı mal sahiplerinin ister

113 Memling resimlerinin röprodüksiyonları ve Memling kilimlerinden günümüze kalanlar için https://en.wikipedia.org/wiki/Oriental_carpets_in_Renaissance_painting (erişim tarihi: 17 Temmuz 2015) ile karşılaştırın. On Sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllara ait Memling halıları için bkz. Batáry (1994), ss. 96-97, Ill. No.2-4.

ipek olsun, isterse mücevher ya da halı, ellerindeki mamul eşyalardan söz etmeyi genellikle pek sevmediklerine daha önce değinmiştik. Öte yandan, Holbein'ın ve haleflerinin resimleri, bu motiflerin Kuzey ve Batı Avrupa'da topladığı takdiri ortaya koyar. Nitekim VIII. Henry (s.1509-47) kendisini ve oğullarını bir Holbein halısının üzerinde resmettirmişti.¹¹⁴ Ancak kraliyet ailesinden olmayan zenginler de bu eşyalara sahip olup değer verebiliyorlardı: Bugün Londra'daki *National Gallery*'de bulunan *Elçiler* adıyla bilinen ve iki eğitilmiş genç Fransız konu edinen resimde de bir Holbein halısı görülür. Bu resim, görsel gizemleri ve tasvir edilen bilimsel araçlarıyla birlikte çok sayıda incelemenin konusu olmuştur.¹¹⁵ Yine aynı ressam tarafından yapılan, bugün Verlin Gemäldegalerie'de sergilenen, hümanist eğitim görmüş Gdansk/Danzig'li bir tüccar olan Georg Gisze'nin portresinde de karşımıza bir Holbein halısı çıkar.¹¹⁶ Ayrıca 1604 civarında, ismi bilinmeyen bir ressam, nihayet iki krallık arasındaki uzun savaşı sona erdiren Somerset Konferansı'na katılmış İngiliz ve İspanyol müzakerecileri, muhteşem bir Holbein halısıyla örtülmüş bir masanın iki tarafına oturmuş şekilde gösterir.¹¹⁷ Ne de olsa, bütün bu tekstil ürünleri pahalı olduğundan insanlar üzerlerine basmaktan kaçınıyorlardı. Bu yüzden, burada atıfta bulunulan resimlerde olduğu gibi, karşımıza duvarlara asılmış ya da masalara örtülmüş şekilde çıkarlar. Fakat İngiliz, Fransız ya da Gdansklı kullanıcılar, renkli, pahalı bir statü sembolünün ötesinde bir Osmanlı halısında ne görüyorlardı? Ne yazık ki hiçbir fikrimiz yok.

114 Orijinali kaybolduğundan kopyalarına dayanıyoruz: Ganz (1949), ss. 272-74.

115 Giovanni Garcia Fenech, <http://artstor.wordpress.com/2013/09/13/a-closer-look-at-hans-holbeins-the-ambassadors> (erişim tarihi 17 Temmuz 2015) içinde.

116 <http://www.getty.edu/cona/CONAFullSubject.aspx?subid=700000207> (erişim tarihi 17 Temmuz 2015).

117 Resim şu an Londra'daki National Portrait Gallery'de bulunmaktadır. <http://www.npg.si.edu/exhibit/britons/briton2.htm> ile karşılaştırın. (erişim tarihi 27 Kasım 2015).

BİRİNCİ BÖLÜM

GEÇMİŞ ZAMANLARIN VE YABANCI DİYARLARIN ESERLERİNİ YENİDEN KULLANMAK

Bu kitap Osmanlı ülkesiyle ‘etrafındaki dünya’ arasında gerçekleşen maddi nesne ve motif alışverişine odaklanıyor. Dolayısıyla sultanın tebaasının imparatorluğun İslam dünyasının sınır boylarındaki küçük bir beylikten erken modern dönemin büyük imparatorluklarından birisine doğru genişlemesi sırasında karşılaştıkları siyasal yapıların ve kültürlerin bazılarına göz gezdirerek başlayacağız. Osmanlılar 1200’lerde Anadolu’ya geldiklerinde, sadece yerel siyasi ve askerî durumla baş etmek zorunda kalmamış, aynı zamanda İyonya Yunanları, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular ve Moğollar’a ait maddi kalıntılarla da karşılaşmışlardı. Balkanlar on dördüncü yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarının bir parçası hâline geldiğinde, Sırp ve Bosna krallıklarının mirası da resme dâhil oldu. Ege adalarında Girit’in fetihine (1669) kadar sürecekt kayda değer bir Venedik mevcudiyeti bulunuyordu ve Venedik ancak 1715 yılında Doğu Akdeniz’den bütünüyle çekilecekti. Adalıların İtalya’yla temasları maddi kültür, özellikle de tekstil motifleri üzerinde iz bırakmıştı.

Dahası, I. Selim (s. 1512-20) Memluk Sultanlığı’nı ortadan kaldırıp Mısır’ı, Büyük Suriye’yi ve Hicaz’ı kontrolü altına aldığında,

imparatorluk bu bölgelerde Fatımi, Eyyübi ve Memluk dönemlerinden kalan maddi kültürü de bünyesine kattı. Sonuç olarak Mekke’de bulunan Kâbe’nin örtü ve anahtarlarının da dâhil olduğu, bir dönem kullanılmayan bazı ‘*objets du vertu*’ler [sanat eserleri] Osmanlı sultanlarının muhafazasına geçti. Daha önce, Kâbe’nin bakımı Memluk sultanlarının kiskançlıkla sahip çıktıkları bir imtiyaz olagelmışti. Bu nesnelerin Osmanlı yönetiminin meşrulaştırılmasında taşıdıkları önem nedeniyle, Memluk mirasını sahiplenme ve yeniden yorumlamanın çok büyük bir anlamı vardı.

Daha geniş bir perspektiften bakıldığında, Osmanlı olmayanlar tarafından üretilen nesneleri sultanın elit tebaası ve zaman zaman da yönetici kadronun bir parçası olmayan ama bir şekilde servet elde etmiş ve eğitim almış kişiler tarafından kabul edilebilir hâle getirmek için gerekli değişiklikleri tasarlamak, son derece hassas bir iş olmuş olabilir. Belirli Bizans mozaiklerinin ya da resimlerinin görünür hâlde mi bırakılacağına yoksa yok mu edileceğine dair kararı dinî kaygılar belirliyordu: Bir örnek verecek olursak, Aya Sofya’yı süsleyen çok sayıda mozaik Müslüman ve gayrimüslim ziyaretçiler tarafından on sekizinci yüzyılın ortalarına kadar sadece yüzleri kapatılmış bir şekilde görülebilmışti.¹ Açık ki dinî ibadetlerin nasıl bir ortamda yapılması gerektiğine ilişkin anlayış, Fatih Sultan Mehmed (s. 1451-81) ile I. Mahmud (s.1730-54) ve III. Osman (s.1754-57) dönemleri arasında kayda değer bir değişim geçirmişti; zira 1700’lerde, mozaikler alçı ve boyayla kapatıldılar. Benzer şekilde, Batı Anadolu’daki Eskişehir yakınlarındaki Seyyid Gazi tekkesinin masraflarını karşılayan, Balkanlarda akın peşindeki uç beyleri, binayı (yeniden kullanılan) bir aslan heykeliyle süslemek için bizim bilmediğimiz bir gerekçeye sahiplerdi.² Hâlâ orada

1 Eyice (1994), s. 453.

2 Yürekli (2012), ss. 140-41.

durduğuna bakacak olursak heykel muhtemelen dinî hassasiyetleri pek de rahatsız etmemişti.

Selçuklular, Bizanslılar ve Timurlularla bir takım bağlantılara sahip, başka bir deyişle ‘kültür-aşırı’ sonuçların varlığına tanıklık eden, günümüze kalmış yüzlerce eser arasından bir avuç örnek seçmenin keyfi bir hareket olduğu ortadadır. Bu kitap başından sonuna dek, mümkün olduğunca, saray sakini olmayan zengin insanlara ait sanat eserlerine odaklanmaktadır. Bununla birlikte, İran ve Hindistan’la olan etkileşimler, en azından sınırlı bilgilerime göre, sadece Topkapı Sarayı’ndaki koleksiyonlar vasıtasıyla belgelendirilebilir. Başka hiçbir yerde fil tasvirleri günümüze ulaşmamıştır ve daha da şaşırtıcısı, aynı şey İran kumaşları için de geçerlidir. Buna ek olarak, sultanın hizmetkârlarının mülkleri ölümlerinin ardından büyük oranda müsadere edildiğinden (bkz. Giriş), esasen elitler için tasarlanmış pek çok eşyanın yolu sultanın sarayında sona ermiştir. Bu nedenle Topkapı Sarayı’nın koleksiyonları Osmanlı elit kültürüyle ilgilenen herkes için temel kaynaktır.

Moğollar: Mevcut ama neredeyse görünmez

Erken Osmanlıların sözlü tarihleri gerçekliği hiç değilse makul bir ölçüde yansıtıyor idiyse, hanedan Kuzeybatı Anadolu’da, İran’daki Moğol hanedanı İlhanlıların bölgeye hâkim oldukları bir dönemde yerel bir güç hâline gelmiş olmalıdır; zira İlhanlılar 1243 yılında Selçuklu Sultanını Anadolu’daki Köseadağ mevkiinde yenmiş ve 1200’lerin sonlarında artık yitip giden sultanlığın toprakları Moğol valiler tarafından yönetilmeye başlamıştı.

Bununla birlikte İlhanlı idaresi daha sonraki Osmanlı vakanüvislerini pek de meşgul etmemiştir.³ On beşinci yüzyıl sonları ve on altıncı yüzyıl başlarında saray çevresine yazılan ilk metinlerde, baş-

3 Tezcan (2013).

kentleri Bursa olan 1300'lerin başlarında yaşamış sultanlar, Selçukluların vasalları olarak karşımıza çıkarlar. Ama bu, o döneme geldiğinde Selçuklu hanedanı gücünün büyük bir bölümünü yitirdiğinden ve on dördüncü yüzyılın ilk on yılında siyasi sahneyi fiilen terk ettiğinden son derece su götürür bir iddiadır. Aksine, İlhanlı idaresinin 1335 sonrasındaki çöküşüne dek Osmanlı sultanlarının biat ettikleri kişiler İran'ın Moğol yöneticileri olmuş olmalıdır.

Neden tarihsel eserlerin kabul gören bir tür hâline geldiği 1500 öncesi ve sonrasında yazan Osmanlı vakanüvisleri, Selçuklularla bağlantılı olma iddiasını tercih etmişlerdi? Belki de bu tercih I. Bayezid'in (s. 1389-1402) kurduğu erken Osmanlı İmparatorluğu'nun bir başka Moğol hükümdarı, yani Timur (s. 1370-1405) tarafından yıkılmasından kaynaklanmıştı. 1402 ile 1405 yılındaki ölümü arasında Timur, Bayezid'in oğullarının metbusuydu ve bu hükümdarları Moğol ordularının 1300'lerin sonları ve 1400'lerin başlarında girmeyi tercih etmediği Balkanları yöneten tabi hanedanlar olarak görüyordu. Bu hatıralar 1500 civarında kalem oynatan ve resmî Osmanlı himayesine girmeyi ümit eden bir yazarın altını çizmek isteyeceği şeyler olamazdı. O dönem yaşamış olanlar aynı zamanda erken İlhanlıların ve hizmetkârlarının pek çoğunun Müslüman olmadıklarını da biliyor olmalıydılar; bu açıdan da iyi Müslümanlar olan ve Osmanlılarla hiç savaşmamış Selçuklulara atıfta bulunmak daha az sorunluydu. Bu yüzden, sayıları az da olsa Anadolu'da mevcut bulunan Moğol metbuluğu döneminden kalan belge, yazıt ve mezar anıtları, görünen o ki Osmanlı tarihsel bilincinde kendilerine pek de yer bulamamışlardı.

Selçuklular

Selçuklu sultanlığı ve halefi olan Karaman beyliğinin maddi kalıntılarının pek çoğunun da, Osmanlı elitinin bilincinde önemli bir

rol oynamamış olması dikkat çekicidir. Bunun önemli bir nedeni müteakip Osmanlı başkentleri olan Edirne ve İstanbul'un hiçbir zaman Selçuklu sultanlığının bir parçası olmamış olmaları, merkezi hâlâ Bursa'da bulunan erken beylik üzerindeki Selçuklu metbuluğununsa, en iyi ihtimalle belirsiz olmasıdır. Bu yüzden, örneğin Beyşehir Gölü yakınlarındaki Kubadabad adıyla bilinen yaz sarayının yeniden kullanılmasını teşvik edecek pek az şey vardı. Fakat Osmanlıların 1400'lerin ortalarında Konya'yı ele geçirmelerinin ardından, Sadreddin-i Konevi (y. 1210-74) ve Mevlana Celaleddin Rumi (1207-73) gibi âlim ve mutasavvıflar tarafından bırakılan miras önemli bir etki yaratmıştı. Kısa bir süre içinde Mevlevi tarikatının merkezi hâline gelen Mevlana'nın tekke ve türbesi, Konya'nın ortaçağa ait merkezinden uzaktaydı. Ama Osmanlı sultanları, dervişlere sunacakları şeylerin karşılığında tekkenin (Türbe-i Celaliye ya da Celaleddin'in türbesi) etrafındaki mahallenin sakinlerine önemli vergi muafiyetleri ihsan etmişlerdi. Sonuç olarak, 1500'lerin sonlarına gelindiğinde, burası Konya'nın en büyük mahallesine dönüştü. Tekkenin ikamet edilen bölümü Osmanlılar tarafından eklenmişti ve Sultan II. Selim (s.1566-74) türbenin hemen yanına bir külliye yaptırmıştı. Bu yapı Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'daki selatin camisini model almıştı. Muhtemelen bu tercihin nedeni, sultanın evliyaya olan bağlılığını ve imparatorluğun Karaman eyaletinin merkezi olan Konya'daki mevcudiyetini göstermekti.⁴ Buna ek olarak bu bölgeden sorumlu olan valiler de ekseriyetle hayli süslü olan kendi türbeleri için tekkenin bulunduğu mahalleyi seçtiler.⁵

Sadreddin-i Konevi'ye gelince, evlilik bağıyla ünlü mutasavvıf İbn-i Arabî'yle akraba olan bu âlimin kütüphanesi ya II. Mehmed'i

4 Konyalı (1964), ss. 528-35.

5 Bir örnek için bkz.: Konyalı (1964), ss. 736-38.

ya da maiyetinden birini büyülemiş gibi gözükmektedir. Zira yeni hükümdar, vakfın Osmanlı fethinin ardından hazırlanan ilk defterine mevcut ciltlerin bir listesini ekletmiş; daha sonra kâtipler de bunu çoğaltmıştı.⁶ Dolayısıyla Selçuklu ve Selçuklu sonrası Anadolu'su görünen o ki Osmanlı elitlerinin bilincine âlim ve tasavvuffların kutsal varlıkları üzerinden girmişti.

Mısır sultanlarına öykünmek

Öte yandan, özellikle de Memluk sultanlığının 1516-17'de ele geçirilmesinin ardından, Osmanlı elitleri İslam dünyasında büyük bir itibara sahip olan ve I. Selim'in ve haleflerinin kendilerini öykünmek zorunda hissettikleri Müslüman hükümdarların mirasıyla karşılaştılar. IV. Murad'ın (s. 1623-40) içoğlanı olarak yetiştirilen ve bu yüzden meselelere Osmanlı merkezinden bakma eğiliminde olan Seyyah Evliya Çelebi'ye göre (1611-1683 sonrası), Memluk Sultanı Kâ'it Bâi (s. 1468-96) on yedinci yüzyıl Osmanlı hükümdarlarının örnek alması gereken bir modeldi.⁷

Bu tür bir imparatorluklar arası rekabetin maddi dünyada da yansımaları olmuştur. Osmanlı sultanları, büyük miktarlarda Mısır hububatı göndererek Kutsal Şehirlerin sakinlerini ve hacıları desteklemeye devam ettiler. Kâbe için Memluk sultanlarının yaptığı gibi her yıl Kahire'de bir örtü de dokuturlardı. 1500'lerde bazı görevliler daha açık renkli bir örtünün Hicaz güneşine geleneksel siyah ipekten daha iyi dayanacağını ileri sürseler de, Osmanlı sultanları herhangi bir değişiklik yapmaktan kaçınmışlardı.⁸ Kâbe'nin anahtarlarını da düzenli aralıklarla değiştirtirlerdi. Dinî önemi daha az, ama siyasi önemi çok büyük olan bir başka âdetse, her hac kervanıyla birlikte iki mahmal

⁶ Uzluk ed. (1958).

⁷ Evliya Çelebi (2005), cilt 9, s. 247.

⁸ Faroqi (1994), s. 105.

göndermeleri idi. Bu Memluk idaresi döneminde bile Şam ve Kahire'nin törensel yaşamında önemli bir yer tutan ve Osmanlı sultanlarının da mali açıdan desteklemeyi sürdürdükleri bir etkinlikti. Bu mahmaller esasen siyasi iktidarın sembolleri olduklarından, Vahabiler, 1807 yılında Mekke'yi işgal edip sultanın Hicaz'daki hâkimiyetini reddettikten sonra, mahmalin geçmesine de izin vermemişlerdi.⁹ Bu nedenle Osmanlı hükümdarlarının Memluk geleneğine kısmen dinî kaygılarla, ama aynı zamanda Mısır'ın ortaçağdaki hükümdarlarının âdetlerinin kendi başarıları için de bir ölçüt olması nedeniyle sadık kaldıklarını varsaymak yanlış olmayacaktır.

Hindistan ve Çin'in 'yabancı' dünyaları

Osmanlı tekstil ve mücevherlerini çalışan tarihçiler tarafından iyi bilinen Hint el sanatları ve zanaatlarına öykünmenin, imparatorluklar arası rekabetle bir ilişkisinin olup olmadığı pek belli değildir. Topkapı Sarayı'nda bir miktar tartışma yaratmış olan yeşim taşından oymalar bulunur. Uzun bir süre boyunca, sanat tarihçileri ve eksperler kaliteli yeşim taşı oymacılığının neredeyse sadece Çin'de yapıldığını varsaydılar. Fakat yakın dönemde yeşim sanatçılarının Timurlulara ait saraylarda da çalıştıkları ve daha sonra yeşim taşı oymacılığının Babürlü Hindistan'ı ve İstanbul'daki sarayda da kendisine hamiler bulduğu gün yüzüne çıktı. Bu bağlamda, muhtemelen yeşim taşından Hint işi bir kap, belki de bir diplomatik hediye olarak, yerel altın ustalarının altın ve kıymetli taşlardan kakmalarla süsledikleri İstanbul'a ulaşmıştı. Eksperler sultanların sarayında da hayranlar edinen bir Çin sanatı olan, Osmanlı yeşim taşı oymacılığının spesifik özelliklerini tespit etmeye bile çalıştılar.¹⁰ Oyulmuş yeşim taşları ancak mutlu bir azınlığın görebildiği şeylerken, Hin-

9 Bosworth (1991), s. 150

10 Skelton (1978); Köseoglu der., Rogers (1987), s. 211.

İstanbul'dan esinlenilmiş süslemeler, on sekizinci yüzyılda hamilerin İstanbul'un merkezi yerlerine yaptırdıkları çok büyük ve genellikle son derece süslü meydan çeşmelerinde de görülebiliyordu.¹¹ Bununla birlikte, Hint motiflerinin İstanbul'a hangi yol ve araçlarla geldiğine dair belgelerden hâlâ yoksunuz.

Fakat Hindistan'dan ithal edilen ve sonra Osmanlı etki alanında taklit edilen esas kalem pamuklu kumaşlardı. Eski Kahire'de (Fustât) yapılan kazılarda, bu ticaretin Memluk dönemi boyunca (bkz. Giriş) serpilip geliştiğini gösteren ithal basma kumaşlar bulunmuştur. Fakat Osmanlı on sekizinci yüzyılının yeniliği bugünün Kuzey Suriye'si ve Güneydoğu Türkiye'sindeki imalatçıların başarılı bir şekilde Hint basma kumaşlarını taklit etmiş ve hatta onları ihraç etmeyi bile başarmış olmalarıydı. Günümüze, bugün Marsilya'da bulunan az sayıda örnek ulaşmıştır.¹² Fakat görünen o ki, belki ihracat alanında havlu atıldıktan sonra iç piyasaya mal arzı devam etmiş olsa da, 1768-74 Rus Osmanlı Savaşı'nın neden olduğu kriz bu sanayiye de ciddi bir hasar vermişti.

Düşmanlık ve takdir arasında: İran'dan gelen eserlerle uğraşmak

Fakat elinizdeki tartışmanın odak noktasını oluşturan kıymetli malların kabulü ve yeniden kullanılıp şekillerinin değiştirilmesi, en açık hâliyle Safevi ve Safevi öncesi İran'ından gelen parçalarda görülebilirdi. Ne de olsa Safevi İran'ının saray kültürü, Timurlu saraylarının, özellikle de 1400'lerde ve 1500'lerde Osmanlı elitleri için saray zarafetinin *fine fleur*'ünü [kaymak tabakasını] oluşturan Herat sarayının geleneklerini bünyesine katarak sürdürüyordu. İlk olarak Safevi İran'ı, şiir sanatını İran eserlerini inceleyerek öğrenen

¹¹ Saner (2008).

¹² Fukasawa (1987), örnekler kapakta görülebilir.

eğitimli Osmanlıları derinden etkileyen bir edebî kültürün yuvasıydı. Pek çok Osmanlı yazarı için İran modellerinin tercümesi ve taklidi, ‘kendi seslerini bulmalarından’ önceki bir peşrevdi.¹³ İkinci olarak İran tasvir kültürünün takipçileri, muhtemelen daha dar bir çevre oluştursalar bile dikkate değer sanatçılardı; zira Safevî İran’ında dinî olmayan bağlamlarda âdet olduğundan farklı olarak, Osmanlı mimari dekorasyonu nadiren insan ve hayvan tasvirleri içerirdi. Bu nedenle İran’ı hiç ziyaret etmemiş olan insanlar için İran tasvirlerine erişmenin tek yolu resimli el yazmalarıydı. Fakat sarayın dışında, bunlar sadece, daha önce gördüğümüz gibi, on altıncı yüzyılda sık sık Şiraz’dan resimli el yazmaları toplayan Osmanlı ekabirlerinin ulaşabileceği şeylerdi.¹⁴

En kıymetli parçalardan bazıları, özellikle de I. Selim’in Şah İsmail’i mağlup edip kısa bir süre için Tebriz’i işgal etmesinin (1514) ardından, ganimet şeklinde gelmiş olabilir. Daha geç bir dönem için yine, Tebriz Sarayı’ndan bir köşkün bütün dekorasyonunun 1500’lerin sonlarında Safevîlerle savaşan bir Osmanlı komutanı tarafından İstanbul’a getirildiğini anlatan Evliya Çelebi’ye dönebiliriz. Ganimet Boğaz’a bakan bir köşke yerleştirilmişti ve Evliya resim severlerin ve ressamların on yedinci yüzyılın ortalarında bile görmek için bu köşke gittiğini iddia ediyordu (bkz. Giriş). Nitekim en azından İstanbul elitinin bazı mensupları kitap kapakları dışında insanların resmedilmesine ciddi bir itirazda bulunmuyorlardı.¹⁵

Resimli başka pek çok İran el yazması da İstanbul’a diplomatik birer hediye olarak gelmişti. Özellikle Şah Tahmasp, son yıllarında resimden uzaklaşıp dine yönelmesiyle birlikte, minyatürlerle süslenmiş bazı olağanüstü el yazmalarını Osmanlı Sultanına hedi-

13 Kuru (2013), ss. 554-62.

14 Uluç (2006).

15 Evliya (2006), s. 229; Faruqi (2012).

ye etmişti (bkz. Giriş). İstanbul Sarayı'ndaki müşteriler için, İran modelleri geçerliliklerini yüzyıllar boyunca korudu.¹⁶

Çin: Porselenden bir varoluş

Osmanlı sınırlarından çok uzaklarda bulunan Çin, sultanın tebaasının büyük bir bölümü için bir *terra incognita* olarak kaldı.¹⁷ On beşinci yüzyıl Timurlu prenslerinin aksine, Osmanlı sultanları hiçbir zaman 'haraç ödeyen hükümdara' tabi olan tüccarlara rahatça mal alıp satabilecekleri vesileler yaratan, 'haraç getiren elçiler' göndermediler.¹⁸ Fakat on altıncı yüzyılda, büyük miktarlarda Çin porseleni Osmanlı İmparatorluğu'na ulaştı. Bu mallar ekseriyetle Hicaz üzerinden geliyordu ve 1500'lerde ve 1600'lerde Mekke şerifleri sık sık porselen hediyeler gönderiyorlardı. Bu parçalar İstanbul'a ulaşır ulaşmaz, Osmanlı zanaatkârları ve sanatçıları Çin kökenli dekoratif motifleri sadece çinilerde değil, tekstil ürünlerinde de benimsiyorlardı.¹⁹ Diğer örneklerde Çin motifleri İran'daki uyarlamaları vasıtasıyla biliniyordu.

Porselenin Osmanlı dünyasına doğru nasıl bir yolculuk yaptığı hâlâ gizemini korumaktadır; hem ağır hem de kırılabilir olduğundan, pek çok örnekte tüccarlar deniz yoluyla taşınmasını tercih etmiş olmalıdırlar. Kızıl Deniz önemli bir kanaldı: Bazı gemiler muhtemelen mallarını, Mekke'nin limanı olan Cidde'ye indiriyordu. Diğerleri de Süveyş'e kadar çıkıyordu; bu güzergâh Sina Yarımadası'nın kıyılarına atılmış kırık kahve fincanları sayesinde arkeologlar tarafından belgelendirilmiştir.²⁰ Fakat bu parçaların önce üretim yerlerinden bir Çin limanına, buradan kıyı boyunca Hint

16 İrepoğlu (1999).

17 Hagen (2003), s. 184; Béller-Hann (1987); Emiralioğlu (2014), ss. 54-55.

18 Kauz (2005).

19 Crowe (1978).

20 Kawatoko (2001).

Okyanusu'nu takip ederek günümüz Hindistan'ı ya da Endonezya'sındaki bir pazara giderken, tam olarak hangi güzergâhtan geçtiği hakkında çok fazla şey bilmiyoruz. Osmanlı kayıtları Kızıl Deniz'e gelen Çin yelkenlileri hakkında hiçbir şey söylemediklerinden, gemilere aktarma Hint Okyanusu'nda bir yerlerde gerçekleşiyor ve muhtemelen Hint Müslümanları kargoyu devralıp Hicaz'a kadar taşıyor olmalıdır.²¹

Venedik ve Habsburglar

Venedik Osmanlı topraklarının batı sınırlarında yer alır. Siyaset açısından konuşacak olursak, 1600'lere gelindiğinde Cumhuriyet sultanların karşısında o kadar darbe almıştı ki, bir zamanların meşhur 'Stato da Mar'ından geriye pek bir şey kalmamıştı. Fakat maddi kültür açısından bakıldığında, Venedik Osmanlı eliti için istendiğinde başka şekillerde de kullanılmak üzere yurt içinde de işlenebilecek lüks malların kaynağı olarak önem taşıyordu.

1500'lerde bazı Venedikli imalatçılar özellikle Osmanlı müşterilerine yönelik ipekli kumaşlar üretiyorlardı. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu ipekli kumaşların bazılarında sultanlar için yapılmış kaftanlar günümüze kalmıştır.²² Öte yandan, üzerlerinde taç motiflerinin yer aldığı, aksi takdirde Osmanlı saray geleneğine bütünüyle yabancı olması gereken Bursa ve İstanbul ipeklilerine de sahibiz. Belki de müşteriler ve/veya tasarımcıları bu motifi çiçek sepetlerine olan benzerliği nedeniyle benimsemişlerdi; ayrıca 1600'lerin Venedik elçileri (*baili*) Bologna'da rahibeler tarafından üretilmiş ve muhtemelen sıradan ziyaretler için 'ufak hediyeler' olarak tasarlan-

21 Ward (2001) Kızıl Deniz'deki Sadana adası yakınlarında batan porselen yüklü, on sekizinci yüzyıla ait bir ticaret gemisinin enkazını incelemiştir.

22 Mackie (2004).

miş yüzlerce ipek çiçek ithal etmişti.²³ Osmanlı elitinin bu yüksek temsilcileri için üretilen söz konusu tekstiller zaman zaman Venedikli nakkaşlara gönderilebiliyordu.²⁴ Muhtemelen, diğer imparatorluk merkezlerinde olduğu gibi sultanların sarayında da, ‘egzotik mallar’ ender bulunmaları nedeniyle ilgi çekiyorlardı; ama aynı zamanda diplomatik hediyeler olarak gönderilmeleri Osmanlı hükümdarının üstünlüğünün teslim edilmesi olarak da görülüyordu. Böyle bile olsa, Venedik ve Osmanlı ipeklileri birbirleriyle o kadar yakından bağlantılıydı ki, kısa süre önce düzenlenen bir sergi, *Intrecci Mediterranei*, yani ‘Akdeniz İç İçelikleri’ gibi açıklayıcı bir isim taşıyordu.²⁵

Osmanlı lüks mallarının ithalatı söz konusu olduğunda, 1500’lerde bazı Bursa ya da İstanbul kumaşları İtalyan müşteriler Osmanlı ipeklilerine pek rağbet göstermeseler de Venedik’e ulaşmış olmalıdır. Ayrıca, 1500’lerde ve 1600’lerde mevcut olan parçaların çok büyük bir bölümü günümüze ulaşmamıştır; çünkü 1797’de, Napoleon’un İtalya’daki fetihlerinin sonucunda, kadim Venedik Cumhuriyeti ortadan kaldırılmış; eski kilise mülkleri de ‘ortalık malı’ hâline gelmiştir. Osmanlı brokerları Venedik’te üretilen muadillerinden daha fazla altın ve gümüş içeriyordu ve dolayısıyla altın ve gümüşü almak için kumaşları yakmış olabilecek yağmacıların dikkatini bilhassa çekmiş olmalıdır.²⁶

Venedik’te üretilen cam eşyalar, ister sıradan kalitede ister lüks olsunlar, Osmanlı elitleri tarafından vakıflarda ve muhtemelen evlerinde kullanılmak üzere ithal ediliyordu. Bununla birlikte, zenginlere ait az sayıda konut günümüze ulaştığından, bunlar hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. Sadrazam Sokullu Mehmed Pa-

23 Hanß (2013), s. 50’de.

24 Gökbilgin (1964), ss. 219-20.

25 Boralevi, Ciampini ve Contadini (2006).

26 Carboni (2007).

ş'a'nın (1506 civarı-1579) bir defasında bir gemi kazasında kaybolan yüzlerce cami lambası satın aldığını biliyoruz.²⁷ Bu eşyalardan bazıları son derece nadide parçalardı; hatta arzu edilen parçanın belki de bizzat paşa tarafından çizilmiş bir eskizinin de yer aldığı bir sipariş günümüze ulaşmıştır.²⁸ Venedik yapımı cam eşyalar Osmanlı lüks pazarına geç Ortaçağ dönemine ait Suriye mallarının taklidi yoluyla girmişti; Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu tür bazı büyük ve son derece süslü parçalar bulunmaktadır.

Dahası Venedik bir matbaacılık merkeziydi ve bazı matbaalar Yunanca eserler de basıyordu. Venedik'in Yunanca konuşan tebasası potansiyel müşterilerdi, ama bu eserleri satın alanların arasında sayıları az da olsa Osmanlı Rumları da vardı. İstanbul patrikhanesinin akademisinde eğitim görüp ders verenler gibi az sayıda âlim, Yunan klasiklerinin seçkin Venedikli yayımcılar tarafından piyasaya sürülen edisyonlarını satın almış olabilir. Fakat 1500'lerde ve 1600'lerde konuşulan Yunancaya çok daha yakın bir dilde yazılmış kitaplarla ilgilenen çok daha fazla okur olmuş olmalıdır ve bu yayınlara ilişkin Evro Layton tarafından derlenen katalogların 1600'den sonra basılan materyalleri kapsamıyor olması üzücüdür.²⁹

Osmanlı-Habsburg sınırında el değiştiren kıymetli mallar özel bir örnek teşkil eder. 1500'lerin ikinci yarısında, Habsburglar 'kraliyete ait' denilen dar bir toprak şeridi için sultana haraç veriyorlardı ve imparatorların onurlarını korumak için haracın önemli bir bölümü, nakit olarak değil, bazen saat mekanizmalarıyla harekete geçirilen gümüş sofrasüsleri biçiminde gönderiliyordu (bkz. Giriş).³⁰ 1700'lerin ortalarında Viyana, porselenleriyle meşhur olduğunda zengin Osmanlılar ve özellikle sultanın sarayının men-

27 Carboni (2006), ss. 343-44.

28 Carboni (2006), s. 344.

29 Layton (1994).

30 Kurz (1975); Mráz (1980).

supları koleksiyonlarına Viyana mallarını da dâhil etmeye başladılar.³¹ Habsburg tarafına gelince, Osmanlı ipeklileri özellikle diplomatik hediyeler biçiminde Maria Theresa'nın sarayına vardıkları 1700'lerde son derece rağbet görüyorlardı.³²

Fransız Bağlantısı

Burada ele alınan dönemin sonunda, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Osmanlı eliti –ve daha sonra bunlarla birlikte şehirli 'orta sınıf'tan insanlar– Fransız eserlerini ve fikirlerini o denli yoğun bir şekilde el üstünde tuttular, benimsediler, uyarladılar, eleştirdiler ve reddettiler ki, bu konu ayrı bir çalışmayı hak etmektedir. Henüz böylesi bir çalışmanın bulunmaması son derece şaşırtıcıdır. Fakat burada tartışılan dönemde bile, Osmanlı elitinin bazı mensupları Fransız kaynaklarından bilgi ve eser topluyorlardı. Bunların ilk örneklerinden biri kuşkusuz Fransız dilindeki orijinallerinden, Osmanlı kançılıryasının başında bulunan Feridun Ahmed Efendi'ye hizmet eden iki kâtip tarafından uyarlanıp tercüme edilen Fransız krallarının kroniğidir.³³ Bu etkileyici bir metindir; çünkü feodal fakat merkezî olmayan bir monarşiyi kavramsallaştıran Fransız terminolojisinin Osmanlı siyasi düşüncesine nasıl 'tercüme' edildiğini gösterir. Muhtemelen tercüme I. Francis'in (s. 1515-47) ortak düşmanları olan İspanya ve Avusturya Habsburglarına karşı Kanuni Sultan Süleyman'ın (s. 1520-66) yardımını istediği bir dönemde Osmanlı kançılıryasının ihtiyaç duyduğu 'tarihsel bilgileri' sağlamıştı.

Büyükelçi Yirmisekiz Mehmet Efendi'nin 1720 yılında Paris ve Versailles'a gerçekleştirdiği ziyaretlerden dönerken beraberinde ge-

31 Artan (2011b).

32 Újváry (2007), ss. 18-57.

33 Bacqué-Grammont (1997).

tirdiği tasvirler bazı tartışmalara neden olmuştur. Uzun bir süre boyunca araştırmacılar bu çizimlerin Sadabad Sarayı ve Sultan III. Ahmed'in (s. 1703-30) bahçeleri için bir model işlevi gördüğünü varsaydılar. Bugünün araştırmacıları, Fransız modellerini tamamen göz ardı etmeseler de, esas ilham kaynağının İran'ın bahçe kültürü olduğunun altını çiziyorlar; ne de olsa, o yıllarda, Osmanlılar bir kez daha Tebriz'i ele geçirmişlerdi ki bu İran eserlerine yönelik ilgiyi canlandırmış olmalıydı. Osmanlı bahçelerinin tipik özelliği olan daha rahat bir şekilde düzenlenmiş yapıların aksine, hem İran hem de XIV. Louis (s. 1643-1715) döneminin Fransız bahçe kültüründe, uzun ve düz yollar ve su kanalları ön plana çıktığından bu tartışmada bir sonuca ulaşmak güçtür.³⁴

Fransız kültür eserlerinin 'yerleştirilmesi'ne verilebilecek bir başka örnek de çeşitli Avrupalı elçilere hizmet eden, ama öyle gözükiyor ki İstanbul'da da öğrenci ve takipçileri olan ressam Jean Baptiste Vanmour'un (1671-1737) eserleriyle ilişkilidir. Bu kişilerin Ankara ve İzmir manzaraları çizenler gibi büyük bir kısmı önemli birer sanatçılar değildi; fakat 1700'lerde ve 1800'lerde Osmanlı müşteriler arasında rağbet gören, dekoratif manzara resmi fikrinin yaygınlaşmasına yardımcı oldular.

Koleksiyon ve yeniden kullanma

Burada bizi ilgilendiren eserlerin pek çoğu koleksiyonlarda, özellikle de daha önce belirtildiği gibi, sultanların sarayındakilerde saklanarak günümüze ulaşmıştır ve günümüz Türkiye'sinde özel koleksiyoncuların ve müzelerin ortaya çıkışıyla birlikte, bu mesele tarihçilerin de gündemine girmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in kitap topladığının bilinmesinin, muhtemelen memurlarının Sadreddin-i Konevi'nin kütüphanesine gösterdikleri ilgiyle bir alakası vardı; ama

34 Hammadeh (2007), ss. 218-37; Atasoy (2002).

yine de kitapların İstanbul'daki saraya götürülmek yerine Konya'da bırakıldıklarını kaydetmek gerekir. Osmanlı sultanları Çin porselenlerini ve yeşim taşından oyulan eserleri toplamışlardı, ama porselenler söz konusu olduğunda pratik kaygıların ağır bastığı görülmüyordu: Hükümdar ve maiyeti bazen Jingdezhen'de üretilmiş kâse ve düz tabaklardan yemek yiyorlardı.³⁵ Benzer şekilde 1600 civarında Osmanlı ekabiri Şiraz minyatürlerine meftun olmuştu ve bu şehirdeki atölyelerde üretilen çok sayıda resimli elyazması sultanlara hizmet eden ileri gelenlerin eski koleksiyonlarında günümüze ulaşmıştı.³⁶

Belki de kısmen günümüzde gündelik yaşamda geri dönüşüme verilen önem nedeniyle, eski kültürlerin mimari ya da diğer kalıntılarının yeniden kullanılması, yakın dönemde sanat tarihçileri ve arkeologlar arasında 'yakıcı bir gündem' hâline geldi.³⁷ Eğer İstanbul'un zengin Nişantaşı mahallesinde sokak başlarında geri dönüşüm kutuları görülmeye başlamasaydı, bu kitapta ele aldığımız ilk eser muhtemelen bir taşra camisinde kapı pervazı olarak yeniden kullanılan bir Roma mezar taşı olmazdı. Fakat bu tür bir geri dönüşüme odaklanan araştırmacılar genellikle, en azından bir ölçüde, yeniden kullanımı isteyen ve finanse eden kişilerin niyetlerini kavrayabileceğimiz örneklerle ilgilenirler. Bununla birlikte, bu örnekte, Roma mezar taşının sadece el altında bulunduğu için yeniden kullanılmış olması olasıydı ve muhtemelen başka herhangi bir gizli saik bulunmuyordu. Fakat daha sonraki bölümlerde, belirli bir yeniden kullanım biçiminden sorumlu olan insanların niyetlerini anlamanın daha kolay olduğu örneklerle karşılaşacağız (bkz. 5. ve 7. Bölümler).

Belirtildiği üzere, Augsburg ve Nuremberg gümüşü eritilmeden

35 Ünal ve Raby (1986), s. 41.

36 Uluç (2006).

37 Anonim (2015); www.rcak.ku.edu.tr ile karşılaştırın (erişim tarihi Aralık 2015).

önce en fazla kısa süreli bir ilgi topluyor ve hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmadığımız pek çok başka eser de aynı kaderi paylaşıyordu. Osmanlı Sarayı sultanların ve/veya görevlilerinin saklamaya değer görmedikleri Çin porselenlerini sık sık müzayedeye çıkarırdı ve benzer bir şey ipeklilerin, kürklerin ve halıların da başına gelirdi.³⁸ Son olarak, Vidin’de bir kütüphane inşa ettiren Osman Pazvantoğlu (1758-1807) dışında 1700’lerde ve 1800’lerin başlarında az sayıda ileri gelen taşra eşrafı ve nüfuz sahibinin koleksiyoncu olarak isim yaptığını belirtmek gerekir.³⁹ Diğer istisnalar arasında, 1700’lerin ortalarında bir porselen koleksiyonuna sahip olan Sivas valisi Esad Paşa da vardı.⁴⁰ Sonuç olarak, Anadolu ve Balkanlar bir yana İstanbul elitlerinin maddi kültürüne dair bilgilerimiz bile gerçekten de bölük pörçüktür.

(GÖRSEL 1) BİR CAMİNİN KAPI PERVAZİ OLARAK BİR ROMA MEZAR TAŞI

İlgili haritaların kıyaslanmasıyla görüleceği üzere, Osmanlı sultanları bir zamanlar Roma İmpartorluğu’nun parçası olmuş çok geniş bir bölgeye hükmediyorlardı. Romalılar Batı’da daha fazla toprağa sahip olsalar da, sultanların orduları bir zamanlar Partlar ve Sasaneler tarafından yönetilen bölgelere başarıyla yayılmışlardı; Roma imparatorlarıysa bu güçlere karşı sefer düzenlediklerinde ağır yenilgiler tatmış, hatta esir düşmüşlerdi. Osmanlı İmparatorluğu Arap Yarımadası’nda da, Romalıların en güçlü oldukları dönemdekine bile kıyasla daha fazla etki sahibiydi.

Fakat Mısır, Büyük Suriye, Anadolu ve Balkanlar’da, Osmanlı İmparatorluğu’nun sakinleri çok sık bir biçimde Roma yapıları-

38 Ünal ve Raby (1986), s. 37.

39 Bulgaristan’daki Osmanlı kütüphaneleri için bkz. Kenderova (2000), ss.14-53; Gradeva (2008), s. 30.

40 Ünal ve Raby (1986), s. 35.

nın kalıntılarıyla karşılaşılıyor, bunların bazılarını da kullanmaya devam ediyorlardı.⁴¹ Nitekim Adıyaman şehrinin yakınlarındaki Roma döneminde kalan bir köprü 1970'lerin sonlarında bile trafiğe açıldı ve belki de inşa edildiği zamandan beri yolculara hizmet veriyordu. Daha sık olarak Roma taşları, özellikle de sütunları on altıncı yüzyılın müşterilerine hazır inşaat malzemesi sağlıyordu. 1500'lerin ortalarında İzmir'den geçen Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-92), Roma harabelerini yıkan işçilere rastlamıştı ve çağdaşı olan Petrus Gyllius da benzer bir gözlemde bulunmuştu.⁴² Bazen sütunlar, bir binanın dış cephesini duvarın geri kalanındaki dik-dörtgen parçalarla zıtlık oluşturacak şekilde yuvarlak taşlardan bir sırayla süslemek için kesilirdi. Bunun bir örneği Ankara kalesinin girişinde görülebilir. Fakat ekseriyetle sütunlar ya da *steale* gibi büyük yekpare taşlar oldukları hâliyle yeniden kullanılırdı; Osmanlı Ankara'sında dışarıdan bakıldığında bir konuttan ayırt edilemeyecek pek çok mütevazı cami, başlarıyla birlikte Roma sütunları ihtiva ediyordu.⁴³ Bununla birlikte, zaman zaman kullanılan destekler çok kısa olabiliyor ve biraz gelişigüzel bir şekilde uzatılmaları gerekiyordu. Bu mesele hem Roma hem de Osmanlı tarihçilerini meşgul etmeyi sürdürmektedir.

Sık sık Osmanlı Ankara'sının önemsiz bir yer olduğu iddia edilmiştir. Şehir elbette 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldığında bir bunalım içindeydi. Zira daha önceleri bölgeler arası ve hatta bir ölçüde uluslararası ticaret açısından önemli bir merkez olan Ankara, 1800'lerde tiftik yünü ve kumaşlarının üretimindeki tekeli kaybetmesi nedeniyle ciddi bir gerileme yaşamıştı. Dahası, on dokuzuncu yüzyılın ortalarında ve takip eden on yıllarda, bir dizi kuraklık bölgeyi kasıp kavurmuş ve çok sayıda insan

41 'Büyük Suriye' terimi modern Suriye, Lübnan, İsrail ve Filistin devletlerini kapsar.

42 Busbecq (1994), ss. 79-81; Gyllius (2000), ss. 204-06.

43 Öney (1971), s. 233, III. No. 58; s. 250, III. No. 92.

ve hayvanın hayatını kaybetmesine neden olmuştu.⁴⁴ Demiryolunun 1890'larda ve 1900'lerin başlarında durumu bir ölçüde düzeltmesine rağmen, şehir 1916 yılında 1920'lerdeki harap görüntüsünü kısmen açıklayan korkunç bir yangın yaşamıştı.⁴⁵

Bununla birlikte Ankara'nın Türkiye'nin başkenti hâline gelmesiyle birlikte arkeologlar şehrin geçmişini araştırmaya başladılar ve Roma ve erken modern döneme ait avatların önemini keşfettiler.⁴⁶ Şehre ve çevresine ait Yunanca ve Latince yazıtlar, özellikle de ilk Roma İmparatoru Augustus'un (s. MÖ 27-MS 14) *Res Gestae*'i yayımlanmış ve incelenmiştir. Nihayetinde, bu siyasi propaganda eserinin en iyi korunmuş versiyonu Ankara'daki Augustus ve Roma Tapınağı'nda bulunmaktadır. Pek çok Galatyalı aristokrat da Roma dünyasının kültürünü özümsemelerini kendilerini imparatorluk çapındaki kùltlerin rahipleri olarak gösteren yazıtlarla belgelenmiştir. Fakat daha mütevazı insanlar da izlerini, adlarına Ankara ve havalisine dikilen yazıtlarla bırakmıştır. Bu yazıtlardan Flavius Audax isimli bir adamı konu edinen biri, ilk kez 1599-1601'de yayımlanmıştır; fakat editör bu yazıtın nereye ait olduğundan habersizdir ve 'Yunanistan'da bir yerlerde bulunduğunu' belirtmiştir.⁴⁷ Taşın Roma ve Osmanlı dönemleri arasında tam olarak nerede bulunduğunu bilmiyoruz; ama muhtemelen Ankara'da ya da hemen yakınlarındaydı. Mimarlık tarihçisi Gönül Öney'e göre, İbadullah Camii'nin inşa edildiği 1600'lerin sonlarından ve 1700'lerin başlarından bu yana, bu üzerinde yazıt bulunan taş, cami girişinde bir kapı pervazı olarak kullanılmıştı. Şimdi yazıtı yayımlayan son editörler, Öney'in verdiği tarihe karşı çıkma sebeplerini belirtmeden,

44 Erler (2010).

45 Yangının ardından Ankara'nın merkezini gösteren bir fotoğraf için <http://fotograf-gunlukleri.blogspot.de/2013/12/1917-buyuk-ankara-yangn.html> ile karşılaştırın (erişim tarihi 6 Ağustos 2014).

46 Kadioğlu, Gökay, Mitchell (2011).

47 French (2003), s. 146.

İbadullah Camii'nin inşa tarihinin 1500'lerde olduğunu söylüyorlar.⁴⁸ Eğer tahminleri doğruysa, yazıt Avrupalı antikacılar ona ilk ulaştıklarında hâlihazırda binanın bir parçası olmuş olmalıdır.

İbadullah Camii tuğla ve taş kullanılarak yapılan dikdörtgen bir büyük salondan ve hemen bitişiğindeki yüksek bir minareden oluşur. Önünde başlangıçta açık olan ve geç gelip camiyi çok kalabalık bulan ziyaretçiler tarafından kullanılan, bugün duvarlarla kapatılmış bir *son cemaat yeri* yer alır.⁴⁹ Bu özellikler Gönül Öney'in cami yapımında bir 'Ankara okulundan' söz etmesine neden olacak kadar yaygındır.⁵⁰ Acemice restorasyonlar yüzünden, bir zamanlar binanın içine hayat veren dekoratif boyamalardan geriye pek bir şey kalmamıştır. Belki de bu cami, 1660'larda Ankara'ya büyük bir zarar veren depremin ardından yeniden yapılan binalardan biriydi. Yapının bütününün mütevazılığına bakıldığında, kapı pervazı kuşkusuz herhangi bir özel niteliği nedeniyle ya da sultanın inşaat projelerinde zaman zaman olduğu gibi değerli bir antika olması nedeniyle seçilmemişti. Taş muhtemelen binaya kolay erişilebildiği için konulmuştu.

Yazıta göre, Flavius Audax, Traianus'un (s. 98-117) ya da Marcus Aurelius'un (s. 161-80) seferlerinden birinde görev yaparken hayatını kaybeden German kökenli bir Roma lejyoneri idi; mezar taşında bir tarih bulunmadığından, bu subayın yaşadığı dönem ancak tahminidir. Yabancı kökenli birisi olarak Flavius Audax, Flavia hanedanının adını taşıyabiliyordu, çünkü bu imparator Vespasianus (s. 69-79) ve oğullarının mensup olduğu 'kabileydi'. Veyahut Audax atalarından biri Flavian imparatorlarından (s. 69-96) birinin azatlısı olduğu için de bu ismi taşıyor olabilirdi. 'Audax' cesur

48 Mitchell ve French (2012), s. 340.

49 Öney (1971), ss. 65-66; ss. 267-69, III. No. 126-29. Öney sadece 'Türk dönemiyle ilgilendiğinden, yazıttan söz etmez.

50 Öney (1971), s. 184.

anlamına geldiğinden, bir asker ailesinden geliyor olması mümkündür.⁵¹ Muhtemelen öldüğü zaman Flavius Audax'ın ailesi yakınlarında değildi. Zira Roma mezar taşlarında, taşı diken kişinin ismiyle birlikte, genellikle müteveffayla olan ilişkisi de kaydedilirdi. Bu örnekte taşı diken kişi, *stela* gayet iyi yapılmış olduğundan, muhtemelen hâli vakti yerinde bir silah arkadaşıydı.

Burada yapmayı istediğimiz şey açısından, geri dönüşüme ilişkin bu kanıt Anadolu'nun asla bir *tabula rasa* olmadığı gerçeğini simgelemesi nedeniyle önemlidir ve bölgenin sakinleri bilerek ya da bilmeyerek bugün bile bölgenin uzun tarihiyle yüzleşmektedir. Ankara'nın bugünkü sakinleri gerçekten de konuya alaka göstermiştir: yazıt artık okunur hâldedir, çünkü birisi harfleri mavi boyayla belirginleştirmiştir (2013'de görüldüğü üzere).

(GÖRSEL 2) MEKKE VE MEDİNE'YE SAYGI

Mekke'ye hacca gitmek gerekli imkânlara sahip her Müslüman için bir yükümlülük olduğundan, Mekke ve Medine'deki kutsal mekânları topografik tasvirlerle sunmak gibi bir gelenek doğmuştur. Yazılı açıklamalar, bakan kişinin tasvirlerden bir anlam çıkarmasına yardımcı olabilir. Ortaçağ'da ve on altıncı yüzyılda, bu tür tasvirler, bir kişinin başka biri adına hac görevini ifa etmesi hâlinde hazırlanan hac sertifikalarında karşımıza çıkabilir; bazen haccın sevapları çoktan ölmüş birisine bile gidebilirdi. Döndükten sonra başkasının yerine hacca giden kişinin gerekli ritüellerin tümünü yerine getirdiğini göstermesi gerekirdi ve bunun için gerektiği gibi hazırlanmış bir şehadetnâme temin edilirdi.⁵² İnsanlar Kâbe'nin tasvir edildiği seccadeler de yaparlardı; ama 1610 yılında şeyhülislamın Kütahya'daki seccade dokumacıları için verdiği bir fetvayla

51 Mitchell ve French (2012), s. 341.

52 Atıl (1987), ss. 64-65.

bu âdet yasaklandı; zira birisinin bu kutsal mekâna ayaklarıyla basması uygun değildi.⁵³ Bununla birlikte, Sultan Alaeddin'in Konya'daki türbesinden İstanbul'da bulunan Türk ve İslam Sanatları Müzesi'ne getirilen ve uzmanların on sekizinci yüzyılda yapıldığını belirttikleri bir örneğin de açık bir şekilde gösterdiği gibi, arada sırada bu tür seccadeler yapılmaya devam edildi.⁵⁴

1600'lerde, hamiler sanatçıların cami ya da okul gibi kamu-sal mekânlara yerleştirilen seramiklerin üzerine yaptıkları, Mekke ve Medine'deki kutsal mekanlara ilişkin tasvirleri desteklediler.⁵⁵ Zaman zaman Topkapı Sarayı'ndaki bir köşk gibi dinî olmayan mekânlar da bu tür tasvirlerle donatılıyordu. Yazıtlar ya da vakıf belgeleri bu tasvirleri finanse eden insanların saiklarını genellikle açıklamazlar; belki de Mekke ve Medine'ye dair tasvirlerin hacca gidemeyen insanları teselli etmesi amaçlanıyordu. Ya da bunun arkasındaki fikir belki de müminlere, gerekli imkânlara sahip bazı kişilerin geciktirme eğiliminde olduğu bu temel yükümlülüğü hatırlatmaktı: Evliya Çelebi, on yıllar boyunca imparatorluğu bir baştan diğerine dolaşmış olsa da, Mekke için yola ancak 60'ına yaklaşırken ve nihayet bu görevi yerine getirmesi için bir uyarı olarak yorumlamış gibi gözüktüğü bir rüya gördükten sonra düştüğünü belirtir.⁵⁶

Bugün Mekke ve Medine'yi tasvir eden çok sayıda panel müzelere götürülmüştür. Cami ve okullarda hâlâ görülebilenlerinse orijinal yerlerinde kalıp kalmadıklarını söylemek de her zaman mümkün değildir. Uygulamaların kalitesi büyük bir çeşitlilik gösterir; gelişkin tasarımcılar tarafından üretilmiş bazı parçalar bulunmakla birlikte, diğerleri bir hayli kabadır. Nitekim Bursa Müzesi'nde bu-

53 Uzun (2001), s. 25.

54 Erdmann (1985), cilt 2, Erdmann'ın iki makalesini takip eden katalog girişi 3/30, bkz. s. 220.

55 Ertinghausen (1932-34); Atasoy ve Raby (1994), ss. 279-80; Uzun (2001), s. 23
günümüz Türkiye'sinde mevcut olan panelleri listeler.

56 Evliya (2005), ss. 6-7.

lunan, 1085/1674-75 tarihli bir parçada bağışlayan kişinin Bursa yakınlarındaki küçük bir kasaba olan Yenişehir bölgesindeki Karaca Ali (?) köyünden Yağcı Hasan diye birisi olduğu belirtilir.⁵⁷ Yazı son derece kabadır; fakat açıklamalar, Peygamber'in vaaz kürsüsünü, Hanefi ve Maliki fıkıh okullarına mensup imamların makamlarını, Zemzem kuyusunu ve I. Ahmed (s.1603-17) döneminden bu yana Kâbe'nin çatısına düşen yağmur suyunu tahliye etmek için kullanılan *altun oluku* gösterir.⁵⁸

İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesi'nde bulunan on yedinci yüzyıla ait tek bir seramikte de Peygamber'in vaaz kürsüsü, Hz. İbrahim'in ve Şafililerin, Malikilerin ve Hanefilerin makamları görülebilir.⁵⁹ Zemzem kuyusuna gelince, tasarımcı kuyunun varlığını su depolamak için kullanılmış olması gereken altı küpün varlığıyla belirtir. Bir kemer dizisi Büyük Cami'yi çevreleyen ve görünen o ki çok sayıda tavandan sarkan lambayla aydınlatılan kemeraltını temsil eder.

Mekke ve Medine'deki kutsal mekânların İslam'ın erken dönemlerinden bu yana bu şekilde sunulmaları son derece dinî bir anlam taşıırken, destekçiler ve sanatçılar Osmanlı dönemlerinde yapılan yenileştirmelere de kayda değer bir ilgi göstermiştir. Pek çok panel Büyük Cami'nin avlusunu çevreleyen kemeraltının üstündeki çok sayıda küçük kubbeyi gösteriyordu. Sadece Sadberk Hanım Müzesi'ndeki parça gibi daha küçük tasvirlerde kemeraltının üstünü örten kubbeleri görmeyiz. Aynı zamanda bu tür kısaltılmış versiyonlarda, daha ayrıntılı tasvirlerde her zaman görülebilen kapılar da çıkarılmıştır. Belli ki on altıncı yüzyıl sultan ve vezirleri kubbe-

57 Carswell (1982), s. 86. Köyün ismini okumak güç olduğundan, sadece ilk kısmından, yani 'kara'dan eminim. Fakat on altıncı yüzyılda Yenişehir sancağında 'kara' ile başlayan sadece iki köy vardır: bkz. Binark et al (1995), ss. 184-85'teki harita. En muhtemel alternatifi seçtim.

58 Özel (1989), s. 538.

59 Bilgi (2009), s. 434, No. 276 (SHM 17645-P694).

lerin bir şekilde Osmanlı mevcudiyetinin bir sembolü olduğunu düşünmüşler ve bir noktada bunlardan 500 tane inşa etmeyi tasarlamışlardı. Muhtemelen bunun yapılması için gereken maliyet tasarrufunun hemen hayata geçirilmesini engellemiştir; ama 1600'lerden ya da 1700'lerden kalan kâğıt üzerine bir guaş resmin ve başka on sekizinci yüzyıl tasvirlerinin de tasdik ettiği gibi, sonunda geniş bir kemeraltı oluşturan üç sıra düz kubbe inşa edilmişti.⁶⁰ Bu kubbe-ler Suudi hükümetinin –muhtemelen hacıların kalabalıklığı başka bir seçenek bırakmadığından– onları kaldırmaya karar verdiği yakın bir tarihe dek avluyu çevrelemeye devam etmişti.

Osmanlı varlığının bir başka güçlü sembolü de minarelerdi ve yetkililer Mekke'deki Büyük Cami'nin minarelerinden hiç değilse bazılarının Osmanlı tarzında dikilmesini sağlamışlardı. Yani görece incediler, müezzin için birden fazla balkona sahiptiler ve yüksek koni biçiminde çatıları vardı. 1600'lerin başlarında İstanbul'da Sultan Ahmed Cami inşa edildiğinde, sultan altı minaresi olan bir yapı istemiştir; o döneme dek sadece Mekke'deki Büyük Cami'nin altı –daha sonra yedi– minaresi vardı.⁶¹ Sadberk Hanım Müzesi'nde yer alan seramik, dua kitaplarındaki on sekizinci yüzyıla ait tasvirler ve aynı zamanda az önce bahsi geçen guaş resim, bunların tümü, gerçekte bazıları çok daha eski olsa da, yedi minareyi de Osmanlı tarzında gösterir.⁶² Muhtemelen tedrici 'Osmanlılaşma', onarımlar gerekli hâle geldikçe gerçekleşmişti. Bununla birlikte, İstanbul'daki muadilleriyle karşılaştırıldığında, bu minareler, yirminci yüzyıla ait fotoğrafların da tasdik ettiği gibi daha kısa ve alçak gözükür.

Buna ek olarak, Büyük Cami altı minareyle gösteren en az iki tasvir bulunmaktadır; Yağcı Hasan tarafından yerleştirilen sera-

60 Wright (2009), ss. 156 No. 112, s. 160, No. 116.

61 Faroqi (1994), ss. 100-01.

62 Tasvir için bkz. Yaşaroğlu (2001); Wright (2009), ss. 156 No. 112, s. 160, No. 116. fotoğraflar için A. J. Wensinck ve J. Jomier (1978), görseller IX ve X, s. 120'den sonra.

miğin basit karakteri göz önüne alındığında, bu dışarıda bırakma yalnızca bilgi eksikliğinden de kaynaklanmış olabilir. Fakat İstanbul'daki Rüstem Paşa Camisi'nin süslemelerine yerleştirilen hemen hemen çağdaş bir başka çinide de sadece altı minare görülmektedir. Belki de iki tasarımcı da yedinci minarenin inşasından önceki bir döneme ait olan aynı modeli kopyalamışlardı.⁶³ Kabul etmek gerekir ki, hangi belirli müşteri ve sanatçıların Büyük Cami'ye ait yapılarla ilgili güncel bilgilerin önemli olduğunu düşündüğünü bilmek mümkün değildir; bazıları genel bir tasvirin gayet tatmin edici olduğunu düşünmüş olabilir. Fakat çok sayıda panelde yedi minarenin bulunması başka zanaatkârların eski modelleri kopyalamakla yetinmediklerini gösterir; belki de belirli müşteriler Osmanlı imparatorlarının bu kutsal mekâna yaptıkları katkıyı vurgulamak için daha 'modern' şekli tercih ediyorlardı.

Sadberk Hanım Müzesi'ndeki çinide müezzinlerin kullandığı balkonların hemen üzerinde, pencere ya da balkonlara açılan kapılar olabilecek kızıl-kahve lekelerle rastlarız. Umarım uzun vadede, bu tasvirlerin seçmeleri daha açık bir hâle kavuşacaktır.

(GÖRSEL 3) OSMANLI HALILARINDA İRAN ESİNLERİ

Daha önce, on beşinci yüzyılda, yani Osmanlı sultanlarının bir elit kültürünü desteklemek anlamında, kendilerini ve topraklarını dünyaya tanıtmaya başladıkları dönemde, çinilerde, minyatürlerde ve tezhiplerde estetik normların Timurlu sarayları olan Semerkand'daki Şahruh (s. 1405-47) ve özellikle Herat'taki Hüseyin Baykara (s. 1469-1506) tarafından belirlendiğini belirtmiştik; ama bunu bir kez daha tekrar edebiliriz. 1400'ler ve 1500'ler boyunca, Osmanlı elit-

63 Bir röprodüksiyon için bkz. Dürrschmidt (2009), s. 77. S. 154'te İstanbul'daki Yeni Cami'den, başka yerde nadiren görülen bir Kâbe tasviri bulunmaktadır. Ancak, belki de yerleştirilmesinden önce aldığı hasarlar nedeniyle metal şeritler geçirilmiştir.

leri İran topraklarından sanat eserleri topladılar.⁶⁴ Belki de bu saray kültürünün itibarından yararlanmak isteyen Venedikliler 1600'lerin başlarında Safevi elçisi tarafından Düka'ya verilen muhteşem bir halının görüldüğü bir resmi, Osmanlı heyetlerinin âdet üzere huzura çıkmayı bekledikleri bir odada sergiliyorlardı.⁶⁵

Sık yaşanan Osmanlı-Safevi savaşları sanat eserlerinin akışını zaman zaman kesintiye uğratmış olsa da, bazı örneklerde bunun tam tersi geçerliydi. Nitekim Yavuz Sultan Selim (s. 1512-20) 1514'te Tebriz'i ele geçirip kısa bir süre sonra terk etmek zorunda kaldığında (bkz. Giriş), beraberinde çok sayıda sanatçı, alim ve zanaatkâr da götürmüştü; bunlardan bazılarıysa aslında kısa bir süre önce, Şah I. İsmail (s.1501-24) bu bölgeden kendi sarayı için 'hünerli kişileri' topladığında Horasan'dan getirilmişlerdi.⁶⁶ Hiçbir kaynak, yabancı bir fatihin isteklerini yerine getirmek için binlerce kilometre yolculuk yapan bu insanların duygu ve düşüncelerinden söz etmez.

Yine de, Selim'in halefi, Sultan Süleyman'ın (s. 1520-66) evlerine dönmek isteyenlere izin vermesine rağmen, bu insanların pek çoğu hayatlarının geri kalanı boyunca Osmanlı'nın hizmetinde kalmaya devam ettiler. Her halükârda, Sultan Selim ve subaylarının beraberlerinde getirdikleri sanat eserleri İstanbul'da kaldı ve model olarak kullanılmaya devam etti.

Saray için çalışan pek çok usta, Tebriz'den gelenler de dâhil olmak üzere, çıraklar yetiştirdi; bunlardan bazıları Osmanlı sarayı tarafından istenen becerileri edinmek için yıllar boyunca ustalarına bağlı olarak çalışmış olabilir.⁶⁷ Osmanlı Sarayı için çalışan zanaatkâr ve sanatkârlara dair en erken tarihli liste olan *ehl-i hiref* def-

64 Uluç (2006).

65 Hanß (2014), ss. 217-19'da.

66 Uğur, Çuhadar (1990), s. 383.

67 Uzunçarşılı'ya göre (1981-86), s. 58. I. Selim döneminde (ö. 1520) satın alınmış olan çok sayıda dokumacı çırağı vardı. Belki de köle olduklarından ustalığa yükselemiyorlardı.

terleri, meşhur Şahkulu da dâhil olmak üzere nakkaşların isimlerini içeriyordu.⁶⁸ Buna ek olarak bir grup halı dokumacısı (*kalıce-bafân*) da vardı. Bunlardan bazıları Sultan II. Bayezid (s. 1481-1512) döneminden beri saray için çalışıyorlardı ve hatta içlerinden birinin saray için çalışmaya başladığı tarih Fatih Sultan Mehmed'in (s. 1451-81) saltanatına kadar uzanıyordu.

İlginçtir ki, bu halı dokumacılarından bazıları hükümdarın hizmetine devşirme yoluyla girmişti ve bu yüzden Osmanlı sultanlarının gayrimüslim tebaasından ailelerde doğmuş olmalıydılar. Nitekim bazı halı sanatkârları İran'dan değil, Kosova ve Bosna da dâhil olmak üzere Balkan eyaletlerinden gelmişlerdi. Kökenleri kayıt altına alınmamış kişilere gelince, bunlardan bir ya da ikisi Osmanlı-Memluk savaşı (1485-91) sırasında gençken alınmış ve belki de Kahire'nin halı geleneklerine aşina eski tutsaklar olmuş olabilir. Her halükârda Balkanlardan ve Mısır'dan gelen insanlar İranlı imalatçıların ustalıklarını İstanbul'a taşımış olamazlar.

Bununla birlikte Osmanlı elitinin en fazla rağbet gösterdiği desenleri üretenler muhtemelen İran kökenli nakkaşlardı ve halı dokumacılarının yaptığı sadece bu desenleri dokuma tezgâhına uyarlamaktan ibaretti. Maalesef, 1400'lerin sonlarında dokunmuş olan halılardan günümüze hiçbir şey kalmadığı için, Safeviler sahneye çıkmadan önce Osmanlı sarayında İran desenlerinin ne ölçüde rağbet gördüğünü bilmiyoruz.

Öte yandan, yerleri hakkında pek az şey bilsek de şehirlerde gelişkin atölyeler kurmuş olması gereken Anadolu imalatçıları, tamamen farklı türde tekstil ürünleri üretiyorlardı. On beşinci yüzyılda bazı Anadolu kilimlerinde stilize edilmiş hayvanlara rastlansa da, daha sonra bu motifin modası geçmişti. Bundan sonra, Osmanlı dönemine ait Anadolu halıları, bazıları birkaç on yıl moda

68 Uzunçarşılı (1981-86), ss. 24, 57, 58.

olan bazılarıysa yüzyıllarca rağbet gören geometrik desenlerle süs-
lendiler (bkz. Giriş).⁶⁹ Dikdörtgenler ve sekizgenler sık kullanılırdı
ve bu gelenek kıvrımlı desenleri içermiyordu.

Bunun aksine, 1500'lerde İran geleneğiyle uyum içinde çalışan
halı sanatçıları pek çok kıvrım içeren motife sahip desenler ge-
liştirdiler. Bu üslup kısa süre içinde hem bitki ve çiçek tasvirlerin-
de hem de kitabelerde hâkim hâle geldi. Buna ek olarak, Safevi sa-
rayı ve ekâbirleri için çalışan tasarımcılar, sık sık insanları ve hay-
vanları da resmediyorlardı; gösterişli avlarsa özellikle beğeni toplu-
yordu. Bu nedenle camiler için üretilen halılarla saraylara gönde-
rilenler arasında açık bir ayrım yapılmış olmalıdır, zira insanların
ve hayvanların resimlerine sadece dinî olmayan bir bağlamda izin
verilebilirdi.

Amasya barışının (1555) imzalanması ya da Süleymaniye'nin
açılışı (1557) üzerine Şah Tahmasp tarafından Sultan Süleyman'a
gönderilen mektuplarda, İran atölyelerinde gelecekteki mekânları-
na daha iyi uyacak halıların üretilmesi için Şah'ın elçisinin yeni
caminin ölçülerini alması öneriliyordu.⁷⁰ Bu öneri göz önüne alın-
dığında, Şah'ın sunduğu tekstil ürünleri bir ibadethaneye yerleşti-
rilmek üzere özel olarak tasarlanmış olmalıdır. Bunun aksine, Ana-
dolu ve Mısır halılarının büyük bir kısmı normalde, ister dinî olsun
ister din dışı, hangi amaçla kullanılmak üzere üretildiklerini göste-
ren özellikler taşımaz.

Pek çok Osmanlı şehrinden günümüze kalan tereke defterleri-
nin açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, seccadeler ne kadar yoksul
olurlarsa olsunlar seyahat ederken onları yanlarına alan Müslüman-
ların temel eşyaları arasında yer alırdı. Bununla birlikte, genellikle
bunlar epey ucuzdu ve kilim mi, işlemeli kumaş mı yoksa basit ke-

⁶⁹ Erdmann (1985).

⁷⁰ Tezcan ed., çeviren ve ilaveler yapan Rogers (1987), s. 152.

çe mi oldukları belirsizdir. Zengin insanlar kuşkusuz örme seccadelere sahipti ve bazı camilerde çok sayıda insanın aynı kumaş üzerinde namaz kılmasını mümkün kılan, saflar hâlinde serilen niş desenli büyük halılar da vardı. 1600 civarına ait bilhassa etkileyici bir örnek Edirne'deki Selimiye Camii'nden gelmiştir ve İstanbul'daki Türk ve İslam Sanatları Müzesi'nde saklanmaktadır.⁷¹ Muhtemelen 1700'lerin başlarından kalan benzer bir parça da özellikle on yedinci yüzyılda serpilip gelişen Uşak ürünlerinin ayırt edici özelliği olan renk ve şekilleri sergiler.⁷²

Fakat seccadelerin büyük bir bölümü muhtemelen özel kişilere aitti. Bu tür eşyalarda normalde yere serildiğinde sivri noktası Mekte'nin yönünü gösteren bir kemer yer alırdı. Bu nedenle desen taşınabilir bir namaz nişi ya da *mihrap* olarak hizmet ederdi. Kemer sütunlar tarafından desteklenebilirdi; bazı desenlerdeyse kemerler, kaide ve sütunlarıyla birlikte daha ziyade antikitenin Korint biçimini andıran gerçek mimari yapılar gibi görünürdü. Kemerin tepesinden zaman zaman on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki Suriye işi cami lambalarını andıran bir lamba sarkıtılırdı (4. Bölüm ile karşılaştırın).⁷³ Ekseriyetle kemer köşeliklerinde az ya da çok doğal çiçek motifleri yer alırdı. Pek çok örnekteyse kemer ve köşelikleri kumaşın dış çerçevesinin içinde kalan bütün bir alanı işgal etmezdi. Nitekim kemerin üzerinde, küçük ölçekli soyut desenlerle doldurulan geniş bir şerit kalırdı.

Bununla birlikte, bugün Viyana'daki Museum für Angewandte Kunst'ta (MAK) yer alan ve uzmanların 1500'lerin ortalarında üretildiğini belirttikleri olağanüstü bir seccadede, tasarımcılar bütün bir nişi dolduran çok sayıda çiçek açmış bir bitki için yer kazanmak üzere sütunların ve lambanın yanı sıra kemerin üzerindeki

71 Bu parça yayımlanmıştır: Ölçer (1996), ss. 164-65.

72 Spuhler (2012), ss. 56-59.

73 Bir örnek için bkz. Spuhler (2012), ss. 60-63.

şeridi de kaldırmışlardır. Kırmızı bir zemin üzerinde yer alan, *saz* yaprakları olarak da bilinen hafif tırtıklara sahip yapraklar ve stili-ze edilmiş çiçekler, bahar zamanındaki bir bahçe izlenimi yaratır ve onlara bu izlenimi pekiştiren başka bir hâkim renk olan mavi-yeşil eşlik eder; belki de niyet edilen Cennet'i akla getirmektir. Özellikle kaliteli bir örnek olan bu seccade İstanbul'da da görülen İran tarzı kıvrımlı desenlere sahiptir. Belki de sahibi, yüzyıllardır Anadolu'da rağbet gören köşeli desenlerden çok farklı olan bu yeni moda-ya duyduğu takdiri göstermek istemişti.

Söz konusu halının çok sayıda 'kuzeni' vardı; başka bir şekilde söyleyecek olursak MAK'taki örnekte karşımıza çıkan motifler, benzer ama bununla birebir aynı olmayan parçalar üretmek için pek çok kez tekrar tekrar bir araya getirilmiştir. Bu birbirleriyle ilişkili halıların tam ortasında, bazıları çiçek ve saz yapraklarından oluşan kompozisyonlarla dolu, bazılarının ise içi boş birer niş yer alır. MAK'taki halının ana çerçevesi, bugün New York'taki Metropolitan Müzesi'nde bulunan halıları süsleyen dekoratif çerçevelere çok benzediğinden, çok rağbet gören bir tarzda yapılmış olmalıdır. Uzmanlar bir yandan bu parçaların İstanbul/Bursa'da, diğer yandansa Kahire'de üretildiğini varsayarlar. Fakat her iki merkezde çalışan ustaların da müşteriler tarafından tedarik edilmiş çeşitli modellerle çalışmış olmaları mümkündür.⁷⁴

İran'da yapılan muadillerinin aksine, Osmanlı seccadelerinin üzerinde normalde yazı bulunmazdı ve burada gösterilen parça da bu âdete uygundur. Bunun nedeni, 1600'lerin başlarında Şeyhülislam'ın seccadelerin mihraplarla, Kâbe tasvirleriyle ve yazılarla süslenmesine, bu eşyaların İslami bir karakter taşıyan şeylere sahip olmamaları gereken 'kâfirler' tarafından satın alınabileceklerini ileri sürerek itiraz etmesiydi. Bu doğrultuda bir sultan fermanıyla

74 Völker (2001), s. 54.

bu desenlerin kullanımı yasaklanmıştı.⁷⁵ Kuşkusuz bu buyruk, en azından uzun vadede, mihraplı seccadelerin üretilmesine son vermemişti; fakat Osmanlı tasarımcıların da bu tür eleştirileri paylaşıyor olması mümkündü. Buna ek olarak, üzerinde niş bulunan bütün halıların sadece namaz için mi ayrıldıklarını, yoksa seküler amaçlarla da mı kullanıldıklarını bilmiyoruz. İran'da ikincisi geçerli olmuş olmalıdır; 1220/1805 tarihinde yapılmış bir halı kemeri iki oturan aslandan ve iki sıçrayan tilkiden oluşan bir nişe sahiptir; ama bunların dışında desende seccadelerden bilinen bir çiçek vazosu ve lamba da yer almaktadır.⁷⁶

(GÖRSEL 4) OSMANLI DÜNYASINDA BİR YABANCI: FİL

Hindistan'da filler yüksek statüye sahip hayvanlardı, bazı Hindu-lar bugün bile fillerin kutsal olduklarını düşünürler. Bu nedenle bu yaratıkların tasvirleri, fil kafalı bir insan figürü olan 'Ganeşa' biçiminde günümüzdeki bazı dinî pratik ve şenliklerin de bir parçasını oluşturur.⁷⁷ Babürlü imparatorlarının bazen savaşlarda da kullandıkları filleri saraylarında beslemelerinin yanı sıra, fil heykelleri sipariş etmeleri de dikkat çekicidir. Kızıl Kale adıyla bilinen saray on yedinci yüzyıl Delhi'sinde inşa edildiğinde kapılarından birini iki fil heykeli süslüyordu.

Osmanlılar içinse bunun aksine filler egzotik yaratıklardı. Bu hayvanların Hindistan'dan İstanbul'a nasıl geldikleri her zaman açık değildir. Babürlü ve Osmanlı sultanlarının elçi değiş tokuşuna ancak 1600'lerde başladıklarını biliyoruz. Bu yüzden bu tarihten önce İstanbul'da mevcut bulunan filler şehre başka yollarla ge-

75 Ahmet Refik (yeniden baskı 1988b), ss. 43-44.

76 Meister, Azadi ve von Saldern (1971), ss. 82 ve 83.

77 www.hinduism.about.com/od/lordganesha/a/ganesha.htm (erişim tarihi 20 Temmuz 2014).

tirilmiş olmalıdır. 1515 yılında, Memluk sultanı Kansu Gavri Hindistan'dan gelen bir fili, bir yıl sonra topraklarını ele geçirecek olan I. Selim'e göndermişti.⁷⁸ Para kazanmak için İstanbul'a fil getiren tüccarlara dair herhangi bir kanıtla sahip değiliz. Fakat yine de, bu tür bazı insanlar faaliyet yürütmüş olmalıdır.

İstanbul'a geldiği bilinen fillerden bazıları Hindistan'ın Babürlü hükümdarlarıyla yakın ilişki içindeki İran Şahı'nın gönderdiği hediyelerdi. Hatta Babürlü İmparatoru Hümayun (s. 1531-40 ve 1555-56) yıllarca Şah Tahmasp'ın sarayında sürgün olarak kalmıştı. Hindistan'dan gelen elçiler arada sırada imparatorluğun hediyeleri olarak filler de getirmiş olmalıdır ve daha önce belirtildiği gibi, bir kişinin daha önce hediye olarak aldığı bir şeyi üçüncü bir şahsa hediye etmesi nezaketsizlik olarak görülüyordu.⁷⁹

Bu fillerden birinin Osmanlı bağlamındaki hikâyesi, görünen o ki bugün herhangi bir ikna edici çözüme sahip olmadığımız sorunları gündeme getirmektedir. Dünyanın yaratılışından Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatına kadarki tarihini tasvir etmeyi amaçlayan bir dizi resimli ciltten oluşan meşhur *Süleymannâme*'de, Macaristan'daki savaş sırasında tutsak edilmiş bir savaş esirini bir fil tarafından ezilerek öldürülürken gösteren bir minyatür yer almaktadır.⁸⁰ Sahne Sultan Süleyman'ın, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra, 1521'de fethettiği Macar sınırındaki bir kale olan Belgrad'ın surlarının önünde geçmektedir. Sırtına binmiş iki yarı çıplak hizmetkâr hayvanı sürermiş gibi gözükmürken, hemen yanında duran, belki de koyu tenli bir adamın genel olarak hayvandan sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Bu adam, kurbanlarına benzer şekilde, kısa bir kattan giymektedir. Tasvir edilen Osmanlı figürlerinin nerdeyse tümü

78 Reindl-Kiel (2010), s. 279.

79 Faroqhi (2008b); İstanbul'da görülen Afrika filleriine dair herhangi bir kayda sahip değiliz.

80 Atıl (1986), ss. 1009, III. No. 8.

ise ayaklarına kadar uzun kıyafetler giymiştir. Başları açık bir grup tutsak minyatürün sağ alt köşesinde ölümlerini beklemektedir.

Sorun bu sahnenin tarihsel olup olmadığıdır, zira Süleyman'ın saltanatını kapsayan Osmanlı vakayinamelerinde bu tür bir olaydan söz edilmemektedir.⁸¹ Dahası sadece özel olarak savaş için eğitilmiş ya da haddinden fazla öfkelenendirilmiş ve (günümüz Hindistan'ındaki terminolojiyi kullanacak olursak) 'zıvanadan çıkmış' filleri, bir insanı ezerek öldürmeye sevk edilebilirler. Kabul etmek gerekir ki *Süleymannâme*'nin yazarı Arifi'nin kitabında hangi konuları öne çıkaracağını nasıl seçtiği ya da 'fille infaz' sahnesini de dâhil etmeye nasıl karar verdiği hakkında pek az şey biliyoruz.⁸² Muhtemelen minyatür, pek de gerçekçiliğiyle meşhur olmayan bir tür olan bir zafer propagandası örneği idi; fakat öte yandan *Süleymannâme*'ye erişebilecek insanların sayısı çok azdı ve Osmanlı saray mensuplarının tamamen kurgusal bir sahneyi neden kitaba dâhil etmeyi isteyecekleri pek de açık değildir.⁸³

Sultanların sarayındaki diğer fillere yapılan atıflar yazılı kaynaklardan gelir: 1531'de, yani Belgrad'ın fethinden on yıl sonra V. Charles'ın (s.1517-54/55) elçileri Topkapı Sarayı'nın ilk avlusundan geçerken iki fil görmüşlerdi.⁸⁴ Sultan II. Osman (s. 1618-1622) döneminden kalan, bir Safevi elçisinin İstanbul'a getirmiş olduğu iki fili resmeden bir minyatüre daha sahibiz.⁸⁵ Tasvir şair Nadiri tarafından genç hükümdar için yazılmış Şehnâme'nin bir

81 Sultan Süleyman'ın baş vakanüvisi Celâlzâde hakkında bir kitabı olan Kaya Şahin'e, kuşuklarını benimle paylaştığı için teşekkür ederim (Şahin 2013). Géza Dávid nazik bir şekilde Macaristan'daki bir Osmanlı seferine getirilen bir file yapılmış sadece tek bir atıftan haberdar olduğunu söyledi; fakat kimse yaratığını esirlerin infazında kullanıldığını iddia etmemiştir.

82 Atıl (1986), s. 35-77'de *Süleymannâme*'deki resimlerin nasıl bir araya getirildiğine dair az sayıdaki bilgiyi tartışmıştır. Bu kaynaklar fil sahnesinin tarihselliği meselesine ışık tutmazlar.

83 Fetvacı (2013) Sultan Süleyman sonrası dönemle ilgilenir.

84 Reindl-Kiel (2010), ss. 279-80.

85 Stchoukine (1966), III. CXI.

parçasıdır ve iki fil muhtemelen iki atlı tarafından taşınan bir çita, birkaç katır ve ressamın belli ki bir gergedan niyetiyle çizdiği, ama ne olduğunu söylemesi güç bir hayvandan oluşan bir hayvanat bahçesinin parçasıdır.⁸⁶ Filler zengin bir şekilde süslenmiştir ve her biri boyunlarından sarkan birer çan taşımaktadır. Daha büyük olan hayvanın üzerinde bir binici ve mahfeye oturmuş dikkat çekici bir kişi yer alırken, küçük olanı sadece binicisini taşımaktadır. Muhtemelen bu iki adamdan hiç değilse biri fillere nasıl bakılması gerektiğini biliyordu; zira Osmanlı Sarayı çalışmaya başlamadan önce eğitime ihtiyaç duyan bu tür hizmetkârları yalnızca geçici olarak işe alırdı.⁸⁷ Aynı cilt içinde yer alan bir başka minyatür Hotin seferine (1621) götürülen ve çıkardığı sesle sultanın savaşçıları cesaretlendirip düşmana korku salması beklenen bir davulcu tarafından sürülen bir fili göstermektedir.

Muhtemelen hediye filler İstanbul'da on, bilemediniz yirmi yıl hayatta kalıyorlardı. Yine de bu hayvanlar belirli aralıklarla şehre getiriliyor olmalıdır, zira hem İstanbul'da hem de Edirne'de *fil damı* olarak bilinen yerler vardı.⁸⁸ Evliya Çelebi 1600'lerden söz ederken 'Hindustan hükümdarı tarafından gönderilen' hayvanların harabeye dönmüş hamamlarda tutulduğunu bildirmişti. Nitekim bu döneme gelindiğinde Osmanlı Sarayı artık İran üzerinden alma ihtiyacı duymadığı filleri, doğrudan edinmeye başlamıştı. 1500'lerin ikinci yarısında İstanbul'u ziyaret eden Latin Avrupalı seyyahlar arasında, sultanların hayvanat bahçeleri 'mutlaka görülmesi gereken yerler olarak bilinirdi,' öyle ki sürekli tekrar edilen az sayıda beylik atıf pek çok seyahatnamede karşımıza çıkar. Evliya Çelebi de bunlardan etkilenmişti: Zira Boğaz'daki Kanlıca köyünün küçük hamamında kurnanın içinde –ya da üzerinde– yazarın neredeyse

86 Reindl-Kiel (2010), s. 280.

87 Faroqhi (2001b), ss. 96-99'da; Değirmenci (2012), ss. 214-15, III. No. 26.

88 Kreiser (1975), s. 186.

canlı olduğunu düşündüğü mermerden bir fil tasviri vardı.⁸⁹ Evliya herhangi bir ayrıntı vermediğinden, tasvirin bir Osmanlı sanat eseri mi yoksa antik bir heykelin kalıntısı mı olduğunu bilemiyoruz.

Diğer fil tasvirleri kuşkusuz Osmanlı işçiliğinin ürünleriydi: hem Evliya hem de Abdülcélil Levni'nin III. Ahmed'in (s. 1703-30) oğullarının 1720 yılındaki sünnetleri için çizdiği minyatürlerinde, gerçek hayvanlar olması mümkün olmayan yaratıklara yer verilmiştir. Evliya bir şenlik için ateşe verilen, fillerin de dâhil olduğu hayvanlara benzetilmiş bir dizi tuhaf makine tasvir eder; bu tertibata bağlanan havai fişekler patladığında, içine saklanan insanlar dışarı fırlamış, şehir halkına 'saldırmış' ve dehşet içinde kaçışmalarına sebep olmuşlardır.⁹⁰ Levni'nin tasvirlerine gelince, resimlediği 'şenlik kitabının' metni bunların 'gerçek' filler değil, havai fişeklerle donatılmış makineler oldukları bilgisini verir.⁹¹

Bu gösterilerin, Hindistan'ın güçlü hükümdarının bile Osmanlı sultanının iyi niyetini kazanmanın akıllıca olacağını düşündüğünü göstermenin ötesinde, ne anlama geldiğini merak edebiliriz. Muhtemelen İstanbul'daki saray görevlileri, kontrol edilmesi güç, egzotik ve büyük hayvanların hükümdarın gücünü simgelediği Avrasya'ya ait bir monarşi kültürünü paylaştıkları için fillerle ilgileniyorlardı. On yedinci yüzyılda ve on sekizinci yüzyılın başlarında İstanbul'da bu güç daha özgün bir şekilde görünür kılınıyordu. Evliya'nın naklettiği gibi, filler de dâhil olmak üzere vahşi hayvanların tasvirleri, seyircileri dehşete düşürmek amacıyla sokaklarda yürütülüyordu. Fakat gösterinin sonunda, içlerine yerleştirilen havai fişekler patladığında, yaratıkların yapay oldukları ortaya çıkıyordu: Sonu iyi biten her şey iyidir. Belki de sultanın tebaasının hükümdarlarının gücünün ve ihtiyatlılığının kendilerini sadece insan düş-

89 Evliya Çelebi (2006), s. 230.

90 Evliya (2006), s. 305.

91 Atıl (1999), s. 164 (III. No. 41).

manlara karşı korumakla kalmadığını, aynı zamanda vahşi yaratıkları da uzakta tuttuğunu anlaması isteniyordu.

(GÖRSEL 5) KAHVE ÜZERİNDEN ÇİN BAĞLANTISI

On sekizinci yüzyıldan önce, Doğu Asya dışında hiçbir yerde gerçek porselen üretilmiyordu; renkli Japon *imari*'leri ve Çinli müadilleri dışında, Orta Doğu'ya ihraç edilen malların büyük bir bölümü de mavi ve beyazdı. Bu renk kombinasyonu Çinli ve Orta Doğulu çömlekçilerin ortak gayret ve dehalarının bir ürünüydü. Beyaz seramik –ve daha geç bir tarihte– porselen Çinli zanaatkârların icadıyla, mavi süsler eklemek, Çinli imalatçıların da kısa sürede benimsedikleri, ortaçağın Orta Doğulu çömlekçilerine ait orijinal bir fikirdi.⁹² Bu geleneğe uygun bir biçimde, Osmanlı seramiklerinin büyük bir kısmı da mavi-beyaz desenlere sahipti. Çin'den ilham alınmış diğer motifler arasında, yerli müşteriler şakayık ve tarak şeklindeki çerçevelerin yanı sıra, kabaca bulutları andıran şeritleri ('Çin bulut deseni') de beğeniyorlardı.

Zengin Osmanlı uyrukları, özellikle kahve içmek için, genellikle Çin'den ithal edilmiş kaplar kullanıyorlardı. Kahve Doğu Asya'da 1900'lerden önce yaygın olarak içilmediğinden, bu fincanlar eğer özellikle ihracat amacıyla üretilmiyorlarsa, geldikleri ülkelerde diğer içeceklerin sunulması için kullanılmış olmalıdır; zira bu malların büyük bir bölümünün geldiği Jingdezhen'deki atölyeler, erken dönemlerden beri ihracata yönelik üretim yapan yerler olma gelmişti. Sultanların uyrukları İznik ya da Kütahya seramiğinden taklitlere de yönelebiliyorlardı (bkz. 6. Bölüm). Sultanların eski topraklarının tümünde, başlangıçta tutacak kulpları olmayan ve özel metal zarflar içinde sunulan hem Çin hem de yerli malı fincanlar, gün yüzüne çıkarılmıştır.⁹³

92 Crowe (1978).

93 En kapsamlı değerlendirmeler François (2007) ve Yenişehirlilioğlu'na (2012) aittir.

Bu fincanların en azından yolun bir bölümünde, modern Pakistan ve Bangladeş'i de içeren Hindistan alt kıtasında yaşayan Müslüman tüccarlar tarafından taşındıklarını varsayabiliriz; fakat daha önce de belirtildiği gibi, bugüne dek bu porselenlerin Cidde ya da Süveyş'e ulaşmalarından önce izledikleri güzergâhlarla ilgili herhangi bir kanıt ortaya çıkmamıştır. Muhtemelen hem hacılar hem de porselenler Güney Asya'dan Mekke'ye genellikle son derece büyük olan Hint gemileriyle taşınıyordu. Bu nedenle porselenin Güney Hindistan'daki bir limanda, muhtemelen birden çok kez el değiştirmiş olması gerekir. Filipinler'in de bir ara durak olması mümkündür; ama yazılı belgelerin yokluğunda, Orta Doğu'ya porselen ticaretiyle uğraşırken batan gemilerle ilgili yeni araştırmaları beklemek zorundayız.⁹⁴

Japon arkeolog Kawatoko Mutsuo'nun Sina Yarımadası'nın kıyılarında bulduğu çok sayıda kırık parçanın da gösterdiği üzere, en azından 1500'lerde ve 1600'lerde, kahve fincanları Kızıl Deniz'in kuzeyine ulaşıyorlardı.⁹⁵ Tüccarların Kahire ya da İskenderiye'ye doğru devam etmeden önce porselenlerini gemilerden develerin sırtlarına yüklemeleri gerekiyordu. Bu sırada, kırılanları atmış olmalıydılar. Bunun yanı sıra on sekizinci yüzyılın ortalarında Mısır'a ait Sadana adasının yakınlarına kadar inen bir gemi de çok sayıda Çin malı kahve fincanı taşıyordu.⁹⁶ Daha da güneyde, Mekke Şerifleri 1500'lerin ikinci yarısında hâlihazırda porselene –ve muhtemelen fayans şeklindeki İran taklitlerine– erişebilir hâle gelmişlerdi.⁹⁷

Çin'den gelen fincanların Osmanlı dünyasına ulaştıktan sonra

94 Bu meseleyi benimle tartıştığı için on sekizinci yüzyıl üzerinde uzmanlaşan Çin tarihçisi Elif Akçetin'e müteşekkirim.

95 Kawato (2001).

96 Ward (2001).

97 Faroghi (1994), s. 170.

nasıl yayıldıkları hakkındaki bilgilerimiz de son derece bölük pörçüktür. Fakat en azından nereye ulaştıklarını, nerede kullanıcı bulduklarını ve nihayetinde kırılıp atıldıklarını biliyoruz; hatta Filiz Yenişehirlioğlu ufuk açıcı çalışmasında, 1600’lerde söz konusu kırık fincan parçalarının sayılarının yine de son derece az olduğuna dikkat çekmiştir.⁹⁸ Aksine, Julian Raby’nin İstanbul’da, 1600 civarından sonra İznik seramik imalatının gerilemesine katkıda bulunmuş olabilecek kadar çok ithal Çin porseleni parçası bulunduğu fikrinde olduğunu görmüştük.⁹⁹ Ne olmuş olursa olsun İstanbul merkezinde bulunan kırık parçaların büyük bir kısmı Osmanlı Sarayı’nda toplanan türde büyük tabaklara değil, gül suyu püskürtücüleri ve –en çok da– kahve fincanı gibi çok daha mütevazı parçalara aitti. Taşraya gelince: On yedinci yüzyıl Ankara’sındaki bir dükkân, müşterilerine *Kâbe fincanı* adı verilen, Mekke’den gelen fincanlar sunuyordu. Muhtemelen parça Ankara’ya bu küçük ama zarif mallardan birkaçını Hicaz’a yaptığı uzun ve masraflı yolculuğun ardından bütçesini dengelemek için satmış olabilecek bir hacı tarafından getirilmişti. Zira hac vazifesini tamamladıktan sonra pek çok hacı, her tür malın alım satımının vergiden muaf olduğu ve çok büyük ihtimalle Çin porselenlerinin ticaretinin de yapıldığı Mekke yakınlarındaki bir panayıra katılırdı.¹⁰⁰ Çok sayıda büyük ve küçük Osmanlı istihkâmını inceleyen Macar arkeologlar, bazı kırılmış Çin porseleninden fincanlar da bulmuşlardı; muhtemelen bu eşyalardan kahve içenler ve bunları üstün konumlarını göstermek için kullananlar yüksek rütbeli subaylardı.¹⁰¹

Osmanlı topraklarında kaliteli çini fincan imalatçıları genellikle-

98 Yenişehirlioğlu (2012), s. 99.

99 Atasoy ve Raby (1989), s. 285.

100 Establet ve Pasqual (1998), ss. 141-62 hacıların pek çoğunun ticari faaliyetlerinin son derece mütevazı olduğuna dikkat çekmiştir; fakat sonunda, ‘bir şeyler’ kazanıyorlardı: Faroqhi (2014), ss. 89-98.

101 Tomka (2003).

le Çin'den ithal edilen porselenleri model olarak kullanıyorlardı. Bununla birlikte sultanların topraklarına ulaşan Çin malları, bu ticaretle uğraşan tüccarların İslami bir bağlamda rahatlıkla pazarlayabileceklerini bildikleri motifler içeriyordu. Bu nedenle Osmanlı zanaatkârlarının gördükleri parçaların Çin'deki tüketiciler için üretilenlerden çok farklı olmuş olması mümkündür. Çin porselenleri, örneğin zaman zaman İslam dünyasındaki pahalı eşyalarda yaygın olarak görüldüğü gibi, Kur'an'dan alıntılarının da yer aldığı Arapça yazılar taşırdı.¹⁰² Bu bağlantılar, Jingdezhen ile İstanbul veya Kahire arasında doğrudan bir temasın kurulduğuna dair çok az kanıt bulunduğu düşünüldüğünde, daha da dikkat çekicidir.¹⁰³

(GÖRSEL 6) TAM OSMANLI OLMAYAN İKİ PİŞTOV

1787 ile 1791 yılları arasında Osmanlılar ve Habsburglar on sekizinci yüzyıldaki son savaşlarını yaptılar ve Avusturya hanedanı, sık sık olduğu üzere imparatorluk topraklarının içindeki ve dışındaki soyluların işbirliğine bel bağlayabildi. Bu tür kişilerden biri, geleneksel olarak Lutherci bir aileden olmasına rağmen 1789 yılında Eflak'taki Rymnik Nehri'nde yaşanan, Rus general Alexander Vasilyevich Suvorov'un (1730-1800) müttefik kuvvetlerinin genel komutanı olduğu Martinesi muharebesinde imparatorun kuvvetlerine komuta eden Prens Friedrich Josias von Sachsen-Cobourg-Saalfeld (1737-1815) idi. Bugün Bavyera'nın kuzey ucundaki küçük Cobourg kasabasında bulunan Veste Cobourg müzesinde sergilenen eşyalardan bazıları, muhtemelen dönemin sadrazamının otağının da dâhil olduğu ganimetlerin bir parçasıydı. Kuşkusuz, burada sergilenen piştovlar bir zamanlar seçkin bir Osmanlı beyefendisine ait olmuş olmalıdır.

102 Carswell (1995), No. 159, s. 125.

103 Son yıllarda bugün Endonezya'nın bir parçasını oluşturan adalara satılan Çin ve Güneydoğu Asya porselenleri üzerine çok sayıda çalışma yapıldı: <http://migwrecks.com/publications.html> (erişim tarihi 21 Temmuz 2015).

Fakat günümüze herhangi bir ayrıntı ulaşmamıştır.¹⁰⁴

Küratörlerin verdiği bilgilere göre, her iki piştov da muhtemelen 1700'lerde Latin Avrupa'da üretilmiş ve meçhul bir zamanda İstanbul'da kendilerine bir sahip bulmuşlardı. Bu parçalar bir diplomatik hediye, satın alınan bir mal ya da ganimet olarak edinilmiş olabilirdi. Piştovların sahibi olan meçhul Osmanlı, muhtemelen silahların süslemelerini payitahtta bulunan bir atölyede yaptırmıştı. Bu çözilemeyen sorular göz önüne alındığında, piştovları Martinesti'deki savaş alanına kimin götürdüğünü ve Prens Josias'ın onları nasıl ele geçirdiğini ortaya çıkarmanın herhangi bir yolu yoktur.

Bununla birlikte, en azından silahların, Latin Avrupa'dan Osmanlı dünyasına (ya da tam tersi) geçerken genellikle yenileştirildiklerini biliyoruz. Son yirmi yıl içinde geniş bir Osmanlı silahları koleksiyonunun incelenip yayımlandığı Saksonya'daki müzelerde çalışan araştırmacılar, silahların genellikle terkiplerden oluştuğuna dikkat çekmişlerdi. Avrupalılar zorluk çekmeden kullanabilmeleri için ayarlanmış Osmanlı malı ateşli silahlar edinebilirlerdi; zira sultanların topraklarında genellikle sık silahların süslenmesinde kullanılan kakma ve işlemleri çok özel bir şey olarak görüyorlardı.¹⁰⁵ Piştovlara özel bir ilgisi olan seçkin bir mal sahibinin silahları Osmanlı tarzında yeniden süslettirerek daha kullanışlı hâle getirmeye

104 Hammerich (2001), Prens Friedrich Josias ile ilgili bu kısa biyografi bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi içermez. Müze kataloğunda şu bilgiler yer alır: 'bei der Pistole V.80 findet sich im großen Katalog folgender Text: Pistole, [1 Stück des Paares 79+80], ungezogener geschnittener brauner Schaft mit in Silber im Renaissancestil gearbeiteter Garnitur, zu welcher später noch eine weitere Ausschmückung in getriebenem Silber in türkischem Geschmack kam, Lauf und Schloß im Geschmack Cellinis reich geschnitten, Stahladestock, an Ladestock-Tülle: "66", Kaliber 17 mm, Lauflänge 42 cm, Schaftlänge 60,5 cm.'

105 Schaal (1995-96), s. 286.

karar verdiğini varsayabiliriz.¹⁰⁶ Bu tür meselelerle ilgili daha fazla şey ortaya çıkarmaya ihtiyacımız var.

Sonuç

Bu bölümde çeşitli amaçlarla yeniden kullanılmaları sayesinde günümüze ulaşan farklı eserlerden oluşan bir koleksiyonu tanıttık. Ankara'daki Roma döneminden kalma mezar taşı muhtemelen cami inşa edilirken el altındaydı ve inşaatı yapanlar taşı sadece bu yüzden kullanmışlardı. Kâbe tasvirleri söz konusu olduğunda durum çok daha farklıydı. Tarihi İslam öncesi dönemlere uzanan bu yapı, bizzat Peygamber tarafından tekrar kullanıma açılmış ve ölümünün ardından İslam cemaatinin ilk yıllarında yeniden inşa edilmişti. Bu yüzden bu kutsal mekân hem Arap hem de İslami bir karaktere sahipti; yine de Mekke'deki kutsal mekânı gösteren seramik panellerin büyük bir bölümü Osmanlıydı ve 1600'lerde ve 1700'lerde yapılmıştı. Kuşkusuz bu durum tesadüf eseri değildir; zira 1500'lerin sonlarında ve 1600'lerin başlarında, Osmanlı sultanları, özellikle de Sultan I. Ahmed (s. 1603-17) bu mekânda önemli onarımlar yaptırmış ve 1630'larda, kadim yapı sonunda bir yağmur fırtınası sonucunda çöktükten sonra, Mısırlı bir Memluk eski taşların titiz bir şekilde yeniden kullanılmasıyla yapıyı yeniden inşa ettirmişti. Dolayısıyla Kâbe'yi tasvir eden bir panel İstanbullu ya da Kahireli Müslümanlara İslam'ın temel şartlarından birini hatırlatıyor ve belki de yolculuğu tamamlamak için hiçbir zaman gerekli parayı bulamayacak olanlara teselli sağlıyordu.

Buna ek olarak, sultanların yaptırdıkları restorasyonlardan haberdar olan önemli Osmanlı şehirlerinin sakinleri –hac kervanla-

106 Elgood (2009), ss. 90-103. Pek çok Balkan silahında İtalyan parçaları kullanılmakla birlikte, tesadüfen günümüze ulaşan örnekler İtalyan imalatçıların öneminin abartılmasına neden olmuş olabilir.

rını çevreleyen şöhret düşünüldüğünde sayıları çok yüksek olmalıdır– İslam dünyasının bu en kutsal mekânının içinde bulunduğu iyi koşulların, bu sayede hacı koruma yükümlülüklerini yerine getiren hükümdarlarının gayretlerinin bir sonucu olduğunu fark edebilirlerdi. Bu yüzden panelleri üreten sanatçılar ve onları finanse eden, genellikle son derece mütevazı müşterileri, sultanlar tarafından yenilenen ve böylece yeniden sahiplenilip ‘Osmanlılaştırılan’ bir Kâbe imgesine sahip olabiliyorlardı. Bu elbette bir Roma kalıntısından toplanan sıradan taşların yeniden kullanılmasından çok daha önemli ve çok daha karmaşık bir yeniden kullanım örneğiydi.

Saraya layık halılar için İran modellerinin kullanılmasına gelince, 1500’lerdeki yüksek mevkiye sahip Osmanlı elitleri görünen o ki Timurlu ve Timurlu sonrası, yani Safevi sanatından çok etkilenmişlerdi. Bu dönemde Osmanlılarla Safeviler sık sık savaşsalar ve sultanın hizmetkârlarının nazarında, İranlı muarızları Müslümanlıkları su götürür sapkınlar olsalar da, halıları ve minyatürleri büyük bir itibar görmeye devam etti. Öte yandan, İran sanatının gördüğü yüksek itibar her özelliğinin kopyalandığı anlamına gelmiyordu; 1800’lerden önce ister dinî ister dünyevi olsun halıların üzerindeki yazılar İstanbul’da İran’da olduklarından çok daha az yaygındı ve müşterilerle tasarımcılar Safevi yönetiminin ilk evrelerinde tekstil ürünlerini süsleyen insan ve hayvan tasvirlerini asla taklit etmemişlerdi. Belki de bu özelliği, siyasi ve dinî kaygılarla şartlandırılmış ‘seçici benimseme’ şeklinde sınıflandırabiliriz.

Çin porselenlerini kullanan Osmanlılar mallarının bir kısmını İranlı araçlardan satın alıyorlardı; ama –son derece popüler olan– kahve fincanlarının büyük bir bölümü, görünen o ki Hicaz ve Mısır üzerinden geliyordu. Merkezî Osmanlı topraklarında ne kadar tüketicinin bu fincanların menşei hakkında fikir sahibi olduğunu bilmiyoruz; belki de bazen hac hatırası olarak getiriliyor olmaları bilgisiz müşterilerin Hicaz’da üretildiklerine inanmalarına neden

oluyordu. Fakat şu anda elit olmayanların bunlarla ilgili algılarına dair çok az bilgimiz var ve Osmanlı Sarayı büyük miktarda Çin porseleni toplarken, genellikle hangi parçalara en çok değer biçildiğini ve sarayda bunları diğerlerinden daha çok –ya da az– takdir eden insanların olup olmadığını söyleyemeyiz.¹⁰⁷ Dahası Çinlilerin söz konusu dönemde kahve içmediklerini de göz önünde tutmak gerekir, bu yüzden ithal fincanları kahve içmek amacıyla kullanan Osmanlılar bu egzotik malları yeniden yorumlamışlardı.

Bilinçli bir şekilde Avrupa’da üretilmiş eşyaların rolünü fazla vurgulamadık; ama özellikle silahlar söz konusu olduğunda, Osmanlı ordusu ister Avrupa’dan gelsin ister başka yerden, yararlı gördüğü yenilikleri kullanmaktan çekinmezdi. Dahası son dönemdeki araştırmalar, Viyana önündeki bozguna ve bunu takip eden Macaristan’ın kaybına (1683-99) rağmen Osmanlıların askerî gücünün 1700’lerin ortalarına dek devam ettiğini ve bu durumun ancak 1768-74 yıllarında Rusya ile yapılan savaşla birlikte değiştiğini vurgulamıştır.¹⁰⁸ İstanbul Askerî Müzesi’nde bulunan yabancı miğferler koleksiyonu, bazı elitlerin Latin Avrupa ve İran’dan gelen parçaları muhafaza ettiklerini gösterse de Osmanlı Sarayı’nda ele geçirilen silah ve sancakları sergilemek gibi bir âdet yoktu. Bu yüzden ele geçirilen silahların büyük bir kısmı yeniden dökülürken, sancaklar da sonunda atılmadan önce muhtemelen şu ya da bu gündelik amaçla kullanılıyordu. Öte yandan lüks silahlar özellikle de sınır bölgelerinde birbirleriyle karşılaşan her iki taraftan beyefendiler arasında hediye olarak el değiştirebilirdi; ama 1570’lerde Roma Katolik Kilisesi’nden bir kardinal bile, , İnebahtı Savaşı’nda tutsak alınan bir grup Osmanlı donanma subayından hediye olarak bir Osmanlı yayı ve okları almıştı.¹⁰⁹ Belki de burada gösterilen piştov-

107 Köseoğlu ed. Rogers (1987), s. 215.

108 Ágoston (2014).

109 Hanß (2015’de savunulmuştur), cilt. 1, s. 589.

ların da benzer bir hikâyesi vardı.

Belirtildiği üzere, Osmanlı Sarayı her tür malın, hatta sultanın maiyetinin dışında kalan elit kullanıcıların erişebildiklerinin bile yeniden işlenmesi ve geri dönüştürülmesinde merkezî bir rol oynamıştı. Bu nedenle hikâyemize böylesi bir aracılığa ilişkin spesifik bir örneği, yani Osmanlı sultanlarının portrelerini tartışarak devam edeceğiz. Ne de olsa portreler, bu hükümdarların, uyruklarına, özellikle de saray elitine mensup olanlara kendilerini gösterdikleri araçlardı. Sanat tarihçileri bu konuyu enine boyuna ele aldıklarından tartışmamız, sahip oldukları eşyalar bu çalışmanın esas konusunu oluşturan elitlerden ziyade hükümdarlara odaklanarak sadece kısa bir özet sunacak.¹¹⁰ Fakat zaten son derece hiyerarşik bir toplumu tartışırken en yukarıdan başlamak anlamlıdır.

110 Kangal et al (2000); Fetvacı (2013).

BÖLÜM İKİ

OSMANLI SULTANI: MUZAFFER VE DİNDAR

Osmanlı tarihi boyunca, yönetici seçkinler her zaman sultanın tartışmasız bir şekilde imparatorluğun hükümdarı olduğunu varsaymışlardı. Yine de sultan konumunu –bazı sultanlar kuşkusuz bu niteliğe haiz olsa da– herhangi bir kişisel karizmaya değil, fiziksel olarak, tahtı hiç bırakmamış bir hanedana mensup olmasına borçluydu. On yedinci yüzyıldan başlayarak, hükümdarlar sık sık tahttan indirilebilirdi ve indirilmişti de; ama yerlerini sadece Osmanlı hanedanının başka bir mensubu alabilirdi. Çünkü Mustafa Âli'ye (1541-1600) göre, bir bütün olarak bu hanedan, İstanbul halkını sık sık kırıp geçiren veba salgınlarından ve sapkınlıktan korunmak da dâhil olmak üzere Tanrı tarafından bahşedilen özel lütuflara sahipti.¹ Kuşaklar boyu süren devamlılığın dışında, önemli olan bir başka şey de Evliya Çelebi'nin (1611-1683'den sonra) birkaç on yıl sonra okurlarını inandırmaya çalıştığı gibi, 'yetmiş yedi evliya'nın desteği idi.² Fakat İran'ın rakip Safevi şahlarının aksine, sultanlar hiçbir zaman Hz. Muhammed'in soyundan geldiklerini iddia etmediler ve hanedanın erken tarihiyle ilgili Evliya Çelebi tarafın-

1 Mustafa Âlî, y.h. Tietze (1979), 1. kısım, ss. 38 ve 123.

2 Evliya Çelebi (2006), s. 38.

dan aktarılan hikâyeler, 1600'lerin ortalarındaki eğitimli insanların inanışlarını yansıtıyorduyduysa eğer, Ertuğrul Bey ve hanedana ismini de veren oğlu Osman Gazi (ö. y. 1326), *bey* unvanını ancak Selçuklu sultanlığının nihai gerilemesiyle birlikte kazanabilmiş küçük hükümdarlardı.

Evliya, 'yetmiş yedi evliya'nın desteğinden yola çıkarak, tahttaki ailenin ilahi bir korumaya sahip olduğunu ileri sürüyordu; çünkü ilk sultanlar etraflarında seferlerini teşvik edip kutsayan çok sayıda derviş toplamışlardı.³ Mısır ve Suriye'nin 1516-17'deki fethinin ardından Osmanlı sultanları, imkânı olan her Müslümanın yerine getirmesi gereken temel yükümlülüklerden olan Mekke'ye yapılan haccın koruyucuları olarak dinî bir statü iddiasında bulunmuşlardı (bkz. Bölüm Bir). Müslüman cemaatin yararlanacağı cami, okul ve aşevi inşaatlarında, söz konusu olan cömertliğin yanı sıra, sultanın dindarlığı ve doğru Sünni inancına verdiği destek de beraberinde ek bir dinî prestij getiriyordu.

Soyunun ve dindarlığın dışında, bir Osmanlı hükümdarının her şeyden önce kendisini gayrimüslim ya da Şii 'sapkınları' mağlup eden bir fatih olarak göstermesi gerekirdi. On beşinci yüzyılda, sultanlar hem Ortodoks, hem de Katolik Hristiyanlarla karşı karşıya gelmiş ve Bizans İmparatorluğu'ndan arda kalanları fethederek tedricen Venediklileri Doğu Akdeniz'den çıkarmışlardı. Bizans'ın düşmesinin ardından, tamamen bağımsız olmayı sürdüren son Ortodoks hükümdarlar, on altıncı yüzyılın sonlarında Rus çarlarına dönüşecek olan büyük Moskof prensleriydi. Fakat aralıklı savaşımlara rağmen, Osmanlı seçkinlerinin bu yeni ayağa kalkan imparatorluğa önemli bir tehlike olarak görmeye başlamaları esasen 1700'lerde gerçekleşmişti.

1500'lerin başlarına gelindiğinde, sultanlar Balkan Yarımada-

3 Evliya Çelebi (2206), s. 38.

sı'ndaki küçük ve genellikle istikrarsız prenslikleri fethetmiş; 1526 yılından sonra Macaristan kralı II. Lajos'un yenilip ölmesi, topraklarının parçalanmasıyla sonuçlanmıştı. Balkan prensliklerinden daha büyük bir askerî potansiyele sahip olan bu krallık, feodal adem-i merkeziyetçiliği ve soyluluk arasındaki hizipçi ihtilaflar nedeniyle Osmanlılar karşısında direnmeyi başaramamıştı. Sultan Süleyman (s. 1520-66) ve halefleri, 1500'lerde ve 1600'lerde savaşı Orta Avrupa'nın içlerine taşıdılar, 1529 ve 1683 yıllarında Viyana'yı iki kez kuşattılar. Yeni bir seferin (1532), açık ki, bir başka kuşatmayla sonuçlanması gerekiyordu; ama bu yaşama geçirilemedi.⁴

Osmanlıların bakış açısından, İspanya ve Avusturya Habsburgları arasında 1500'ler ve 1600'ler boyunca sürdürülen ittifak bir talihsizlikti; öyle ki, Avusturya Habsburgları bu sayede 1500'lerin Osmanlı makam sahiplerinin onlar için kullanmaktan hoşlandıkları isimle 'Beç (Viyana) Kralları' olmanın ötesine geçebilmişlerdi. Habsburgların, tıpkı Viyana gibi, Osmanlı siyasi imge üretiminde gelecek fütuhatlar için çekici bir hedef (*kızıl elma*) olarak gösterilen Roma'daki papalarla sık sık ittifak kurmaları nedeniyle, on altıncı yüzyıla gelindiğinde Osmanlı hükümdarlarının esas muarızı olarak öne çıkan Katolik dünyası oldu.⁵ Bunun ürünü olan düşmanlık, ancak Habsburgların rakibi ve dönem dönem sultanın müttefiki olan Fransa kralının da inançlı bir Katolik olması gerçeğiyle hafifliyordu.

Bunun yanı sıra İran, Şah İsmail'in (s. 1501-24) döneminden itibaren önemli bir muarız hâline gelmişti; sultanlar Sünni kimliklerinin altını çizirken, Safevi hanedanının ilk şahı, Anadolu ve Batı İran'ın büyük oranda göçebe ve yarı göçebe olan nüfusu tarafından yorumlandığı şekliyle Şiiiliğin bir versiyonunu yeni siyasasında

4 Zimmermann (1995), s. 124.

5 Fodor (yeni baskı 2000).

devlet dinî hâline getirmişti. Her iki taraftan da bazı dinî âlimler, özellikle de savaş dönemlerinde, ‘diğer taraf’ın sapkınlıklarının peşinden gidenlerin, kelimenin tam anlamıyla Müslüman olarak görülemeyecek denli lanetlenmiş olduklarını ilan ediyorlardı.⁶ Bu tür bir lanetlemenin pratik sonuçları da vardı, zira Müslüman bir hükümdarın tebaası dininden bağımsız olarak köleleştirilemezdi; fakat bu güvenceler gayrimüslim bir hükümdar söz konusu olduğunda işe yaramıyordu. Bu nedenle Osmanlı-Safevi savaşlarında esirlerin başına ne geleceğinde asla emin olunamazdı.

İslam dünyasının kıyısında bölgesel bir güç

Sultanların imge yaratma süreçlerine ilişkin tartışmamıza, kendilerine dair tasavvurlarının zaman içinde değiştiğini göz önünde tutarak, Osmanlı hükümdarlarının Sünni Müslüman hükümdarlar olarak statülerini nasıl sunduklarına bakacağız. On beşinci yüzyıl, Timur’un I. Bayezid karşısında aldığı galibiyetin ve akabinde sultanın dört oğlu arasında artık boşalmış olan taht için cereyan eden mücadelenin bir sonucu olan büyük bir krizle başlamıştı. On yıldan uzun süren bir mücadelenin ardından I. Mehmed (s. 1413-21) kardeşlerini mağlup etmeyi başarmış ve daha önce Sultan I. Bayezid tarafından yok edilen ama Timur’un tekrar kurulmalarına izin verdiği Anadolu beyliklerini yeniden fethetmeye başlamıştı. Sultan Mehmed’in selefi II. Murad (s. kesintilerle 1421-51) bu fetihleri sürdürdü.⁷ Böylece, aksiliklere rağmen, I. Bayezid, I. Mehmed ve II. Murad zinde bir şekilde hem Balkanlar’da, hem de Batı ve Orta Anadolu’da genişleyen bir imparatorluğu yönettiler. Marmara Denizi’nden çok da uzakta olmayan ve 1326 yılında fethedilen Bursa şehri başkent yapılmış, sultanlar burada bir saray inşa etmiş

6 Erdem (1996), s. 22.

7 Kastritsis (2007).

ve haremlerinin mensupları da burada yaşamaya başlamıştı. Bununla birlikte, hükümdarlar genellikle payitahtta oturmuyor, ava ya da sefere çıkıyorlardı; öyle ki, Kuzey Afrikalı seyyah İbn-i Battuta (1304-1368/9) İznik'i ziyaret ettiğinde Orhan Bey (s. 1324-62) tarafından değil, isminin Bilûn/Baylun Hatun olduğunu söylediği eşlerinden biri tarafından karşılanmıştı.⁸

Kahire ya da Moğol başkentleri Tebriz ve Semerkant gibi İslam dünyasının merkezlerinden görüldüğü kadarıyla, bu yeni imparatorluk, ne kadar dinamik olsa da, yine de İslam dünyasının uçlarında yer alıyordu.⁹ En yüksek rütbeli hukuk ve din âlimleri bu yüzden Kahire'de eğitim alıp ders vermeyi tercih etmişlerdi.¹⁰ 1453 yılında İstanbul'u fethetmesinin ardından, Fatih Sultan Mehmed (s. 1451-81) İslam dünyasının merkezi topraklarından âlimleri ve edebiyatçıları İstanbul'a yerleşmeye çağırarak, İstanbul'u İslam eğitiminin merkezi hâline getirmek için kayda değer bir çaba harcamıştı. Muhtemelen Timur'un soyundan gelenler arasında Şahruh'un (s. 1405-47) ölümünün ardından başlayan yıkıcı çatışma, II. Mehmed'in 'Timurlu mirası'ndan astronom Ali Kuşçu'yu (1403-74) hizmetine almasına imkân sağlamıştı. Ali Kuşçu, sadece birkaç yıl önce Bizans'ın ana kilisesi olan Aya Sofya camisine bağlı, yeni kurulmuş medresede ders verecekti.

1453'ten sonra, sultanların sunduğu himaye daha da genişlemiş gibi gözükmemektedir. II. Mehmed sadece İslam dünyasından kitap getirtmekle kalmıyor, aynı zamanda klasik antikitenin bazı önemli yazarlarının eserlerini de topluyordu. Nitekim, sadece dinî amaçların ötesinde, güzel sanatların ve bazı bilimlerin desteklenmesi, artık sultanların meşruiyet kazanma stratejilerinin önemli bir bileşeni hâline gelmişti.

8 [İbn Battûta] (1854), cilt 2, ss. 323-24.

9 Kafadar (1995). Bu kitabın geçici başlığı 'İslam dünyasının kıyısında' idi.

10 Kastritsis (2012).

II. Mehmed tarafından inşa edilen üç saraydan biri Edirne’de, Eski ve Yeni Saraylar (ikincisi bugün Topkapı Sarayı adıyla bilinmektedir) ise zaman içinde sultanın imparatorluğun başkentine dönüştüreceği İstanbul’da bulunuyordu. Açık ki, bu hamle sultanın asgari gözetimi altında Balkanlarda fetih yapma derdinde olan savaş beylerinin muhalefetine neden olmuştu; bu insanlar için Balkan seferlerinin bir başlangıç noktasını oluşturan Edirne, tercih ettikleri başkent olmayı sürdürdü. Bununla birlikte Konstantinopolis/İstanbul’un tanrı tarafından hak ettiği gibi cezalandırılan bir küfür mekânı olduğuna ilişkin iftirayı da içeren bu muhalefet, günümüze ulaşan yazına ancak II. Mehmed’in 1481’deki ölümünün ardından girebildi.¹¹

*Bir dünya gücünü yönetmek ve doğru Sünni inancını
yüceltmek*

Bu yeni nizamda, hükümdar ve halefleri, özellikle de Kanuni Sultan Süleyman (s. 1520-66), kısa süre içinde, on altıncı yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, sultanın kamusal alanda neredeyse sessizlik içinde kalmasını talep eden ayrıntılı bir saray ritüeli geliştirdiler. Saygı, aynı zamanda, sultana sessizlik içinde hizmet edilmesini de gerektiriyordu. Bu, özellikle on yedinci yüzyılda bazı sultanların ve hizmetkârlarının son derece genç, çoğu kez de birer yeniyetme oldukları düşünüldüğünde çok daha kayda değer bir başarıydı. Sultanlığın sadece kamusal yüzünü gören yabancı elçiler Topkapı Sarayı’nın ikinci avlusunun, ulufelerini almak için çok sayıda yeniçeri toplandığı sırada bile büründüğü korkutucu sessizlikten sık sık söz etmişlerdir.¹² Bununla birlikte Evliya Çelebi, IV. Murad (s. 1623-40) ve içoğlanlarının yabancı gözlerden uzakta olduklarında çıkardıkları gürültülerle ilgili hikâyeler anlatarak modern

¹¹ Yérasimos (1990), ss. 202-10.

¹² Necipoğlu (1991), ss. 25-30.

okuru rahatlatır; ne de olsa, sultan hükümdarlığının büyük bir bölümünde bir ergendi.¹³

Bunun yanı sıra, ilk Osmanlı sultanları sık sık bazen Sünni olan bazense olmayan dervişleri teşvik etmişlerdi; ama 1500 civarından başlayarak, hükümdarlar ve seçkinleri, Sünni âlimler tarafından çerçevesi çizilen ‘doğru yolu izleme’yi Topkapı Sarayı’nın odalarında kabul görmek için olmazsa olmaz bir koşul olarak görmeye başladılar. Bu nedenle İslam âlimleriyle yapılan görüşmeler saray gündemini önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Bir sultanın ölümünü ve cenazesini çevreleyen törenler de buna uygun olarak değişim geçirdi: Nitekim Fatih Sultan Mehmed’in 1481 yılındaki cenazesinde, yönetici seçkinler siyah, koyu mavi ya da mor yas giysileri giymişlerdi. II. Mehmed ise, oğlu Mustafa’nın öldüğünü öğrendiğinde, başının üzerine görünür şekilde toprak koymuş ve ayrıca kederini gözle görülür şekilde göstermişti. Duyulan acının bu şekilde açıkça gösterilmesi, İslami sofuluğun ve adabın kurallarına uygun olarak 1500’lerin ikinci yarısından sonra dikkat çekici şekilde geri çekildi; yine de Zigetvar kalesinin surlarının dibinde yaşamını kaybeden Kanuni Sultan Süleyman’ın cenazesini tasvir ederken, ilgili minyatür Sokullu Mehmed Paşa’yı hâlâ, elbette kendi çadırının görelî mahremiyeti içinde, ağlar-ken gösterebiliyordu.¹⁴ Bununla birlikte, 1600’lerin başlarına gelindiğinde, kederin bu şekilde kamusal bir şekilde sergilenmesi yersiz olarak görülmeye başlanmıştı; çünkü dindar kişilerin Allah’ın takdирini itiraz etmeden kabul etmeleri gerekirdi. Bu döneme gelindiğinde, sultanın ölü bedenine, itibar sahibi herhangi bir Müslümanın be- deniymiş gibi davranılmaya başlandı.

Doğru Sünni inancı ve adabı böylece Osmanlı Sarayı’ndaki yaşama hâkim oldu. Sultanın etrafını saran saygı dolu sessizlik, sulta-

13 Evliya Çelebi (2006), ss. 114-22.

14 Vatin ve Veinstein (1996) ve Eldem (2003), ss. 354-74.

nın siyasi meselelere giderek doğrudan müdahalesinin daha güçleştiği anlamına geliyordu. On yedinci yüzyıla gelindiğinde, sultanın hareket serbestisindeki bu sınırlar, vezirlerin ve harem ağalarının da dâhil olduğu saray görevlilerinin yanı sıra tahttaki sultanların validelerinin de aktif bir rol üstlenmeleriyle birlikte, seçkinlerin nazarında siyasi bir anlam kazanmıştı. Daha aşağı bir düzeyde, yeniçeriler, hatta geçici olarak işe alınan paralı askerler bile, en azından arada sırada, İstanbul siyasetinde söz sahibi olmuşlardı. Birlikte düşünüldüklerinde bu değişimler o kadar dramatikti ki, 1600 civarında ortaya çıkmakta olan siyasi yapı ‘İkinci Osmanlı İmparatorluğu’ şeklinde tarif edilmiştir.¹⁵ İktidar seçkinlerinin bu şekilde genişlemesinin ve sultanın geriye çekilmesinin sanat alanındaki himaye ilişkilerinde de gözle görülür sonuçları olmuştu: 1500’lerin sonlarında ve 1600’lerin başlarında, kayda değer sayıda seçkin ayrıntılı bir şekilde resimlendirilmiş tarihî ve edebî elyazmalarına destek olmaya başlamıştı.¹⁶ Bu yeni iktidar yapısı göz önüne alındığında, sultan neredeyse yaklaşılmaz olsa bile siyasa varlığını sürdürebilirdi: Vezirleri onunla sadece 1500’lerin sonlarından başlayarak resmî ikametgahı hâline gelen haremden çıktığında konuşabilseler de, sultan hâlâ Osmanlı yapısının temel taşı olmayı sürdürüyordu.¹⁷

‘İkinci Osmanlı İmparatorluğu’

Öyle gözüküyor ki, 1600’lerde ve 1700’lerde bazı sultanlar, Topkapı Sarayı’nda kaldıkları sürece, belli ki kaçınılmaz olsa da, saray teşrifatının son derece boğucu olduğunu düşünmüşlerdi. Sonuç olarak, bazıları Edirne’ye ve avlalara ya da daha sonra bir asker-zanaatkâr ayaklanması III. Ahmed’i (s. 1703-30) kalıcı olarak

¹⁵ Tezcan (2010).

¹⁶ Fetvacı (2013), ss. 59-100.

¹⁷ Necipoğlu (1991), s. 165.

İstanbul'a dönmek zorunda bırakana kadar, Boğaz'daki yeni yapılmış yazlık saraylara ve köşklere kaçmışlardı. 1600'lerde, II. Osman (s. 1618-22) ve IV. Murad (s. 1623-40) bilhassa kahraman bir fatih olarak sultan tasavvurunu yeniden canlandırma girişiminde bulunmuş; daha sonra IV. Mehmed (s. 1654-87), fiilen komuta kendisinde olmasa da, Lehistan'a düzenlenen başarılı bir sefere eşlik etmişti. Yine de sefere katılması, Viyana'ya düzenlenen 1683 tarihli seferin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine kaybedecek olsa da, kendisine kayda değer bir meşruiyet kazandırmıştı. Macaristan'ın kaybı 1699'a kadar tam olarak gerçekleşmedi ama 1687'ye geldiğinde savaş çoktan askerî bir felakete dönüşmüştü. II. Mustafa (s. 1695-1703) da Habsburglara karşı savaşıarak sultanı yeniden bir askerî kahraman olarak diriltmek için düzenlediği seferde selefinden daha başarılı olmadı ve muarızları iyi talihi (*devlet*) açık bir şekilde onu terk edince, 1703 yılında, yani Karlofça antlaşmasından birkaç yıl sonra sultanı tahttan indirmekte zorlanmadılar.¹⁸

Osmanlı sultanları 1700'lerden başlayarak, artık savaş meydanına bizzat çıkmıyorlardı. Belki de vezirleri, bir muharebenin sonucunun artık öngörülmeceğini ve bir yenilgi anında sultanın varlığının meşruiyet kaybına yol açmaktan başka bir işe yaramayacağını düşünüyorlardı. Yine de saray, sultanın savaşçı niteliklerini yücelten maddi eşyalar sipariş vermeyi sürdürdü: Topkapı Sarayı Müzesi'nde, III. Mustafa'ya (s. 1757-74) ait gerçek bir sanat eseri olan bir zırh takımı bulunmaktadır.¹⁹

1600'ler boyunca sultanların sarayı, daha önce oynadığı askerî-idari seçkinler için bir eğitim kurumu olma rolünü yitirdi. Aynı zamanda hem İstanbul'da, hem de eyaletlerde 1695 yılından sonra *malikâne* adı verilen yaşam boyu iltizam hakları sayesinde güçle-

18 Abou-El-Haj (1984).

19 Köseoglu y.h. Rogers (1987), s. 208.

nen bir dizi ekâbir ortaya çıktı.²⁰ Bu adamlar kendi kapılarını kurdular ve bu kapılarda yetişen genç erkekleri resmi makamlara aday olarak eğittiler.²¹ On sekizinci yüzyılda, bu nüfuz sahipleri, ülkenin, bir sultanı destekleyebilecek ya da ona karşı çıkabilecek gerçek iktidar sahipleri hâline geldiler ve Mısır'daki kimi Memluk emirleri ya da 'Müslüman Bonapart' Yanyalı Ali Paşa gibi bazıları, özerk ve belki de bağımsız hükümdarlar hâline gelmeye çalışarak, zaman zaman bu amaçla Avrupalı güçlerle diplomatik temaslar kurdular.²²

'Yeni bir pencere'den sultanın otokrasisi

Bir süre sonra, esasen Kavala'dan (bugün Yunanistan'da) gelen bir paralı komutan olan Mehmed Ali Paşa (1769-1849) da sultanlığa hâkim olmaya çalıştı; II. Mahmud (s. 1808-39) Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın İstanbul'a yürüyüp, tahtın arkasındaki *de facto* güç olmasını ancak Rus yardımıyla engelleyebildi.

II. Mahmud'un hükümdarlığının ilk yıllarında, sultan karar verme gücünün büyük bir bölümünü böylece yitirmişti. Fakat bu hükümdar hükümeti yeniden merkezileştirmeyi ve bir kez daha bizzat meselelerin merkezinde yer almayı başardı. Elimizde, 1808'de tahta çıkması ile yeniçerileri yenip bu kurumu ilga ettiği belirleyici 1826 yılı arasında bu amaca tam olarak nasıl ulaştığını açıklayan bir çalışma hâlâ yok. Sultanın merkezî kontrolü tekrar sağlamak için yerel ileri gelenleri, bazen onları önemli siyasi hırsları olmayan toprak sahibi bir *gentry* statüsüne düşürerek, diğer örneklerdeyse doğrudan askerî seferlerle yenilgiye uğratarp öldürerek, siyasi güçlerinden arındırması gerekti. Özellikle II. Mahmud'un, Yunanistan'daki (1821'de başlayan) isyanın para ve insan gücünü

²⁰ Genç (1975).

²¹ Barkey (2008), s. 218.

²² Fleming (1999).

kuruttuğu bir dönemde bu teşebbüs için gerekli kaynakları bulmayı nasıl başardığı belli değildir.

Sultan, bir kez yenicileri ortadan kaldırdıktan sonra, 1600'lerde ya da 1700'lerde tasavvur etmesi güç bir şekilde, zanaatkârları ve dinî vakıfları kontrol altına alarak bıraktıkları siyasi boşluğu doldurmaya hazırdı. Bu önemli değişim sultana dair farklı bir kamusal imge de içeriyordu ve bu bölümü II. Mahmud'un kendisini nasıl çağdaşı olan Avrupalı otokratları andıran mutlak bir hükümdar olarak sunduğunu tartışarak sonlandıracağız.

(GÖRSEL 7) SULTAN SÜLEYMANIN HÂKİMİYETİNİ TEMSİL EDEN 'GÖRÜNMEZ' BİR MIĞFER

Bu miğfer 'görünmez'dir; çünkü birkaç yıllık mevcudiyetinin ardından ortadan kaybolmuştu. On altıncı yüzyılın meraklı şehir sakinleri bile bu miğferi esasen İtalya'dan gelen iki çağdaş ahşap oyması ve bir gravür sayesinde görebilirlerdi. Bunların yanı sıra, hafifçe renklendirilmiş özgün bir çizim de günümüze ulaşmıştır; ama bu parça da Bavyera dükünün maiyetinin de dâhil olduğu çok az sayıda insanın erişimine açıktı. Muhtemelen, miğfer Sultan Süleyman'ın 1532 tarihli seferi için üretilmiş ve bilinmeyen ama çok da geç olmayan bir tarihte eritilmişti.

Üç önemli çalışma bu başlığın, hayaliymiş gibi görünmesine rağmen bir zamanlar metalden üretilmiş bir parça olarak gerçekten var olduğunu ve bir Rönesans sanatçısının 'oryantalist' tahayyülünün bir ürünü olmadığını göstermiştir.²³ Dahası, bu etken önemli olsa bile, imalatı ve finansmanı kâr peşindeki bazı Venedikli tüccarların spekülasyonlarından ibaret değildi. Siyaset de söz konusuydu: Sultan Süleyman'ın sadrazamı ve –bir süreliğine– yakın dostu olan İbrahim Paşa miğferin siparişi sürecine dâhil olmuştu; emperyal

²³ Kurz (yeni baskı 1975).

temsilin bu abartılı parçası için para temin etmiş olması gereken güçlü defterdar İskender Çelebi de öyle.²⁴ Görev alan zırh ve mücevher ustalarına gönderilen çizimler titiz bir şekilde analiz edildiğinden, miğferin görünüşü ve süslenmesinde kullanılan dekoratif envanter artık makul surette bilinmektedir.²⁵

Dikkatsiz bir kişi için, miğfer birbiri üzerine yerleştirilmiş ve papaya ait bir tacın abartılı bir versiyonu denilebilecek bir taç topluluğunu andırabilirdi; zira papalık tacında üç taç bulunurken, miğferde en tepede devasa bir kuştüyü demetinden yapılmış bir tuğun yer aldığı dört taç vardı. Yüksekliği nedeniyle, miğfere ilişkin tasvirler ahşap oymalarının geleneksel formatına uymuyordu ve bu resimden sorumlu olan sanatçı miğferi kırparken elini korkak alıştır-mamıştı. Gravürü yapan sanatçıya gelince, muhtemelen Giovanni Britto olan bu kişi, gerekli alanı, iki kağıt parçasını birbirine yapıştırarak elde etmişti. Bu şatafat yüzünden, 1532 yılında herkesin önünde sergilenen miğferi gören ve Müslüman hükümdarların taç giymediklerini bilmeyen bir Habsburg elçisi, Osmanlı hanedanının imparatorluk tacını gördüğünü sanmıştı.²⁶

Sultan Süleyman bu miğferi bütünüyle Osmanlı'ya ait bir bağlam içinde kullanmamıştı. Miğfer asıl olarak Habsburg elçisine gösterilmiş ve aynı zamanda sadece on yıl kadar önce (1521'de) fethedilmiş olan Belgrad'da sultanın bu müstahkem şehre törenle girişi sırasında sergilenmişti. Açık bir biçimde bir taç değil bir miğfer olmasına rağmen, saray görevlileri muhtemelen bu hükümdar alametini biraz tuhaf bir şey olarak görmüşlerdi. Belli ki, sultan bu altın ve mücevher teşrifatıyla Habsburglu 'Viyana kralı'ndan ve hatta Papa'dan daha üstün olduğunu göstermek istemişti.

Fakat tartışma 'sıradan' siyasetin ötesine taşıtı: Zira genç hüküm-

24 Necipoğlu (Eylül 1989).

25 Necipoğlu (Eylül 1989); Rapp (2003).

26 Kurz (yeni baskı 1975), ss. 156-58.

dar saltanatının ilk döneminde, maiyetinden bazı kişilerin kendisinin bir *Mehdi*, yani beraberinde Kıyamet'i de getirecek olan İsa'nın dünyaya ikinci kez gelişinden önce dünyayı yönetecek adil ve evrensel hükümdar olduğunu iddia etmesine izin vermişti. İlginçtir ki, Süleyman'ın rakibi V. Charles'ın (s. 1517-54/55) saray mensupları da aynı iddiaları genç imparator için dile getirmişlerdi. Bu bağlamda, sultan ve maiyeti bilhassa belki de daha önce başarısızlıkla sonuçlanan iki girişimin ardından başarılı olacak nihai bir seferle, Roma şehrini fethetmeyi ümit ediyorlardı. Hatta 1526 yılında Venedik elçisiyle (*bailo*) konuşurken Sultan Süleyman'ın sadrazamı İbrahim Paşa, bu tür bir iddiada bulunan bir kehanetten söz etmişti; sultanın apokaliptik zaferinin sonucunda, dünyada yalnızca tek bir din, yani İslam olacaktı.

Bununla birlikte, Osmanlıların kazanacağı bir zafere dair öngörülerin de dâhil olduğu çok benzer türde kehanetler, Latin Avrupa'da ve özellikle Venedik'te de dolaşıyordu; fakat genellikle bu metinlerin yazarları sonunda sultanı Hristiyanlığa döndürüyordu ve sultan dünyayı 'melekvari' bir Papa ile birlikte yönetiyordu.²⁷ Muhtemelen bu metinler en azından on dördüncü yüzyıldan beri Katolik hiyerarşisi ve özellikle de papalar arasında yayılan şiddet, hizipçilik ve yolsuzluklara bir tepki olarak yaygınlık kazanmıştı.²⁸ İbrahim Paşa, Venedik'te yakın temas içinde bulunduğu kişiler sayesinde bu 'Batılı' kehanetlerden haberdar olurken, Mevlana İsa ve özellikle de 'Remmal Haydar' gibi kişiler de apokaliptik tahayyülün İslami versiyonlarını temsil ediyorlardı.²⁹ Şair Mevlana İsa beyitler hâlindeki vakayiname-sinde Anadolu sakinlerinin hem doğal, hem de insan eseri nedenler yüzünden çektikleri çilelere, Süleyman'ın zaferlerinin eskatolojik

27 Fleischer (2009), s. 238.

28 Constance Konsili'nde Papa XXIII. John'a (1414-18) yöneltilen suçlamalar için Greenblatt (2012), ss. 170-71 ile karşılaştırın.

29 Flemming (1987); Fleischer (1992), ss. 165-66; Fleischer (2009), ss. 240-42.

anlamlarına dikkat çekerek yanıt vermişti. Yazar, Kıyamet gününden önceki şanslı dönemde bile vergilerin ortadan kalkacağını iddia etmiyordu belki, ama bu mesele nedeniyle sıkıntı çeken kişiler, yakın tarihlerde zorla toplanan vergilerin artık istenmeyeceğine ve sadece kökenleri eskiye dayanan vergileri ödeyeceklerine dair verdiği güvenceyle rahatlayabilirlerdi. Mevlana İsa kuşkusuz, Sacco di Roma'yı, yani Roma'nın V. Charles'ın askerleri tarafından yağmalanmasını (1527) duymuştu; ama şehrin kısa sürede kendisini toparlayıp yeniden, sonrasında Mehdi'nin ve Müslüman askerlerinin ganimeti hâline gelecek şekilde altınla dolacağına inanıyordu.³⁰

Mevlana İsa, vakayinamesini 1532'den sonra, ama İbrahim Paşa'nın 1536 yılı başlarındaki ölümünden önce yazmıştı. Sadrazamın taraftarı ya da en azından sempatizanıydı ve basit bir Türkçe kullandığından, muhtemelen seçkin olmayan okurlara hitap ediyordu. Fakat Topkapı Sarayı'nda da bu kehanetleri ciddiye alan insanlar vardı ve belki de aslen İran Şahı I. İsmail'in (s. 1500-24) sarayından gelen Remmal Haydar'ın Osmanlı Sarayı'nda ilk olarak 1535 yılında, İbrahim Paşa'nın ölümünden birkaç yıl önce kendisini göstermesi de bir tesadüf değildi. Gaip dünyayla ilgili bu yeni otorite, Süleyman'ın dünyanın hükümdarı olacağını ve aynı zamanda pek çok Müslüman sufi tarafından kabul edilen evliyalar hiyerarşisinin tepesine yerleşeceğini iddia etti: Bu alamet, sultanın adil yönetimi Kıyamet Günü ile sonuçlanacak olan bir sürecin başlangıcını teşkil ettiğinden, 'Batılı' versiyona benziyordu.³¹ Bununla birlikte, Sultan Süleyman yaşlandıkça, cihan fatihi olarak gelecekteki rolüne duyduğu inanç da görünür bir şekilde azaldı. Remmal Haydar sarayda kalsa da, sonraki yazıları, daha sonra kardeşleri Selim'e (II. Selim, s. 1566-74) karşı taht için verdikleri mücade-

30 Flemming (1987), s. 61.

31 Fleischer (2009), s. 240.

yi kaybedecek olan Şehzade Mustafa ve Bayezid'in faaliyetleri gibi daha dünyevi meselelere odaklandı. Bu daha sonraki yazılarda, eskatolojinin oynayacağı herhangi bir rol kalmadığını varsayabiliriz.

Nitekim İbrahim Paşa tarafından sipariş edilen kıymetli taşlarla süslenmiş miğfer, büyük olasılıkla sadece Süleyman'ın servetini ve gücünü değil, hem V. Charles tarafından da üzerinde hak iddia edilen evrensel monarşiyi, hem de Papa'nın ruhani otoritesini elde edecek bir hükümdar olarak statüsünü de ortaya koyuyordu. Görsel mesajları okumaya alışkın olan birisi, miğferi dünyevi iktidarın bir sembolü olarak görecekti ve daha önce belirtildiği üzere, miğferdeki dört taç da Süleyman'ın Papa karşısındaki üstünlüğünün sembolü olacaktı. Sultan ve etrafındakiler, eğer Şehzade Cem'in (1459-95) Sultan Süleyman'ın gözüne girmeye çalışan eski bir arkadaşının kehanetine kulak vermişlerse, miğferin, Osmanlı hükümdarının, kilisenin ileri gelenlerinin büyük bir kısmıyla birlikte sultanın Roma'yı fethi sırasında can verecek olan mevcut Papa'nın yerini alma niyetinde olduğu anlamına gelmiş olması da mümkündür.³² Bu anlamda miğfer Süleyman'ın zamanın sonundaki rolünü göstermiş ve eğer spekülasyonu biraz daha ileriye götürecekti olursak, miğferin yok edilmesi de hükümdarın Mevlana İsa ve Remmal Haydar'ın kendisine atfettikleri eskatolojik rolden kuşku duymaya başladığı anlamına gelmiş olabilir.

(GÖRSEL 8) SULTANLARIN PORTRERLERİ: OSMANLI HANEDANININ ŞANINI DUYURMAK

Fatih Sultan Mehmed, çağdaş portrelerde fizikî görünümünü kayıt altına alınan ilk Osmanlı sultanıydı. Bu portrelerin en bilinen örneği muteber bir Venedikli ressam ve daha da ünlü Giovanni Bellini'nin

32 Fleischer (2009), s. 238. Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Cem Sultan'ın Osmanlı tahtı üzerindeki iddiası başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

(y. 1430-1516) kardeşi olan Gentile Bellini'nin (1429-1507) eseri idi. Gentile Bellini sultanın sarayını ziyaret etmiş ve memleketine yüksek payelerle dönmüştü.³³ Ne yazık ki, günümüze ulaşan portre on dokuzuncu yüzyılda o kadar kötü bir şekilde yeniden boyanmıştır ki, özgün nitelikleri artık belirsizdir. Pek çok Osmanlı uyrugu muhtemelen İstanbul'da bulunduğu sırada Bellini'yle birlikte çalışmıştı. Nitekim Şiblizâde Ahmed Bey, ya da belki de Sinan isimli bir ressam, saray ressamı Nakkaş Osman'ın ilgisini çekmek için hükümdarın bir gül koklarken tasvirini yapmış; Nakkaş Osman da bu tasviri *Şemâ'ilnâme* adlı eserine almış ve Osmanlı algısında bu tasvir Fatih Sultan Mehmed'in 'standart' portresi hâline gelmişti.³⁴ Bunun yanı sıra, aralarında Costanzo da Ferrara'nın da bulunduğu diğer İtalyan sanatçılar tarafından yapılmış, genç ve daha sonra orta yaşlı sultanı gösteren çok sayıda madalyon da vardı.³⁵

Muhtemelen bu resimler sultanın, ölümünden sonra terk edilen 1481'deki İtalya'nın bazı bölgelerini ya da Roma şehrini fethetmeye yönelik tasarılarıyla ilgiliydi. Daha önce belirtildiği gibi, İtalya topraklarının istilasını ancak Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarında yeniden sultanın gündemine gelecekti. Osmanlı seçkinlerinin bu tür bir fethetme dair beklentileri de, muhtemelen hem Osmanlı, hem de İtalyan ressamlarına Sultan Süleyman'ın çok sayıda portresinin ısmarlanmasıyla sonuçlanmıştı. Belki de Osmanlı perspektifinden bakıldığında bu tasvirler sultanın Latin Avrupa'daki olası uyruklarından hâli vakti yerinde ve eğitilmiş olanları, müstakbel hükümdarlarına aşina kılmak için yaptırılmıştı. Bu tür pratik kaygıların ötesinde, bazı Osmanlı ileri gelenleri, özellikle de güçlü sadrazam Sokullu Mehmed Paşa (1506 civarı-1579), 1300'lerde ve 1400'lerin başlarında çok sayıda yapılmış olan, uzun süre önce öl-

33 Chong (2005). Portre Londra'daki *National Gallery*'de bulunmaktadır.

34 Raby (2000), s. 82.

35 Raby (2000), s. 86-89.

müş hükümdarlarınkiler de dâhil olmak üzere sultan portrelerini toplamakla ilgileniyorlardı.³⁶

Yine de, gördüğümüz üzere, II. Mehmed'in döneminden önce bu tür bir portre yapılmamıştı. Ancak bu gerçek, bir Osmanlı saray ressamının ilk Osmanlı Sultanları I. Osman ve Orhan Gazi'nin tasvirleri için bile otantik bir kaynak bulunduğunu iddia etmesini engellememişti.³⁷ Muhtemelen müşterilerin kaygısı, 1500'lerin sonlarında yaklaşık üç asırdır tahtta oturan ve böylece Bizans İmparatorluğu ve Latin Avrupa'dakiler bir yana, İslam dünyasındaki hanedanların çoğundan da daha uzun süredir ayakta olan Osmanlı hanedanının yüceltilmiş bir imgesinin yaratılmasıyla ilgiliydi. Sanatçılar ve hamileri, mümkün olduğunda, portresi yapılan sultanlarla fiziki bir benzerlik yakalanmasını amaçlamışlardı; ama bu olmazsa olmaz bir koşul değildi. 1500'lü yıllardaki Osmanlı sanatçıları ve entelektüelleri için, sultanların asaletinin dışarıdan bakıldığına görülebilir olması gerekiyordu; çünkü onların düşünce biçimine göre, bir insanın fiziksel nitelikleri onun karakterinin güvenilir işaretleriydi.³⁸

Portre yapan sayısız Rönesans ressamı olduğundan, sultanlarının tasvirlerinin peşinde olan Osmanlı ileri gelenleri, ilgili İtalyan dizilerine büyük bir ilgi gösteriyorlardı. Sultanların portrelerinden oluşan en ünlü koleksiyonlardan birini, 'kendi döneminin tarihini yazmaya' meraklı, ilimle uğraşan bir piskopos olan Paolo Giovio'ya (1483-1552) borçluyuz; çünkü bu tasarısı için uygun resimlerin vazgeçilmez olduğunu düşünmüştü. Giovio dizilerinin orijinalleri günümüze ulaşmamış olsa da, Basel'de 1587'de matbu olarak çoğaltılmış bir dizi kopyası çıkmış ve diğer ressamlar tekrar tekrar bu

36 Çağman (2000), s. 165.

37 Necipoğlu (2000), s. 40.

38 Necipoğlu (2000), s. 35.

portreleri yağlıboyayla çoğaltmışlardı.³⁹ Giovio bu kitabın bağlamı açısından önemlidir; çünkü doğduğu şehir olan Como'da, kendi döneminin, aynı zamanda geçmiş çağların önemli isimlerinin tasvirlerinin sergilendiği bir müze kurmuş ve Osmanlı sultanları da bu etkileyici galerinin bir kısmını oluşturmuştur. Osmanlı eserlerine ilişkin koleksiyonları kitap boyunca tekrar tekrar karşımıza çıkacak olan Habsburg hanedanından Arşidük Ferdinand (1529-95) da, Innsbruck yakınlarındaki Ambras şatosunda benzer bir dizi toplamıştı.⁴⁰ Bu aynı koleksiyoncu, aralarında Sultan Süleyman ve Sokullu Mehmed Paşa'nın (bkz. Bölüm Beş) da yer aldığı, kahraman olarak gördüğü kişilerin silah ve zırhlarından da müze benzeri bir koleksiyon toplamıştı. Yeri gelmişken, sadrazam Sokullu da Venedik'ten sultanların tasvir edildiği, belki de Veronese'in takipçilerinden biri tarafından yapılan ve bazıları İstanbul'da günümüze kadar ulaşan bir dizi portre sipariş etmişti.⁴¹

On altıncı yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı sultanlarına dair tasvirler genellikle İslami düşünceye göre bir peygamber olan Adem ile başlayan, Hz. Muhammed ve sahabesini ön plana çıkaran ve sonunda ilahi lütufla kutsanmış hükümdarlar olarak Osmanlı sultanlarının silsilesini gösteren resimli dünya tarihlerinin bir parçasını oluştururdu. III. Murad'ın saltanatının sonuna kadar (s. 1574-95), bu tür sık rastlanan –ve pahalı– elyazmaları Osmanlı sarayı için, muhtemelen Topkapı Sarayı'nın içinde ya da yakınlarında bulunan atölyelerde üretiliyordu. Bununla birlikte, on altıncı yüzyılın son çeyreğinde Bağdat'ta çalışan sanatçılar, *silsilenâ-me* adıyla bilinen, kısa, görece ucuz ama yine resimli, belli ki daha geniş bir pazarı hedefleyen sultan şecereleri üretmeye başladılar. Bir süre Bağdat'ta görev yapan Sokullu Hasan Paşa gibi gerekli imkân-

39 Zimmermann (1995), ss. 159-61; Majer (1993), s. 304.

40 Majer (1993).

41 Majer (1993). s. 300.

lara sahip olan bazı eyalet valileri, bu tür sanat eserlerine de destek oluyorlardı.⁴²

Bunun yanı sıra bazı sultanların portreleri, sahiplerinin bir albümde toplayabileceği ayrı kâğıt yaprakları şeklinde de bulunabilir hâle gelmişti. İnsanlar bu tasvirleri tek tek satın alabildiklerinden, bu albümler imkânları görece sınırlı olan ileri gelenlerin de, ellerine para geçtiğinde dekoratif çerçeveler sipariş vererek koleksiyonculuk hazzından yararlanmalarını sağlıyordu. Bugün Badische Landesbibliothek'de (Baden Devlet kütüphanesi, Almanya) bulunan bir elyazması, III. Mehmed'in (s. 1595-1603) tahta çıkışını tasvir eden bir resme ek olarak, hem belki de Sokullu Hasan Paşa için yapılan bir *silsilenâme*, hem de bir çift kaligrafik eser içerir. Sanat tarihçileri Julain Raby, Gülru Necipoğlu, Filiz Çağman ve Serpil Bağcı, ressam Nakkaş Osman'ın sultanı, diz çökmesi gereken aşağı konumdaki fanilerden ayırt etmek için, daha önce hükümdarların tasvir edildiği gibi bir minder üstünde bağdaş kurmuş olarak değil, bir tahta oturmuş olarak göstererek yeni bir biçim sunduğuna dikkat çekmişlerdir.⁴³ III. Mehmed'i gösteren minyatürün, ismi bilinmeyen ressamı, sultanı –belki de sonradan aklına gelen bir fikirle– bir tahta yerleştirmişti: çünkü taht, neredeyse ressam sanki sultanı yerleştirdikten sonra eklemiş gibi gözükmektedir. Raby, Necipoğlu, Çağman ve Bağcı, III. Mehmed'i tahtında gösteren minyatürün, aynı kişinin *silsilenâmedeki* tasvirinden çok daha değersiz olduğunu düşünse de, Hans Georg Majer aksine, tam da bu tasvire beslediği derin hayranlığı dile getirmiştir.⁴⁴

Her ne olursa olsun, III. Mehmed'in hizmetinde Nakkaş Ha-

42 Bağcı (2000), ss. 198-99.

43 Raby, Necipoğlu, Çağman ve Bağcı (2000), s. 292. Venedik elçileri 1520'den sonra ayakları yere değecek şekilde tahta oturan sultanların huzuruna çıkarıldıklarını kaydetmişlerdi: Hanß (2014), s. 209.

44 Majer (1999), s. 376.

san adıyla bilinen son derece yetenekli bir ressam vardı. Bu hükümdarın döneminde geçen başarılı bir kariyerin ardından Nakkaş Hasan, I. Ahmed'in (s. 1603-17) saltanatı sırasında, yine başarılı olacağı bir görev olarak, orduda komutan oldu: Daha sonra yeniçeri ağalığı makamına yükseldi ve nihayet paşa rütbesini kazandı.⁴⁵ Nakkaş Hasan'ın Sultan III. Mehmed'e ilişkin en dikkat çekici tasviri, kuşkusuz hükümdarın 1596'da Mezökeresztes/Haçova'daki Osmanlı zaferinin ardından İstanbul'a muzafferane girişini tasvirine dâhil ettiği, at sırtındaki resmidir. Bu sefer Eger/Eğri'nin fethiyle sonuçlanmış ve sultan bundan böyle 'Eğri fatihi' olarak bilinmeye başlamıştır.⁴⁶ Sultanın fiziki özelliklerinin gelecek kuşaklar tarafından bilinmesini sağlayan Nakkaş Hasan'ın bu eseri olmuştur: Düz, neredeyse kare şeklinde taranmış kalın siyah bir sakalla birlikte kısa ve tıknaz bir figür. Bu tasvir muhtemelen o kadar çok çoğaltılmıştı ki, çok sayıda İstanbul sakini belki de Cuma namazına giderken sultanı gördüklerinde onu tanıyabilecek durumdaydı.

III. Mehmed, tahta çıkışı halk arasında huzursuzluğa yol açtığından, tasvirinin yayılmasına özel bir önem atfetmişti. Atası Fatih Sultan Mehmed tarafından ilan edilen ferman, sultanların tahta çıktıktan sonra 'âlemin nizamı adına' kardeşlerini öldürmelerine, başka bir deyişle, tahta kimin çıkacağına dair mücadelenin nihai bir şekilde karara bağlanmasını sağlamalarına izin vermişti.⁴⁷ Bununla birlikte, bu cinayetler, hükümdara bahşedilen 'siyasi' alanın bir parçası olarak yorumlanmadığı müddetçe, bu emrin İslami hukuk açısından herhangi bir temeli yoktu. III. Murad 1595 yılında öldüğünde, arkasında çok sayıda küçük çocuk bırakmıştı; III. Mehmed bunların erkek olanlarını öldürttü. Küçük tabutlar Topkapı Sarayı'nın dışına çıkarılırken, başkentin çok sayıda sakini açık

45 Artan (2006), ss. 411-12.

46 Raby, Necipoğlu, Çağman ve Balcı (2000), ss. 288-89.

47 Vatin ve Veinstein (2003), ss. 162-67.

bir şekilde kederini sergiledi. III. Murad'ın pek de hayranı sayılamayacak yazar Mustafa Âli, eleştirilerini günümüz okurlarını etkileyecek bir şekilde dile getirmişti: Eğer sultan ölümünün ardından oğullarının başına ne geleceğini düşünseydi, bu kadar büyük bir aileye sahip olmaktan kaçınırdı.⁴⁸ Kısa saltanatı sırasında III. Mehmed'in bu elemli sahneleri unutturmayı başarıp başaramadığını bilmiyoruz.⁴⁹

(GÖRSEL 9) SULTANI YABANCI BİR İSLAM SARAYINDA TEMSİL ETMEK

Osmanlı sultanları ve Babürlü imparatorlarının birbirlerine gönderdikleri elçilerin sayısı çok değildir. Biraz dokunaklı bir şekilde, Ekber'in oğlu Cihangir (s. 1605-27) anılarında, Osmanlıların kendisine hiç elçi göndermediklerini, oysa ataları, yani Sultan I. Bayezid (s. 1389-1402) Babürlü hanedanının muhterem atası Timurlenk tarafından yenilmiş olduğundan, kendisine elçi göndermeleri gerektiğini yazmıştı. Cihangir bu tespiti, Osmanlı elçisi olduğunu iddia eden bir adamın sarayına gelmesi üzerine yapmıştı; ama Babürlü kançılaryası gelişinin tamamıyla beklenmedik olduğu gerekçesiyle adamı kabul etmeyi reddetmişti.⁵⁰ Bununla birlikte, daha önce değilse bile Şah Cihan'ın (s. 1628-58) saltanatı sırasında bir Osmanlı elçisi, IV. Murad'ın (s. 1623-40) Musul yakınlarındaki ordu kampında eline ulaşan İmparator tarafından gönderilmiş bir mektuba verdiği yanıtla birlikte Agra'daki saraya geldi. Zorunlu olarak, Agra'ya bir yanıt yollamak bir Osmanlı elçisinin gönderilmesini gerektiriyordu.

Belki de IV. Murad bu vesileyi bir biçimde üstten bakışla yazıl-

48 Fleischer (1986), s. 298.

49 Vatin ve Veinsten (2003) s. 164'e göre 'kardeş katli'nin Osmanlı sultanının bütün uyrukları tarafından kabul edildiğini veri alamayız.

50 [Jahangir] (1999), s. 95.

muş bir mektuba aynı şekilde yanıt vermek için kullanmıştı; çünkü mektubunda kısa süre önce Bağdat'ı yeniden fethettiğinin altını çiziyor ve Babürlülerin imparatorluklarında hoşgörü gösterdikleri çok sayıda 'sapkın' hakkında sert yorumlarda bulunuyordu. Bununla birlikte, sultanın ölümünün ardından Sultan İbrahim (s. 1640-48) tarafından yazılan bir mektup daha Hint sarayına ulaşacaktı; bu yüzden Babürlüler Şah Cihan'ın 1658 yılında tahttan indirilmesinden önce en az iki Osmanlı elçisi karşılaşmış olmalıdır.⁵¹ 1687'de, Aurangzeb'in (s. 1658-1707) Hindistan'ın neredeyse tamamını fethettiği bir sırada, kısa süre önce tahta çıkmış olan Sultan II. Süleyman (s. 1687-91), Hindistan'ınki de dâhil olmak üzere bir dizi hükümdara tahta çıkışına bildiren elçiler göndermeye karar vermişti.⁵² Ancak, Habsburglarla yapılan bir savaşın ortasında, bu yolculuğun gerçekleşip gerçekleşmediğini bilmiyoruz.

Burada yer verilen minyatürün 1650 civarında yapıldığı düşünülürse, elçi Babürlü sarayında Cihan Şah'ın saltanatı sırasında ya da belki de Aurangzeb'in saltanatının ilk yıllarında bulunmuş olmalıdır. Söz konusu elçi, Genç Sultan IV. Mehmed (s. 1648-87) tarafından gönderilen kişi de olabilir. Ne de olsa, resmî vakanüvis Mustafa Naima, Hint elçisi Kâ'im Bey'in sultanla veda görüşmesini yapıp geri dönmek için izin almasının ardından (Ağustos 1656), Osmanlı hükümdarının kendi elçisiyle bir yanıt göndermeye karar verdiğini belirtir. Bu kişi, Osmanlı sarayında yetişmiş olan, soylu bir Lübnan ailesinin oğlu Ma'anzade Hüseyin Ağa'ydı. Farklı güzergâhlardan Basra'ya kadar gittikten sonra iki elçi Hint Okyanusu'nu birlikte geçmişlerdi.⁵³

51 Alam ve Subrahmanyam (2007), ss. 300-03.

52 Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995), s. 292.

53 Naima, y.h. İpşirli (2014), cilt 6, s. 1691. Gorton (2013, 1014), s. 175 Hüseyin Ağa'nın Hindistan elçiliğinin sadece 'daha az güvenilir değerlendirmelerde' kaydedildiğini iddia eder. Yazar, başvurduğu kaynakların bilgilerini resmî bir kronikten aldıklarını bilmiyor olabilir.

Burada resmedilen, ismi bilinmeyen Osmanlı elçisinin kim olduğunu tespit etmek, en azından şimdilik, günümüze kalan minyatürün bir elyazmasının parçası olmayıp tek bir kâğıtta karşımıza çıkması nedeniyle daha da zordur.⁵⁴ Kim olmuş olursa olsun, kırışmış, kısa ve sivri sakalıyla, orta yaşlarının sonunda vakur bir beyefendi olarak elçi, modelinin başını tam profilden, vücudunu ise dörtte üç profilden tasvir eden portre ressamını etkilemiştir. Babür-lü ressamlar yüz hatlarına büyük önem verirlerdi: Bu sayede elçinin hafifçe çukur gözlerini ve biraz kemerli burnunu ve ten renginin pembemsi olduğunu açıkça görebiliyoruz; belli ki sanatçı, Hindistan standartlarına göre açık bulunabilecek bir teni tasvir etmişti. Diplomatın başında zar zor seçilen altın ya da yaldızlı bir süsü olan küçük yuvarlak bir sarık vardır. Elçinin sarıktan hafifçe dışarı çıkan başlığı kırmızıdır ve altın nakışlarla işlenmiştir. Açık ki moda, Osmanlı ileri gelenlerinin sarıklarını, hiçbir zaman İran Şahı'nın elçileri tarafından giyilenler kadar yüksek olmasa da, yüksek uçlu kırmızı kavuklarla destekledikleri 1500'lerden bu yana değişmiştir.

Elçinin canlı bir kırmızı kullanılan harmanisinin kenarı kahverengi bir kürkle kaplanmıştı; bu belki de sultan tarafından hediye edilmiş bir hilattı. Bunun altında, Osmanlı elçisi altın nakışlarla işlenmiş, altın ya da yaldızlı bir kemerle tutturulan yeşil bir kaftan giymişti; ayakkabıları genellikle sadece seçkin Müslümanlar tarafından giyilebilen bir renk olan sarıydı.⁵⁵ Eğer –gerçekliği su götürür olsa bile– minyatürden elde edilen izlenim doğruysa, elçinin entarisinin üzerine giydiği kaftanın, ayaklarına kadar uzanan geniş ve renkli bir manşonu vardı; bu nedenle yere doğru, omuzlardakinden daha geniş bir kürk şeridi görülebiliyordu.⁵⁶ Kumaşsa düzdü ve

54 Bir röprodüksiyon ve Naima'ya verilen referansı da içeren değerli bir tasvir için bkz. Waraich (2011), s. 168-69.

55 Elliot (2014), s. 114.

56 Tülay Artan'a bu meseleyle ilgili kuşkularını paylaştığı için teşekkür ederim.

bu yüzden kürkü yerinde tutması gereken harmanın kısa yırtmacının etrafındaki dikişi gösteriyordu.

Muhtemelen ressam elçiyi uğurlama töreni sırasında tasvir etmişti; çünkü elçi elinde Babürlü imparatorlarının mektuplarını içine koyarak gönderdikleri türden nakışlı ipekten bir kese tutuyordu. Kim bilir, belki de bu mektup bir gün Topkapı Sarayı'nın arşivlerinde karşımıza çıkacaktır.

(GÖRSEL 10) GEÇİT ALAYINDA GENÇ BİR SULTAN

On altıncı yüzyılın ortalarında, I. Süleyman'ın oğulları arasındaki taht kavgaları kendi türlerinin son örnekleriydi. 1600'lerin ikinci yarısından başlayarak şehzadeler Topkapı Sarayı'nda, genellikle karşılaşılabilecekleri zorluklara pek hazırlanmadan inzivada büyüdüler.

Fakat 1648'den önce imparatorluk, bir yanda yeni sultanın taht kavgası ve kardeş katliyle belirlendiği, diğer yandaysa ekberiyet ilkesine göre sıradanlaşmış bir şekilde tahta çıktığı bir geçiş dönemi yaşadı. Bu bağlamda, sultanların birbirini izleyen ölümleri ve tahttan indirilmeleri sarayın temellerini derinden sarstı: I. Mustafa (s. 1617-18 ve 1622-23) iki kez tahta çıkarıldı ve kısa süre sonra zihinsel olarak tahta uygun olmadığı gerekçesiyle hal'edildi; II. Osman, beş yıllık saltanatının ardından yeniçeriler tarafından tahttan indirilip öldürüldüğünde (1622) hâlâ bir delikanlıydı. IV. Murad (s. 1623-40) henüz bir çocukken tahta çıkmıştı, psikolojik sorunları varmış gibi gözükken Sultan İbrahim ise 1648'de hal'edildi, kısa bir süre sonra da öldürüldü.⁵⁷

Uzun bir süre boyunca bu olaylar, ilk olarak 1600 öncesi ve sonrasındaki yıllarda yaşamış bazı Osmanlı entelektüelleri tarafından teşhisi konulan 'Osmanlı'nın gerileyişi'nin bir kanıtı olarak

57 Vatin ve Veinstein (2003), ss. 96-204.

görüldü. Bununla birlikte, bugün Osmanlı tarihiyle ilgilenen pek çok araştırmacı, bizi Osmanlı seçkinlerinin hesabına yazılabilecek pek çok başarılı uyarlama ve düzenlemeyi takdir etmekten alıkoyan bu görüşü reddediyor: Çünkü sonunda, imparatorluk *fin-de-siècle* [yüzyıl sonu] krizini atlatmıştı. Aslına bakılırsa, imparatorluk yaklaşık 600 yıl boyunca aynı hanedan tarafından yönetilmişti ve bu, dünyadaki çok az devletin rekabet edebileceği bir şeydi. Bu nedenle günümüzdeki tarihçilerin pek çoğu değer yargılarından kaçınmaya çalışıyor ve bunun yerine on yedinci yüzyılda yaşanan toplumsal ve siyasi değişimlerin altını çiziyorlar. Özellikle, askerlerin ve şehirli zanaatkârların iç içe geçmesi, imparatorluğun şehirli nüfusunun daha büyük bir kesiminin, arzuhalles, ‘sokak gösterileri’, hatta yüksek rütbeli ileri gelenlerin ve zaman zaman sultanların bile başını yiyebilecek isyanlarla seslerini duyurabilmesine imkân tanımıştı. Sonuç olarak, imparatorluğun ‘siyasi sınıfı’ 1600’ler ve 1700’lerde genişlemişti. Fakat bununla birlikte, on sekizinci yüzyılda pek çok Osmanlı askerî birliği, ‘düzenli’ askerlerden çok milis birliklerini andırmaya başladı ve bu, profesyonel ordulara karşı kullanılabilmelerini önemli ölçüde sınırladı.⁵⁸

1500’lerin sonu ve 1600’lerin başındaki bu yeni siyasi durum içinde sultanın rolü de gözle görülür şekilde değişti. Fakat yüksek rütbeli seçkinlerin, saltanat sürse de fiilen yönetmeyen bir sultanı tercih etmelerine rağmen, on yedinci yüzyıldaki hükümdarların hepsi bu yeni düzenle aynı fikirde değildi. Yakın tarihli bir çalışma, daha önceki araştırmacıların *sultan fainéant*’ın [aylak sultanın] arketipi olarak gördükleri IV. Mehmed’in (d. 1642, s. 1648-87), bir fatih ve İslam’ın yayılmasının başarılı bir öncüsü olmak gibi hırsları olduğunu göstermiştir. Fakat gözde sadrazamı Kara Mustafa Paşa’nın Viyana kuşatmasındaki (1683) başarısızlığı ve ardından Ma-

58 Tezcan (2010), ss. 227-43.

caristan'ın kaybedilmesi, bu sultanın tahttan indirilmesi ve uzun bir süre kendisini sadece ava adanmış sorumsuz bir kişi olarak bilinmesiyle sonuçlandı.⁵⁹

Fakat burada tartışılan tasvir sultanın hâlâ onlu yaşlarında olduğu, kariyerinin erken bir aşamasını yansıtır. 1657-58'de İsveç Kralı X. Carl Gustaf (s. 1654-60) Lehistan'a karşı düzenleyeceği saldırıda Osmanlıların desteğini istediği için İstanbul'a iki elçi göndermiş; sultan –ya da belki de sadrazam Köprülüzade Mehmed Paşa (y. 1575-1661)– da sonunda bu talebi reddetmişti. Siyasi açıdan bakıldığında bu elçilik tam bir başarısızlıktı.

Bununla birlikte, hem o dönem yaşamış olanlar, hem de bugünkü tarihçiler bu girişimin ilginç olduğunu düşünmüşlerdir; çünkü gönderilen iki elçiden biri olan Claes Rålamb adlı soylu ve hukukçu, İstanbul'daki tecrübelerini, özellikle de IV. Mehmed'in Edirne çevresinde ava çıkışını kutlayan büyük bir geçit törenini kaydettiği bir günlük bırakmıştır.⁶⁰ Muhtemelen bu şatafatlı tören genç hükümdarı pek de iyi tanınmadığı başkentinin sakinlerine takdim etmişti. Ne de olsa tahta çıkışından kısa bir süre sonra, Osmanlı ile Venedik arasındaki Girit savaşı nedeniyle 1650'lerde İstanbul'daki durum son derece gergin olduğundan, kıdemli görevliler çocuk hükümdarı Edirne'ye götürmüşlerdi; çünkü Venedik donanması Çanakkale Boğazı'nı kestiği için şehre yiyecek büyük güçlüklerle getirilebiliyordu. IV. Mehmed Edirne'den hoşlanacak ve uzun hükümdarlığının büyük bir bölümünde burada yaşayacaktı. Bu nedenle, genç sultanın İstanbul sokaklarından bir tören alayıyla geçmesi, hükümdarı başkente, başkent sakinlerini de hükümdarlarına takdim etmenin etkili bir aracıydı.⁶¹

59 Baer (2008); yazar 1683 yılındaki başarısızlığın IV. Mehmed'in imgesini kalıcı olarak sömüklettiğini göstermiştir.

60 Adahl (2007).

61 Kafadar (1994); Vatin (1995).

Claes Rålamb bu geçit törenini izlemiş ve günlüğünde anlatmıştı; törene katılanları ve karakteristik kıyafetlerini belgeleyen 20 yağlı boya tablo da sipariş etmişti. Rålamb'ın boyutu ve maliyeti açısından alışılmadık bir siparişti. Bu büyük siparişin aksine 1600'lerde, belki de Fransız, Habsburg ve diğer Avrupa saraylarında törenlere giderek daha fazla önem verilmesi nedeniyle, Avrupalı haber bülteni yayıncıları sultanların katıldığı geçit törenlerinin basit tasvirlerine rağbet ediyorlardı.⁶² Dönemin modasına uygun olarak, Rålamb da Osmanlı kıyafetlerini gösteren bir kitap satın almıştı. 1500'lerin ikinci yarısında, Avrupalı elçiler, az ya da çok kendiliğinden, bir biçimde, Osmanlı ileri gelenlerinin resmî kutlamalarda kullandıkları kıyafet ve teçhizatlarla ilgili bilgi toplamaya başlamışlardı. Ne de olsa, Türkçe bilmeseydi bile, Osmanlı maddi kültürünün bu vechesi konusunda geniş bilgi sahibi olan biri, konuştuğu kişilerin statülerinin ne olduğunu anlayabilirdi. Yabancı diplomatlar için yararlı olan koleksiyonların arasında, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında Fransız elçisi Charles de Ferriol'un sipariş ettiği, ileri gelen Osmanlı makam sahiplerinin kıyafetlerini de içeren sistematik bir koleksiyon da vardı.⁶³

Ancak diplomatların ihtiyaçları için hazırlanan kostüm çizimleri, çeşitli insanları ve meslekleri tasvir eden daha geniş koleksiyonlar arasında özel bir örnekti. Genellikle sokaklarda icra edilen küçük mesleklere ya da kadın kıyafetlerine odaklanan bu tür albümler, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda zaman zaman dış dünyadan eklerle birlikte Avrupa'daki pek çok bölge için derlenmiş durumdaydı.⁶⁴ İstanbul'a gelen ziyaretçiler, muhtemelen zaman zaman yerli sanatçılardan benzer resimler yapmalarını istiyorlardı ve Claes

62 Bu nokta için Stefan Hanß'a teşekkür ederim.

63 De Ferriol (1714).

64 Cesare Vecellio'nun koleksiyonuna eşlik eden metinlerin İngilizce tercümesi için bkz. Jones ve Rosenthal (2008).

Râlab'ın siparişi de böyle birisine verilmiş olabilirdi. Fakat sanatçılar İstanbul'da yaşıyor olsalar bile, yaptıkları tasvirler şu ya da bu ölçüde bir yabancının 'bakışı'nı yansıtıyordu. Bunların bazıları ke-
limenin tam anlamıyla kıyafet tasvirleriydi, yani sadece bir ya da iki kişiyi 'tipik' giysileri ve teçhizatlarıyla gösteriyordu; bazılarıysa bir hikâye anlatan, aynı zamanda kahramanın karakteristik kıyafetini de öne çıkaran gündelik yaşamdan sahnelerdi (bkz. Bölüm Dört).⁶⁵

Râlab'ın koleksiyonu, öncelikle resimlerin boyutları ve yağlı boyayla yapılmış olmaları, ikinci olarak da Osmanlı sarayının resme dönük eski hevesini büyük oranda yitirdiği 1600'lerin ortalarından kalan resim biçiminde fazla kanıtın bulunmaması nedeniyle özeldir. Bunun yanı sıra sanatçı(lar), Osmanlı geçit törenlerine ilişkin Avrupalılar tarafından yapılan daha eski tasvirlere kuşkusuz aşina olsalar da, seleflerinin eserlerini çoğaltmamış, muhtemelen törene elçiyle birlikte katılarak birincil elden topladıkları bilgileri kullanmışlardı. Tasvirler makul ölçüde doğru, çok büyük bir kıyafet kümesini tek bir bakışla ezberlemek de güç olduğundan, ressam(lar) muhtemelen Osmanlı törenlerini bilen insanlardan ek bilgiler de toplamışlardı.

Râlab, Osmanlı'ya açılan savaşlara hiçbir zaman dâhil olmamış ve asla bir Akdeniz gücü olma tutkusu beslememiş bir ülkeden geliyordu. Bu yüzden Osmanlı karşıtı duygular İsveç'in resmî söyleminde sınırlı bir yere sahipti ve bu da resimlerin değerini artırıyordu. Belki de Râlab'ın kişiliğinin de bunda bir payı vardı; çünkü hem resmî raporunda, hem de kişisel günlüğünde Osmanlılara karşı 'tarafsız' bir tutumu korumuş ve onları korkunç ve iğrenç kişiler gibi sunmaktan kaçınmıştı.⁶⁶

Genç hükümdarın tasviri hakkında ne söyleyebiliriz? Babürlü

65 Bir giriş için bkz. Atasoy (1986).

66 Atasoy (2006). ss. 174-81.

imparatorları için yapılan tasvirlerde gördüklerimizden farklı olarak, Râlab için çalışan sanatçı(lar) gerçek görünüşle ilgilenmemiş, genel bir tasvirle yetinmişlerdi. Fakat sakalı ya da bıyığı olmadığı düşünülüyorsa, sultanın yaşını hesaba kattıkları da görülmüyordu.⁶⁷ Başlığını süsleyen taşların hizmetkârlarınıninkilerden daha pahalı olması mümkün olsa da, Sultan Mehmed'in kıyafetlerinin maiyetindekilerin giydiklerinden çok daha zengin olmaması dikkat çekicidir. Resmin gerçeği yansıttığını varsayarsak, genç adamın mütevazı bir kıyafet giyme kararını kendisinin mi aldığını merak edebiliriz. Annesi Hatice Turhan Sultan'ın da aralarında bulunduğu kıdemli saray mensuplarının tavsiyesini dinlemiş olması da mümkündür.

Bize sultanın yüksek statüsünü gösteren şey, büyük oranda, atının zengin eyer örtüsüdür; resimdeki en dikkat çekici şeyse, hayvanın boynundan sarkıp neredeyse ayaklarına kadar inen tuğdur (bkz. Bölüm Beş). Müslüman erkeklerin altın ve gümüş mücevher kullanmalarına izin verilmese de, hükümdarın başlığından ve hizmetkârlarının taşıdıkları süslerden açıkça görüldüğü üzere, teammüller normalde hanedan mensuplarını ve maiyetlerini bu yasağın dışında tutuyordu. Fakat bir Osmanlı beyefendisi atını süsleyerek hem yasağa uyuyor, hem de gösteriş yapıbiliyordu.

(GÖRSEL 11) OSMANLI ESKİ REJİMİ SONA ERERKEN

Sultan II. Mahmud 1808 yılında tahta çıktığında, imparatorluk tarihinin en ağır krizlerinden birinin içindeydi. Sultan III. Selim'in (s. 1789-1807) orduları Napoleon'un Mısır işgalini ancak İngiltere'nin yardımıyla sona erdirebilmişti ve 1808 yılında Hicaz hâlâ Vahabilerin elindeydi. Bunun sonucunda, Osmanlı sultanlarının haccın koruyucuları olarak övünmeleri, o esnada hiçbir pratik de-

67 Anonim (2006), ss. 156-57; Atasoy (2006), ss. 193-94.

ğer taşıymıyordu. Dahası, İmparatorluk 1805-6'dan beri Rusya ile savaş hâlindeydi ve 1807'de Büyük Britanya ile Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki tek örnek olan kısa bir çatışma yaşanmıştı. 1807 yılındaki önemli bir deniz yenilgisi, III. Selim'in aynı yıl tahttan indirilmesinin görünürdeki nedeni olmuştu; Osmanlı donanmasının zayıflığı sayesinde, İngilizler İstanbul'u fiilen tehdit edebilmişlerdi.⁶⁸

Osmanlı güçlerinin çok daha küçük Rus birlikleri tarafından pek çok kez mağlup edildiği savaş ancak 1812 yılında, Rusya'nın Boğdan'ın bir kısmını ilhak ettiği Bükreş Antlaşması'yla sona erdi. Rus askerlerinin çoğunlukla yeterli ikmali alamamalarına ve Çar'ın bürokratlarının komutanları tarafından önerilen reformları sık sık rayından çıkarmalarına rağmen, Osmanlıların yaşadığı yenilgiler, büyük ölçüde ne artık eğitilmiş bir ordudan ziyade bir şehir milisine dönüşmüş olan yeniçerilerin, ne de tekil seferler için taşra ayanları tarafından toplanan düzensiz birliklerin profesyonel bir orduyla başa çıkabiliyor olmasından kaynaklanmıştı.⁶⁹

II. Mahmud bu duruma, 1600'lerin sonlarından beri Osmanlı ordularına aralıklarla kayda değer katkılarda bulunan ve Balkanların, Anadolu'nun ve Arap topraklarının geniş kesimlerinde denetim kurmuş olan ayanlara karşı harekete geçerek yanıt verdi. 1808 yılında ayanların en önemlileri IV. Mustafa'nın (s. 1807-08) yerine tahta genç şehzade II. Mahmud'u çıkaracakları Sened-i İttifak'ı imzalamak üzere İstanbul'da toplanmışlardı. Buna ek olarak, Osmanlı nizamının meşru 'paydaşları' olarak kabul edilmeleri karşılığında merkezi bir ordu kurmaya, böylece ellerindeki bütün kaynaklarla kendilerini imparatorluğun müdafaasına adamaya da söz verdiler. Bir başka yeniçeri isyanı bu senedin asla yaşama geçirilememesine

68 Bir İngiliz diplomatın bakış açısı için: Richmond (2014), ss. 49-124.

69 Aksan (2007), ss. 117-18, 18-42 ve başka sayfalar.

neden oldu ve sonraki yirmi yıl boyunca, II. Mahmud bu ayanların büyük bir kısmını iktidardan uzaklaştırmayı başardı.⁷⁰ Fakat sultan, Mısırlı Mehmed Ali Paşa ile karşı karşıya geldiğinde, iktidarını ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun süreli düşmanı Rusya da dâhil olmak üzere Avrupalı büyük güçlerin yardımıyla koruyabildi.

1826 yılında, hizmetindeki vakanüvislerin Vak'a-yı Hayriye olarak adlandırdıkları kanlı bir mücadelede, II. Mahmud askerî reformlarına karşı başlatılan bir yeniçeri ayaklanmasını, yeniçeri ordusunun ve mensuplarının bütünüyle imhası için bir fırsat olarak kullandı. İngiliz elçiliğine yakın olan kaynaklara göre, Sultan Mahmud yaz ve sonbahar ayları boyunca devam edecek bir terör dönemi başlattı. 6 ilâ 8 bin kişinin idam edildiği, çok daha fazlasının da şehirden sürüldüğü iddia ediliyordu.⁷¹ Bu şekilde yaratılan boşlukta, II. Mahmud Asakir-i Mansure-i Muhammediye adını verdiği yeni ordusunun kuruluşunu ilan etti. Sultan, muhalefetin önünü almak için, bu hareketi sapkınlığı ortadan kaldırmaya yönelik bir hamle olarak sunduğu ulemanın yüksek kademelerinin rızasını almaya özel bir önem gösterdi: Geleneksel olarak yeniçerilere yakın olan sûfî Bektaşî tarikatı sultanın nefret nesnesine dönüştü.

II. Mahmud, bu çerçevede, yeni tarz ordunun subayları için seçtiği ve eskiden âdet olduğu gibi etrafına bir sarık sarılarak değil de tek başına giyilen bir fesin yer aldığı üniforma içinde insanların karşısına çıkmaya başladı. Dar bir cekete, binici pantolonuna ve çizmelere geniş bir pelerin eşlik ediyordu ve sultan hem Osmanlı, hem de yabancı sanatçıları kendisini bu kıyafet içinde tasvir etmeleri konusunda teşvik etti. Portresinin kamusal mekânlara asılmasını da emretti ki, bu dini sebeplerle bir miktar muhalefete yol açacaktı. Portresinin küçük standart versiyonları fildişi üzerine yapıla-

⁷⁰ Yaycıoğlu (2012).

⁷¹ Richmond (2014), s. 154.

biliyor ve altın ya da kıymetli taşlarla çerçevelenebiliyordu. Yabancı diplomatlar bunları birer veda hediyesi olarak alabiliyorlardı. Bu tür portrelerin çok sayıda örneği günümüze ulaşmıştır.⁷² Sultanın pek çok portresi, onu boynun etrafındaki bir zincire asılmış küçük madalyalarla gösterir ve saray belli ki insanların verilen hediye aynı şekilde takmalarını bekliyordu.

Fakat bu köklü değişiklikten daha önce, II. Mahmud kendisini geleneksel resmî kıyafeti içinde gösteren çok sayıda portre yaptırmıştı. Bu bütünüyle yeni bir icat değildi; 1700'lerin ikinci yarısında Osmanlı sarayı –ve muhtemelen Sultan I. Abdülhamid (s. 1774-89) ve III. Selim– geçmişte sadece seçkin kişiler tarafından görülebilecek resimli elyazmalarıyla sınırlı olan sultanlara ait portrelerin günümüzde 'propaganda' olarak niteleyebileceğimiz amaçlara hizmet edebileceğini düşünmeye başlamıştı. Yağlıboya ile yapılan bu tür resimler dost hükümdarlarla takas edilebiliyor, hatta basılmaları için İngiltere'ye bile gönderilebiliyorlardı. Sultan III. Selim özellikle bu tür sanat eserlerinden çok hoşlanıyordu. Sultanı bir büst şeklinde göstermek yaygınlaşmıştı; 1700'lerin ikinci yarısından önce hükümdarı bütün vücudunu, ayakta dururken, at sırtında, bağdaş kurarak oturmuş ya da bacakları zeminde olacak şekilde tahtta resmetmek âdet olduğundan bu format bir yenilikti.⁷³

Sultan Mahmud'un burada tartıştığımız, oval bir çerçeveye yerleştirilen portresi bir büsttü; ama tasvir diğer açılardan eski geleniğin bir parçasıydı. Geleneklere uygun olarak Sultan, kenarlarına kürk dikilmiş ve sırtından aşağı inen bir yakalıkla süslenmiş ağır, saten bir kaftan giymektedir. Yakalık, pelerinin kenarlarındaki kürkle tek bir parça oluşturduğundan omuzların ve sırtın etrafında hatırı sayılır miktarda kürk görülebilmektedir. On sekizinci yüzyıl

72 Bu portreler için temel kaynak Renda (2000)'dir; ayrıca bkz. Altıntaş (2010), s. 306.

73 Renda (2000), s. 436; Altıntaş (2010), s. 306.

modası da seçilebilmektedir: Çünkü kaftan 1500'lerde âdet olduğu gibi ince mücevherli bantlarla değil, çok sayıda elmasla işlenmiş bir dizi geniş şeritle kapatılmıştır ve kopçalar bir göğüs zırhı görüntüsü vermek için birbirine çok yakın bir şekilde yerleştirilmiştir. Bu süs daha önce III. Mustafa'nın (s. 1757-74), I. Abdülhamid'in ve III. Selim'in portrelerinde de karşımıza çıkar ve dönemin Osmanlı sarayında elmasın moda olduğunu gösterir. Babası Abdülhamid'in en meşhur portresinde olduğu gibi, II. Mahmud da başlık olarak tepesinde elmas bulunan bir süs takar.⁷⁴

Eski saray mücevherlerinde sık sık karşımıza çıkan firuzelerin, zümrütlerin, mercanların ve yakutların tam da bu dönemde sultanın gözünden düşmesinin nedenleri hakkında daha çok şey bilmek ilginç olurdu. Görünen o ki, takip eden yıllarda da saray elmasları el üstünde tutmaya devam etti: Nitekim III. Selim'in annesi Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) Kâbe'nin süslenmesi için elmas işlemeli bir altın lamba göndermiş, Sultan Abdülmecid de (s. 1839-61) elmas işlemeli iki altın avize bağışlayarak aynı tercihte bulunmuştu.⁷⁵

II. Mahmud'un sakalında hiç beyazlık görülme de, gözlerinin çevresi orta yaşlı ve biraz bitkin bir kişi izlenimi verir. Bunun aksine, sultanı yeni askerlerinin üniforması içinde gösteren portreler onu daha genç bir adam olarak ve daha dinamik, daha buyurgan pozlarda resmeder. Muhtemelen bu bir tesadüf değildi ve yeni ordusunun sultanın kişiliğini ve böylece imparatorluğunu da canlandırdığı mesajının verilmesi amaçlanmıştı. Ama bu karardan kimin sorumlu olduğunu bilmiyoruz.

74 Renda (2000), ss. 428, 429, 434, 456, 472. I. Abdülhamid'in sık yer verilen portresi s. 456'da yer alır.

75 İrepoğlu (2012b), ss. 146-47.

Sonuç

Osmanlı hükümdarları güçlerini göstermek için, hitap edilen kişilere göre değişiklik gösteren çeşitli araçlar kullandılar. Venedik'te Kanuni Sultan Süleyman için yapılan miğfer, Latin Avrupa'daki eğitilmiş bir kitleye sultanın, fetihleri sayesinde Papa'dan daha üstün bir konum elde eden ve hatta bütün dünyanın kıyametten önce hükmedecek son hükümdarı olabilecek savaşçı bir kahraman olduğunu gösterecekti. Agra'daki Osmanlı elçisini gösteren minyatürse, bu tür bir ileri gelenin Babürlü sarayında yaratmış olabileceği etkiyi sergiler; böylece bu parçayı genellikle iyi incelenmiş olan, çeşitli Avrupa saraylarının sultanın elçilerine atfettiği konumu gösteren tasvirlerin bir muadili olarak görebiliriz.

Avrupalıların algılarıyla ilgili olarak burada daha özel bir örnek sunduk. IV. Mehmed'in resmî bir geçit töreninin ortasındaki portresi, dış görünüş açısından gerçekçi olmasa bile, Claes Râlab'ın sipariş ettiği resimler sultanı, etrafı saray görevlileriyle çevrilmiş bir hâlde, hem yerlilere, hem de yabancılara takdim eden bir tören alayında gösterir. Genç hükümdarın siyasi ve askerî rolü görece sınırlı olsa da, bu şekilde halkın önüne çıkması, Osmanlının gücünü ve itibarını sergiliyordu.⁷⁶ Bunun aksine, III. Mehmed'in ve II. Mahmud'un portreleri İtalyan Rönesans resmine atıflardan yoksun olmasa da, Osmanlıların İstanbul'daki saray tarafından geliştirilen sultanların tasvirlerini yapma geleneklerinin birer ürünüydü. En ilgi çekici olanı, sultanların portrelerinin Doğu Akdeniz boyunca dolaşması, İstanbul'daki eserlerin İtalya'da, İtalya'dakilerin de İstanbul'da benimsenmesidir.

Bu nedenle, Osmanlı hükümdarlarının portreleri başından itibaren kültürler arası temasların birer ürünüydü. Daha önceki imparatorluklardan tevarüs edilen Timurlu geleneğinde, hükümdar-

⁷⁶ Artan (2011c).

ları etrafları maiyetleri tarafından sarılmışken, avlanırken ya da muzafferane savaşlar düzenlerken resmetmek âdettendi. Sultanı bu şekilde tasvir etme geleneği Osmanlı dünyasında da devam etmişti; nitekim 1500'lerin ortalarında, *Süleymannâme* sadece Sultan Süleyman'ın kahramanlıklarını göstermekle kalmıyor, onu erken İslam tarihinin kahramanlarıyla aynı seviyede göstererek, yaratılışın tarihindeki yerini de tanımlıyordu.⁷⁷ Benzer şekilde ve bir kitap-sever olan Sultan III. Murad döneminde, saray yazarı Seyyid Lokman ilk Osmanlı sultanlarının kahramanlıklarını anlatan, o dönemde Nakkaş Osman'ın gözetiminde bir grup ressam tarafından resimlendirilmiş bir eser olan *Hünernâme*'yi kaleme almıştı.⁷⁸ Kabul etmek gerekir ki, Sultan Murad herhangi bir askerî sefere katılmamıştı; ama 1582 ve 1592 yıllarında tamamlanan iki elyazması, onun yerine zaferler kazanan komutanlarıyla saltanatının hikâyesini devam ettirmişti.⁷⁹

Sultanı 'eylem içinde' gösteren, III. Mehmed'in Eger/Eğri seferindeki zaferini ve II. Osman'ın kısa yaşamını öne çıkaran tasvirler 1500'lerin sonlarında ve 1600'lerin başlarında da yapılmaya devam etti.⁸⁰ Fakat bunların dışında, 1600'lerdeki Osmanlı sultanları genellikle, hükümdarların birer birey olarak değil, bir hanedanın temsilcileri olarak oynadıkları rolleri vurgulayan bir format olan şecerelerde göründüler. Bununla birlikte, bu bağlamda yapılan minyatürler zaman zaman yabancılar için üretilen, tören hilatlarının ilgi odağı olduğu kıyafet albümlerine de girdiler ve böylece Osmanlı hanedanını meşrulaştırmayı amaçlayan tasvirler Latin Avrupa'da-

77 Atıl (1987).

78 Kangal ed. (2000), katalog bölümü, s. 266.

79 Fetvacı (2013), ss. 179-80. Bu meseledeki yardımından ötürü Christine Woodhead'e teşekkür ederim.

80 Değirmenci (2012).

ki bazı kişiler tarafından da bilinmeye başladı.⁸¹ Günümüze ulaşan kaynakların, Osmanlı emperyal imgeleminin Safevi ve Babürlü saraylarında nasıl algılanıp karşılandığını bu kadar nadir bir biçimde resmetmesi çok üzücüdür.

Yine de devam eden araştırmalar sayesinde, meşrulaştırmaya yönelik söylemlerin Osmanlı toplumunun çeşitli kesimleri tarafından nasıl karşılandığıyla ilgili daha fazla bilgiye sahibiz.⁸² Sonraki bölümde, Osmanlı toplumuna ve içindeki ayrımlara göz atacağız.

81 Mahir (2000), s. 305.

82 Faroqhi (2008).

BÖLÜM ÜÇ

TOPLUM VE AYRIMLARI

Bu bölüm, Osmanlı toplumundaki temel ayrımlar, yani erkeklerle kadınlar, köylülerle şehirliler ve özgür insanlarla köleler arasındaki ayrımlar meselesini ele alıyor. ‘Temel bir bilgi’ olarak, vergi veren nüfusla (*reaya*) sultanın neredeyse vergiden azade hizmetkârları arasındaki fark üzerinde de durmamız gerekiyor. İslam hukukunda hak ve yükümlülükleri belirleyen toplumsal cinsiyetti; bunun aksine, örf hukukunun, güçlü bir şekilde vergilendirmeye odaklanması nedeniyle kadınlar hakkında söyleyecek pek bir şeyi yoktu. Köylüler nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturuyordu; bazı bölgelerde, yaşam alanlarını bazen dostane, bazense daha az öyle olan göçebe ve yarı göçebe topluluklarla paylaşıyorlardı. Osmanlı kasaba ve şehirlerinin yetişkin erkek sakinleri, yaşam fırsatları açısından olmasa bile, en azından maddi yaşamlarıyla ilgili günümüze kadar ulaşan kayıtlar açısından imtiyazlıydılar.

Osmanlı köleliği, sıradan hizmetkârları –ve kadınlar söz konusu olduğunda cariyeleri– ve ayrı bir kategori olarak yüksek makamlara erişme şansı olan seçkin köleleri kapsıyordu. Bu bölümde, ‘sıradan’ ve alelade olanlarına odaklanacağız. Köleler genellikle savaşlarda ya da barış zamanlarında düzenlenen akınlarda alınan esirlerden oluşurdu; bu akınlarda, sultanın tebaası oldukları için köleleştirileme-

meleri gereken insanların yasa dışı bir şekilde köleleştirilmesiyle de sonuçlanabilirdi.¹ Köleleştirilmiş insanlar alınıp satılır ve sahiplerinin mal varlığının bir parçasını oluşturmurlardı. Fakat İslam'a göre erdemli bir hareket olan azat etme yaygın bir uygulamaydı; bu nedenle az sayıda insan köle olarak doğardı.² Azat edilmenin ardından eski köle sahibi sabık kölesinin malvarlığından bir pay alma hakkını elinde tutardı.

Bütün bu kategoriler birbirleriyle çakışırdı; bu nedenle, tıpkı köylüler ve şehirlerde yaşayanlar gibi, özgür insanlarla köleler de hem kadın, hem de erkek olabilirlerdi. Seçkin erkeklerin eşleri ve kızları da askerî olarak kabul edilirdi ve mallarının aslında erkek akrabalarına tahsis edilmiş sicillere kaydedildiğini görebiliriz.³ Erkek köylülerle ilgili bilgilerimiz yetersizken, kırsal bölgelerde yaşayan kadınlar tamamen karanlıkta kalırlar. Başka yere gitmelerine izin verilmedikçe köylerinde kalmak zorunda olmaları gibi eziyet anlamına gelen sınırlamalara rağmen, köylüler normalde doğuş itibarıyla özgürlerdi ve Müslüman bir hükümdarın tebaası olduklarından yasal olarak köleleştirilemezlerdi. Ancak, aslında İslam hukukuna göre yetişkin erkeklerin yararlandığı bir hak olsa da, –örneğin– seyyar satıcılık yaparak yeni bir yaşama başlamalarına izin verilmediği de olurdu. Angelo isimli bir azatının arzuhaline yanıt olarak çıkarılan on yedinci yüzyıla ait bir padişah fermanı, bu noktayı çok açık bir şekilde belirtiyordu: Arzuhal sahibi nereye isterse oraya yerleşebilir ve –Hristiyan olarak kaldığından– memleketine bile dönebilirdi.⁴

Sultanların uyruklarının birer birey olarak kaderleriyse, toplu-

1 Vatin (2002).

2 Sahillioğlu (1985b).

3 *Askerî* sicilinde yer alan –kabul etmek gerekir ki istisnai– bir kadın için bkz. Barkan (1966), ss. 221-22.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul, Maliyeden Müdevver 17901, s. 6 (1028/1618-19).

mun onları yerleştirdiği kategorilerle ve kısıtlı bir ölçüde, bu sınırlar içinde de olsa, yapabildikleri seçimlerle belirlenirdi. Dahası –ve bu mesele bizim açımızdan önemlidir– bazı maddi malların mevcudiyeti ya da ulaşılmazlığı yaşam fırsatlarını birlikte belirleyen unsurlardı.

İmparatorluğun 600 yıllık tarihinin akışı içinde toplumsal değişim, daha önceki kuşaklardan Osmanlı tarihçilerinin kabul etmeye hazır olduklarından daha derin ve sık rastlanan bir şeydi. Bu nedenle, kişisel özgürlük ya da kölelik bir yana, toplumsal cinsiyet ve toplumsal statü de farklı zamanlarda dramatik şekilde farklı anlamlar taşıyabiliirdi. Köleliğin tarihinden tek bir örnek verecek olursak: On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda, hâli vakti yerinde Osmanlı uyruklarının hem erkek, hem de kadın köleleri vardı. Fakat 1600’lerin sonlarına gelindiğinde, en azından İstanbul’da, bu tür insanlar tarafından azat edilen köleler esasen kadınlardan oluşuyormuş gibi gözükmemektedir; muhtemelen köle nüfusu da büyük oranda kadınlardan müteşekkildi. Bu değişimin nedenlerini henüz bilmiyoruz; kadın köleliğin yaygınlığının İstanbul’a özgü bir olgu olup olmadığı konusunda da bilgi sahibi değiliz.⁵

Seçkinler

Kendi dünyaları hakkında yazan Osmanlı yazarları askerî ve reaya arasındaki ayrımının temel olduğunu düşünüyordlardı; bu fikrin yazılı kaynaklardaki hâkimiyeti özel olarak şaşırtıcı değildir, zira seçkinler ve dalkavukları dışında kişiler tarafından yazılmış, günümüze ulaşan çok az metin bulunmaktadır. On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda çok sayıda genç erkek devşirme olarak Hristiyan nüfus arasından toplanıp sultanların hizmetine girmiş ve asker olarak yetiştirilmişti; bunların içinde çok şanslı olanlar, saray mensu-

5 Faroğhi (2014c). şu sıralar Hülya Canbakal ve Hakan Erdem tarafından yürütölmekte olan araştırma köle sahipliğinde yaşanan değişimlere ışık tutacaktır.

bu ve idareci olabilirlerdi. Bu yükselme fırsatları, neden bazı Bosnalı Müslümanların çocuklarını İstanbul'a devşirme olarak göndermek istediklerini açıklar. Bununla birlikte, bazı seçkinler konumlarını miras alıyordu. Normal olarak tımar sahibi olan birisi kendisine tahsis edilen geliri oğluna devredemezdi; ama oğlu neredeyse sadece askerilerin çocuklarına tanınan, boşa çıkmaları hâlinde benzer pozisyonlara başvurma hakkını miras alabilirdi.⁶ 1600'lerde ve 1700'lerde pek çok genç erkek bir vezir ya da taşra ekâbirinin kapısında eğitim aldıktan sonra seçkinlere dâhil olmaya başladığında, – vekil babaları olarak hareket eden– hamilerinin verdiği destek çok daha önemli bir etmen hâline geldi.⁷ Nitekim Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman Latin Avrupa'da bilinen türde, yasal olarak imtiyaz sahibi bir soyluluğa sahip olmadığı hâlde, aristokratik bir yaşam biçimine sahip aileler hiç bilinmiyor da değildi.

Bazı genç köleler, on altıncı yüzyılda zaman zaman olduğu gibi, kendi kariyerlerini ilerletmek isteyen sahipleri tarafından sultana hediye edilmeleri hâlinde seçkinlerin arasına katılabilirlerdi. Bunun yanı sıra, seçkin gruba mensup bir kişinin ölümünde, saray, müsadereye uygun olan mallarının bir parçası olarak kölelerini de alabilirdi; zira askeri sınıf içinde sadece kadılar ve âlimler mallarını ve kölelerini varislerine aktarabilirlerdi.⁸ 1600'lerde ve 1700'lerde Cezayir ve Tunus'ta bazı köleler, İslam'ı kabul ettikten sonra, korsan gemilerinde hizmet edebilir ve zaman içinde bu eyaletlerde neredeyse tamamen ordu ve donanmadan oluşan yerel seçkinlere dâhil olabilirlerdi. Ayrıca, on sekizinci yüzyıl Bağdat'ında, Gürcistan'dan getirilen köleler zaman zaman sahipleri tarafından müstakbel halefleri olarak damat alınırdı. Hamileri, bu köleleri kızlarıy-

6 İnalçık (1973).

7 Kunt (1983) bu dönüşüme dair en ayrıntılı çalışma olmayı sürdürmektedir.

8 Kunt (1975).

la evlendirerek kendi kapılarının bir mensubu hâline getirirlerdi.⁹

İlkel olarak belirli bir seviyeden sonra askerî sınıfa dâhil olan din âlimleri farklı bir konuma sahiptiler; çünkü bir medresede eğitimini başarıyla tamamlayan her Müslüman genç, bir kadı ya da medrese hocası olarak kariyer yapmayı ümit edebilirdi. Fakat 1500'lerin sonlarına gelindiğinde, aynı aileye mensup kişilerin, eş zamanlı olarak ya da birbirlerinin ardından yüksek makamları ellerinde tutar hâle geldiklerini görürüz ve bu durum yeni gelenlerin ulema saflarına katılmasını zorlaştırmış olmalıdır. Bununla birlikte, on yedinci yüzyılda, dışarıdan gelenlerin, en azından kentsel bir çevreden çıkmışlarsa, kadı ya da medrese hocası olmaları hâlâ mümkündü; köylü çocuklarının şansıysa göz ardı edilebilir düzeydeydi.¹⁰ Fakat 1703'ten sonra saray din âlimleri üzerindeki denetimini artırmaya çalıştığında, İstanbul medreselerinde eğitim görmüş olmak ilmiye hiyerarşisine girmenin olmazsa olmaz koşulu hâline geldi: Taşra medreseleri artık sadece eski öğrencilerine imam ya da yerel vakıflarda yönetici olarak düşük seviyeli kariyerler sunabiliyordu. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, ilmiyenin yüksek makamları böylece sultanların imparatorluğunu yöneten 'aristok-rasi'nin bir parçası hâline gelmişti. Dinî ilimler normalde erkeklerle ayrılmış alanlardı; ama arada sıra ilmi bir çevrede yetişen kadınların da eğitim gördükleri ve kendilerini şiir ya da hadis çalışmalarında gösterdikleri oluyordu.¹¹

Kadınların işleri ve mülkleri

Pek çok kadın geçimini sağlamak için erkek akrabalarına bağımlı durumdaydı ve bu yüzden onları yerel mahkemelerin sicilleri dı-

⁹ Lier (2004).

¹⁰ Klein (2007).

¹¹ Aynur (2006).

şında ancak nadiren görebiliriz. Kadınların, erkek akrabalarının bir mirastaki –genellikle mütevazı olan– haklarını çiğnediklerini düşündükleri için merkezî hükümete başvurmaları da ‘görünür hâle gelmeleri’ni sağlayabilirdi.

Maddi kültürü inceleyen bir tarihçi için, kadınların elinden çıkan eserlerin, günümüze ulaşmış olsalar bile, nadiren bu şekilde tanımlanması önemli bir sorundur. Bu yüzden, Osmanlı kadınlarının maddi kültürlerini ele almaya çalışırken sadece bir zamanlar onlara ait olan nesnelere bakabiliriz. Topkapı Sarayı’nın koleksiyonlarının dışında, en azından 1850 öncesindeki dönem söz konusu olduğunda bu tür materyaller bile çok az sayıdadır.¹² Fakat bu müzede, muhtemelen en azından bazıları aslen imparatorluk haremindeki kadınların malı olan, süslü aynalardan oluşan dikkat çekici bir koleksiyon bulunmaktadır.¹³ Bu takım özellikle kayda değerdir; çünkü bazı parçaları Osmanlı öncesi dönemde yapılmıştır. Sarayın bazı erkek ya da kadın sakinleri tarafından toplanmış olmaları muhtemeldir. Kadınlar için üretilmiş olan kıyafetler de bol miktarda bulunan şeyler değildir. Bilgilerimizdeki bu boşluk 14. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi’nde (Paris, 2011) sultanların Aya Sofya’ya bitişik türbelerinin yakın tarihli restorasyonu sırasında bulunan ve bir zamanlar prenseslere ait olan bazı kaftanları sunan sanat tarihçilerinin heyecanını açıklar.¹⁴ Sarayın dışında, 1700’lerin sonlarında ve 1800’lerin başlarında, bir zamanlar hanımefendilere ait olup da günümüze kalan az sayıda kıyafet bulunmaktadır. Daha eski modalara gelince, elimizde çeşitli resim albümleri mevcuttur (bkz. Bölüm Dört ve Yedi).¹⁵ Daha da gerilere gitmek istiyorsak, kendi türünün diğer örneklerinden daha az stilize olan ve dö-

12 Renda (1993).

13 Anonim (1998).

14 Alpaslan Arça (2013).

15 Görünür (2010); İrepoğlu (1999), ss. 168-205.

nemin kadın kıyafetlerini tasvir etmesi muhtemel, on beşinci yüzyıla ait bir minyatür de bulunmaktadır.¹⁶

Fakat Abdülcélil Levnî'nin (d. 1680'ler, ö. 1732) eserlerinin dışında Osmanlı minyatürleri Hindistan'daki muadillerinden, tespit edilebilir tarihsel bağlamlarda çok az kadın tasvir etmeleri itibarıyla ayrılırlar. Elimizdeki çok sayıda edebî eserde kullanılan resimlere gelince, muhtemelen kıyafetler beylikli ve sanatçıların resmin yapıldığı dönemde giyilen kıyafetleri çizimleri gerekmiyordu. Bu nedenle, Avrupalı çizer ve ressamlar şaibeli modelleri çoğaltmaya çok meraklı olsalar da, on altıncı ve on yedinci yüzyıllar için başka kanıtlar bulmak güçtür. Kuşkusuz, bu Avrupalı gözlemcilerin tasvirleri de güvenilir olmayabilir; zira Osmanlı hanımlarını hiçbir zaman ev içi giysileriyle görmemişlerdir. Belki de ikinci el giysiler satan bir satıcı tarafından kendilerine gösterilenleri tasvir etmişlerdi. Dolayısıyla bu kıyafetler, resimde tasvir edilen tipte kadınlar için uygun olmamış olabilir. Bununla birlikte, alternatiflerin kıtlığı göz önüne alındığında, araştırmacılar Nicolas de Nicolay'ın seyahatnamesine eşlik eden ya da *Gli abiti di tutto il mondo* adıyla bilinen geç on altıncı yüzyıl koleksiyonunda yer alan kostüm çizimlerine büyük bir ilgi göstermişlerdir.¹⁷

Köyün gizli dünyası

1400'lerin ve 1500'lerin Osmanlı köylüleri hakkında bildiklerimiz esasen arşiv belgelerine dayanır. Bununla birlikte, devlet dairelerinin, vergi veren nüfusu eyalet eyalet ve köy köy kaydettikleri tapu tahrir defterlerini tutmayı bıraktıkları 1600 sonrasındaki dönem için yazılı bilgilerin yerini tespit etmek bile güçtür.¹⁸ Kırsal bölge

16 Scarce (2003), s. 45: Topkapı Sarayı Müzesi R 989, fol. 93a.

17 Jones ve Rosenthal (2008); Mukerji (2013) Nicolas de Nicolay'ın Osmanlı kıyafetlerinde ayırt edebileceğini düşündüğü ahlaki içerimlerle ilgilenir, tasvirlerin kendileriyle değil.

18 Önemli bir monografi için bkz. İslamoğlu (1994).

sakinlerinin büyük bir bölümü, şehirlerdeki mahkemelere ancak yakınlardaysa başvururdu. Bu nedenle, daha önce de belirtildiği gibi, köylüler ve göçebeler imparatorluğun bütün tarihi boyunca nüfusun büyük bir çoğunluğunu oluşturmuş olsalar da, köylüleri konu edinen miras kayıtlarına nadiren rastlanır. Köylüler, örneğin on sekizinci yüzyılda merkezî hükümete gönderilen şikâyet mektuplarında olduğu gibi karşımıza çıktıklarında, genellikle bu seçkin gruba mensup birilerinin köylülerin davranışlarından şikâyet etmeleri nedeniyle olur, tersi değil. Bununla birlikte, mevcut belgeler, en azından büyük şehirlerin etrafındaki köy yaşamıyla ilgili belirli bir miktarda bilgi sunar.

İş maddi kalıntılara geldiğinde, 1850 öncesindeki dönem için köylülerin yapıp ettiklerini kavramak, kadınlarınkı kadar zordur: Sultanları, ileri gelenleri, askerleri ve tüccarlarıyla bütün bir Osmanlı toplumunun varlığı sayısız aile çiftliğinde harcanan emeğe bağlı olduğundan bu önemli bir paradokstur. Osmanlılarınkı de dâhil olmak üzere hiçbir sanayi öncesi siyasa, köylülerden sık sık toplanan vergiler ve ondalık tahıllar olmadan ayakta kalamazdı. Ayrıca köylülerin ürünlerini sattıkları varsayılsa bile, bu genellikle piyasa değerinin altındaki fiyatlardan gerçekleşirdi.¹⁹

Ancak yiyecekler kısa süre içinde tüketiliyor, köylü kulübele-riyse genellikle son derece dayanıksız malzemelerden yapılıyordu. Köylerde kullanılan araçlardan günümüze kalanlar da genellikle 1800'lerin sonlarından ya da 1900'lerin başlarından daha geriye gitmez. Daha eski dönemlere ait az sayıda köylü terekesi bize bazı eşyaların isimlerini verir, ama neye benzediklerini göstermez. Ne de olsa, gündelik kullanımdaki eşyalar tahta, deri ve kumaş gibi kolay bozulan malzemelerden üretiliyordu; sadece köy seramiklerinin makul bir hayatta kalma şansı vardı. Fakat gördüğümüz üzere,

19 Aynural (2001), ss. 7-8.

Osmanlı arkeolojisi hâlâ az gelişmiş bir alandır ve köylü yerleşimleriyle ilgili uluslararası bir okur kitlesini hedef alan yayınlar, sadece Macaristan ve Yunanistan'ın da dâhil olduğu birkaç ülkede yayımlanmaktadır.²⁰ Dahası, Türkiye'de neredeyse bütün etnografik müzeler ancak 1923'ten sonra kurulmuştur; özel koleksiyoncular boşluğu doldurmamışsa eğer, ele aldığımız dönem için etnografik malzemelere ulaşmak neredeyse imkânsızdır.

Anadolu ve Balkanlar'da on dokuzuncu yüzyıl sonunda, özellikle de yirminci yüzyılda yaşanan göçler, sürgünler ve iskânlar da daha derin bir boşluğun oluşmasına yol açmıştır. Pek çok mal ve mülkün kaybolmuş olduğunu tekrarlamaya değer: Bunlar satılmış, çalınmış ya da sadece bir kenara atılmışlardır. 1582 ve 1720 tarihlerindeki tören alaylarında birkaç –muhtemel– köylü karşımıza çıksa da köylülere dair tasvirler nadiren rastlanır. Fransız âlim Antoine Galland'ın tanıklık ettiği, on yedinci yüzyıl ortalarında sultanın da katıldığı bir seferin başlangıcını kutlayan ve ağırlıklı olarak köylülerin yer aldığı geçit törenine ilişkin hiçbir resim günümüze ulaşmamıştır. Galland'ın gördüğü şekliyle, bu tasvir yeterli yiyecek depolanmadan savaşın imkânsız olduğu gerçeğini öne çıkarmaktadır.²¹

Şehirler ve şehirliler

Köylüler ve daha büyük şehirlerde yaşayan şehirliler, yasal olarak her ikisi de sultanın seçkin olmayan tebaasını, yani reayasını oluştursalar da, birbirlerinden farklı yaşamlar sürüyorlardı. En imtiyazlı olanlar İstanbul'un sakinleriydi, çünkü pek çok malı, sürekli denetlenen, hatta bazen cari piyasa değerinin altındaki fiyatlardan alabilirlerdi. Sultanlar ve vezirler, başkentte çıkacak bir huzursuz-

20 Ne yazık ki, Türkçe dışında, ilgili Balkan dillerini okuyamıyorum.

21 Galland (2002), s. 117. Bir geçit töreninin parçasını oluşturmuş olabilecek kurgusal bir 'köylü' tasviri için bkz. Atıl (1999), s. 183, sol-üst köşe.

luk kendi konumlarını tehdit edeceğinden bu imtiyazın idame ettirilmesine özen gösteriyorlardı. Buna rağmen pek çok şehirli hayli yoksuldu. Dahası, devletin asayişin bozulmasına yönelik endişeleri, İstanbul sakinlerinin davranışlarının diğer Osmanlı şehirlerinde âdet olduğundan daha yakın bir şekilde gözetlenmesi anlamına da geliyordu ve 1700'lerden başlayarak, devlet görevlileri başkente göçü sınırlamak için muazzam bir çaba harcadılar. Bu nedenle diğer Osmanlı şehirlerine kıyasla İstanbul'la ilgili daha fazla belge vardır ve günümüze de daha fazla maddi kanıt ulaşmıştır.

Osmanlı şehirlerinin başlıca sakinleri zanaatkârlar ve tüccarlardı. Bununla birlikte, çoğunlukla bostanlardan ve bağlardan gelen gelirler de kelimenin daha dar anlamıyla şehirli uğraşlardan elde edilen parayı tamamlıyordu. Bostanlar genellikle bir köy kasabaya dönüşme süreci içindeyken önemli bir geçim kaynağı hâline geliyordu ve bazı şehirli kimseler kendi meyve ve sebze bahçelerinin ürünlerini satarak ve tüketerek refahlarını önemli miktarda artırıyorlardı.

Şehirler söz konusu olduğunda, şehirli bir erkeğin, hatta bazen bir kadının dükkânında ya da konutunda sahip olabileceği malları gösteren çok sayıda tereke defteri günümüze ulaşmıştır. Kahire'nin, Şam'ın ve son zamanlarda Bursa'nın maddi kültürü üzerine birçok araştırma yapılmıştır.²² Araştırmacılar Bursa şehrinde, genellikle mevcut bütün servetin, en azından 1500'lerin ortaları ile 1600'lerin ortaları arasında, az sayıda kişinin elinde toplandığı ve pek çok şehirlinin hayli yoksul olduğu konusunda hemfikirdir. Fakat siyasi krizler tereke defterlerine kaydedilen eşyaların sayısında gözle görülür bir artış yaşanmasını engellemiştir. Görünen o ki, maddi kültürün zenginleşmesiyle sultanların fetihleri arasındaki ilişki eskiden sanıldığı kadar doğrudan değildi ve imparatorluğun genişlemesi zorunlu olarak sıradan hanelerin zenginleşmesi anlamına gel-

22 Hanna (1991); Establet ve Pascal (1994, 1998, 2005, 2011), Karababa (2012).

miyordu. Bununla birlikte, bu kaidenin bir istisnası olarak, on beşinci ve on altıncı yüzyılların başarılı seferleri, bir süreliğine, görece mütevazı hanelerde bile bulunabilir hâle gelen kölelerin fiyatlarında bir düşüşe neden olmuştu (ayrıca bkz. Giriş).²³

Esirler, köleler ve azatlılar

Köleler ve azat edilmiş eski köleler hakkındaki bilgilerimiz de son derece sınırlıdır ve bildiklerimiz de, kayıtlar çoğu kez istisnai kaderlerle ilgili olduğundan çarpıktır. Ne de olsa, erken modern dönem söz konusu olduğunda, bilgilerin pek çoğu yurtları Latin Avrupa'da olan ve sonunda kendi ülkelerine dönen eski kölelerden gelmektedir. Bu adamlar –kadınlar genellikle yerli erkeklerin cariyesi ya da azatlı eşleri olur ve dolayısıyla asla geri dönmezlerdi– kuşkusuz köle nüfusunu temsil etmiyorlardı.²⁴ Bunun yanı sıra, gerçek anlamda kölelere kıyasla henüz köleleştirilmemiş esirler hakkında genellikle daha çok şey biliyoruz; zira fidye ve takas müzakereleri kâğıtlarda iz bırakmıştır.²⁵ Bu müzakereler başarısızlıkla sonuçlandığında, bilgiler de kesilir.

Tatar akıncılar tarafından esir alınıp Osmanlı topraklarında satılan sayısız Ukraynalı hakkında çok az kanıt günümüze ulaşmıştır.²⁶ Kafkaslardan gelen kölelerin hikâyeleri de büyük oranda on dokuzuncu yüzyıl için kayıt altına alınmıştır; dolayısıyla, Osmanlı köleleriyle ilgili kitap boyutundaki çalışmalar bu geç döneme odak-

23 Sahillioğlu (1985b); Seng (1996) ve (1999).

24 Schildbacher (1983); Heberer (yeni baskı 1967); Wild (yeni baskı 1966). Schildbacher küçük bir soylu, Heberer çok dilli bir öğretmen ve yazmandı; sadece Wild basit bir köylüydü.

25 David ve Fodor (2007).

26 Osmanlı kaynaklarında 'Rus' denir; belki aralarında birkaç Rus da bulunmaktadır, ama normalde Osmanlı kaynakları Ruslar için 'Moskof'u kullanırlar. Bu bilgi için Victor Ostapchuk'a teşekkür ederim.

lanır.²⁷ İşler İslam dünyasındaki kadın köleliğine dair Şarkiyatçı söylem nedeniyle daha da karmaşıklaşır ve temkinli araştırmacıların genellikle bu tür bir tasvirle aralarına mesafe koymak için kayda değer bir zaman ve çaba harcamaları gerekir. Osmanlı dünyasındaki kölelerle Amerikalardaki siyahi kölelerin kaderleri arasındaki derin farklılık üzerinde ısrarla dururken, hangi koşul altında olursa olsun zorunlu olarak çalıştırılan insanların ıstıraplarını örtbas da etmemeliyiz: Geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi müzisyen ve yazarı (eskiden sadece Hanım olarak tanınan) Leyla Saz bu meseleyle ilgili olarak hiçbir şekilde yanılısma içinde değildir.²⁸

Kölelerle ilgili çok sayıda tasvire ya da başka maddi kalınlara sahip değiliz ve Osmanlı'ya ait kanıtlarımızın büyük bir bölümü yine arşivlerden gelmektedir. Satılan, özgür bırakılacaklarına söz verilen ve sonunda azat edilen kölelere dair belgelerin kadı sicillerine girmiş olması mümkündür. Azatlılar, özgür olduklarını tasdik eden belgelere sahip olmak zorundalardı, aksi takdirde kaçak köleleri yakaladıklarında sahiplerinden *müjde-i abd-ı abik* adı altında para toplayan kişiler tarafından yakalanma riskiyle karşı karşıya kalırlardı. Bu tür kişiler, karşılarına çıkan herhangi bir yabancıнын da kaçak köle olduğunu iddia edebilirlerdi. Zaman zaman kadı sicilleri kaçak köle olarak hapse atılmış ve daha sonra özgür olduğunu ispat edebilmiş bir kişiyle ilgili kısa notlar içerir; ama bu tür kişilerin 'haksız yakalanmaları' nedeniyle tazminat aldıklarına dair herhangi bir kanıt yoktur.

Son olarak, en azından 1700 civarından önce Almanca konuşulan ülkelerde bulunan Osmanlı esirler de vardı. Bu tür kişilerden biri olan ve 1688'de esir edilip fidyesini ödemesine rağmen köle-

27 Toledano (2007) ve bu yazarın aynı konuyla ilgili daha önceki çalışmaları, Erdem (1996), Zilfi (2010).

28 [Saz] (yeni baskı 1995), ss. 76-80.

leştirilen Lipvalı Osman Ağa'nın hatıralarına sahibiz.²⁹ Bu Osmanlı subayı, sadece sonunda kaçıp tecrübelerini kâğıda geçirmesi açısından değil, belli ki sahipleriyle makul ölçüde iyi ilişkiler kurduğu için vaftiz edilmekten kurtulması nedeniyle de sıra dışıydı. Aksi takdirde vaftiz edilmek kaçınılmaz bir şeydi; elbette söz konusu köle bu törenin yapılmasından önce ölmediyse eğer.

(GÖRSEL 12) BİR OSMANLI RESSAMININ GÖZÜNDEN YAKIşIKLI GENÇLER VE ÇEKİCİ KADINLAR

Ressam Abdülcelil Levni bize hem şehir kökenli genç erkekleri, hem de kadınları gösteren bir dizi etkileyici minyatür albümü bıraktığı için şanslıyız.³⁰ Kadın modellerinin kimler olduğunu –bazıları belki de İstanbul'un fahişelerindendi– ve sanatçının onları gerçekçi bir şekilde tasvir edip etmediğini bilmiyoruz.³¹ Tarihçiler, Levni'nin birkaç on yıl boyunca İstanbul'da faal olan ve Hollanda elçisi Cornelis Calkoen'in himayesinden yararlanan Fransız ressam Jean-Baptiste Vanmour (1671-1737) sayesinde Batı tarzı sanat eserlerine aşına olduğunu ileri sürmüşlerdir.³² Fakat yine de Levni kalabalık sahneleri tasvir ederken o dönemde Osmanlılar arasındaki hâkim estetik anlayış olan bir üç boyutluluk yanılması yaratmıştı ve onun Vanmour ile olan muhtemel –ama kanıtlanamamış– tanışıklığını, eserlerine Avrupa şarkiyatçılığının 'bulaşması'na bir kanıt olarak sunmak haksızlık olacaktır.³³ Levni'nin eserleri on sekizinci yüzyılda Çin'de üretilen etnografik tasvirlerden de farklıdır: Bunların amacı imparatora genişleyen imparatorluğu hakkında sistematik bir kayıt sağlamak; fakat Levni'nin resimlerini fi-

29 Osman Ağa (1962).

30 Bu dizilerin yayımlanmış hâli için bkz. İrepoğlu (1999).

31 İrepoğlu (2004), s. 82.

32 Sint Nicolaas, Renda, İrepoğlu ve Bull (2004).

33 İrepoğlu (2004), s. 82.

nanse eden saray mensuplarının amaçlarının benzer bir ‘geniş kapsamlı kayır’ olduğuna dair herhangi bir kanıt yoktur.³⁴

Fakat bu tasvirler –ve diğer Osmanlı minyatürleri– yetişkin erkeğin ‘bakışı’na birer örnektir; zira Hindistan’daki aristokratların aksine, Osmanlı seçkinleri hiçbir zaman kadın ressamalara destek olmamışlardır.³⁵ Bu nedenle Levni’nin resimlerinin, 1700’lerin ilk yarısında İstanbul’daki Osmanlı beyefendileri arasında yaygın olan fikirler uyarınca, genç insanların yakışıklılığını ve güzelliğini yücelttiği yorumunu yapabiliriz.

Levni saraydaki nakkaşhanede yetişmişti ve 1600’lerin sonlarında faal olan az sayıda tanınmış minyatür sanatçısından biri olan Musavvir Hüseyin’in öğrencisi olmuş olması mümkündür. 1600’lerde ve 1700’lerde, her zaman olmasa da, çoğunlukla Müslüman olan, iyi eğitim görmüş bir beyefendi için kullanılan çelevi unvanıyla tanınırdı.³⁶ Levni’nin III. Ahmed’in oğulları için 1720’de düzenlenen sünnet düğününü kutlayan tören alayına katılmış bir atlı tasvirinin hemen altına imzasını yerleştirerek, sultanın maiyetinin bir mensubu olarak statüsünü belgelendirmiş olması mümkündür. Kanıtlanmış olsa da, büyük olasılıkla sultanın *musavviri*, yani baş portrecisi unvanına da sahipti. Fakat ardında bir dizi şiir de bırakmış olan Levni’nin ismini, II. Mustafa (s. 1695-1703), III. Ahmed (s. 1703-30) ve I. Mahmud’un (s. 1730-54) maiyetleri için resim yapmış olması na rağmen, sultanın sarayı için çalışan sanatkar ve zanaatkarların yer aldığı *ehl-i hîref defterlerinde* bulamayız. Gül İrepeoğlu, zaman zaman diğer ressamlar için de olduğu gibi, sanatsal faaliyetleriyle görünür bir bağlantısı olmayan resmî bir görevi olmuş olabileceğini ileri sür-

34 Hostetler (2005), ss. li-lxi. Bu referansa dikkatimi çeken Elif Akçetin’e teşekkür ederim.

35 Chakraverty (2008), sayfa numarası yok: ‘Chiteri or the lady painter...’, 1630 civarında yapılmış olan özgünü şuradadır: Bharat Kala Bhavan Müzesi, Banaras Hindu Üniversitesi Kampüsü, Varanasi, Uttar Pradesh 221005, Hindistan.

36 İrepeoğlu (2004), ss. 73-74. Atbaş (2008).

müştür. Ya da belki de belirli projeler için çağrılan, tamamen saraya yabancı bir isimdi. Fakat ne olmuş olursa olsun, Levni'nin eserleri saray mensupları tarafından finanse ediliyordu ve yirminci yüzyılda yayımlanmalarından önce muhtemelen sadece bu kibar çevre tarafından görülebiliyorlardı. Paradoksal bir biçimde, bu yüzden şehirli bir çevreden gelen genç erkek ve kadınların tasvirleri için tipik bir saray ressamına bakmamız gerekir.

Kıvrımlı hareketlerinden görünür olduğu üzere Levni'nin tekil insan tasvirleri İran modellerinden ilham almış olmalıdır.³⁷ Dahası, resim altı yazıları zaman zaman resmi yapılan kişinin Safevi/Safevi sonrası dönem eşrafına ya da hatta Şah'ın sarayına mensup olduğunu belirtir.³⁸ Bu tasvirlerinin siyasi bir arka planı olmuş olabilir; zira 1710'ların sonunda ve 1720'lerin başında, Safevi idaresinin çöküşü Sultan III. Ahmed de dâhil olmak üzere Osmanlı seçkinlerini Tebriz'i fethetmeye yönelik eski tasarılarını canlandırma konusunda cesaretlendirmişti. Belki de ekâbirden bazı kişiler Levni'nin resimlerini, Osmanlı sanatkârlarının artık bir zamanlar Şah I. Abbas (s. 1588-1629) ve halefleri için çalışmış olan itibarlı ustaların eserlerini aşabildiklerini gösterme hevesinde oldukları için sipariş etmişlerdi. Durum ne olmuş olursa olsun, sultanlarınkiler dışında tekil insan tasvirleri, seferlerin, hânenanla ilgili olayların, İran tarzı şiirlere dair tasvirlerin, dinî sahnelerin ve coğrafi betimlemelerin hâkim olduğu on altıncı yüzyıl ya da on yedinci yüzyıl başı Osmanlı repertuarının önemli bir parçasını oluşturmuyordu.³⁹

Ayrıca, daha önce belirtildiği gibi, 1700'lere gelindiğinde Osmanlı seçkin kesime mensup müşterileri İstanbul'da daha önce de

37 Örneğin 'Youth reading' adıyla bilinen Rıza-yi Abbasi tarafından 1625 civarında İsfahan'da yapılmış resimle karşılaştırın (Canby 2009, ss. 52-53).

38 İrepoğlu (1999), ss. xlv-lx.

39 Bağcı, Çağman, Renda, Tanındı (2006).

üretilen, ama esasen Avrupalı müşteriler için yapılan kıyafet resimlerine ilgi göstermeye başlamışlardı. Bilebildiğim kadarıyla, Osmanlı yazarları, bu yeni uyanan ilginin arkasındaki nedenler hakkında çok fazla şey söylemezler; ama belki de çağdaş edebî metinlerde gözlemlenen bir olgu, yani gündelik yaşamdan sahnelere giderek daha fazla ilgi duyulması, dönemin resim sanatı üzerinde de etkili olmuştu.⁴⁰ Bununla birlikte, bu aşamada, sanatçıların ve müşterilerinin saikleriyle ilgili ikna edici bir açıklama ortaya koymak için yeterli bilgiye sahip değiliz. Levni'nin kıyafet resimleri sultanın sarayındaki ünlü meddahların temsilleriyle de ilişkili olmuş olabilir; ama şimdilik, bu hikâyelerin hangileri olduğunu tespit edemiyoruz. Belki de uzun peruğu ve sivri yakalı gömleği, kırmızı dar ceketi ve alt tarafı açık bırakan geniş diz boyundaki pantolonuyla genç 'Frenk' böylesi bir anlatının parçasıydı.⁴¹

Levni aynı zamanda Menekşe Tuti adında Bursalı genç bir kadını da resmetmişti. İsimlerinin ikincisi, yani Tuti, belki de sanatkâr kadının konuşkan olduğunu göstermek istediğinden, bir papağana atıfta bulunmaktadır.⁴² İlk bakışta, bu minyatür, dönemin kurallarına göre halkın içine çıkarken tamamen örtünen bir kişiyi tasvir eder. Fakat buna rağmen, Menekşe Tuti şık ve zarif olmanın bir yolunu bulmuştur (bkz. Bölüm Yedi). Nitekim resimdeki kadının feracesini yukarı kaldırma biçimi bu giysinin şık katlarla aşağı dökülmesini sağlamış ve dolgun ama şekilli vücudunu öne çıkarmıştır. Ressam, çarşafının kaliteli tülünün ardından genç kadının yüz hatlarını da incelikle göstermiştir. Menekşenin feracesinin yakası yoktur. Bu sayede kıyafeti giyen kişi on sekizinci yüzyıl sultanlarının fermanlarında sık sık karşımıza çıkan geniş yakalara karşı dile getirilmiş sayısız verip veristirmeden de kurtulmuştur; ama belki de bu

40 İrepoğlu (2004), s. 82.

41 İrepoğlu (2004), s. 83.

42 İrepoğlu (2014), s. 180.

moda aksesuar ancak Levni'nin ölümünden sonra yaygınlaşmıştı.⁴³

Resmin altındaki yazıdan isminin Bursalı Yusuf Bey olduğunu öğrendiğimiz genç adama gelince, tasvirde üstündeki giysinin kaliteli kürkten astarı görülmektedir. Bunun altına, beyaz astarı görülecek şekilde ayaklarının hemen üzerinde ikiye ayrılan kırmızı bir entari giymiştir (bkz. Bölüm Yedi); ama entarinin altındaki pantolonu göremeyiz.⁴⁴ Kalçalarının üzerinde şık bir şekilde düğümlenen sarı –belki de brokar– desenli kuşakta bir dizi aksesuar taşır: kabzası fildişindenmiş gibi gözüken küçük bir hançer ve daha da küçük bir hançer ile altından ya da altın kaplama bir köstek. En azından Levni'nin tahayyülünde ve belki de gerçek hayatta da, şık kıyafetleriyle dikkat çekenler sadece saray mensubu beyefendiler değildi.

Her ne kadar 'Lale Devri'nin (1718-30) hoş bir kaygısızlık, seçkin aşırılığı ve erken 'Batılılaşma' dönemi olduğu fikri son dönemdeki çalışmalarla geçerliliğini yitirse de, seçkinlerin zevkleri 1700'lerin başlarında dikkat çekici bir değişim geçirmişti. Çok sayıda yüksek rütbeli Osmanlı hami ve hizmetlerindeki sanatkârlar 'klasik çağ'ın üslubunun artık geçmişte kaldığını, yeni ve farklı bir şeyleri denemenin zamanının geldiğini düşünüyordu.⁴⁵ Fikirler çeşitli kaynaklardan gelmiş olabilir; ama İran sanatı gözdeydi ve onu –bir miktar mesafeyle– Fransız ve İtalyan tasarımları takip ediyordu. Nitekim Levni, bir yandan üç boyutluluğa duyduğu ilgi, diğer yandan İran tarzı ince zevkiyle, o dönemin Osmanlı sanatkârlarını ayırt eden iki ana eğilimi simgeliyordu.

43 Zilfi (2004), s. 133.

44 İrepoğlu (2004), s. 178.

45 Artan (2006), s. 473-74.

(GÖRSEL 13) TOPUZLU BİR KANTARA ASILMIŞ STANDART
AĞIRLIKLAR: ŞEHİR PAZARININ BİR SEMBOLÜ

Şehirlerin oluşmasının, büyümesinin ve serpilmesinin ana nedenlerinden biri bir şeylerin alınması ve satılmasıydı. Bu nedenle bir tüccar ya da zanaatkâr tarafından kullanılmış olan ölçüler, burada şehir yaşamının bir sembolü olarak ele alınacak. Ayrıca, fabrikada paketlenmiş malların olmadığı bir dünyada, esnafın pek çok malı satıştan önce tartıp ölçmesi gerekiyordu ve *muhtesip* adı verilen pazar denetçisi, tüccarların ve zanaatkârların yerel pazarda âdet olan standartlara uymalarını sağlamakla yükümlüydü. Bu amaçla, bazıları günümüze de ulaşan standart ağırlıklar ve ölçü değnekleri kullanılıyordu. Pazardaki işlemler, kullanımdaki ağırlıkların, özellikle de ölçülerin çeşitliliği nedeniyle genellikle son derece karmaşık olmuş olmalıdır; zira birbirlerine epey yakın olan şehirlerde bile tahılların hacmini tartmak için kullanılan *kile* adıyla bilinen kaplar, 1900'lerin başları ile ortaları arasında bile kayda değer bir farklılık gösteriyordu. *Batman* ya da *batmen* adıyla bilinen daha büyük bir ölçü de zaman içinde ve bölgeler arasında değişiyordu.⁴⁶ Köylülerin kendi alıştıklarından farklı bir kile kullanılan bir şehre tahıl getirmesinde olduğu gibi, kullanılması gereken ölçülerle ilgili gerçek yanlış anlamalar da yaşanmış olmalıdır. Fakat bunun sonucunda ortaya çıkan karmaşa, aynı zamanda üçkâğıtçıların işini de kolaylaştırmıştır. Tüccarlar ve zanaatkârlar, gerçek ya da muhayyel kabahatleri, suçluları dükkânlarının kapılarına çivileyerek, boyunlarına kötü kokulu işkembeler asarak, eşeğin üstüne ters oturarak ya da rezilliklerinin işareti olan tahtadan yakalıklar taşıtarak cezalandırabilen muhtesiplerden çok korkuyorlardı.⁴⁷

46 Hinz (1955), s. 21-22.

47 Evliya Çelebi (2006), ss. 53, 301.

Bunun yanı sıra muhtesipler, genellikle makamlarını iltizamla aldıklarından, ‘hediye’ vermeleri için satıcıları korkutarak gelirlerini artırmaya yönelik yerleşik bir temayül geliştirmiş olmalıydılar. Bu tür talihsiz durumlarda, suçlu muhtesibin yardımcıları, muhtemelen bir *mafioso*’nun ‘infazcılar’ gibi hareket ediyorlardı. İhtiyatla da olsa, Evliya Çelebi, bilge bir adama, gerçek muhtesibin sadece Allah olduğunu ve bu makama getirilen insanların yapıp ettiklerinden Kıyamet Günü’nde sorumlu tutulacaklarını söyleterek kuşkularını dile getirmişti.⁴⁸

Muhtesiplere ve muhtemelen okumayı bilen zanaatkârlara rehber olması için, Osmanlı devleti zaman zaman idari olarak zorunlu kılınan fiyatların yer aldığı, *narh* ya da *eşar defteri* adı verilen defterler yayımlardı.⁴⁹ Bu defterleri hazırlayan memurların esas derdi ağırlık ve ölçüler değil, fiyatların düzenlenmesi olsa da, aslında bu iki mesele birbiriyle yakından ilişkiliydi; çünkü metnin genellikle fiyatları, söz konusu malların ağırlık, hacim ya da uzunluklarıyla belirtmesi gerekirdi. Bununla birlikte, bu kaynakların büyük bir bölümü sadece İstanbul’la ilgilenir; taşra şehirleri önemsenmemiştir. Ağırlık ve ölçülere dair resmi tanımlar görece nadirdi ve günümüz araştırmacıları bunların metrik sistemdeki karşılıklarını hesaplamak için çoğunlukla yabancı tüccarların notlarını kullanmışlardır. Muhtemelen bir yerden diğerine giderken tüccarlar, yerel standartlar ve yerel muhtesibin dürüst olup olmadığı konusunda akrabalarının ve iş ortaklarının verdikleri bilgilere bel bağlıyorlardı.

Ağırlıklar söz konusu olduğunda, belirsizlikler hacimlere kıyasla daha az sorun teşkil etmiş olmalıdır; çünkü *vukiye* ya da *vakiye* adıyla da bilinen *okka*, standart olarak 1,2829 kilogramdı. Ayrıca atasözüne göre, bir yolcu nereye giderse gitsin 40 *dirhemin*

48 Evliya Çelebi (2006), s. 296.

49 Barkan ed. (1942), Kütükoğlu (1978), Kütükoğlu (1983), sonuncu defterin tarihi 1640’tı.

(3,1074) bir *okka* ettiğini görürdü.⁵⁰ Fakat ‘ölçülerin maddi kültürü’nde en önemli yeri ağırlıklar kaplıyordu. Muhtemelen tahmin edeceğimizden daha fazla sorun yaratıyorlardı; resmî standartların yokluğunda, günümüze ulaşan *dirhem* ağırlıkları da bir miktar değişkenlik göstermektedir.⁵¹

Ağırlıklar, örneğin burada sunulan parça, genellikle bir topuzlu kantara takılacak halkalar şeklinde olurdu ve sık sık sultanın tuğrası resmî standartlara uygunluğu tasdik ederdi. Eğer bir halka bir sultanın saltanatından daha uzun süre kullanımda kalırsa, ki bu nadir görülen bir şey değildi, ağırlık farklı hükümdarların tuğralarını taşırdı. Burada gösterilen halka 1222/1807-08 tarihli bir damga taşımaktadır. Mücevher ustaları, genellikle bütün setleri içeren kutularda günümüze ulaşan ufak ağırlıklar kullanırlardı.

Osmanlılar uzunlukları, çeşitli biçimleri bulunan *arşınla* ölçerlerdi. Bunlardan biri, binaları ve inşaat malzemelerini ölçmeye yarayan *mimar arşını* (ya da 0,7577 metreye eşdeğer *zira*) idi. Pazar-da satılan mallar daha kısa olan çarşı arşını (0,6858 metre) ile ölçülürdü.⁵² Fakat bazı örneklerde insanlar daha basit ölçütlere başvurlardı: Nitekim basit pamuklu boyları, bir kaftanı astarlamaya yetecek kadar uzun olmalıydı; muhtemelen söz konusu şehirdeki herkes bunun ne uzunlukta bir kumaşa denk geldiğini biliyordu. Yine de bazı giysi boyları tamamen standart dışı çıkabilirdi ya da mağdur müşteriler bu tür şikâyetlerde bulunmaya eğilimliydiler.

50 <http://www.diyadinnet.com/YararliBilgiler-1071&Bilgi=osmanli-olcu-birimler> (erişim tarihi: 11 Ekim 2014). Fakat diğer internet siteleri bir miktar farklı eşdeğerler vermektedir. ‘Nereye gitsen okka dört yüz dirhem’ atasözü Ömer Asım Aksoy tarafından kaydedilmiştir: Aksoy (yeni baskı 1995). Bu yayına şuradan ulaştım: http://tr.wiktionary.org/wiki/Nereye_gitsen_okka_d%C3%B6rt_y%C3%BCz_dirhem (erişim yine 11 Ekim 2014 tarihinde).

51 Suna-İhsan Kırâç koleksiyonundaki *dirhemler* için bkz. Kürkman (2003), ss. 233-35, tümü 1500 ile 1550 arasında kullanımdaydı.

52 <http://www.diyadinnet.com/YararliBilgiler-1071&Bildi=osmanli%C4%B1-%C3%B6l%C3%A7%C3%BC-birimleri> (erişim tarihi: 11 Ekim 2014).

(GÖRSEL 14) PAMUK İŞLEYEN BİR KÖYLÜ AİLE

Daha önce değilse bile 1400'lerin sonlarından itibaren, Osmanlı köylüleri para ekonomisinin bir parçası hâline gelmişlerdi; ne de olsa, köyden sorumlu vergi tahsildarının aynî olarak topladığı tahılları pazarlamaları gerekiyordu.⁵³ Köy pazarları, 1500'lerde yerleşimlerin daha yoğun bir hâl almasıyla birlikte bütün Anadolu'ya yayıldı. Bunun aksine 1600'lerde, en azından nüfus azalmasının en ciddi olduğu bölgelerde, eğer Andaolu'nun Ege kıyılarından yapılan pamuk ihracatındaki artış gibi karşıt eğilimler mevcut değilse, pazarlar bir kez daha küçülmüş ve daha seyrek kurulmaya başlanmış olmalıdır. Fakat pazarlarla ilgili ayrıntılar veren on yedinci ve on sekizinci yüzyıl sicilleri bulunmadığından, bunların kaçının ayakta kaldığını ve ayakta kalabilenlerin ne kadar iş çekebildiklerini bilmiyoruz. Bununla birlikte, Güneydoğu Avrupa'da 1700'lerde yaşanan ticari canlanma, 'fetheden Balkanlı Ortodoks tüccarlar' Osmanlı sınırlarının içinde ve dışında kalan taşra panayırıları ve ticari merkezleri ziyaret ettikçe, muhtemelen daha fazla köylünün giderek daha yoğun pazar bağlantıları kurmasıyla sonuçlanmıştı.⁵⁴

Pamuklarını işleyen Rum köylülerin on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki gündelik yaşamlarını gösteren resme bu bağlamda bakmamız gerekir. Resim, Almanca konuşan Baltık kökenli bir aristokrat olan ve genellikle o zamanlar Osmanlı'nın bir parçası olan Yunanistan'ı konu edinen resimleriyle tanınan Otto Magnus Freiherr von Stackelberg (1786-1837) tarafından yapılmıştı. Von Stackelberg bölgeyi ilk kez 1810 yılında ziyaret etmişti.⁵⁵

Gündelik yaşama dair sahneler on sekizinci yüzyılın sonlarında Fransa'da bir hayli modaydı ve en azından bazı çevrelerde 'sıra-

53 İnalçık (1973), s. 111.

54 Bkz. Stoianovich'in başlığı (1960).

55 Biyografik veriler için şununla karşılaştırın: <http://www.von-stackelberg.de/personen/otto-magnus-archaeologie.htm> (erişim tarihi: 9 Ekim 2014).

dan insanlar'ın resmedilmeye değer bir konu hâline gelmesine yardımcı olmuşlardı. Von Stackelberg, kariyerinin başlarında esasen bir manzara ressamı olarak biliniyordu; diploması alanında kariyer yapması gerektiğini düşünen ailesinin isteklerine karşı Dresden ve Roma'da resim eğitimi almıştı. Yunanistan'da yolculuk yaparken, daha sonra *Trachten und Gebräuche der Neugriechen* (Modern Yunanlıların Kıyafet ve Âdetleri) adıyla yayımlanan ve bu kitapta gösterilen tasvirin de bir parçasını oluşturduğu bir dizi resim yaptı.⁵⁶ Bu ciltteki gündelik hayata dair sahnelerden bazıları Stackelberg'in kır ve şehir manzaralarının tasvirine duyduğu değişmez ilgiyi yansıtır.

Resmin yayımlandığı dönemde, Yunanistan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak Britanya başta olmak üzere Avrupalı güçlerin vesayetinde ayrı bir krallık hâline gelmişti. Bununla birlikte von Stackelberg resimlerini birbirinden farklı ve daha eski tarihlerde yapmıştı ve Almanca metne yazdığı giriş yazısında, resimlerin yayımlanması için bir süre beklediğini belirtmişti. Bu nedenle, kapsanan dönem açısından söz konusu eser, Osmanlı döneminin tam da sonunda Yunanistan'da görülen sahneleri yansıtan bir 'sınır vakası'ydı. Fakat kırsal kesimde yaşayan insanları gösteren çok az tasvire sahip olduğumuzdan, kuşkusuz dönemin sınırlarını bir miktar esnetmemiz hoş görülebilir.

Von Stackelberg, kendisi ve okurları için, Yunanlar tarafından giyilen, 1600'lerde Avrupa'daki kıyafet albümlerinin standartlaştırdığı tarzda 'egzotik' kıyafetleri resmetmişti. Matbu hâlde dağıtılmasına rağmen figürlerinde canlı renklerin göze çarpmasını, matbaacılık alanındaki yeni gelişmelere, özellikle de taşbaskıyla birlikte gelen yeniliklere borçluydu. Yunanistan'daki yaşama ilişkin 'etnog-

56 Berlin: Reimer, 1831. Fransızca bir baskısı da vardır: *La Grèce: Vues pittoresques et topographiques* (Yunanistan: pitoresk ve topografik görünüm) (Paris: D'Ostervald, 1830-34).

rafik' tasvirleri, manzara ve arkeolojik tasvirlerine ek olarak yaptığı hâlde, bazı tam ölçekli gündelik yaşam resimleri de üretmişti. Sanatçı, görünür şekilde, 1700'lerin ikinci yarısında ortaya çıkmış olan klasik okula bağlıydı; fakat 1800 civarındaki yılların Alman klasizmiyle uyumlu bir biçimde, resimlerinin pek çoğunda romantik bir atmosfer de yaratmıştı.

Von Stackelberg'in pamuk işleyen köylü aileye ilişkin tasviri hem klasik, hem de Rönesans modellerine bir şeyler borçluydu ve dönemin karakteristik bir özelliği olarak ressam sıradan insanları, daha önceki yıllarda sadece aristokratlar için uygun bulunabilecek muntazam 'soylu' pozlarda resmetmişti. Nitekim küçük bir oğlanı kucağında tutan genç kız, kutsal figürlerin sıradan insanlar gibi, bir tahttan ziyade toprağa oturmuş hâlde gösterildiği 'tevazuun Meryem'i' adı verilen geç ortaçağ ve erken Rönesans dönemlerinde sık sık görülen Bakire Meryem ve Çocuk İsa tasviri tipinin kalıntısıdır. Soldan ikinci kişi olan ailenin babasıysa kalın kıyafetler giymekte ve bir erkek olduğu sakalından anlaşılmaktadır. Bu kişi, basit bir tahta gercin içine koyarak pamukların tohumlarını temizlemekle meşguldür; tohumlar görünmezken, bu sürecin sonucunda çıkan kabarmış pamuk ayakta duran çocuk figürünün hemen ardında kolayca gözümüze çarpar. Resmin sağ tarafını, belki de resimdeki tüm figürlerin en 'klasiği' olan pamuk eğiren bir kadın tasviri kaplamaktadır. Ressamın arka plana yerleştirdiği, muhtemelen bir başka kadın olan dokumacı, basit bir yatay tezgâh kullanarak, bir güneşliğin altında çalışmaktadır ve başı görünmez. Ön tarafta, en solda, örtü ve kıyafetleri vücudunu tamamen gizleyen ve dikişle meşgul bir kişi –muhtemelen bir kadın– yer almaktadır; ama ne tür bir giysinin yapılmakta olduğu belli değildir.

Von Stackelberg'in resmini bir gündelik hayat sahnesi olarak tarif edebiliriz; ama üzerine epey kafa yorulmuş kompozisyonunda didaktik bir amaç da bulunmaktadır. Muhtemelen ressam, herhan-

gi bir belirli sahnenin 'fotoğrafi'ni çekmemiş, pek çok yerde görülen tekstil işçileri tasvirlerini bir araya getirmiştir. Resmin ön tarafında oturan, kitabıyla meşgul olan küçük çocuk da didaktik bir amaca hizmet eder: Aile, sıkı çalışmalarının ve belki de neredeyse hiç mobilya olmamasının gösterdiği üzere mütevazı koşullarda yaşıyor olabilir. Ama bu kişiler cahil değildir ve bu açıdan –eğer yorumum doğruysa– resim onları von Stackelberg ve arkadaşlarının hayran oldukları Eski Yunanların soyundan gelen asil kişiler olarak gösterir.

(GÖRSEL 15) BİR YENİÇERİ VE ESİRİ

İznik çinilerinin serpilip geliştiği dönemde, dekor çoğunlukla stilize edilmiş ya da doğal çiçeklerden oluşurdu. Fakat imalatın azalmaya başlamasıyla birlikte, başta çeşitli hayvanların, yelken açmış gemilerin, stilize edilmiş bahçe köşklerinin tasvirleri olmak üzere diğer temalar da görülmeye başlandı. Burada gösterilen tasvirin üzerinde yer aldığı 1669 tarihinde yapılmış tabak bu geç döneme aittir.

Alışılmadık biçimde, yanında esiriyle birlikte bir yeniçeri resmedilmiştir. Belki de tasvir, Raab üzerindeki St. Gotthard'da gerçekleşen esas muharebeyi Habsburg güçleri kazanmış olsa da, Osmanlılar için gayet iyi seyreden 1663-64 savaşında yaşanmış bir olaya atıfta bulunuyordu. Bir başka ihtimal de, Heraklion/Kandiye'nin 1669'da fethiyle sonuçlanan Osmanlı ve Venedik arasındaki Girit Savaşı'yla ilgili olmasıdır. Ne yazık ki, tarihin esiri yakalanmasına mı, satılmasına mı, yoksa sadece imalat tarihine mi atıfta bulunduğunu bilmiyoruz.

Tabakta bir yazı da yer alır, ama tasviri açıklamak yerine sadece gizemi daha da arttırır. Metin Yunanca olmakla birlikte, erken modern dönem Yunancasında uzman olan meslektaşlarımız *Flapoules*

kai Primekrous biçimindeki sözcükleri açıklayamamışlardır. Belki de *Primekrous*, herhangi bir grubun en yüksek rütbeli mensubu anlamına gelen Latince kökenli bir sözcüğün yanlış yazılmış bir biçimiydi. Osmanlı Balkanlarında, *primikür* terimi zaman zaman Osmanlı ordularına yardımcı kuvvet olarak, örneğin, yük arabalarından sorumlu muhafız ya da hizmetkâr yapılmak üzere gayrimüslimleri toplamakla sorumlu şef için kullanılırdı. Diğer sözcüğe gelince, anlamını bilmiyoruz; bir soyadı olabilir.⁵⁷

Bugün köpek yürütürken kullanılan tasma kayışlarını andıran bir ip bağladığı esirini sergileyen kişinin bir yeniçeri olduğu, karakteristik başlığı nedeniyle hemen fark edilebilir: Metal bir tutacağın içindeki bir tüyle süslenmiş yüksek bir başlık giymiştir. Başlığı oluşturan kumaşın bir bölümü askerin sırtından aşağı sarkarak onu korur. Kısa çizmelerinin içinde yeniçerinin çorap giydiği görülmektedir; bol pantolonunun hareketliliğini kısıtlamasını engellemek için çoraplarını tozluklarının içine sıkıştırmıştır. Aynı nedenle, muhtemelen tek parça olan ceket de neredeyse dizlerine kadar uzanmaktadır; tasvir, yeşil bir üst ve mavi bir alt kısımdan oluşan bir giysi gösterse de bu sanatsal bir serbestlikten kaynaklanmış olabilir. Asker bir kese ya da mataraya (Bkz. Bölüm Beş) benzer bir şey iliştirdiği bir kemer takmaktadır; kılıcı da kemerindedir, omuzunun üzerindeyse bir tüfek taşır. Esire gelince, tipik bir Latin Avrupa kıyafeti giyer. Başının üzerinde küçük bir şapka durmaktadır ve saçları da hayli uzun bırakılmıştır. Belki de çizer sarışın bir kişiyi göstermeyi istemişti; ama emin olmak güçtür. Esirin ceket ve pantolonu aynı koyu mavi renge sahiptir; ama kumaşla-

57 Her ikisi de Münih Üniversitesi'nden olan Anna Vlachopoulou ve Albrecht Berger'a sağladıkları bilgi ve *The Oxford Dictionary of Byzantium*'daki, Lat. *primicerius* 'bal mumu tableterde ismi ilk yer alan', 'bir grubun kıdemli üyesi' başlığına verdikleri referans için teşekkür ederim. Marinos Sariyannis (Foundation for Research and Technology, Rethymno, Girit) de çok yardımcı oldu. *Primikür*'ün Osmanlıca anlamı için bkz. Yılmaz (2010), s. 530.

rı yeniçerinin pantolonunkinden daha dardır, öyle ki giysi üzerine tam oturmaktadır ve başka bir kıyafet parçasının içine tıktırılması gerekmez. Belki de esirin bacaklarının beyazlığı yalnızca çoraplarının olmadığı göstermektedir.

Bu tür bir esir, az para alan ve gelirini eline ne geçerse onunla desteklemesi gereken, sınırda görevli bir asker için bir nimet olmuş olabilir. Sığır hırsızlığı gibi, insanları fidye için esir almak da barış dönemlerinde dahi sık başvurulmuş bir yoldu. Hem Habsburglar, hem de Osmanlılar, belirli bir sayının altında akın yapmanın bir ateşkesi ya da barış antlaşmasını bozmayacağını zımnen, hatta bazen açık bir biçimde de kabul ediyorlardı. Fidyeler için bazen doğrudan esir alanla alınan arasında, bazense aracılar vasıtasıyla müzakereler yapılıyor, esirin statüsü ne kadar yüksek ya da serveti ne kadar çoksa, esir alanın talep edebileceği meblağ da o kadar yüksek oluyordu.⁵⁸ Bu kitapta gösterilen tabağın üzerinde yer alan türde zincirler, Osmanlı topraklarından dönen eski bir esirin, kendisine nasip olan ‘ilahi koruma’ için düzenli olarak hac yapılan bir kiliseye adak olarak sunmak üzere beraberinde getireceği sembolik birer nesne olarak kullanılabilirdi.⁵⁹

Eğer müzakereler sonuçsuz kalırsa, asker esirini satma ihtiyacı duyabilirdi ve çok sayıda yeniçeri yasadışı köle akınları nedeniyle kötü bir şöhet edinmişti.⁶⁰ Tuna nehrinin kuzeyine, Eflak ve Boğdan’a yapılan seferlere özellikle sık rastlanıyordu; zira savaş dönemlerinde, yerel prensler zaman zaman sultanın düşmanlarının tarafına geçiyor ve böylece tebaaları yasal hedeflere dönüşüyordu. Fakat çatışmalar sona erip Eflak ve Boğdan’ın yöneticileri bir kez daha

58 Nógrády (2007), ss. 29-30.

59 Ferrara ile ilgili Ricci (2002), ss. 145-46; burada memleketlerine dönenler genellikle zincirlerini esirlerin koruyucusu olan St. Leonhard’ın adını taşıyan bir şapele adarlardı. Kutsal Roma İmparatorluğu’ndan bir örnek için bkz. Hanß (2015), cilt 1, s. 612f.

60 Vatin (2002).

sultanı süzerenleri olarak kabul ettiklerinde, bu tür köleleştirmeler her zaman son bulmasa da yasa dışı hâle geliyordu. Maddi kazançların dışında, ‘itibar’ da bir başka özendirici güçtü; zira bir savaşçının, esir almayı da içeren savaş meydanındaki mahareti, silah arkadaşlarından göreceği hürmeti arttırıyordu.⁶¹

Bir Osmanlı köle sahibi erkek kölelerinden nasıl yararlanmayı umabilirdi? 1500’lerin başlarında, İstanbul çevresindeki köylerde çalıştırılan köleler vardı; bazıları seçkinlere ait topraklarda ter dökerken, bazıları da sıradan köy sakinlerinin malıydı.⁶² Osmanlıların çok sayıda esir aldığı bir muharebenin ardından ortaya çıkan bolluk muhtemelen fiyatları aşağı çekiyor, insan biçimindeki ganimetlerini nakde çevirmek konusunda aceleci olan yeniçeriler de esirleri ucuza satmaya meyilli oluyorlardı. Bu durumda, köy sakinlerinin ‘normal’ yıllarda ulaşamadıkları kölelere sahip olması mümkün hâle geliyordu.⁶³ Bunun yanı sıra, seçkinlerin kapılarında hizmetçilere ihtiyaç vardı. Dolayısıyla pek çok köle kendisini ahırlarda, mutfaqlarda ya da bostanlarda çalışırken bulmuş olmalıdır.

Sonuç

Tarihçiler, yaklaşık son 30 yıldır, yönetici seçkinlerle tabi nüfus arasındaki ilişkilere daha yoğun bir şekilde eğilmektedir. Toplumsal cinsiyet tarihçileri, son derece eksik bir biçimde belgelendirilmiş olsa bile kadınların da, örneğin, ebeveynden kalan mirastan alınacak pay için kadiya başvurdıklarında ya da istenmeyen bir kocadan boşanmak için pazarlık yaptıklarında belirli ölçüde fail konumuna yükselebildiklerini göstermiştir. Bazı kadınlar, yazılı kültüre

61 Bu düşüncüyü Stefan Hanß’a borçluyum.

62 Seng (1996) ve Seng (1999).

63 Faroqi (2014).

erişimleri kısıtlı olsa ve en azından yerel idarecilerin sultanlara ait fermanların hepsini uygulatabildikleri yerlerde kamusal alanda neredeyse görünmez olmaları gerekse bile, böylesi bir konuma ulaşmayı başaramışlardı. Özellikle büyük oranda buradaki değerlendirmenin dışında kalan Arap eyaletlerinde, seçkin ailelerden gelen kadınlar, iş evlilik ittifakları kurmaya ve seçkin statüsünü bir kuşaktan diğerine aktarmaya geldiğinde, kayda değer ölçüde etkili olabiliyorlardı. Kadınlar, belirli dönemlerde ve belirli yerlerde tekstil işçisi olarak da karşımıza çıkarlar; zengin kadınlarsa kaliteli tülbent ya da Menekşe Tuti'yi süsleyen türde renkli kumaşlar gibi değerli eşyaları tüketen kişiler olarak görünürler.

Öte yandan, köy emeği, Marksçı toplumsal bilimin 1970'lerde tarih yazımına verdiği itki kendisini tükettiğinden, son yıllarda fazla ilgiye mazhar olmamıştır. Ayrıca, bir ölçüde Marx'ın fikirlerinden esinlenmiş tarihçiler arasında bile, devletlerin/imparatorlukların oluşumu ve Osmanlı devletinin ve toplumunun Marx'ın düşüncesinde mevcut olan 'üretim biçimleri'nden birine doğru düzgün yerleştirilmesi, pratik tarımsal ve gündelik yaşamla ilişkili sorunlardan daha fazla ilgi çekmiştir. Kaynakların kıtlığı sadece bu talihsiz eğilimi daha da artırmıştır. Yine de köylüler, sadece ister seçkin, ister sıradan olsun şehir sakinlerini ayakta tutan yiyecek ve hammaddeleri üretmekle kalmıyor, kendilerinin ve hemşerileri olan diğer köylülerin ihtiyaçlarını karşılamak, vergiler için gereken parayı kazanmak ve en azından iyi geçen yıllarda şehirdeki pazardan yapacakları bazı alımları finanse etmek için bir dizi el sanatı ürününü de imal ediyorlardı. Dahası, von Stackelberg tarafından yapılan resmin gösterdiği gibi, kırsal dünyada, imal ettikleri mallar esasen erkekler tarafından pazarlanıyor olsa da, kadınlar da üretken emekte pay sahibiydiler.

Şehir dünyasına gelince, göstermiş olduğumuz görece süslü ağırlık muhtemelen hâli vakti yerinde bir tüccara aitti; zira seyyar

manavlar ya da yoğurtçular gereken ağırlıkta bir taşla ya da yarım kileye ya da alt birimlerine denk gelecek bulgur, kestane ya da arpa içeren sıradan bir kap kullanmakla yetinebilirlerdi. Bunun yanı sıra doğru düzgün tartılmadan ya da ölçülmeden yapılan alışverişler de vardı: Yeniçeriler, şehre giden bostancıların yolunu kesip ellerindeki odun ve sebzeleri üç-beş kuruş karşılığında aldıklarında, alışveriş muhtemelen söz konusu miktarlar tam olarak belirlenmeden gerçekleşiyordu.⁶⁴ Başına buyruk askerlerin iş bulmak için kırsal kesimde aylak aylak dolaştıkları bir dünyada, ticari bir alış-veriş, her iki tarafı da muhtemelen ancak doğru düzgün tartılıp ölçülmüş mallar alınıp satılabildiği takdirde mutlu ederdi.

‘Sıradan’ esirler, kadın ya da erkek efendilerine hizmetçilik yapan kölelere dönüştürülürdü. Bu tür insanlar resimlerde nadiren karşımıza çıkarlar ve bu nedenle yazı gizemini korusa da, yeniçeri ve esiri çok kıymetli bir keşiftir. Sonuç olarak, tabağı kimin ve hangi amaçla sipariş verdiğini bilmiyoruz. Bununla birlikte, zihinsel bir egzersiz olarak, birkaç farazi senaryo yazabiliriz: İlk olarak, yerel kökenli Rumca konuşan ve Mora’da ya da Girit adasında bir kalede görevli bir yeniçeri, esir aldığı bir tutsağa ilişkin bir hatıra saklamak istemiş olabilir. İkincisi, *primekrouslpirimikür* unvanını kullanan yerel bir ileri gelen, Hristiyan bir esirin serbest bırakılması için aracılık yapmış ve bu hayırseverliğinin anısına bu tabağı yaptırmış olabilir. Ya da eski esirin, özgürlüğünü kazandıktan sonra, tabağı minnettarlığını sunmak amacıyla *Primekrousl*’u için bir hediye olarak yaptırmış olması da mümkündür. İhtimaller neredeyse sınırsızdır. Her halükârda, tasvir bir Müslüman ve yabancı Hristiyan arasında, bir Ortodoksun da muhtemelen arabulucu olarak dâhil olduğu bir ilişkiyi göstermektedir.

Üç tek tanrılı dinin, yani İslam, Musevilik ve Hristiyanlığın

⁶⁴ Bazı örnekler için bkz. Faroqhi (1984), s. 57.

farklı mezheplerinden gelen insanların bu şekilde bir arada yaşamalarıyla, sultan ve vezirlerin konuyla ilgili emirlerinin 'saha'da nasıl karşılık bulduğuna odaklanacağımız bir sonraki bölümde ilgileneceğiz.

BÖLÜM DÖRT

ÜÇ DİNLİ BİR DÜNYA: OSMANLI FETİHLERİ VE GAYRİMÜSLİM NÜFUS

Başlangıçta, Bursa ve İznik'te hüküm süren küçük bir beylik olan Osmanlı devleti, on dördüncü yüzyılın ortalarından başlayarak Balkanlara doğru genişledi; o döneme gelindiğinde, Kuzeybatı Anadolu tamamen olmasa da büyük oranda Müslümanlaşmıştı. Orhan Bey'in (s. 1324-62) kurduğu vakıflar İslam'ın bölgede yayılmasına katkıda bulunmuş olmalıdır. Bir bütün olarak Balkanlardaki fetihler Anadolu'dakilerden çok daha hızlı yaşanmıştı; dolayısıyla, Güneydoğu Avrupa'da yerel nüfusun büyük bir bölümünün Hıristiyan olması sultanların hükümlerlerinin istikrar kazanmasını engellemedi. Eğer işler farklı gelişseydi, I. Bayezid'in (s. 1389-1402) 1402 yılında Timur karşısında uğradığı yenilgi ve bunu takip eden, sultanın dört oğlu arasındaki uzun savaş, Güneydoğu Avrupa'da Osmanlı yönetiminin çökmesine yol açabilirdi; ama biliyoruz ki böyle olmadı.¹

Balkan Yarımadası'nın belirli bölgelerinde fetih, Müslümanların, özellikle de bugün tamamen bilmemizin mümkün olmadığı nedenlerle kısa süre içinde aşiret yapılarını yitiren ve Osmanlı or-

1 Kastritis (2007), *passim*.

dusunda yardımcı kuvvet olarak hizmet etmeyi kabul eden göçer ve yarı-göçerlerin kayda değer bir şekilde bölgeye göç etmelerinin başlangıç noktasını teşkil ediyordu.² Bazı bölgelere yerleşen dervişler, on yedinci yüzyılda da devam eden bir süreç olan yerel nüfusun İslam'a geçişine katkıda bulundular.³ Bosnalılar İslam'ı 1400'lerdeki Osmanlı fethinden kısa bir süre sonra, hatta bazı örneklerde daha bile erken kabul ederken, Arnavutluk'un Müslümanlaşması esasen 1600'lerde gerçekleşti. Fakat bir yüzyıl önce, 1500'lerin başlarında, günümüzdeki Bulgaristan'ın doğu kesimi büyük oranda Müslüman sakinlere sahipti bile.⁴

Kısmen, Osmanlıların bu başarıları on beşinci yüzyıl sonlarından on yedinci yüzyılın başlarına kadar imparatorluğun ayırt edici özelliği olan görece merkezileşmiş yönetim sisteminin yerel şiddet olaylarını, örneğin, rakip iktidar odakları arasında, köylülerin sık sık kurban edildikleri rekabetleri sınırlamasından kaynaklanıyordu. Ayrıca merkezî ve görece disiplinli bir idare, vergi toplanmasıyla bağlantılı daha az suistimalin yaşanmasını sağlamış olmalıdır. Dahası, Osmanlı uyruklarının –özellikle de köylülerin– yararlandıkları haklar son derece sınırlı olsa bile, bu insanlar yine de Orta Avrupa'daki pek çok serfle karşılaştırıldığında çok daha avantajlı bir konuma sahiptiler. Üstüne üstlük muhtemelen 1300'lerde ve şüphesiz on beşinci yüzyılda, sultanların memurlarının yeni fethedilen topraklarda yaşayan nüfusu genişleyen bir imparatorlukla kaynaştırmak gibi bir dertleri vardı ve bu politika bazı Hıristiyanların da önünü açıyordu. Böylece küçük Balkan aristokratları, en azından hemen İslam'a geçme mecburiyeti olmadan tımar sahibi olabildi-

2 Gökbiçgin (1957, yeni baskı 2008), s. 29.

3 Barkan ed. (1942).

4 Barkan (1949-50). Bu harita İktisat Fakültesi Mecmuası, XI'le birlikte ciltlenmiştir; sayfa numarası yoktur.

ler.⁵ Yay ve müselleme teşkilatındakilerle, başıbozuk askerler de Hıristiyan kalabiliyorlardı. Heath Lowry bu istimalet siyasetinin Mısır ve Suriye'nin 1516-17 yıllarındaki fethine kadar sürdüğünü ileri sürmüştür. Daha sonra, İslam'ın merkezî topraklarında yaşayan, sultana sadakatlerine ihtiyaç duyulan ve bunun için çaba harcanması gereken din adamlarının eleştirileri, yerel Hıristiyanlara karşı daha olumsuz bir siyasete yol açtı.⁶

*Müslüman ve gayrimüslim ileri gelenler:
İktidar ve maddi kültür*

Osmanlı idaresi, on yedinci yüzyılın sonlarından –ve bazı yerlerde daha da öncesinden– başlayarak, giderek daha fazla yerel ileri gelenlerin hizmetlerine bel bağlar duruma geldi. Bu kişiler servetlerini iltizam ve toplu hâlde belirlenen vergilerin köyler ve aileler arasında dağıtılması yoluyla elde etmişlerdi.⁷ 1695 yılında devlet seçkinlerinin bazı iltizamları malikâne olarak, yani ömür boyu elde edebilmeleriyle birlikte, bu yeni düzenleme söz konusu kişilerin gücünü bir hayli arttırdı (ayrıca bkz. Bölüm İki).⁸ Kısa süreli iltizamlar, en azından 1400'lerde ve 1500'lerde, zengin Hıristiyan ve Yahudiler tarafından da alınabiliyordu; fakat malikâneler için düzenlenen açık arttırmaya katılmak için Müslüman ve yönetici seçkinlerden biri olmak gerekliydi.

Bununla birlikte, pek çok malikâne sahibi İstanbul'da yaşadığı ve taşradaki gelir kaynaklarını bizzat idare edemediği için, sıradan mültezimler olan aracılara ihtiyaç duyuyorlardı. Bu mültezimlerin bazıları Hıristiyan ve daha nadiren de Yahudi olabilirdi.⁹ Kayda de-

5 İnalçık (1973), s. 114.

6 Lowry (2002), ss. 43-44.

7 İnalçık (1980).

8 Genç (1975).

9 Çizakça (1996), ss. 164-87.

ğer sayıda Hristiyan'ın yaşamaya devam ettiği bölgelerde, özellikle Balkanlarda ve bazı Ege adalarında, genellikle *kocabası* olarak bilinen Ortodoks ileri gelenler bu tür bir aracılık rolünü üstleniyorlardı. Zaman zaman bu yardımcı mültezimler ticaretle de uğraşüyor ya da daha önce elde etmiş oldukları ticari servetler iltizam işine girmelerini mümkün kılıyordu. Benzer şekilde malikâne sahipleri de kefil göstermek zorundaydılar ve genellikle bunları çoğunlukla Ermeni olan sarrafların arasından seçiyorlardı. On sekizinci yüzyılda, Osmanlı idaresinin bir ölçüde özerklik tanıdığı Mora Yarımadası'nda, Müslüman ve Hristiyan ileri gelenler vergi toplama hakları üzerinde genellikle şiddetli bir rekabet içindeydiler. Fakat ileri gelenler bu tür amaçlarla ittifaklar kurduklarında, müttefiklerini, zorunlu olarak dinlerine göre değil, kısa vadede örtüşen çıkarlarına göre seçiyorlardı.¹⁰

Maddi kültür açısından bakıldığında, bu ittifaklar ve düşmanlıklar önemliydi, zira hem Müslüman, hem de Hristiyan ileri gelenlerden birkaçına ait ev ve/veya mobilyalar günümüze ulaşmıştır. Bu eşyalar, hangi dine mensup olduklarından bağımsız olarak, bu tür insanların biriktirebilecekleri servetleri gösterir: Şam'da tipik olarak Müslümanlara ait olan görkemli konutlar vardı; ama Halep'te ya da Teselya'daki ücra Ambelakia kasabasında bile, hâli vakti yerinde Hristiyanlar da şatafatlı binalar yaptırabiliyorlardı. Daha erken dönemlerde değilse bile on yedinci yüzyıla gelindiğinde, zengin gayrimüslimler, Berlin İslam Sanatları Müzesi'ndeki, 1600'lerde yapılmış 'Halep Odası'nda görülebileceği üzere, Müslüman seçkinler arasında yaygın olan konut içi üslupları benimsemişlerdi. Bu oda Hristiyan imgelemine yansıtıyordu; ama Müslüman birinin konutu için de uygun olabilecek dekoratif çerçeveler içinde.¹¹

¹⁰ Vlachopoulou (2013).

¹¹ Heyberger (2008).

Günümüz Kuzey Yunanistan'ında yaşamış Ortodoks ileri gelenlere ve tüccarlara ait, 1700'lerin ortalarında ve sonlarında yapılmış kabul odaları da Batı Anadolu'da zengin Müslümanların sahip olduklarına benziyordu.¹² On yedinci yüzyılda yaşamış bir gözlemcinin bir yerde belirttiği gibi, iş konut içi kültüre geldiğinde, Hristiyanlar ve Yahudiler Müslümanları 'cesaret edebildikleri kadar yakından' taklit ederlerdi.¹³

Zaman zaman Müslüman ziyaretçilerin verebileceği tepkiler bir Hristiyanın kabul odası için hangi tasvirleri seçebileceğini belirleyebilirdi. Nitekim Berlin'deki 'Halep Odası'na dair bir çalışma, zengin bir tüccar ve aracı olan odanın sahibi İsa b. Butrus'un, odanın dekorasyonunda tartışmasız bir şekilde özellikle Hristiyan bir imgelem kullandığını göstermiştir. Fakat Eski ve Yeni Ahit'ten İbrahim'in oğlunu kurban etmesi ya da Meryem ve çocuğu gibi Müslümanların da itiraz etmeyeceği ve resimli İslami el yazmalarında da görülebilen sahneleri tercih etmişti. Öte yandan, İsa'nın çarmıha gerilmesi ya da göğe yükselmesi gibi, Hristiyan inancının merkezinde olsa da Müslüman ziyaretçilerde infial uyandırabilecek sahnelerden kaçınmıştı. Ancak İsa'nın niyetleri hakkında hiçbir fikre sahip olmadığımızdan, tercihlerine dair yorumlarımızın doğru olup olmadığını bilmiyoruz.¹⁴

Müslümanlar ve gayrimüslimler genellikle şehirlerde birbirlerinden ayrı mahallelerde yaşarlardı; ama özellikle Ankara'da bu kaidenin de istisnaları vardı.¹⁵ Bununla birlikte, gayrimüslimler her zaman bir sultanın ayrımların daha katı bir şekilde uygulanmasında ısrarcı olabileceğini ya da bir din adamının mahalle gayrimüslim olduğu için yerel camiye devamın yetersizliğinden şikayet ede-

12 Fotopoulos ve Delivorrias (1997), ss. 408-13.

13 Paul Rychaull'ya ait ifade, Kuban (1995), s. 232'de alıntılanmıştır.

14 Gonella (2008); Heyberger (2008).

15 Ergenç (2013), s. 76.

bileceğini hesaba katmak zorundaydılar. Bu tür durumlarda Hıristiyanlar/Yahudiler evlerini satmak ve taşınmak zorunda kalabilirlerdi ve muhtemelen bu tür acele satışlar bazı kurnaz kişilerin gayr-i menkul alım satımından büyük paralar kazanmasını mümkün kılardı.

Yine de, bazı yerlerde ve bazı dönemlerde, zengin insanlar, farklı inançlardan insanların bir arada yaşamalarını pek de dert etmeden şehrin etrafındaki yazlık evleri tercih etmiş gibi gözükmektedir. Nitekim hem Yahudilerin, hem de Müslümanların yaşadığı Boğaziçi'ndeki Ortaköy'den bu tür bir konut satın almak, İstanbul'un hâli vakti yerinde sakinleri arasında bir imtiyaz göstergesi hâline gelmişti.¹⁶ 1800'lerin başlarında, Boğaziçi'nde önde gelen Müslümanların evlerinin hemen yanı başında uzanan, zengin Hıristiyanların yalılarını inşa ettikleri ve birkaç Yahudi'nin de yaşadığı bazı yerler vardı.¹⁷

Yahudiler: Özel bir durum

Çökmekte olan Bizans devletinde yaşayan Yahudi cemaatleri çok küçüktü ve Fatih Sultan Mehmed'in 1453 sonrasında İstanbul'un nüfusunu yeniden arttırma çabaları sayesinde, Romanyot, yani Rumca konuşan Yahudiler başkentte toplanmışlardı. Bununla birlikte, önce İspanyol, sonrasındaysa Portekiz krallarının Yahudileri İber Yarımadası'ndan kovmalarının ardından, hatırı sayılır miktarda mülteci, başta Selanik ve İstanbul, 1600'lerdeyse İzmir olmak üzere Osmanlı topraklarına yerleşmeye geldi. Ayrıca sultanlar, Müslüman bir şehir olmasına rağmen dindar Yahudilerin Kudüs'e yerleşmelerini de engellemediler.

İspanya'dan gelen Yahudi mülteciler, yünlü kumaş imalatındaki

¹⁶ Rozen (1998).

¹⁷ Bardakçı (2013), ss. 44-50, 56-59.

hünerlerinin yanı sıra, bazı seçkin Yahudilerin beraberlerinde getirebilecekleri ticari ve diplomatik temaslar nedeniyle de Osmanlı sultanları için çekiciydiler. Bunun yanı sıra, en azından on altıncı yüzyılın sonlarında ve on yedinci yüzyılın hemen başlarında bazı mültezimler Yahudilerin arasından seçiliyordu. Ancak bu iş adamları kısa bir süre sonra Osmanlı askerî figürleri karşısında kayboldular. Sonuç olarak, 1600'lerde ve 1700'lerde, Osmanlı Yahudi cemaatleri çoğunlukla yoksul ve en azından on altıncı yüzyılda seçkinlerin ayırt edici özelliği olan kültürlerarası bağlantılardan yoksundular.¹⁸

Son yıllarda Yahudi Mesihi olduğunu iddia eden Sabetay Sevi'nin (1626-76) tarihine duyulan ilginin yeniden canlandığını görüyoruz. Sevi, idam ve İslam'a geçme tercihiyle karşı karşıya kalmış, ikincisini seçerek Mehmed Efendi adını almış, çok sayıda takipçisi de onu taklit ederek İslam'a geçmişti. Bunun sonucu, resmen Müslüman olarak yaşayan ama evlerinde Yahudi âdetlerini sürdüren Dönme ya da Sabetaycı adı verilen büyük bir grubun ortaya çıkışı olmuştu. Sabetay'ın ihtidası, bir yandan, Sultan IV. Mehmed (s. 1648-87) ve yakın danışmanları tarafından desteklenen İslam'a ihtidalar bağlamında incelenmiştir. Diğer yandansa, ilginin odağı esasen Selanik'te yekpare bir grup oluşturan Sabetay'ın taraftarlarına yönelmiştir; ama bu çalışmaların büyük bir kısmı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyıla ilgilenirler ve dolayısıyla bu çalışmanın sınırlarının dışında kalırlar.¹⁹

İbadet mekânları

Mevcut bakış açımızdan, Osmanlı yönetici topluluğunun her zaman Müslümanları 'birinci sınıf', gayrimüslimleriye 'ikinci sınıf'

18 Çizakça (2013), s. 271.

19 Baer (2008); Şişman (2008).

tebaa olarak gördüğü hâlde, gayrimüslimlerin eşyalar ve eserler yoluyla kendilerini ifade etmek için, Machiel Kiel'in çığır açan çalışmasından önce araştırmacıların kabul etmeye istekli olduklarından daha fazla alana sahip olduklarını akılda tutmak önemlidir.²⁰ Özellikle uzak bölgelerde, Ortodoks kiliseleri epey süslü olabiliyordu; nitekim 1500'lerin ortalarında, günümüz Yunanistan'ının kuzeyinde Meteora adıyla bilinen manastır topluluğunun bir parçası olan İsa'nın Başkalaşımı manastırı, kilisesini günümüze ulaşan muhteşem duvar resimleriyle süslemişti.²¹ Atina'da da, Osmanlı hâkimiyeti altında kurulmuş olan çok sayıda kilise ve manastır bulunuyordu. İlkel olarak, sultanların memurları, yeni kilise ve sinagogların inşasını yasaklayan İslam hukukunu uyguluyorlardı; ama uygulamada zaman zaman taviz verilmesi mümkündü. Örneğin, devlet, Müslümanları, Hıristiyanları ve Yahudileri etkileyebilecek şekilde, belirli bir bölgedeki nüfusun bir bütün olarak nakledilmesini emrettiğinde, gerekli izinlerin nasıl ve hangi araçlarla alındığını ortaya çıkarmamız kolay olmasa da, yeniden iskân edilen gayrimüslimler yeni ibadet mekânları inşa edebilirlerdi. Aynı zamanda kiliseler camiye çevrildiklerinde, ki bu hiç de ender görülen bir şey değildi, eski cemaatler, mütevazı boyutlara ve küçük mimari iddialara sahip olmaları gerekse bile yeni ibadethaneler açabilirlerdi. Nitekim İstanbul'da Ortodoks din hizmetleri için hâlâ kullanılan yalnızca bir Bizans kilisesi bulunsa da, 1453 ile on dokuzuncu yüzyılın ortaları arasında o kadar çok kilise inşa edilmişti ki, bu yapıları kataloglayan bütün bir monografiye sahibiz.²² Bu tür meselelerde ağır basan genellikle faydacılık olurdu.²³

20 Kiel (1984).

21 Kilise'nin içini ve dışını gösteren fotoğraflar için bkz. <http://www.sacred-destinations.com/greece/meteora-great-meteoron-monastery> (erişim tarihi: 25 Ocak 2015).

22 Karaca (2008).

23 Gradeva (2008b).

Bunun yanı sıra, mimari yapıları açısından, camiler ile Bizans tarzı kiliseler arasında belirli benzerlikle göze çarpar. Ne de olsa, İstanbul ve Balkanlardaki pek çok cami aslında kilise olarak inşa edilmişti. İstanbul'daki Aya Sofya (Hagia Sophia) bunun en iyi bilinen örneğiydi. Çoğunlukla kiliselerin camiye dönüştürülmesine kaynak aktaran Osmanlı Müslümanları, binanın yapısında sadece ufak değişiklikler yaptırıyorlardı: En görünür değişiklikler mihrap ve minber eklenmesiydi. Eklenen bir minare binanın yeni rolünü gösterir; bazı cemaatler bu konuda aceleci olmasalar da, minyatür ve resimlerin üstü kapatılırdı. Nitekim İstanbul'daki Kariye Camii'nin (eski Kurtarıcımız ve/veya Kariye'deki Bakire Meryem Kilisesi) yirminci yüzyılın başlarında çekilen fotoğraflarında, o döneme gelindiğinde yapının uzun süredir cami olarak kullanılmasına rağmen hâlâ bazı Bizans süslemeleri görülüyordu.²⁴

Hat sanatı, matbaa ve elyazması kültürleri

Eski bir kilise camiye çevrildiğinde, dönüşümü finanse eden hami genellikle süslü bir hatla yazılmış bir kitabeyle bunu ilan ederdi. Hat sanatının yüksek statüsü, Kur'an'ın yazılı bir metin olması ve bu nedenle hat sanatının Allah'ın kelamının okurun karşısına çıktığı zahiri biçim olduğuna inanılmasıyla ilgiliydi.²⁵ Bu nedenle hattatın rolü doğrudan dinin alanıyla ilişkiliydi ve bu nedenle, örneğin, bir minyatür ressamından daha fazla saygı gösterilirdi. Bir sanatsever olduğu su götürmez olan Evliya Çelebi'nin yarı-efsanevi figürler dışında çok fazla ressamın ismini bilmiyormuş gibi gözükmediğini belirtmeye değer. Fakat –örneğin– bir hattat olarak Hasan Çelebi Karahisarî'nin değerinin farkındaydı, zira bu sanatçı-

24 Klein, Ousterhout, Pitarakis (2011), s. 20.

25 Bu levhanın renkli bir fotoğrafı ve tasviri için bkz: <http://collections.vam.ac.uk/item/O106609/tile-unknown/> (erişim tarihi: 16 Kasım 2014).

nın ismi seyahatnamesinin birinci cildinde iki kez karşımıza çıkar.²⁶

Hat sanatı, mimari süsleme dışında, elyazmalarının ve günlük kullanımdaki nesnelerin süslenmesinde de kullanılıyordu. Hat dışında, evrensel kabul gören tek süsleme biçimleri bitkiler ve soyut desenlerdi. Ne de olsa, en azından dinî bağlamlarda, insan ve hayvan tasvirleri caiz değildi ve din alanının dışında hoşgörü gösterilip gösterilmedikleri de ihtilafkonusuydu. Bu nedenle Osmanlı kitapseverleri, kaliteli hat örneklerinin yer aldığı eserlere özel bir ilgi gösterirlerdi.

Yahudiler, Osmanlı topraklarına vardıkları günden beri kitap basıyorlardı; fakat yazarların ve yayıncıların nazarında sadece dini metinler basılmayı hak ediyordu. Bunun sonucunda, bazı yazarların üretmiş olması gereken seküler eserlerden pek az şey günümüze kalmıştır. Günümüze ulaşan, yazarın söylenmeleri için Osmanlı ezgilerini tercih ettiği Yahudi ilahilerinden oluşan on altıncı yüzyıla ait bir koleksiyon benzersizdir. Hangi ilahinin hangi ezgiyle söyleneceğini göstermek için, her ilahinin ilk mısraının, ilgili Osmanlı şarkısıyla akustik bir benzerliğe sahip olmasına özen gösterilmiştir.²⁷

Bunun aksine, 1700'lerin başlarından önce, Osmanlı Türkçesiyle yazılmış metinler her zaman elle çoğaltılıyordu ve İbrahim Müteferrika'nın (y. 1670/74-1745) sadrazam Damat İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) desteğiyle ilk matbaayı kurmasından sonra bile, bu alanda ticari başarının yakalanması güç bir iş olmayı sürdürmüştü. Bu dönemde Osmanlı müşteriler esasen yeni matbaada çoğaltılmasına izin verilmeyen dinî eserler talep ediyorlardı; yayıncının, Latin Avrupa'daki ilk matbaalar için bir başka gelir kaynağı olan haber bültenlerinden para kazanması da mümkün değildi. Ayrı-

26 Evliya Çelebi (2006), ss. 149, 217.

27 Tietze ve Yahalom (1995).

ca süreç pahalıydı, zira matbaacıların vazgeçilmez girdilerinin pek çoğu ithal edilmek zorundaydı. Bununla birlikte, İbrahim Müteferrika Avrupa dillerinde de metin basarak matbaasının ayakta kalmasını sağladı ve öldüğünde varlıkları borçlarını birkaç kat aşmıştı.²⁸ Haklarında hiç bir şey bilmediğimiz insanlar, hatta dönemin sultanları bile Müteferrika'nın müşterisi olmuş olabilir. 1700'lerin ikinci yarısında Mühendishane-i Berr-i Hümayun İbrahim Müteferikka'nın artık kullanılmayan matbaasını devraldı ve öğrencilerin kullanımı için ders kitapları bastı; ama matbaacılık ancak 1800'lerin ortalarında, yani burada ele alınan dönemin sonlarına doğru, gerçekten hak ettiği yere gelecekti.²⁹

On altıncı yüzyılda Rumca matbu kitaplar Osmanlı İmparatorluğu'na çoğunlukla Venedik'ten geliyordu; Ortodoks patriği Cyrill Lucaris'in (1572-1683) İstanbul'da Rumca kitap basan bir matbaa kurma çabaları, kısmen uluslararası kumpaslar nedeniyle sonuçsuz kalmıştı.³⁰ Bunun yanı sıra, görünen o ki, Ortodoks Kilisesi'nin çok sayıda temsilcisinin, Latin misyonerlerle ilişkilendirdikleri matbaacılıkla ilgili güçlü çekinceleri vardı ve halktan kişiler için yazılmış basit eğitici metinler dışında, konuşma dilinin yazıda kullanılmasına da karşıydılar.³¹

Bu nedenle son derece sınırlı sayıda okur için klasik Yunanca kullanan yazarların bilimsel edisyonlarını ve daha az eğitilmiş halk için yazılmış daha kısa metinleri yayımlayanlar Venedikli matbaacılarıydı. Fakat 1500'lerde, bu ikinciler bile Güneydoğu Avrupa'da yaygın bir şekilde bilinmiyordu.³²

Tarih ve tarihyazımı 1500'lerin ve 1600'lerin Osmanlı dünya-

28 Sabev (2006), ss. 299-300.

29 Beydilli (1984).

30 Herring (1968), ss. 161-76.

31 Petrovsky (2014), ss. 65, 100-01.

32 Sonraki kategor için bkz. Layton (1994).

sında sadece az sayıda Hıristiyan seçkinin ilgisini çekiyordu; bu insanların okudukları kitaplar ise çoğunlukla matbu eserlerden ziyade yerel olarak çoğaltılmış elyazmalarıydı.³³ Bununla birlikte, on yedinci yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Eflak, özellikle de Boğdan'ı Osmanlı süzerenliği altında yöneten prenslerin himayesi, klasik metinlere, Yunan filolojisine ve tarihyazımına yönelik ilginin artmasına yardımcı oldu; bunun sonucunda matbu metinlere duyulan ihtiyaç arttı. Bu alanlarda hem Kilise Slavcası, hem de kısa süre içinde yaygınlaşacak bir yenilik olan Rumence tarihyazımında 'yeni bir biçim'de kullanılıyordu.³⁴ 1600'lerde, Kilise Slavcası eski önemini büyük oranda yitirdi; özellikle kelime dağarcığı açısından, gelişmekte olan Rumen edebî diline model olarak artık Yunanca metinler hizmet ediyordu.³⁵

1700'lerin başlarında yaşayan Boğdanlı soylu Dimitrie Cantemir (1673-1723) Latinceye de aşinaydı. İki kez –kısa süreyle– memleketinin prensliğine getirilen Cantemir, yazarının ölümünün ardından (1734) Londra'da İngilizce tercümesi de yayımlanan meşhur *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi* de dâhil olmak üzere çok sayıda tarihî eser kaleme almıştı. Cantemir, uluslararası entelektüel önem ve saygınlığı olan biri olsa da, eserleri kendi memleketine ancak çok daha geç bir tarihte 'ulaştı': Osmanlı tarihinin Latince orijinali bile yirminci yüzyılın sonlarına kadar bilinmiyordu.³⁶

Müslüman âlimler, kadı ve müderris olarak resmî görevlerinin dışında, yazar olarak da önemliydi. Bakış açıları büyük bir çeşitlilik gösteriyordu: Bazı âlimler sadece ilahiyat ve hukukla ilgilenirken, bazıları bilimsel kaygılara da sahipti. Nitekim anlaşılan o

33 Petrovsky (2014), ss. 62-67.

34 Petrovsky (2014), ss. 208-225.

35 Petrovsky (2014), ss. 96-97.

36 Cantemir çev. Tindal (1734).

ki, Manisa kadısı olarak hayata gözlerini yuman (1755) Ebu Sehil Nu'man Efendi, aynı zamanda toprak ölçümü konusunda da çalışmış ve gerektiğinde bu amaç için lazım olan araçları da uydurup imal edebilmişti.³⁷ Bir dönem Eyüp kadılığı da yapan vakanüvis ve hekim Şânizâde (y. 1770-1826), Süleymaniye medresesindeki tıp eğitimini mühendislik çalışmalarıyla birleştirmişti.³⁸ Dolayısıyla dinî eğitim almış *herkesin* sarayda yetişmiş askerî sınıf mensuplarından daha muhafazakâr olması gerektiğini varsaymak makul değildir; diğerlerinde olduğu gibi, bu alanda da, kişisel tercih ve özellikleri hesaba katmalıyız.

İhtida sorunu

Bu çetrefilli mesele çok tartışılmıştır ve buradaki kısa giriş, yüzeysel eşelemekten ötesini yapamaz. Tartışılan dönem boyunca, özellikle de on beşinci ve on yedinci yüzyıllar arasında sayısız İslam'a ihtida gerçekleşmişti. Bazı eyaletlerde, bilhassa Bosna'da, ama aynı zamanda Girit adasında da, nüfusun kayda değer bir kesimi Osmanlı fethinden kısa bir süre sonra İslam'a geçmişti. Bunun aksine, Arnavutluk'ta İslamlaşma bölgenin nihai olarak sultanın topraklarına dâhil edilmesinden 200 yıl kadar sonra yaşanmıştı. Araştırmacılar, bu birbirinden farklı durumları, Hristiyan kilise hiyerarşilerinin çöküşü ve bazı insanların Ortodokslar, Katolikler ve –kimi bölgelerde– Protestanlar arasındaki bitmek bilmeyen tartışmalarla karşılaştıklarında hissetmiş olmaları gereken hayal kırıklığıyla açıklamaya çalıştılar. Belirli bölgelerde, derviş tarikatlarının misyonerlik faaliyetleri de ihtidalara neden olmuştu. Sınırlı bir dinî bağlılığı olan insanlarsa, muhtemelen mühtedinin sadece gayrimüslimlerin ödemesi gereken cizye vergisinden kurtulacağını dikkate almışlar-

37 Nu'man Efendi, Ebû Sehl y.h. Savaş (1999).

38 Şâni-zâde y.h. Yilmazer (2008), cilt 1. ss. I-İİİİ.

dı. Ayrıca 'ikinci sınıf tebaa' statüsünden çıkmak da istemiş olabilirlerdi ki, bunun ön koşulu İslam'ı kabul etmektir. Bazı gayrimüslim kadınlar, bunun sonucunda istemedikleri bir kocadan kurtulabilecekleri için ihtida etmişlerdi; çünkü ne de olsa Müslüman bir kadın bir gayrimüslimle evli olamazdı. Ancak, aksilik bu ya, kocası da ihtida etmeye karar verirse, bu tür bir kadın özgürlük umudunun aslında bir yanılsama olduğunu görebilirdi.

Yerel mühtedilerin yanı sıra, dinî eziyet ya da başka gerekçelerle İtalya ve Orta Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen, sonra da İslam'a ihtida eden insanlar da vardı. Bu gönüllü mühtedilerden biri, öncü bir matbaacı olarak karşımıza çıkan Eflaklı âlim İbrahim Müteferrika idi; Hristiyan ismi bilinmediğinden, Habsburgların Katolikliği dayatma girişimlerinden kaçan bir Üniteryen olduğu varsayımı makul olmakla birlikte kanıtlanamamıştır.³⁹ Kısa bir süre önce hayli meşhur olan bir başka örnekse, Venedik kökenli güçlü bir Osmanlı saray mensubu olan Gazanfer Ağa'nın (ö. 1603) kız kardeşi Beatrice'ti. Beatrice ağabeyinin yanına İstanbul'a gelmiş ve ihtida etmişti: Fatma Hatun ismini alarak kendisini tatmin etmeyen kocasından kurtulmuş ve yeni bir evlilik yapabiliyordu.⁴⁰ İslam'a geçen keşiş ve rahiplere ilişkin vakalar da kayıt altına alınmıştı; bunlardan biri coğrafyacı, vakanüvis ve bibliyograf Kâtip Çelebi'nin (1609-57) bir arkadaşı ve çevirmeniydi.⁴¹

Bu örneklerde, insanlar İslam'ı kendi iradeleriyle kabul etmişlerdi. Diğer örneklerse daha muğlak: Köleler, azat edilme şanslarını arttırma ümidiyle İslam'a geçebilirlerdi; ama bunun nedeni sadece efendilerinin böyle yapmalarını emretmesi de olabilirdi. Sultanların hizmetine giren genç erkeklerin başka pek seçenekleri yoktu; çünkü devşirme olarak alınmışlardı; bu kişiler her zaman Müslü-

39 Berkes (1971), ss. 996.

40 Dursteler (2011), ss. 1-33.

41 Hagen (2003), ss. 277-79.

manlığı kabul ederlerdi. Genellikle seçkin olmayan genç insanların katıldığı eğlencelerin ardından, eğlenceye katılmış olan bir Hıristiyan'ın kendisini ancak ihtida ederek kurtarabileceği uygunsuz bir duruma düşürülmesiyle gerçekleşebilen bazı planlanmamış ihtidaların da yaşandığını varsayabiliriz. Daha sonraki bir aşamada, yeni Müslüman olan kişi bu kararından pişmanlık duyup, eski inancına dönmek istediğinde, bu tür vakalar zaman zaman kayıtlara giriyordu.⁴² Bu durumda, Tijana Kristić'in yeni şehitlerin 'menajerleri' adını verdiği bazı Ortodoks din adamları, tek bir seçenek sunuyorlardı: Mühtedi dinini ilk kez değiştirdiği yere gidecek ve herkesin önünde Hıristiyanlığa döndüğünü ilan edecekti. İslam hukukuna göre bu kişi, genellikle kadı bu tür bir sonucun ortaya çık-maması için elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra, idam cezasına çarptırılabilirdi; bu netice, 'yeni şehitler'le ilgili bütün hikâyelerin omurgasını oluşturuyordu. Muhtemelen bazı gönülsüz mühtediler, en azından bir miktar hareket kabiliyetine sahip olanlar, bu tür uç durumlardan Hıristiyan bir ülkeye göç ederek kurtulabiliyorlardı.

Farklı dinlerin mensupları arasında iletişim

Ortodoks din adamlarının cemaatlerine Müslümanlarla temas kur-maktan kaçınmalarını tavsiye ederken akıllarında olan şey bu tür sorunlardı ve aynı şekilde çok sayıda Müslüman da gayrimüslimlerle mümkün olduğunca az ilişkisi olsun istiyordu.⁴³ Bununla birlikte, farklı dinlere mensup kişilerin –hiç değilse– ister siyasi, ister ticari olsun, iş yaparken iletişim kurmaları gerekiyordu. Yakın tarihteki birkaç çalışma bu tür iletişimlerin nasıl kurulabileceğini göstermiştir. Muhtemelen daha zayıf bir konumda olduklarında diyalog kur-mak için çaba göstermesi gerekenler çoğunlukla gayrimüslimlerdi.

42 Krstić (2011), ss. 121-34 ve içinde atıfta bulunulan literatür.

43 Develi ed. (1998), s. 41 ve diğer yerler.

Günümüze kadar, en azından İstanbul'da ya da Balkanlarda Müslüman ve Hristiyan âlimler arasında kurulan temaslara ilişkin pek fazla kanıt ulaşılmış değildir. Nitekim kendi zamanlarının, yani Osmanlı döneminin olaylarının da dâhil olduğu vakayinameler kaleme alan Ortodoks yazarlar, nadiren Türkçe yazılmış kaynaklar kullanmışlardı. Bu kaideyi doğrulayan bir istisna olarak, yakın tarihli araştırmalar, belki de kısmen sultanlara dair Osmanlı şecerelelerinden esinlenmiş iki resimli kitabı gün yüzüne çıkarmıştır.⁴⁴ Fakat gelecekte, örneğin, doğa bilimleri, özellikle de haritacılık alanlarında inançlar arası bilimsel temaslara ilişkin bazı kanıtların ortaya çıkarılması mümkündür.

Bunun aksine Mısır'da, en azından on sekizinci yüzyılda Arapçayı akıcı bir şekilde konuşan Kıptî âlimler ve sanatkârlarla Müslüman meslektaşları arasında belirli bir değiş-tokuş söz konusuydu. Nitekim örneğin Kıptî Hristiyan İbrâhim al-Nâsih kitap sanatlarında tanınmış, Müslüman meslektaşlarından da saygı gören bir uzmandı.⁴⁵

Az sayıda Yahudi ve Hristiyan uzmanın yükselebileceği ve bunun sonucunda merkezî seçkinlerle temas kurabileceği bir diğer disiplin de tıptı. Nitekim 1400'lerde ve 1500'lerde çok sayıda Yahudi saray hekimi sadece tıp uzmanlığı yapmakla kalmamış, başta Venedik olmak üzere Avrupa devletleriyle müzakereler de yürütmüşlerdi. Bununla birlikte, on yedinci yüzyıla gelindiğinde, saray sadece İslâm'a ihtida etmeyi kabul eden hekimlerin hizmetlerinden yararlanıyordu. Fakat yüksek makam sahiplerinin farklı bir bakış açılarını olabiliyordu: İtalya'da tıp eğitimi almış olan Alexander Mavrocordatos (1636-1709), 1683 yılındaki İkinci Viyana Kuşatması sırasında tercümanlığını da yaptığı sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın sırda-

44 Petrovzsky (2014), ss. 158-63.

45 Tribe (2004).

şı olmuştu. Latinceyi akıcı bir biçimde konuşabilen Mavrocordatos zaman zaman sultan adına Habsburg temsilcileriyle görüşüyordu; oğlusa gıptayla bakılan baş dragoman konumuna erişecekti.⁴⁶

Dimitri Cantemir'in 1711 yılında ihanet ederek Çar I. Petro'ya (s. 1682-1725) sığınmasının ardından, Osmanlı sultanları Eflak ve Boğdan prensliklerini kendi adlarına yönetmeleri için yerel soyluları atamaktan vaz geçtiler ve bu görev için İstanbul'un Fener bölgesinin ileri gelen Rum sakinlerini tercih etmeye başladılar. Her zaman az sayıda aile arasından seçilen bu yöneticiler Fener Beyleri olarak biliniyordu. Bu küçük ölçekli hanedanların gücü ve bazı mensuplarının Osmanlı yönetici topluluğuna yakınlıkları, bazı Fener Beylerinin asilerin yanında liderlik rolüne soyunduğu 1821 yılındaki Yunan ayaklanmasına kadar sürdü. Osmanlı devletinin bu beklenmedik ihanete yanıtı bir dizi infaz biçimini aldı. İdam edilenlerin isyana katılmış olmaları gerekmiyordu, II. Mahmud'un (s. 1808-39) ve danışmanlarının dikkatini yanlış bir anda çekme talihsizliğini yaşayanlar da idamlardan paylarını aldılar.⁴⁷ Yine de, Stephanos Vogorides/İstefanaki Bey (1775/1780-1859) gibi, bu çevreden gelen bazı isimler, gayriresmi de olsa Osmanlı siyasetinde rol oynamaya devam ettiler. Vogorides, *Apologia* adıyla bilinen bir metninde, vazife ve sadakat duygusuyla, isyancılara katılmayı ve/veya Rusya'ya kaçmayı reddetmesini savunmuş ve eğer tanrı onun bir Rus olmasını isteseydi hiç şüphe yok ki Rusya'da doğmuş olacağını belirtmişti.⁴⁸

Toplumun daha alt katmanlarında, simsarlar ve yaşamlarını farklı inanç ve kültürlerin mensupları arasında aracılık yaparak kazanan diğer kişiler dilsel düzeyde 'ortak bir zemin' bulabilirlerdi. On yedinci yüzyıl Osmanlı Türkçesiyle yazılmış ve Venedik arşiv-

46 Baer (2008), ss. 132-38; kapsamlı bir biyografi için bkz. Camariano (1970).

47 Philliou (2011), ss. 69-74.

48 Philliou (2011), s. 83.

lerinde muhafaza edilen bir mektupta, muhtemelen öfkeli bir müşteri karşısında dürüstlüğünü, bir dizi dinî atıfla, fakat bütün tek tanrılı inançların takipçileri tarafından kabul edilebilecek şekilde kanıtlamaya çalışan bir temsilciye rastlarız.⁴⁹ Bugün elimizde, hâlâ dinler arasında bir dürüstlük ve saygınlık kültürünün bulunup bulunmadığına ilişkin herhangi bir sonuca ulaşmamızı sağlayacak çok az örnek var. Fakat bu olgunun her şeye rağmen ilgi çekici olduğunu söyleyebiliriz.

(GÖRSEL 16) BİR HAT YAZITIYLA SÜNNİ KİMLİĞİ VURGULAMAK

İnançlar arası ilişkilerde önemli olsa da, dinî şüphelerle, sadakatle ya da saygınlıkla ilgili kaygılar maddi kültürde çok fazla iz bırakmamıştır ve şimdi elle tutulur nesnelerde yansımaları bulan dinle bağlantılı değerlendirmelere dönmeliyiz. Tam ortasında ve belirgin bir biçimde görülecek şekilde ‘Allah’ ve ‘Muhammed’ sözcüklerinin yer aldığı çini bir yazıtla başlayacağız. Aşağı sol köşede, açık bir şekilde Hz. Muhammed’den sonra İslam devletinin başına geçen ilk kişi ve bu yüzden ilk Halife olan ‘Abū Bakr’ın [Hz. Ebubekir] ‘Abū’sunu görürüz. İsmi ikinci kısmını ise bir araya getirmemiz gerekir: ‘Abū’daki *be* harfi ikinci kez görev yaparken *kef* aşağı uca paralel bir şekilde uzar, *re* ise ona iştirilmiştir ve yazının sağ alt köşesini doldurur.

Yazıtın sağ tarafında, en okunur olan isim üçüncü Halife olan ‘Uthmān’dır [Hz. Osman] (s. 644-55). Fakat yakından bakıldığında ‘Uthmān’ isminin başında yer alan *ayn* harfinin aynı zamanda ikinci Halife olan ‘Umar b. al-Khattāb’ın [Hz. Ömer] (s. 634-44) isminin ilk harfi olarak da görev yaptığı görülür; *re* harfi de Hz. Muhammed’in birinci ve ikinci haleflerinin isimlerini birleştirerek

49 Faruqi (2008).

ikili bir görev üstlenir. Dördüncü Halife olan ‘Alî b. Abî Tâlib’in [Hz. Ali] ismini ayırt etmekse biraz daha hayal gücü gerektirir; yine de ‘*ayn*’ Umar ve ‘Uthmân isimlerinin başındakiyle aynı harftir, ikinci isimdeki *elif* ise kendisine iliştirilen *ya* ile birlikte *lam* olarak okunabilir. Belki de, Osmanlı hanedanına ismini veren kurucunun adının da Osman olduğu düşünüldüğünde, isminin hemen göze çarpması tesadüf eseri değildir.

Tasarımcı aslında çini üzerine resmedilen harfler sanki kâğıttanmış ve çininin arka planını oluşturan mavi zemine yapııştırılmış gibi göstermiştir; çünkü sadece büyütülerek bakıldığında görülebildiği üzere, hattat bazı harfleri, okurun farklı sözcükleri görece kolaylıkla fark edebilmesini mümkün kılacak şekilde ‘kesmiştir’. ‘Uthmân sözcüğünün son harfi olan *nun*’da ise, hattat bir başka harfin geçişine izin vermek için kâğıtta bir delik açar gibi yapmıştır. Muhtemelen bu sanatçı ve dönemin diğer hattatları, yakın tarihli bir çalışmanın da gösterdiği gibi, hem İran’da, hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda esasen elyazmalarının süslenmesinde, ama zaman zaman da tasvirlerde kullanılan, *kat’i* adıyla bilinen kâğıt kesiklerinden esinlenmişlerdi.⁵⁰

Osmanlı sanatkârlarının, Şiiilerin henüz bir azınlık olduğu ortaçağ İran dünyasından miras aldıkları bir teknik, böylece Sünni kimliğin vurgulanmasında kullanılabilmisti. Ne de olsa, Osmanlı sultanları adanmış Sünnilerdi ve böyle oldukları için ilk dört halifenin tümüne, Raşid Halifeler olarak büyük saygı gösteriyorlardı. Bunun aksine, İslam’ın ilk dönemlerinden başlayarak, sadece Hz. Muhammed’in ailesine mensup olanların meşru olarak halife olabileceklerini iddia eden bir taraf da vardı. Şii adı verilen bu insanlar, Peygamber’den sonraki ilk üç halifenin hilafeti gasp ettiğini düşünüyor, ‘Hz. Ömer’iyse özellikle hakaret etmek için diğer-

50 Bahar mevsiminde bir bahçe için bkz. Çağman (2014), ss. 108-09.

lerinden ayrı tutuyorlardı. Şah I. İsmail'in (s. 1501-24) Şiiliği, yeni fethettiği İran İmparatorluğu'nun devlet dini olarak ilan etmesinin ardından, Sünniler ile Şiiler arasındaki ayrılık ciddi bir siyasi soruna dönüştü. Sadakatlerini değiştirmek istemeyen İranlı Sünni âlimler ve askerler çoğunlukla, iyi bir edebî eğitim almış olanların devlet aygıtında makam elde etme şanslarının epey yüksek olduğu Osmanlı İmparatorluğu'na göç ettiler. Bu rekabetten rahatsız olan Osmanlı ileri gelenleriyse, zaman zaman bu yeni gelenlerin Osmanlı hanedanına duydukları sadakatin üzerine gölge düşürmeye çalıştılar.⁵¹

Sultan ve Şah arasındaki ihtilafın sıcaklığında bazı Osmanlı din âlimleri İranlı Şiilerin artık Müslüman olarak adlandırılmayı hak etmeyecek kadar sapkınlığa düştüklerini iddia ettiler. Örneğin, Sultan Süleyman (s. 1520-66) döneminde ulemanın başındaki ünlü Ebussuud'un (1490-1574) görüşü böyleydi.⁵² Önemli bir anlaşmazlık sebebi, Safeviler tarafından başlatılan, ilk iki halifeye ve bazen de Peygamber'in eşi Hz. Ayşe'ye alenen hakaret etme âdetiydi. Nitekim 1555 yılında imzalanan Amasya Barışı'nda, Safevi Şahı bu âdeti sona erdireceği konusunda söz vermek zorunda kalmıştı.⁵³

Bununla birlikte, bu Şii ritüeliyle ilgili gerilimler yatışmadı: Evliya Çelebi, normalde softa olmamasına rağmen, Batı İran'daki Urumiye şehrini ziyaret ettiğinde, maiyetiyle birlikte Şii ezanının bir parçası olan, Hz. Ali'den Allah'ın azizi olarak söz edilme-

51 Fleischer (1986), s. 158.

52 Ebussuud, ed. Düzdağ (1972), s. 109, no. 482. Ancak Ebussuud İranlı çocukların köleleştirilmesine tasvip etmemiştir. Dernschwam (1923, yeni baskı 1986), s. 89 kaynak vermeden 1553-54 seferine kadar Osmanlıların İranlı esirlerini köleleştirmediklerini kaydeder. Fakat bu tarihte, müftünün İranlı esirlerin satılmasına izin verdiği iddia edilir. *La question reste ouverte*.

53 Köhbach (1989); <http://www.iranicaonline.org/articles/amasya-peace> (erişim tarihi: 16 Kasım 2014) vasıtasıyla ulaşılmıştır.

si karşısında o kadar rahatsız olmuştu ki, müezzini dövdürüp bir havuza attırmıştı. Evliya, talihsiz adama Hz. Ebubekir, Ömer ve Osman'a dua etmesini de öğütlediğini iddia etmişti.⁵⁴ Üstüne üstlük Evliya, kuşkusuz kutsal bir mekân olarak gördüğü Dördüncü Halife Ali'nin Kerbela'daki türbe ve camisini tasvir ederken, Hz. Muhammed'in sadece melek Cebrail'in hatası nedeniyle son peygamber olduğunu, bu payeyi asıl Hz. Ali'nin alması gerektiğini iddia etmeyi sevdikleri söylenen 'İranlıların mübalağaları' hakkında iğneleyici yorumlar da yapmıştı.⁵⁵

Yazıt, ilk olarak nereye yerleştirildiğini, kim tarafından sipariş verildiğini ve nerede tasarlanıp sonunda resmedildiğini bilmesek de, 1139/1727 tarihini taşımaktadır. Bu Osmanlı Sultanı III. Ahmed'in (s. 1703-30) kısa bir süre önce Safevileri yenilgiye uğratan Afgan hükümdarı Eşref ile anlaşma yaptığı yıldır. III. Ahmed bu vesileyi, (1725-29 arasında elinde tutacağı) Tebriz'i fethetmek için kullanmıştı.⁵⁶ Bununla birlikte, Osmanlılara bu şehre sahip olma imkânı veren barış kısa sürecek, bir süre sonra Nadir Şah ismini alacak olan Nadir, 1729 yılında şehri yeniden İran'a katacaktı. Belki de burada ele aldığımız çini, Kuzeybatı İran'da yeniden tesis edilen Osmanlı varlığının ve buna eşlik eden Sünni kimliğinin vurgulanmasıyla ilgiliydi. Ancak tabii ki bu, varsayımdan başka bir şey değildir.

(GÖRSEL 17) BİR ORTODOKS KİLİSESİNE AİT BİR GÜMÜŞ

Bir sonraki konumuz, Hristiyanlar için dini açıdan önem taşıyan nesneler olacak. Sultanların Hristiyan tebaasının büyük bir kısmı Ortodoks olduğundan, tartışılacak ilk parça da bu kiliseden gel-

54 Evliya (2011), s. 184.

55 Evliya (2001), s. 281.

56 Osmanlı işgali için bkz. Blair (1998) ve ZarinebafShahr (1991).

mektedir. Osmanlı dünyasında, on sekizinci yüzyılda, etnik olarak Rum olmasalar bile genellikle Rumca konuşan eğitimli Ortodoks tüccarların yükselişine tanıklık edilmişti. Bu insanlar, Trieste’de, Viyana’da, kısa bir süre önce Habsburg topraklarına katılan Buda’da ve hatta Leipzig panayırlarında bile ticaret yapıyorlardı.⁵⁷ 1700’lerin sonlarında, yeni kurulan Rus şehri Odessa da gözde bir ticaret merkeziydi. Bir kez başarılı olduklarında bu tüccarlardan bazıları genç Rum entelektüellerin ders verebilecekleri ve bu sayede kilisenin eğitim üzerindeki tekeline kırabilecekleri okullar açtılar.

Fakat ihtiyacından fazla sınırlı miktarda paraya sahip olan insanların kendi yerel kiliselerine bağışta bulunmaları daha muhtemeldi ve gümüş tabaklar da özellikle rağbet görüyordu. Ayinler sırasında şarabın konulması ve ekmeğin takdis edilmesi için kadeh ve metal tabaklara ihtiyaç duyuluyordu. Tabaklar, ayrıca, kutsal kabul edilen ama takdis edilmemiş ekmekler için de kullanılıyordu.⁵⁸ Bu tür kıymetli eşyalar ayinleri güzelleştiriyordu; küçük ve taşınabilir olduklarından, gösterişli binalara ya da duvar resimlerine itiraz edebilecek yerel Müslümanların öfkesini uyandırmaları pek de olası değildi. Üslup açısından, gümüş tabak bağışlayanlar güncel modaları takip ediyorlardı ve bu nedenle her zaman Bizans geleneklerine bağlı kalmıyorlardı. 1600’lerde, süslemeler İtalyan Rönesansı ve özellikle de erken Barok üsluplarını yansıtabiliyordu ki, bu ikincisi 1800’lere kadar bazı bağışçılar tarafından tercih edilmeyi sürdürdü. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, neo-klasik desenler moda oldu (bkz. Bölüm Üç). Bu üslup Yunan antikitesine atıflarla doluydu ve böylece eğitimli müşteriler bunu ‘kendi’ miraslarının bir parçası olarak görebiliyorlardı; bu 1800’lerde milliyetçi hareketlerin ortaya çıkışıyla birlikte önem kazanan bir durumdu.⁵⁹ Dekoratif unsurla-

57 Stojanovich (1960).

58 Pitarakis ve Merantzaz (2006), ss. 22-35.

59 Ibid., ss. 107-12.

rın bazılarının çağdaş Fransız gümüş işçiliğinden esinlenmiş olmasıysa dikkat çekiciydi.⁶⁰

Toplumsal tarihçi için bu dinî hediyeler, sık sık üzerlerinde görülen yazılar nedeniyle özellikle ilgi çekicidir. Eğer bağış yapanlar özel kişilerse, isimleri başka kaynaklarda da karşımıza çıkabilir ve yaptıkları bağışlar, belki ticaretin ve diğer kaygıların bu adamları uzak yerlere yerleşmek zorunda bırakmasından sonra bile, müşterilerin belirli bir kilise ve yerelliğe aidiyetlerini sürdürdüklerini gösterebilir. Bağışçı olarak loncalardan söz eden yazılardan elde edebileceğimiz bilgilerse daha da değerlidir; zira taşralı zanaatkârlarla ilgili bilgilerimiz son derece yetersizdir ve ağırlıklı olarak ya da sadece gayrimüslim üyelere sahip çok sayıda lonca, Osmanlı resmî belgelerine hiç girmemiş gibi gözükmektedir.⁶¹

Maalesef, burada ele aldığımız tabakta bulunan yazıda, bağış yapan kişinin kim olduğundan söz edilmemiştir. Ama yazı bize eserin 1716'da yapıldığını ve bir zamanlar, 1923'ten beri kapalı olan Bursa piskoposluğunun ana kilisesine ait olduğunu anlatır.⁶² Bu kilisenin koruyucu azizi Ortodokslar tarafından İlahiyatçı olarak bilinen Havarî Aziz Yuhanna'ydı.

Tabak Aziz Yuhanna'yı Batılı sanat eserlerinde pek de sık görülmeyen bir sahnede, yani yanında bir kâtip varken gösterir. Ortodoks geleneğinde, Aziz Prochoros adıyla bilinen bu kâtibin ismi Havarilerin İşleri'nde bir kez karşımıza çıkar. Patmos'daki İlahiyatçı Aziz Yuhanna manastırının web sitesinde, manastır kütüphanesi

60 Ibid., s. 27.

61 Ibid., ss. 86-88.

62 Ayrıntılı bir tasvir için bkz. ibid., ss. 127-8. Tabak bugün İstanbul'daki Sadberk Hanım Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu tabağın üzerindeki yazıları okuyan ve tercüme eden Araştırma ve Teknoloji Vakfı, Akdeniz Çalışmaları Enstitüsü'nden (Rethymno, Girit) Dr. Marinos Sariyannis'e müteşekkirim. Marinos Sariyannis, Aziz Prochoros'un Aziz Yuhanna'nın yardımcısı olduğunu da tespit etmiş, Patmos'daki Aziz Yuhanna manastırının web sitesini kurmuş ve ilgili bilgileri tercüme etmiştir: <http://www.patmosmonastery.gr/prochoros.html> (erişim tarihi: 20 Kasım 2014).

sinde, Aziz Prochoros'un Aziz Yuhanna'nın bir öğrencisi olduğunu, hocası gibi Hristiyanlığı Efes'te yaydığını ve Nicomedia'da, yani günümüz İzmir'inde hayata gözlerini yumduğunu iddia eden on altıncı yüzyılda kalma bir kaynak bulunduğunu öğreniriz. Gelenek Aziz Yuhanna'ya Vahiy Kitabı'nı yazıya geçirirken yardım ettiğini iddia eder; ama bazı tasvirlerde Prochoros Aziz Yuhanna'nın ismini taşıyan İncil üzerinde çalışırken görülür. Manastırın web sitesindeki açıklamanın yazarının da kabul ettiği gibi, bu azizle ilgili bilgiler çok azdır. Bu nedenle Bursa'da Aziz Prochoros yerel bir aziz olarak saygı görmüş olabilir; ama hoca ve öğrencisinin tasvirleri başka yerlerde de bulunmaktadır. Hatta, Patmos manastırının web sitesinde görülen on sekizinci yüzyıla ait bir duvar resmi, Bursa tabağının ortasındaki kartalın ayaklarının tam altında bulunan dikdörtgenimsi eşyanın ne olduğunu anlamamızı mümkün kılar. Web sitesinde görülebilen daha ayrıntılı duvar resminde, söz konusu eşyanın papirüs tomarlarıyla dolu bir sepet olduğu görülür. Bununla beraber, Bursa tabağının üzerindeki daha küçük tasvirde, bu eşya bir kitaba dönüştürülmüş gibidir ve Aziz Prochoros da belli ki bir tomar üzerinde değil, tek bir sayfa üzerinde çalışmaktadır. Tomar hâline getirilmiş papirüslerin yerine ciltlerin tasvir edilmiş olması anlamlıdır; zira ne de olsa tomardan kitaba geçiş genellikle Hristiyan dinî yazının yayılmasıyla ilişkilendirilmiştir.

Tabağın nerede imal edildiğini bilmiyoruz; fakat Aziz Prochoros Batı Anadolu'da yaşayıp öldüğüne inanılan bir aziz, tabaksa Bursa kilisesinin malı olduğundan, kelimenin daha geniş anlamıyla –İstanbul'u da içerecek şekilde– bu bölgeden bir gümüş ustasına sipariş verildiğini varsayabiliriz.⁶³ Eğer böyleyse, bu eser burada ele alınan parçalar arasında biraz alışılmadık bir yere sahiptir; çünkü büyük mesafeler kat etmiş bir ürün değildir; kökleri Batı Anadolu ve

63 Pitarakis ve Merantzaz (2006), s. 127.

Marmara bölgesinde yatmaktadır. Zaten az ya da çok değerli bütün parçaların zorunlu olarak uzun mesafeli temasların bir ürünü olduğunu varsaymak bir hata olacaktır; bu çalışmanın uzun mesafeler kat etmiş nesnelere odaklanması bir tesadüftür.

(GÖRSEL 18) MUHTEMELEN BİR ERMENİ KİLİSESİNDE
KULLANILMIŞ OLAN BİR KUMAŞ PARÇASI

Kumaşlar da dâhil olmak üzere bir zamanlar İstanbul'daki kiliselerde kullanılmış olan dinî eşyalar, son yıllarda dikkat çekici bir ilgiye mazhar olmuştur ve burada sunulan parçanın aynı zamanda yayımlanmış olması da bu bağlamda gerçekleşmiştir.⁶⁴ Söz konusu parça, büyük bir kısmı altınla işlenmiş nakışlara sahip mavi ipekten bir kumaş parçasıdır. Orta kısmını geç antikiteden beri muteber motifler olan, spiral hâlinde kıvrılan dört sütun işgal eder. Güllerle süslenen sütunlar, tepesinde ayı pençesi yapraklarından yapılmış taç benzeri bir motif bulunan bir kemer taşır. Çoğu gül olmak üzere çeşitli çiçeklerden oluşan bir şerit, kumaşın dört kenarını çevreler; en dıştaysa, deseni bütünüyle çerçeve içine alan altın renkli bir püskül yer alır. Kemerin tepesinden sallanan bir lamba, kompozisyonun alt kısmına yakın bir yere yerleştirilmiş altın bir vazo içinde bir buket çiçeğe neredeyse dokunmaktadır.

Bu kumaş 1821 tarihini taşır; ama tarih fotoğrafta görülmemektedir ve 'Surp Astvadzadzin Kilisesinin yedinci [ya da belki de üçüncü] korosunun' bu parçayı Surp Nişan Kilisesi'ne bağışladığını söyleyen Ermenice yazıyı görmek de mümkün değildir. Hülya Bilgi ve İdil Zambak tarafından kaleme alınan katalog, bize yazının sadece resmedilip nakışla işlenmediğini belirtir; bu nedenle bağı-

64 Bilgi ve Zambak (2012), s. 156'da eksiksiz bir tasvir bulunmaktadır.

şın gerçekten vuku bulup bulmadığı merak edilebilir.⁶⁵ Günümüzde, İstanbul'un dış semtlerinden olan Kartal'da on sekizinci yüzyılda yenilenmiş bir Surp Nişan Kilisesi bulunmaktadır; fakat yazıda sözü geçen kilisenin bu olup olmadığını bilmiyoruz. Surp Astvadzadzin'e ya da Tanrı'nın Kutsal Annesi'ne gelince, bu Kumkapı'da bulunan Ermeni patrikhanesinin adıdır. Yine de pek çok kilise aynı ithafı paylaşmaktadır.

Söz konusu parçanın Müslüman seccadelerine çok benzediği son derece aşikârdır.⁶⁶ Kumaşı dört köşeden çevreleyen figür, Müslümanların namazlarında kullanmış olmaları gereken parçalarda da karşımıza çıkar. Fakat Ermeni kiliselerinde kullanıldığı açık olan, benzer desenlere sahip başka kumaşlar da vardır: Bunlardan niş örtüsü olarak kullanıldığı söylenen bir perde, Kumkapı'daki Ermeni Patrikhanesi'nin mülkiyetinde bulunmaktadır.⁶⁷ Bu kumaşta, bir ayı pençesi çalısını üstünde taşıyan iki sütun ve dört kenarı süsleyen bir çiçek şeridi yer almaktadır. Esasen bugün Kayseri bölgesindeki (erken Osmanlı kaynaklarında Zengibar denilen) Develi şehrinin bir parçası olan Evereg ve Fenesse yerleşimlerinde bulunan Surp Astvadzadzin kilisesi için yapılmıştır.⁶⁸ Burada, anılan kişilerin isimlerinin yer aldığı yazı da bize 1818 tarihini vermektedir. Dolayısıyla iki kumaş neredeyse çağdaştır; ne yazık ki İstanbul'da mı yoksa Kayseri civarında mı nakışla işlendiklerini bilmiyoruz.

Nerede yapılmış olursa olsun, perde çok sayıda temasın ürünüdür: İlk olarak, İslami kumaş desenlerini iyi bilen Ermeni nakkaşlar ile Surp Nişan için mavi ipekliyi yaptıran müşteri ya da müşteriler, Paul Rycaut'nun daha önce belirttiği gibi 'cesaret edebildik-

65 Ibid., s. 156. Dr. Talin Suciyan (Münih) beni 'üçüncü'nün daha iyi bir okuma olduğu konusunda bilgilendirdi; yardımları için minnettarım.

66 Ibid., ss. 146-55.

67 Marchese, Breu ve Ermeni Patrikhanesi (2010), ss. 84-85.

68 <http://en.wikipedia.org/wiki/Develi> (erişim tarihi: 19 Aralık 2014).

leri ölçüde' İslami seccadelerden ilham almış olmalıdır.⁶⁹ Fakat rokoko modeller olmadan hafif ve canlı tasarımı tahayyül etmek de güçtür. Bu rokoko modeller, İstanbul'un Kuzguncuk semtindeki Surp Krikor Lusavoriç kilisesine ait olan bir kadeh örtüsünden de görüleceği gibi, diğer Ermeni müşteri ve nakkaşlar arasında da beğeni toplamış gibi gözükmektedir.⁷⁰ Bugün Kumkapı'da bulunan parçayı yaptıran Develili küçük kasaba ileri gelenlerinin, muhtemelen birbirinden çok farklı dinî geleneklerin temas noktasında yer aldıklarının farkında olmadıkları düşünüldüğünde, bu benzerlik daha da ilgi çekicidir.

(GÖRSEL 19) İSTANBULLU BİR YAHUDİ KADIN

Osmanlı Yahudileriyle ilişkili ve özel koleksiyonlarda ya da kamuya ait müzelerde günümüze ulaşan sanat eserlerinin büyük bir kısmı on dokuzuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başına aittir. Bununla birlikte, esasen Yahudi olmayanlar tarafından yapılan birkaç tasvir, daha önceki dönemlerde Yahudi erkek ve kadınlarının giydikleri kıyafetleri kaydeder. Bunlar, on altıncı yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Avrupalı müşteriler arasında rağbet gören kıyafet tasvirlerinin örnekleridir. Bu tasvirler içinde özellikle etkili olanlar Nicolas de Nicolay ve yardımcısı Louis Danet'nin ilk olarak 1567'de yayımlanan eserleridir. Bu eser, ünlü Venedikli ressam Tiziano Vecellio'nun küçük kuzeni olan Cesare Vecellio'nun (y. 1530-y.1601) Avrupalı ve Avrupalı olmayan kıyafetlere ilişkin iyi bilinen kitabına esin kaynağı olmuştur.⁷¹

Nicolas de Nicolay, Osmanlı kıyafetlerine dair koleksiyonuna

69 Kuban (1995), s. 232.

70 Marchese, Breu ve Ermeni Patrikhanesi (2010), s. 75.

71 De Nicolay (1989); Vecello (2008); Brafman (2009).

hiçbir Yahudi kadını dâhil etmemişti.⁷² Onun aksine 1648 yılında daha küçük bir tasvir koleksiyonu yayınlayan Caenli Georde de la Chapelle (ö. 1655), Osmanlı kadınlarına, özellikle de gayrimüslimlere odaklanmıştı; albümünde hâli vakti yerinde bir Yahudi hanımefendi de yer alıyordu.⁷³ Nicolay'a benzer şekilde, sanatçı İstanbul'a Fransız elçisinin maiyetiyle gelmişti; Fransa'daysa, eserlerini adadığı soylu bir kadının hamisiydi. Bu kişi, Jacques II d'Harcourt'un kızı ve 1643'deki ikinci evliliğinin ardından Fiesque kontesi olan Madame Gillonne d'Harcourt idi ve ünlü mektup yazarı Madame de Sévigné'nin çevresine mensuptu.⁷⁴ Sanatçı, albümün ithaf bölümünde, eserini adadığı kişinin geçmişte himayesinden yararlandığı merhum büyükannesi Madame Gillonne de Matignon'dan da söz etmişti. Yazara saraydan bahşedilen ve kitabının son sayfasında yer alan imtiyazdan, George de la Chappelle'in bu yayını finanse etmek için biraz masrafa girdiğini, bu nedenle elçiden sadece sınırlı bir destek görmüş olması gerektiğini öğreniriz.

George de la Chappelle, nakış işlemler ve değerli ya da yarı değerli taşlar da dâhil olmak üzere kıyafetleri gösterme amacıyla olduğunu gayet açık bir şekilde belirtir.⁷⁵ Hatta 1500'lerin başında yayımlanmış bir edisyonunu görmüş olduğu söylenen Laonikos Chalkokondyles'in tarih kitabının tercümesini süsleyen tasvir-

72 Nicolas de Nicolay'ın içindeki resimler için bkz. gallica.bnf.fr/ark:/12148/bt-v1b20000337 (erişim tarihi: 18 Aralık 2014).

73 De la Chapelle (1648) <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8612086z> (erişim tarihi: 17 Aralık 2014). George de la Chapelle'e ait Yahudi kadın tasvirinin sahibi olan ve burada kullanmama izin verme nezaketini gösteren Dr. Irvin Cemil Schick'e minnettarım.

74 Moréri (1732), cilt 4, s. 442; Madame de Sévigné (1820), cilt 2, ss. 13, 308 http://books.google.com.tr/books/about/Le_grand_dictionnaire_historique.html?id=n60-AAAaAAJ&redir_esc=y (erişim tarihi: 19 Aralık 2014) ve https://books.google.com.tr/books?id=PYsOAAAAQAAJ&pg=PA13&clpg_PA13&qdq_sevigne+gillonne+d%27harcourt&source=bl&cots=u17QRrVNRy&sig=6dLiVQXMRO43uvrrRau3PiqfFeg&hl=en&sa=X&ei=RSWUVPqLo3BPLfHgLA&ved=0CB0Q6AEwAAv=onepage&q=sevigne%20gillonne%20d%27harcourt&f=false (erişim tarihi: 19 Aralık 2014).

75 De la Chapelle (1648), ithaf bölümünün sayfa numaraları yoktur.

ler konusunda son derece eleştireldir. Fakat bunun bir hata olmuş olması gerekir, zira kitap ilk olarak 1577 yılında yayımlanmış ve on yedinci yüzyılda çok sayıda baskısı yapılmıştı.⁷⁶ Kitaptaki kıyafet çizimleri, görünen o ki, de Nicolay tarafından hazırlanan cilttekilerle aynıydı.⁷⁷

De Nicolay ve Danet, figürleri arka plan olmaksızın ya da çok az arka planla göstermişlerdi ve 1714'de yayımlanan Ferriol albümünü hazırlarken Jean-Baptiste Vanmour'un yaptığı gibi, daha sonraki kuşaklardan pek çok kıyafet sanatçısı da onların örneğini takip edecekti.⁷⁸ Bunun aksine, George de la Chappelle, gravürlerinde görülen arka planlar için epey zahmet çekmişti. Bunu hamisine şöyle açıklıyordu: Burada tartışılan Yahudi hanımefendinin de (No. 3) dâhil olmak üzere dizilerdeki ilk tasvirler, Haliç'in İstanbul tarafının bir biçimde stilize edilmiş tasvirlerinden bir sekans gösteriyordu; konu edindiği kişiler açık bir şekilde Haliç'in kuzey kıyılarına yerleştirilmişken, her figür farklı bir arka planın önünde görülmüyordu. 4 numaralı illüstrasyondan başlayarak tasvir edilen insanlar farklı bir denizin, yani İstanbul Boğazı'nın önünde duruyorlardı; ilgili manzaralar Boğaz'ın kıyılarının bu dönemde yoğun bir nüfusa sahip olmadığını göstermeye yetecek kadar gerçekçiydi. Muhtemelen, Melchior Lorichs'in bugün Leiden Üniversitesi'nde bulunan İstanbul panoramasına benzer sanat eserlerini görmesi mümkün olan George de la Chappelle, hem kıyafet resimleri, hem de uzak bir diyarın tasvirlerini sunarak potansiyel müşterilerinin sayısını artırmak istemişti.⁷⁹

76 Bu bilgi için Nicolas Vatin'e teşekkür ederim.

77 Bu bilgi Mathieu Guillemot tarafından Paris'te 1632 yılında yayımlanan ve AbeBooks.com'da satışta olan Chalkokondyles'in Fransızca tercümesindeki bir tasvirden gelmektedir: <http://www.abebooks.com/Lhistoire-decadence-lempire-grec-Chalkokondyles-Laonikos/11801165547/bd> (erişim tarihi: 19 Aralık 2014).

78 Ferriol, M. de (yeni baskı 1979).

79 Sivernich ed. (1989) içinde basılmıştır, s. 240'ı takip eden ek.

George de la Chappelle tarafından tasvir edilen Yahudi hanımefendinin duruşu, dizinin başındaki 1 numaralı tasvirde ev içi kıyafetleriyle görülen Müslüman emsalininkine son derece benzetilmektedir. Bununla birlikte, Yahudi hanımefendi dışarıda giyilen bir kıyafet içindedir; bel kıvrımını gösterecek şekilde dikilmiş, koyu renkli uzun bir palto giymiştir. Müslüman kadınları resmeden kıyafet çizimlerinde de gördüğümüz yüksek bir başlık takmakta; başlığı örten transparan örtü alnından aşağı dökülmekte ve gözleleriyle yüzünün alt kısmını açıkta bırakmaktadır. Çenesinin altından düğümlediği ikinci bir örtüyse, sırtından aşağı inmekte, anlaşılan o ki, yere kadar uzanmaktadır. Eğer tasvir renkli olsaydı, ayakkabıları ilgi çekici olabilirdi, zira sultanların fermanları genel olarak gayrimüslimlere, özel olaraksa Yahudilere izin verilen ayakkabı rengini belirliyordu. Ama ne yazık ki, tasvir siyah beyazdır.

Tasvir edilen kıyafetler açısından, bu resimle on sekizinci yüzyılın sonlarına ait bir kıyafet albümünde yer alan bir başkası arasında son derece önemli farklar vardır.⁸⁰ İkinci tasvirde, kadının koyu paltosu, figürü neredeyse ayırt edilemeyecek hâle getirecek kadar kabarıktır. Yüz yine açıkken, örtü daha önceki resimdeki örtüye kıyasla, örtüyü tutan başlığın yapısını gizleyecek denli kaba ve ağır bir kumaştan yapılmıştır. Bu farklar, tasvir edilen kadınların toplumsal sınıflarından kaynaklanmış olabilir: Daha geç tarihli resimde yer alan kadının, on yedinci yüzyıldaki selefinden çok daha yoksul olması mümkündür ve on sekizinci yüzyıldaki kadının daha ileri yaşı da belirleyici bir etken olmuş olabilir. Ayrıca 1600'lerin ortalarıyla 1700'lerin sonları arasında modanın değişmiş olması da ihtimal dâhilindedir.

Ayakkabılara gelince, on sekizinci yüzyılın sonlarına ait resim-

80 Juhasz (1990), s. 126, şu başlık altında: 'Jewish Woman' late 18th century. From Costume Album Mss. 1974-6-17-012 f.31, The British Museum.'

de tasvir edilen kadının mavimtırak yeşil ayakkabıları, bunun dışında son derece gösterişsiz ve neredeyse siyah beyaz olan bu kompozisyonun tek renkli parçasını oluşturmaktadır. Söz konusu yer ve zamanda, Yahudi kadınların mavi ayakkabı giymesine izin verilip verilmediğini merak edebiliriz; bazı dönemlerde Yahudilerin siyah ya da mor deri kullanmaları gerekiyordu ve sanatçı bu ikinci rengi kullanmak istemiş olabilir.⁸¹ Fakat sınırlı bilgilerimizden yola çıkacak olursak, başka –ve pek bilinmeyen– başka kaygıların söz konusu olmuş olması da mümkündür.⁸²

Sonuç

Bu bölüm, her zaman önemli olan ve on yedinci yüzyılın ilerlemesiyle birlikte belki de aşılması daha da zorlaşan dinî ayrımların varlığına rağmen, maddi dünyanın Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasında bir etkileşim alanı olduğunu elle tutulur bir şekilde gösterdi. Nitekim bu bölümde tartışılan, kemerlerle süslenmiş, biri Müslümanlara diğeri Hristiyanlara ait iki dinî kumaşa, Yahudilere ait en az iki parça daha eklemek mümkündür. Padova Yahudi Cemaati'ne ait bir sinagog kumaşında da –belki de bir Tevrat örtüsü– benzer bir desen karşımıza çıkar; teknik olarak bir halı olan söz konusu kumaş, on altıncı yüzyıl ortaları Kahire'sinden ya da İstanbul'undan gelmektedir, zira hem Memluk halılarına has süslerle, hem de Bursa ya da İstanbul işi kumaşları andıran motiflere sahiptir.⁸³ Fakat bu örtüyü yaptıranlar İtalyanlar da olabilir, belki de İstanbul ile Venedik arasında ticaret yapan tüccarlardı. Biraz daha

81 Görünür (2014), s. 17.

82 1800'lerin başlarında sarı ayakkabılar seçkin Müslümanların ayrıcalığı haline gelmişti; bu renk artık hem seçkin olmayan Müslümanlara, hem de Hristiyanlar ile Yahudilere yasaktı: Elliot (1994), s. 105.

83 Denny (2006), ss. 182-3 (halının resmi içindedir; katalog No. 82) Ayrıca bkz. Roberta Marin ve (muhtemelen) Wendy Thompson'ın Carboni ed. (2006), s. 324'teki açıklamaları.

geç tarihli ama 1600'lerde Kahire'de yapılmış benzer bir Tevrat örtüsü Washington'daki Kumaş Müzesi'nde sergilenmektedir.⁸⁴

Desenlerin Kahire ya da İstanbul'dan İtalya'ya ya da Osmanlı dünyası içinde bir dinî cemaatten bir diğerine nasıl yolculuk ettiklerini her zaman bilemiyoruz. Matbu kitapların başındaki resimli sayfaların, birbirine çok uzak mesafelerde bulunan Yahudi cemaatleri arasındaki kemerlerin desenlerin hareketini kolaylaştırması mümkün olsa da, bu tür bir yayılma biçimi, Osmanlı Müslümanları, Ortodoksları ve Ermenileri söz konusu olduğunda daha az muhtemeldi.⁸⁵ Bu örnekte sadece spekülasyon yapabiliriz; belki de kendilerini işe almak isteyen müşteriler için çalışan ve dinî farklılıkları çok önemsemeyen nakkaşlar vardı ya da belki de çizimler bu dünya içinde dolaşıyordu. Umarız gelecekte daha fazla bilgiye ulaşabiliriz.

Farklı dinlerin takipçileri kuşkusuz başka kaygıları da paylaşıyorlardı; ama aynı zamanda dinî inançlar rakip imparatorluklar arasındaki savaşları meşrulaştırmak için de kullanılıyordu ve on yedinci yüzyıl Osmanlı-Habsburg sınırının her iki tarafında yaşayan pek çok insan için, küçük ya da büyük çaplı savaşlar yaşamın *en* belirleyici gerçeğiydi. Yine de savaş meydanına hiç çıkmayan ya da nadiren çıkan bazı saldırı ya da savunma amaçlı silahlar, seçkin sahiplerinin saygınlığını artıran statü sembollerine dönüşüyordu. Daha da dikkat çekici olanı, bu tür silahların 'diğer taraf'tan iletti gelenlere yaraşır diplomatik hediyelere, sonra da koleksiyoncuların aradığı parçalara dönüşebilmeleriydi. Bu tür bir kullanım ve yeniden kullanıma ilişkin örnekler bir sonraki bölümün konusunu oluşturacak.

84 Mann ed. (1989), s. 275 Washington'daki kısa süre önce George Washington University'ye bağlanan Kumaş Müzesi'nin sitesinde şu kalem yer alır: 'Parokhet (Tevrat örtüsü) Kahire, Mısır. Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıl başı. Yün, örgü. TM R16.4.4 1915'de Georg Hewitt Myers tarafından edinilmiştir' <http://museum.gwu.edu/oriental-rugs> (erişim tarihi: 20 Aralık 2014).

85 Mann ed. (1989), s. 275.

BÖLÜM BEŞ

SAVAŞ VE BARIŞ YAPMAK: SAVAŞMAK, HEDİYE VERMEK VE SINIRLARIN ÇİZİLMESİ

Erken modern Avrupa’da siyasal yapılar savaşa göre örgütlenirdi ve nihayetinde Güneydoğu Avrupa’yı, aynı zamanda Orta Avrupa’nın da bir bölümünü kaplayan Osmanlı İmparatorluğu, bu genel kaidenin bir istisnası değildi. Ayrıca en azından 1600’lerin sonlarına kadar, sultanın komutanları üstlendikleri vazifelerin büyük bir kısmında başarılıydılar ve bu yüzden savaşın avantajlarından kuşku duymak için pek az kişisel gerekçeye sahiptiler.¹ Pek çok örnek arasından birine değinmek gerekirse, Sultan Süleyman (s. 1520-66) Habsburglu muarızı Arşidük Ferdinand’ı (daha sonra Kutsal Roma İmparatoru, s. 1558-64), ortaçağ krallığının 1526’daki çöküşünün ardından Macaristan topraklarında ele geçirdiği dar şerit için haraç ödemek zorunda bırakmıştı.²

Kuşkusuz 1500’lerin ortalarına gelindiğinde, büyük ölçekli ve hızlı fetihler, Süleyman’ın ölümünün ardından Habsburg sınırında görece bir genişlememe durumunun ortaya çıkmasıyla birlikte sona ermişti. Ancak her iki tarafın da Zıttorok Antlaşması’nı imzala-

1 Murphey (1999), ss. 191-92.

2 Veinstein (1997), s. 386.

maya yetecek kadar tükenmesinin ardından sona eren Uzun Savaş (1593-1606), Osmanlılara bir dizi Macar kalesi dışında pek bir şey kazandırmamıştı.³ Bunun neticesinde, 1600'lerin ortalarına gelindiğinde, imparatorluğu büyük oranda yönetir hâle gelmiş olan vezirler, genellikle seferlerinin hedefi olarak daha az güçlü olan hükümdarlara ait toprakları seçmeye başlamışlardı. Nitekim 1669 yılında Osmanlılar yaklaşık 400 yıldır bir Venedik kolonisi olan Girit'in fethini tamamladılar ve imparatorluk, nüfusunun kayda değer bir kısmı yüzyıllar içinde İslam'a ihtida ettiği bu adayı 1912'ye kadar elinde tuttu.⁴ Bunun yanı sıra IV. Mehmed'in (s. 1648-87) hizmetindeki komutanlar Lehistan-Litvanya Birliği'nden Podolya'yı aldılar ve kısa süre sonra Karlofça barışı (1699) ile kaybedilecek olsa bile Kamaniçe kalesinin ana kilisesini camiye çevirdiler⁵ Böylece Osmanlı topraklarının on yedinci yüzyılın üçüncü çeyreğinde azami sınırlarına ulaşması önemliydi.

İran sınırında da, Osmanlı seferleri Kasr-ı Şirin Atlaşması'ndan (1639) önce ve Safevi hanedanının 1722'deki çöküşünden sonra on sekizinci yüzyılda bir kez daha sık görülmeye başlamıştı.⁶ Ama bu bölgede de Sultan Süleyman'ın Irak'ı bir Osmanlı eyaleti hâline getiren seferinin (1534-35) ardından, elde edilen kalıcı kazanımların sayısı çok azdı. Çünkü Şah I. Abbas (s. 1581-629) Safevilerin sadece birkaç yıl önce III. Murad'ın (s. 1574-95) ordularına kaybettikleri, belki de en önemlisi Kafkaslar olan geniş toprakları yeniden fethetmişti.⁷ 1621 yılında Safevi orduları neredeyse bir asırdır Osmanlıların elinde olan Bağdat'ı bile işgal etmeyi başardılar. Dolayısıyla, İran cephesinde sultanların 1600'lerdeki en önemli başa-

3 Niederkorn (1993), ss. 19-20.

4 Gülsoy (2004), Greene (2000).

5 Kołodziejczyk (2000), ss. 147-48; İnbaşı (2004).

6 Matthee (2012), ss. 215-41.

7 Sümer (1988), s. 18.

rısı aslında bir yeniden fetihtir; 1683 yılında IV. Murad (s. 1623-40) I. Dünya Savaşı'na kadar bir Osmanlı sınır eyaleti olarak kalacak olan Bağdat'ı bir kez daha ele geçirecekti.

Tımarlı sipahiler

Geç ortaçağda ağır silahlı şövalyelerin Flaman ve İsviçreli piyadelerle karşılaşmaları atlı savaşıların üstünlüğünün sona ermekte olduğunu göstermiş olsa da, süvariler on beşinci yüzyılda ve on altıncı yüzyılın başlarında pek çok ordunun temelini oluşturmaya devam ediyordu. Osmanlı süvarileri tipik olarak, çoğunlukla köylülerden toplanan, tımar adı verilen bir vergi tahsisatı alırlardı; köylülere tımar sahibi ya da sipahiye vergi ve –daha sınırlı olarak– emek hizmeti verirlerdi.⁸ Tımarların büyük bir kısmı bir hayli küçüktü ve sultanların idaresi, bir 'yere kök salmamaları' için sık sık tımar sahiplerini bir yerden başka bir yere gönderirdi. Benzer kaygılarla, bir sipahinin oğlu, daha önce (Bölüm Üç'de) gördüğümüz gibi, neredeyse sipahi çocuklarına münhasır olan bir başka tımar için başvurma hakkını miras alsa da, kural olarak babasına ait olan toprağı devralamazdı. Ancak Macaristan'daki Osmanlı-Habsburg sınırında, sipahilerin erkek çocukları zaman zaman babalarının topraklarını da elde edebiliyorlardı.⁹ Belirtildiği gibi, Osmanlı sultanları Balkanlardaki fetihlerden önce, normalde yerel iktidara sahip olan küçük aristokratları tımar vasıtasıyla imparatorlukla bütünleştirmişlerdi.¹⁰

Savaş bölgelerinde, sipahilikten gelmeyen askerler, yiğitliklerinin ödülü olarak bir tımar elde edebilirlerdi. Ancak en azından 1500'lerde, kendilerine verilen bu bağıştan ömür boyunca yarar-

8 İnalçık (1973), s. 111.

9 Dávid (2013), s. 289.

10 İnalçık (1973), s. 114.

lanabileceklerinden asla emin olamazlardı; çünkü sultan her an reayalıktan askerliğe yükseltilenlerin eski statülerine döndürülmesini emredebilirdi. Anlaşılan o ki, Osmanlı idaresi, askeri ve reaya arasındaki sınırların korunmasını, tekil askerlerin beklentilerinden ya da birliklerinde özel cesaretleriyle tanınan askerlerin tabi statüleri nedeniyle topraklarını kaybetmelerinin ordunun morali üzerinde yaratacağı yıkıcı etkilerden daha fazla önemsiyordu.¹¹

Tımar sahipleri, kadılar, vakıflara ait toprakların idarecileri ve eğer mevcutsa dizdarlarla birlikte yerel idarede de faaldiler; bu insanlar sultanların eyaletlerdeki iktidarını temsil ediyorlardı. Bir bütün olarak bakıldığında, Osmanlı hükümdarları imparatorluklarını küçük bir tam zamanlı idareci topluluğuyla yönetiyorlardı; ayrıca tımar sahipleri genellikle seferler için topraklarından uzakta olurlardı. Bu nedenle hükümet gayriresmi mekanizmalara, özellikle de, bir miktar tereddütle, Osmanlı köy seçkinleri diyebileceğimiz kişilerin desteğine bel bağlamak zorundaydı. Bu açıdan önem taşıyan insanların arasında emekli kadılar ve yine, hem Balkanlara, hem de Anadolu'ya yayılmış olan çok sayıda dinî vakfın idarecileri vardı. Bu kişiler, yerlileri vergilerini ödemeyi sürdürmenin en iyi yol olduğuna ikna etmiş olmalıdır; çünkü bu tür bir destek olmadan, vergi toplamak için sefer görevlerinden muaf tutulan az sayıda sipahi bunu beceremezdi.

Bununla birlikte, köylülerle sipahiler arasındaki gerilimler hakkında bildiklerimiz son derece sınırlıdır, zira erken modern dönemdeki toplumsal ihtilaflar için ana kaynağımız olan kadı sicillerinin büyük bir bölümü sadece şehirleri kapsar ve bunların kırsal meselelerle ilgili söyleyecek pek az şeyleri vardır.

11 Fleischer (1986), s. 156.

Piyadeler

Osmanlı ordusunun özel gücü piyadelerinden kaynaklanıyordu ve ordunun 1400'ler gibi erken bir tarihte piyadelerden oluşan düzenli bir orduya sahip olması, sultanlara Avrupalı, Ak Koyunlu ve daha sonra Safevi rakipleri karşısında önemli bir üstünlük sağlamıştı. Ayrıca, bu savaş gücü aşiret liderlerinin işbirliğini de gerektirmiyordu, zira Safevilerin en azından on altıncı yüzyılın sonuna kadar bel bağladıkları aşiret temelli orduları harekete geçirmek gücü ve talepleri karşılanmadığında savaş alanını kolaylıkla terk edebiliyorlardı. Muhtemelen bu nedenle, Osmanlı sultanları, on altıncı yüzyıldan başlayarak, saha ordusunda göçer birliklerine sadece sınırlı bir itimat gösterdiler ve bunları büyük oranda ikincil görevlere verdiler.¹²

On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda daimi ordu –az ya da çok– düzenli maaş alıyordu; dahası, bu 'yeni ordu', yani yeniçeriler, erken modern dönem için Avrupa orduları açısından bir yenilik olan üniforma giymeye başlamışlardı bile. Yeniçeri Ocakları, 1300'lerde, ganimetin beşte biri üzerinde hak iddia edebilen sultana verilen savaş esirlerinden oluşturulmuştu; dolayısıyla bunlar başlangıçta İslam dünyasında ortaçağda sık sık karşılaşılan türde köle askerlerdi. Zamanla ordu daha fazla yeni askere ihtiyaç duydukça, on beşinci yüzyıldan başlayarak devlet devşirme adı verilen uygulamayla Hristiyan köylü nüfustan pek çok asker topladı (bkz. Bölüm Dört).¹³ Bu gençler askere alınıyor, İslam'a geçiriliyor, çalışkan ve iyi Müslümanlar hâline gelmeleri için Anadolu'daki köylere gönderiliyorlardı. Devşirme olarak toplananlar, sultanın, hükümdarlarına özel bir disiplin ve adanmışlıkla hizmet eden kulları olarak görülseler de, hukuken köle değillerdi. Temel eğitimin ardından, pek

¹² Gökbilgin (1957), s. 52.

¹³ İnalçık (1973), s. 78.

çoğu acemi oğlan olarak kamusal projelerde çalıştırılacakları ve pozisyonlar açılır açılmaz tam yeniçeri statüsüne kavuşacakları İstanbul'a getirilirlerdi.¹⁴

Özellikle ümit vaat ettiği düşünülenler, birkaç şanslı gencin sultana içoğlanı olarak hizmet edebileceği ve sonrasında orduda ya da idarede üst düzey kariyer yapabilecekleri Osmanlı sarayında eğitilirlerdi. Daha büyük bir grupsa doğrudan sarayın hizmetinde süvari askerleri hâline gelirdi. Bunların da, sosyo-politik statüleri henüz çok farklı olan tımarlı sahipler gibi kayıtlara sipahi olarak geçmeleri bizim için kafa karıştırıcıdır. Bununla birlikte, 1600'lerin başlarından itibaren, resmen ocağa kaydedilmiş pek çok askerin artık erkek çocuklarını yerlerine geçirmeyi başarmasıyla birlikte, devşirme yoluyla asker alımına giderek daha az başvurulur oldu.

Başlangıçta yeniçerilerin zanaat ya da ticaretle meşgul olmalarına izin verilmezdi. Ancak bu kuralın herhangi bir dönemde uygulanıp uygulanmadığı kesin değildir; çünkü ticarete atılan yeniçerilere yapılan atıflar, belgelerin Osmanlı ordusunun toplumsal tarihinin ana hatlarını ortaya çıkarmamızı ilk kez mümkün kıldığı on beşinci yüzyıla kadar uzanır. Fakat enflasyonun askerlerin maaşlarının değerini büyük oranda düşürdüğü on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda zanaatlar ve ticaret, böylece ocakları daimi bir ordudan bir tür milis gücüne dönüşen çok sayıda insanın yaşam biçimi hâline geldi.¹⁵ Buna ek olarak, zanaatkâr ve tüccarlar da ocaklı olmanın sağlayabileceği koruma nedeniyle sık sık çeşitli ocaklara katılmaya başladılar. Sonuç olarak, bu birliklerin savaştaki değerleri daha da azaldı. Bununla birlikte, yeniçeri ya da humbaracı ocaklarına çok sayıda insanın katılması, seçkin olmayan şehir sakinlerinin en azından bu tür milislerin kalabalık olduğu, İstanbul, Halep ya da

14 Barkan (1972-79), cilt 1, ss. 108-31.

15 Yi (2005), ss. 134-37.

Şam gibi şehirlerde, siyasette söz sahibi olabildikleri az sayıda kайдan biri hâline geldi.¹⁶

Yeniçerilerin en azından bazıları, erken modern Avrupa'ya ulaşması epey bir zaman alacak bir başka Osmanlı icadı olan kışlalarda yaşıyordu ve askerler sefer sırasında gecelerini çadırlarda geçiriyorlardı. Bunun sonucunda, sultanların uyrukları normalde askerleri kendi evlerinde konaklatmak zorunda kalmıyordu. Örneğin, erken modern dönemde yaşayan Fransızların, askerleri konaklatma zorunluluğu karşısında duydukları nefret göz önüne alındığında, sultanın bunlarla kıyaslayabileceğimiz bir konumda olan uyruklarının ordu ve sivillerin birbirinden görece ayrı olmasını kendi hükümdarlarının lehinde bir nokta olarak görmüş olmaları gerekir. Bununla birlikte, on dokuzuncu yüzyılın başlarındaki seferlerde, bu kurallar artık geçerli değildi: Örneğin Sultan II. Mahmud'un (s. 1808-39) Mısırlı Mehmed Ali Paşa'ya karşı yaptığı savaşlarda, Malatya'nın sakinlerine askerlerin kışlayabilmesi için şehri boşaltmaları emredilmişti. Şehirli, soğuk mevsimi normalde yazlıkları olan Aspuzu adlı yerde geçirmek zorunda kalmışlardı.¹⁷ Sonunda şehre döndüklerinde, odunları biten askerlerin, evlerin pek çoğunu yaktıklarını görmüşlerdi ve anlaşılan yıkım o boyuttaydı ki, şehir halkı kalıcı olarak Aspuzu'na yerleşti. Bu yeni yerleşim yerlerine 'Malatya' adını veren yerlilerin maruz kaldıkları bu muamele hakkında ne düşündükleriye kayıtlara geçmemiştir.

Yeniçerilere ve diğer seçkin birliklere ek olarak, her iki kategoriden sipahiler de, sultanın kulu ya da askeri olarak görülüyor, vergilerin tümünden olmasa da bazılarının muaf tutuluyor ve yönetici gruba dâhil olmanın itibarından yararlanıyorlardı.¹⁸ Bununla birlikte, on altıncı yüzyılın sonlarında, Osmanlı seferleri giderek da-

¹⁶ Wilkins (2010), ss. 118-25.

¹⁷ Faruqi (1991), s. 234.

¹⁸ Wilkins (2010), s. 30.

ha fazla insan gücüne ihtiyaç duymaya başladığı ve dönemin mali krizinin ödeme yapılmasını güçleştirdiği bir dönemde, sultanlar ve vezirler tabi sınıftan genç erkekleri sadece tek bir sefer için kiralamaya başladılar. *Sarıca* ya da *sekbân* adıyla bilinen bu adamlar tüfek kullanmayı öğrendiler ve seferlerin sonunda silahlarını beraberlerinde gizlice götürdüler. Bu geçici askerlerle oluşturulan birlikler sefer sona erdiğinde dağılmıyorlardı. Çiftçiliğin ve köy yaşamının Küçük Buz Çağı koşullarındaki çekicilikten uzaklığı nedeniyle pek çok geçici asker de düzenli bir askerlik işi bulmaya çalışıyordu.¹⁹

Sultanın üst düzey kariyer peşindeki kullarının, 1600'ler boyunca giderek artan bir şekilde, kendi *mükemmel kapıları* için topladıkları askerleri orduya sunmak zorunda olmaları nedeniyle, bu adamlardan bazıları özelemlerini hayata geçirmeyi başardılar. İmparatorluğun ekâbirleri, bu özel olarak toplanmış ordu-lar vasıtasıyla seferde sultana hizmet ediyorlardı. Paralı askerle-rin varlığı, savaş zamanları dışında, hamilerinin bir devlet ma-kamı elde etmeleri hâlinde, özellikle askerî güç gösterilmedikçe vergi vermeyen büyük göçer nüfuslara sahip bölgelerde vergi top-lamalarını da mümkün kılabilirdi. Eğer hami makamını kay-bederse, adamları ayaklanmayı haklarını yeniden elde etmenin asil bir yolu olarak gördüklerinden onu isyana ikna edebilirler-di; zira 1600 dolaylarında Celali İsyânları adı verilen paralı asker ayaklanmaları zirve noktasındayken, Osmanlı idaresi asileri affe-dip sınır eyaletlerinde komutan olarak atama eğiliminde olmuş-tu.²⁰ Ayrıca bazı paralı askerler, sultanının imtiyazlı kulları olarak düzenli orduya kabul edilmek için de isyana kalkışabilirlerdi. Bu nedenle paralı askerlerin kullanılması Osmanlı hükümdarlarının rakip imparatorluklarla mücadelelerinde eski konumlarını koru-

19 İnalçık (1980).

20 Akdağ (1975), ss. 420-21; Barkey (1994), s. 200.

malarını izin verirken, bunun bedeli imparatorluk içindeki istikrarsızlık olmuştu.

Silahlar, ikmal ve öncü birliklerin işleri

Osmanlıların askerî başarılarının en önemli nedenlerinden bazıları, yani askerlerin ve denizcilerin genellikle Avrupalı muadillerinden daha iyi besleniyor olmalarını sağlayan görece etkili lojistik düzenlemeler, nesneler dünyasında hiçbir iz bırakmamıştır. Sadece arşiv belgeleri, askerlerin kendilerini ve binek hayvanlarını besleyebilecekleri buğday ve arpayı alabilecekleri, daha önceden tespit edilmiş duraklara öküz ve eşek sırtında tahıl taşıyan köylülerden söz eder.²¹ Bunun yanı sıra, silahları, eyerleri, çadırları ve gerekli diğer eşyaları onaran ve hatta üreten çok sayıda zanaatkâr da Osmanlı ordusuna eşlik ederdi ve böylece askerlerin cepheye giden güzergâh üzerindeki şehirlere girmelerine gerek kalmazdı.²² Bu zorunluluk, dükkânlarını ve hammaddelerini finanse etmek zorunda olan kimi zanaatkârlar için külfetli olsa da, askerler için bir rahatlıktı ve aynı zamanda disiplini de sağlıyordu; zira aksi takdirde belirli bir yerelliğe yabancı olan silahlı adamların ziyaretleri sık sık kargaşaya yol açabilirdi.

Tüfekler de dâhil olmak üzere silahlara gelince, bunlar çok sayıda küçük atölyede üretiliyordu. Bu nedenle, belirli bir askeri birlik tarafından kullanılan silahların zorunlu olarak aynı tipte olması gerekmiyordu; ama bu, erken modern dönemdeki pek çok ordunun ortak sorunuymdu. İdarenin buna katı bir yasak getirmiş olmasına rağmen üretimin dağınık olması, asker olmayanların da ateşli silahlara sahip olmasını mümkün kılıyordu. On yedinci yüzyılda tabancalar sıradan insanların terekelerinde bile, bu kararın uygu-

21 Güçer (1964), ss. 1-37.

22 Veinstein (1988).

lanmasının en iyi ihtimalle istikrarsız olduğunu gösterecek kadar sık karşımıza çıkmaktadır.²³

Osmanlı İmparatorluğu barut açısından genellikle kendi kendine yeterliydi. 1600'den sonra süvarilere duyulan ihtiyacın azalmasıyla birlikte, bu insanlar ve erkek çocukları, barut üretiminin temel bileşenlerinden olan güherçile tedariki işine girerek imtiyazlı askerî statülerini koruyabiliyorlardı.²⁴ Toplar söz konusu olduğundaysa, geçmişte askerî tarihçiler çoğunlukla, Osmanlı komutanlarının sahada etkisiz olan heybetli devasa topları tercih ettiklerini iddia etmiştir. Oysa, bu tür toplar esasen gösteri amacıyla kullanılıyordu ve Osmanlı orduları tıpkı muarızları gibi küçük ve orta boyutlu toplara güveniyorlardı.²⁵

Osmanlılar Habsburg ve Safevi ordularıyla çoğunlukla zorlu coğrafyalarda karşı karşıya geliyorlardı. Hem Doğu Anadolu, hem de Batı İran dağlıktı, Macaristan cephesindeyse, sık sık taşan ve yatak değiştiren Tuna ve çok sayıda kolu, ciddi doğal engellerdi. Her iki tarafın da komutanları bu nedenle düşmana bir nehri geçmeye çalışırken saldırmayı deniyorlardı. Osmanlı askerleri köprü inşaatında uzmanlaşmışlardı: Büyük mimar Sinan (y. 1489/90-1588) genç bir subayken Safevilere yönelik bir sefer sırasında Van Gölü'nde kullanılmak üzere gemiler ve Osmanlı-Habsburg sınırı yakınlarında bir köprü inşa ettiğini kaydetmişti.²⁶ 1700'lerin başlarında bile Osmanlı gözlemciler sultanın öncü kuvvetlerinin özellikle yetenekli olduklarını düşünmeye devam ediyorlardı ve Habsburg komutanı Savoy Prensi Eugene de onlarla aynı fikirdeydi.²⁷

23 İncalcık (1980).

24 Ağoston (2005), ss. 96-127.

25 Ağoston (2005), ss. 196-97.

26 Sinan, der. Crane ve Akın, s. 116.

27 Beydilli ve Erünsal (2001-02), s. 23.

Sınırların özgünlüğü

Askeri avantajların dışında, Osmanlı orduları en azından Balkanlar ve Orta Avrupa'daki bazı köylülerin pasif desteğine de bel bağlayabilirlerdi. Ne de olsa, bu insanlar geç ortaçağda ve erken modern dönemde lordları tarafından kendilerine giderek daha fazla dayatılan serfliğe öfkeleniyor ve bu yüzden Osmanlı yönetiminin gelişini bir tür itidalle karşılıyor olmalıydılar. Mesele özellikle Macaristan söz konusu olduğunda özel bir öneme sahipti. İşler her zaman köylüler için bekledikleri gibi gitmiyordu. Ülkenin kayda değer bir bölümünde, Osmanlı yetkilileri, görünen o ki, dört başı mamur bir yerel idarenin kurulması için gerekli masraflardan kaçınmak istiyor ve Habsburg topraklarında yaşayan Macar lordlarının mahkemeler kurup vergi toplamalarına izin veriyorlardı.²⁸ Osmanlı yetkililerine de vergi ödemeleri gerektiğinden, bu tuhaf ortaklık altında yaşayan köylüler, muhtemelen sultanların idaresinin geç ortaçağ Balkanlarına getirmiş olabileceği vergilerdeki hafiflemeyi yararlanmıyorlardı.

Öte yandan, Osmanlı-Habsburg sınırları her iki tarafın da barış zamanlarında bile düzenlediği akınlara sahne oluyordu (bkz. Bölüm Üç). Zaman zaman büyük bir akın, 'bir savaş ilanı' anlamına gelebiliyordu; örneğin, 1593 yılında, Uzun Savaş bu şekilde başlamıştı. Fakat aileleri fidye olarak kayda değer meblağlarda para ödeyen (ve Osmanlılar söz konusu olduğunda pahalı kumaşlar veren) bazı esirler, nizami savaş sırasında değil, barış dönemindeki akınlarda yakalanmışlardı. Osmanlı-Macaristan sınırında, fidyecilik iyi örgütlenmiş bir işti; para karşılığında, ailelerinden ve arkadaşlarından fidye için para toplamak üzere memleketlerine dönmesi gereken insanların yerine tutsak olmaya gönüllü insanlar bile vardı. Cezayir, Tunus ve Trabluslu korsanların, İspanya ve Sicilya bir kena-

28 Dávid ve Fodor (2002), s. 320.

ra, İtalya anakarasından bile esir topladıkları Batı Akdeniz’de, yerel olarak *rescate* adıyla bilinen fidyecilik çok yaygındı.²⁹ Elde edilen gelir, üç Kuzey Afrika eyaletinin askerî yöneticileriyle korsan kapitanları ve tayfaları tarafından paylaşıyordu.

Müstahkem yerler

Osmanlı İmparatorluğu’nun Habsburg toprakları, Venedik ve Lehistan ile sınırdaş olduğu kuzeybatı cephelerinde, toprakları üzerinde kurduğu kontrolün temeli büyük hisarlar ve küçük kalelerdi. Ortaçağ şehirlerini koruyan yüksek ve görece ince surlar artık toprak karşısında pek işe yaramıyordu. Nitekim on beşinci yüzyılın ortalarından önce asla aşılamamış olan Bizans İstanbul’unun meşhur kara surları, Fatih Sultan Mehmed’in topraklarının önünde uzun süre dayanamamıştı. On altıncı yüzyılda, dönemin en gelişmiş istihkâmları pek yüksek değildi ama son derece kalınlardı ve burçlarla desteklenmişlerdi; böylece müdafiler nerede olurlarsa olsunlar saldırırganları vurabiliyorlardı. Bu düzenleme yıldız biçimli istihkâmlar yapılmasına neden olmuştu. Genellikle yeni tip surlar, bu yeni savunma araçları top güllelerini durdurmak için tasarlandığından taşlarla güçlendirilmiş topraktan inşa ediliyordu.

Bu tür hisarlar, eğer yiyecek ve suları tükenmezse, genellikle surları yıkmak için toprağın altına kazılan tünellere yerleştirilen patlayıcılarla zayıflatabiliyordu. Örnek vermek gerekirse, 1683 yazının sonlarındaki Viyana kuşatması sırasında, kapılardan biri bu şekilde ağır bir hasar almış ve ancak eğreti bir şekilde onarılabilmişti. Eğer Leh ve Habsburg orduları biraz daha geç kalmış olsalardı, muhtemelen şehir Osmanlıların eline geçmiş olacaktı. Fakat uzun süren yağmurlarıyla erken bir sonbahar hisarı gayet etkili bir şekilde koruyabilirdi; zira bu koşullar altında, talihsiz askerler arasında yayı-

29 Panzac (2005), ss. 120-24.

lan hastalıklar bir kenara, toprağın altına tünel kazmak da imkânsız hâle gelirdi.

Osmanlı orduları kayda değer sayıda yetenekli lağımçıya sahipti. Bu adamlar, teknik uzmanlıklarının yanı sıra, kuşatma altındaki hisarların komutanları tamiri imkânsız zararlar vermeden önce Osmanlılarınkini yok etmek üzere kendi lağımçı takımlarını gönderdiklerinde savaşmaya da hazır dılar. Evliya Çelebi, Girit'teki Kandiye kalesi için verilen savaşı (1645-69) hem Osmanlı, hem de Venedikli lağımçıları ölümcül işleriyle meşgulken tasvir etmişti.³⁰

Sınır eyaletlerindeki Osmanlı kontrolü çoğunlukla görkemli hisarlara dayanıyordu. On altıncı yüzyılda Safevi sınırındaysa başlıca hisarlar Van ve Kar'stı. Sultan, destekleri sınırın savunulmasına önemli bir unsur olarak görülen Kürt mirlerine ait çok sayıda kaleye de güvenebilirdi.³¹ Tuna nehrinin yanındaki yüksek bir tepenin üzerine kurulmuş olan ve eskinden Macar krallarına ev sahipliği yapan batı Buda Kalesi, Buda eyaletinin beylerbeyinin kaldığı bir hisara dönüştürülmüştü. Kısıl kesimse büyüklü küçüklü kalelerle kaplanmıştı; daha mütevazı büyüklüklerde olanlarda taş surlar yerine palankalar kullanılması mümkündü.³² Habsburglar da çeşitli büyüklüklerde benzer istihkâmlar inşa etmişlerdi. Venediklilerse, Osmanlıların Friuli'ye düzenledikleri akınları engellemek amacıyla Palmanova hisarını kurmuşlardı. Küçük kalelerin askerî değerleri boyutlarının düşündürdüğünden daha büyük olabilirdi: Muhtemelen 1532 yılındaki Osmanlı seferinin sonunda, bu kalelerden birinin sultanın ordusunun karışışında çok uzun süre dayanması ve düşüğünde artık sefer mevsiminin sona ermiş olması nedeniyle Viyana ikinci kez kuşatılamamıştı.³³

30 Evliyâ Tçhelébi (2000), ss. 173-91.

31 Aziz Efendi, der. Rhoads Murphey (1985), s. 12.

32 Gerelyes ve Kovács (2003), passim.

33 Zimmermann (1995), s. 124.

Safeviler içinse aksine müstahkem yerler sınırlı bir öneme sahipti. 1700'lerin başlarında, Osmanlı'nın İran'a elçi olarak gönderdiği Dürri Ahmed Efendi, Safevilerin sadece üç büyük hisara, Kandahar, Yerevan (Revan/Erivan) ve Kafkaslar'daki Derbend kalesine sahip olduklarını iddia etmişti.³⁴ Tebriz'den söz etmemiş olması ilginçtir; ama Dürri Ahmed Efendi'nin anlattıklarından çıkarılan sonuç, Osmanlı'nın saldırıya geçtiğinde düşmana ait müstahkem yerler hakkında endişelenmesine gerek olmadığıydı. Kuzey İran'ın sık sık Osmanlılar tarafından istila edilmesine karşı geliştirilen tipik savunma biçimi 'arazilerin yakılması'ydı: Nüfus evlerini terk etmeye zorlanıyor, hasat yakılıyor ve işgal ordusu böylece kısa bir süre sonra yiyecek ve hayvan yemi kıtlığı çekmeye başlıyordu. Etkilenen bölgelerin nüfusları muhtemelen büyük zararlar görsen de, strateji askerî açıdan son derece etkiliydi; zira belirtildiği gibi, sultanlar Safevi topraklarında çok sayıda fetih gerçekleştirmiş ama bunların büyük bir kısmını ellerinde tutmayı başaramamışlardı. Aşına olmadıkları bir stratejiye yanıt vermek zorunda olmaları, Osmanlı ordularının İran topraklarında karşılaştıkları zorlukları kısmen açıklamaktadır.

Savaş motivasyonları

Kıdemli Osmanlı idarecileri, en azından on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda, çoğunlukla askerlerini isyan edebilecekleri İstanbul'dan uzak tutmak ve onları uzak sınırlarda meşgul etmek istemiş olabilirler. (Başarılı bir seferin bir vezirin kariyerine de katkıda bulunabileceğini söylemeye gerek yok elbette.) Kabul etmek gerekir ki, savaş aynı zamanda ciddi riskler de taşıyordu; askerî bir başarısızlığın ardından bir sultan tahtından olabileceği gibi, vezirlerin idamla karşılaşması da nadir görülen bir şey değildi. Örneğin, ba-

³⁴ Faroqhi (2008), s. 174.

şarısız Viyana kuşatmasının ve Macaristan'daki sonraki yenilgilerin ardından (1683) Kara Mustafa Paşa'nın başına gelen bu olmuştur.³⁵

Sultanlar, savaşta elde edecekleri zafer sayesinde büyük bir meşruiyet de kazanırlardı. 1400'lerin sonlarında ve on altıncı yüzyıl boyunca, II. Mehmed (s. 1451-81), I. Selim (s. 1512-20) ve Süleyman (s. 1520-66) gibi savaşçı sultanlar, görkemli unvanlarda ifadesini bulan muazzam bir prestij kazandılar. Dahası, günümüz Türkiye'sinde sınırsız sayıda yere Fatih Sultan Mehmed adının verilmesinden ve Süleyman'ı ve ailesini yücelten bir televizyon dizisinin popülerliğinden anlaşılacağı üzere bu prestij bugün de devam etmektedir. Süleyman'ın Zigetvar'ın surlarının önündeki vefatının ardından, Osmanlı sultanlarının orduların başkomutanı olarak hareket etmeleri istisnai bir hâl aldı. IV. Murad (s. 1623-40) kuşkusuz bu yola başvurmuştu; ama zaten başka birçok açıdan da alışılmadık bir sultandı. III. Mehmed (s. 1595-1603) ya da IV. Mehmed (s. 1648-87) gibi, Süleyman sonrası dönemin hükümdarlarının büyük bir bölümü, sefer sırasında ordularına eşlik edebilirlerdi; ama seferin yürütülmesini vezirlerine ve daha mütevazı statülerdeki askerlere bırakırlardı. Ancak bu koşullar altında olsa bile savaşta yer almaları, hükümdarlara gazi sıfatıyla bir saygınlık kazandırıyordu.

Bu tür bir 'vekaleten şan' diğer meşruiyet biçimleri için de bir başlangıç noktası hâline gelebilirdi. En azından on yedinci yüzyılda, çok sayıda insan, görünen o ki, ancak kâfir ve sapkınlar karşısında zafer kazandıktan sonra bir sultanın meşru olarak bir vakıf kurabileceğine inanıyordu; çünkü sultanların bu amaçla hazine kaynaklarını kullanmamaları gerekirdi.³⁶ Dinî fazilet bu nedenle dolaylı ama derin bir biçimde, Avrupalı kâfirlere ya da Şii sapkınlara karşı savaşta zafer kazanmakla bağlantılıydı.

35 Abou-El-Haj (1974).

36 Murphey (2005).

Askerler sefer düzenlenmesinden yana olan önemli bir baskı grubuydular ya da en azından başka şekilde düşünmüş olanların sesleri günümüze ulaşmamıştır.³⁷ Ne de olsa, askerlerin maaşları sınırlıydı ve yeniçerilerle paralı askerler sadece savaşta elde edilen ganimet sayesinde mütevazı bir servet biriktirmeyi ümit edebilirlerdi. Bununla birlikte, sıradan bir askerin, bir köle tüccarına bir ya da iki esir satarak ancak küçük meblağlar elde edebileceğini varsayabiliriz. Ayrıca, askerlerin büyük bir kısmı çok genç olduğundan, muhtemelen dışarıdan bakan ya da daha yaşlı biri için son derece açık olan ölüm ya da sakat kalma riskini ölçebilecek durumda değillerdi. Osmanlı askerlerinin kendi ağızlarından çıkan çok az anlatıya sahip olduğumuzdan, motivasyonlarına ilişkin herhangi bir tartışma belirsizlikle maluldür. Bazı askerler, diğer birçok etmeni dışarıda bırakacak şekilde gazi etosuyla doldurulmuş olabilir. Gene de Osmanlı askerlerinin hasta olduklarında ya da aciz düştüklerinde başlarına ne geleceğini hiçbir zaman düşünmediklerini ileri sürmekten kaçınmalıyız. Sadece bunun hakkında bir şey bilmediğimizi kabul etmemiz daha iyi olacaktır.

Bu koşullar altında, kendi başına barışın yararlarını öven kayda değer bir kamusal söylem yoktu ve her tür savaşın karşısında hayal kırıklığına uğramış olabilecek insanlar, duygularını kendilerine dinleyici kazandırabilecek şekillerde formüle etmekte zorlanmış olmalıydılar.

Değerli silah ve zırhlar

Daha önce de belirtildiği gibi, günümüz koleksiyonlarında bulunan pek çok Osmanlı savaş teçhizatı, aslında savaşlarda hiç kullanılmamıştır; ne de olsa, savaş meydanlarına götürülen donanımın

37 Karlofça'dan sonra sultanı Habsburglarla savaşması için teşvik eden dikkate değer bir asker şarkısı için bkz. Zarinebaf (2010), ss. 183-86.

büyük bir bölümü sonunda ya kırılıyor ya da kayboluyordu. Ateşli silahlar, teknik yenilikler yüzünden modaları geçtiğinde, özellikle parçalarına ayrılır, yenilenir ve hatta ıskartaya çıkarılırdı. İnsanlar, dökümlerinde kullanılan değerli parçaları almak için, bu tür parçaları eritmiş olmalıdır. Ayrıca, büyük ya da küçük soylulara ait, günümüzde müzeye çevrilmiş, çok sayıda kılıç, vücut zırhı parçaları ve küçük ateşli silahlar barındıran cephaneliklerin bulunduğu Latin Avrupa'dan farklı olarak, Osmanlı vezirlerinin, serdarlarının ya da diğer önemli ordu mensuplarının sahip oldukları *cebehaneler* günümüze ulaşamamıştır. Bir zamanlar Gelibolu ya da İstanbul tersanelerinin parçası olan donanma cephanelerinden de geriye pek bir şey kalmamıştı.

Bu nedenle, tartışabileceğimiz savaş teçhizatları genellikle törenseldir: bir başka deyişle, sultanlar ve üst düzey makam sahipleri bunları saraydaki kutlamalarda ya da zafer alaylarında, yüksek rütbelerini göstermek için kullanıyorlardı. Vakanüvis Mustafa Sâfi saray mensuplarının genç Sultan I. Ahmed'in (s. 1603-17) 1613 yılındaki ziyareti sırasında hazinede sergiledikleri süslü tarihsel silahlardan ve diğer değerli parçalardan oluşan koleksiyonunu uzun uzadıya tasvir etmişti.³⁸ Bunun dışında, bazı parçalar da elçilerin beraberlerinde getirdikleri diplomatik hediyelerden oluşuyordu; nitekim 1700'lerin ortalarında Rusya'yı ziyaret eden Şehdi Osman Efendi, sadece Tula'daki silah fabrikasını gezdirilmekle kalmamış, aynı zamanda İstanbul'a götürmesi için bu işletmenin ürünlerinden bazıları da kendisine hediye edilmişti.³⁹ Benzer şekilde, Osmanlı idaresi de zaman zaman bir askere yakışır muhteşem silahları ve diğer eşyaları hediye olarak veriyordu. Bu tür hediyeleri alan Habsburg elçileri, bunların pek çoğunu hükümdarlarına vermiş gibi

38 Mustafa Sâfi (2003), cilt 2, s. 255.

39 Şehdi Osman, ed. Unat (1941-42).

görülmektedir. Bu nedenle Viyana'daki Hofjagd- und Rüstkammer (Saray Silahları ve Av Koşumları Odası) yüksek kaliteli Osmanlı silahlarından oluşan etkileyici bir bölüm içerir.⁴⁰

Böylece bu bölüm sultanların topraklarıyla Habsburg İmparatorluğu arasında seyahat eden silahlara odaklanacak. Osmanlı-Safevi ilişkiler üzerine çalışan uzmanların, imparatorluğun doğu cephesindeki savaşların maddi kültürünü pek incelememiş olmaları çok üzücüdür ve uzman olmayan biri olarak, bu satırların yazarı da bu zorlu alana girmeye cesaret edememiştir.⁴¹

Ayrıca hediyeleri ilk alan kişiler bu parçalardan bazılarını başka prenslere de vermiş olabilirler. Bunun iyi incelenmiş örneklerinden biri, Osmanlı sınırında çarpışan çok az sayıda birliğe sahip olan Saksonya elektörlerine ait Dresden Rüstkammer'idir (Cephaneliği).⁴² Fakat Habsburg İmparatoru II. Rudolf (s. 1576-1612) elindeki Osmanlı silahlarından bazılarını, belki de Uzun Savaş'ta daha fazla özveride bulunmalarını teşvik etmek için Dresden sarayına hediye etmişti. Bu dönemde, Saksonya Elektörü Floransa'dan da Osmanlı silahları edinmişti; bunların en azından bazıları, Medici büyük duklerinin himayesinde çalışan Santo Stefano korsanlarının ele geçirdiği ganimetlerden gelmiş olabilir.⁴³

Habsburglar ya da Baden margrafları gibi Osmanlılara karşı verilen savaşlarda bizzat savaşan prensler söz konusu olduğunda, bunların propagandacıları, şu ya da bu parçanın ganimet olarak alındığına ilişkin hikâyeleri dolaşıma sokmaktan hoşlanırlardı. Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın 1683 Eylül'ünde Viyana'dan geri çekilirken otağını arkada bırakmak zorunda kaldığı ve otağını içindekilerin

40 Beaufort-Spontin ve Pfaffenbichler (2013), ss. 120-21 (No. 35); ss. 149-50 (No. 49); ss. 194-95 (No. 70); ss. 2113 (No. 79); ss. 232-22 (No. 89).

41 Nadir görülen bir istisna için bkz. Murphey (1980).

42 Schuckelt (2010).

43 Schuckelt (2010), s. 32.

kuşatmayı sona erdiren Leh-Habsburg ordusunun çeşitli komutanları arasında dağıtıldığı doğrudur. Bu nedenle, Osmanlı nesnelerinin sahipleri özellikle ellerindeki parçaları 1683 yılının olaylarıyla ilişkilendirmekten hoşlanırlardı. Fakat ilgili koleksiyonları inceleyen araştırmacılar bu tür iddiaların ‘kulağa kahramanca gelse de’, çoğunlukla yalan olduğuna ve günümüze kalan parçaların büyük bir kısmının değilse bile birçoğunun aslında diplomatik hediyelerden oluştuğuna işaret etmiştir.⁴⁴

(GÖRSEL 20) BİR ZAMANLAR MUHTEMELEN SOKULLU'YA AİT OLAN BİR MIĞFER

Erken modern dönemde mevcut olan tipler uzun bir süredir müzelere kaldırılmış olsa da, miğferler günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir. Anlaşılan o ki, Osmanlı dünyasında bu savunma silahları nadiren savaş sahnelerinin dışında görülebiliyordu. Yeniçeriler bu kuralın bir istisnasıydı; çünkü halka açık törenlere katılmış subay ve askerlerin tasvirlerinde, aynı zamanda savaşta bir koruyucu olarak da iş gören karakteristik başlıkları gösteriliyordu. Osmanlı sultanlarının kısa bir süre önce fethedilen bir şehre girerken mücevherlerle süslü miğferler giydiklerine dair bilgilere sahip olsak da, Osmanlı hanedanının 1500 ve 1600'lerdeki şecereleri, her zaman hükümdarları mücevherlerle süslenmiş zarif sarıklar giyerken gösterir. Aynı şekilde, mezar taşlarında da genellikle sarıklar ya da derviş başlıkları görülür, miğferler değil.

Buna uygun olarak, on beş ilâ on yedinci yüzyıllardan günümüze ulaşan –Almanca'da *Tschägge*'ye dönüşecek çiçek olarak da bilenen– miğferlerin sayısı da son derece sınırlıdır. Karlsruhe'deki Badisches Landesmuseum'da (Baden Devlet Müzesi) ya da Dres-

44 Petrasch et al, ss. 26-35 Karlsruhe'de sergilenen pek çok parçanın koleksiyonu kuran Margraf Ludwig Wilhelm'den değil, arkadaş ve akrabalarından geldiğini açıklar.

den'deki Staatliche Kuntsammlungen (Devlet Sanat Koleksiyonları) gibi, miğferler dışındaki Osmanlı silahları açısından zengin olan koleksiyonlarda sadece birkaç miğfer yer alır ve bunlar da genellikle miğfer parçalarından ibarettir.⁴⁵ İstanbul'da bulunan ve aralarında miğferlerin de yer aldığı en zengin Osmanlı silah ve zırh koleksiyonlarından birine sahip olan Askeri Müze'nin web sitesinde, Orhan Bey'e (s. 1326-62) ait olduğu rivayet edilen, neredeyse hiç süsü bulunmayan bir miğfer gösterilmektedir. Daha sonraki dönemlerin Osmanlı miğferlerinde de olduğu gibi koni şeklinde ve tepesinde bir düğme bulunan bu miğfer çok hasar görmüştür ve bazı parçaları tamamen kayıptır.⁴⁶ Kenarının etrafında üzerinde yazı bulunan bir şerit yer alır, ama kulak korumaları gibi ek koruyucu parçalar eksiktir. Miğferin durumu düşünüldüğünde, bu ek parçalardan bazılarının kayıp mı olduğunu, yoksa en başında son derece basit bir nesne olarak mı yapıldığını söylemek güçtür.

Genellikle 'Kafkas tarzı' diye tarif edilen bir başka miğfer tipiye, demir zincirlerden oluşan sık bir örtünün iştirildiği hafifçe bombeli demir bir tepeden oluşur. 'Örtü' omuzlara kadar uzanır ve miğferi takacak kişinin yüzünün olması gereken yer boş bırakılmıştır; ama zincirden oluşan zırhın bazı parçaları yine de miğferi takan kişinin alnından sarkmış ve onu korumaya yardımcı olmuş olmalıdır. Basit versiyonlarında çok az süsleme bulunur; ama bazı insanlar daha süslü çeşitler istemiş ve isimlerini miğferlere hak ettirmiş ya da kakma motif ve yazılarla süslenmiş bombeli başlıklar yaptırmıştır. Rütbeleri ve servetleri bu tür lükslere izin veren askerler aynı zamanda 'örtüye' takılmış mercanlara ve/veya sarı-yeşil bir desen oluşturacak şekilde demirle kontrast oluşturan pirinç halkalara da sahip olmuş olabilirler.⁴⁷

45 Schuckelt (2010), s. 74; Petrasch et al, s. 94.

46 Müzenin web sitesinde bir fotoğraf yer alır: <http://www.pbase.com/dosseman/ima-ge/148387224> (erişim tarihi: 5 Temmuz 2014).

47 Petrasch et al, ss. 89-90.

On altıncı yüzyılın ortalarından günümüze kalmış, çok daha zengin bir şekilde süslenmiş parçalar da bulunmaktadır. Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan ve sık sık sergilere çıkarılan bu tür bir miğfer, son derece süslü kulak muhafazalarına ek olarak bir burun muhafazası, bir güneşlik ve boynun arkasını koruyacak metal bir levha da içeren tam tekmil koruyucu aparatlara sahiptir.⁴⁸ Miğferin gölgesinin ve burun muhafazasının üzerinde Kur'an'dan yazılar yer alır. Muhtemelen bu parça bir süre kullanılmıştı; çünkü yazılardan biri okunamayacak kadar yıpranmıştır ve 1500'lerin ortalarında yapılmış olduğundan, Sultan Süleyman'a ya da oğullarından birine ait olmuş olabilir. Fakat –bir bütün olarak– durumunun iyi olduğuna bakılırsa, bu hanedan mensuplarına zafer törenlerinde bir süs olarak hizmet etmiş olması da mümkündür.

1500'lerin sonlarından günümüze kalmış, yine törenlerde kullanılmak üzere demir ya da karartılmış çelikten yapılmış benzer bir başlık daha günümüze ulaşmıştır.⁴⁹ Süsleri daha da gösterişlidir, çünkü miğferde sadece büyük firuzeler değil, aynı zamanda bombeli yakutlar da bulunmaktadır; ama hiç yazı yoktur. Bu miğfer, görünüşe göre, 1500'lerin sonlarında yapılmış olduğundan, III. Mehmed'e (s. 1595-1603) ait olması muhtemeldir; ama bu bir tahminden öteye gitmez.

En azından müşterilerin ve sanatkârların tahayyülünde, ama belki gerçeklikte de törenlerde kullanılmak üzere yapılmış bir miğfer daha da ayrıntılı bir şekilde süslenmiş olabilirdi (ayrıca bkz. Bölüm Bir). Hz. Muhammed'in yaşamını (*siyer-i nebi*) resmeden, 1594-95 tarihli bir Osmanlı elyazması, peygamberi, yaşlı ama yiğit amcası Hamza'ya son derece süslü kıvırmalı bir sancak verirken gös-

48 Roxburgh (2005), s. 338 ve 457. Miğferin numarası vardır: Topkapı Sarayı Müzesi, İstanbul, 2/1192.

49 Rogers ve Ward (1988), ss. 12, 150, 151. Aynı zamanda saray müzesinde de bulunmaktadır, numarası TKS 2/1187'dir.

terir.⁵⁰ Hamza etrafına bir kumaş sarılmış, yaldızlı bir miğfer giyer; kulak muhafazaları açık bir şekilde görülmektedir. En dikkat çekici olan şey, miğferin biri burun muhafazasına da iştirilmiş olabileceği iki büyük tüye sahip olmasıdır; ama bu tüyün tam olarak nasıl takıldığı, sarık nedeniyle görülememektedir. İkinci tüyse miğferin tepesinden çıkar. Eğer gerçekçiyse, bu minyatür bazı miğferlerin sahiplerinin sadece bir değil iki tüy takmalarına izin verildiğini gösterir. Tüy rütbe göstergesi olduğundan ressam, Hamza'nın takıpçilerini, başlıklarının ucuna iştirilmiş tek bir tüyle göstermiştir.

Şatafatlı miğferlerin süslemeleri, görülen o ki, 1500'lerin ortalarıyla on yedinci yüzyılın sonları arasında çok büyük bir değişim geçirmemiştir; çünkü Karlsruhe'de saklanan ve daha geç döneme ait iki kulak muhafazasındaki altın kakmalarla, kulak muhafazalarını ve muhtemelen günümüzde kayıp olan orijinal miğferi kaplayan desenler benzerdir. Her iki örnekte de, badem biçimli bir kakmanın tam ortasında, miğferi takan kişinin etrafında ne olup bittiğini duyabilmesini sağlamak için, örgüden bir açıklık yer alır. Kulak muhafazasını oluşturan tekil parçalar birbirine perçinlenmiştir.

Fakat burada, sultana ait olan ile olmayan arasındaki fark göz çarpar: Karlsruhe müzesindeki perçinler yaldızlı bakırdan yapılmışken, İstanbul'daki miğfer sıradan bağları neredeyse görünmez kılan bir dizi küçük firuzeye sahiptir. Ayrıca, Karlsruhe'deki parçada bulunan, duymayı kolaylaştıran badem biçimli açıklıklar basit bir şekilde süslenmiş şeritlerden oluşurken, İstanbul'daki miğferde firuzelerin de yer aldığı çok daha ayrıntılı bir desen görülmektedir.

Viyana'ya Arşidük II. Ferdinand'ın (1529-95) koleksiyonundan gelen Hofjagd- und Rüstkammer'deki parçaysa, İstanbul'daki ha-

50 Wright (2009), s. 56; benzer bir süsleme için bkz. s. 59. Sonraki resimde, Peygambere karşı çıkan kâfirlere bir biçimde çağdaş Latin Avrupa'dakileri hatırlatan miğferler verilmiştir. Miğferlerinde kuş tüyü bulunan Osmanlı savaşçıları, çağdaş savaş sahnelerinde de görülebilir: Bernus-Taylor et al (1990), s. 95.

zinede bulunan iki parçayla birebir aynı olmasa da benzerdir. Bu koleksiyonun tarihi daha özeldir; çünkü Arşidük babasının kendisi için seçtiği prenseslerden biriyle evlenmek yerine, kendi seçtiği bir eş bulmuştu. İmparator I. Ferdinand Güney Almanya'daki Augsburg şehrinden, Welser soyadlı bir banker ailesine mensup olan Philippine'i (1527-80) uygun bir gelin olarak görmeyi reddetmişti. Bu yüzden Phillippine'in hayatta olduğu süre içinde, II. Ferdinand pek çok devlet makamı için uygun görülmemiş ve çift, çocuklarıyla birlikte, bugün Avusturya'daki Innsbruck şehrinin dış mahallelerinde kalan Ambras kalesinde yaşamıştı. Arşidük Ferdinand burada, muhtemelen kendi elleri ve bol miktardaki parasıyla, dünyanın her tarafından gelen doğal ve insan yapıntılarından oluşan bir koleksiyon (*Kunst- und Wunderkammer*) toplamış ve hazinelerini yerleştirmek için özel bir bina inşa etmişti. Bu yapı hâlâ ayakta olsa da, tarihin bir noktasında koleksiyon, altın ve gümüşten parçaların büyük bir kısmının Kunsthistorisches Museum'un (Sanat Tarihi Müzesi) kısa bir süre önce yeniden açılan *Kunstkammer* bölümünde sergilendiği Viyana'ya taşınmıştı.⁵¹ Ancak kalenin de müzeye dönüştürülmesiyle birlikte diğer parçaların pek çoğu Ambras'a geri getirildi.

Ferdinand'ın koleksiyonunu içeren 1583 tarihli bir defter, artık Hofjagd- und Rüstkammer'de bulunan miğferin Sultan Süleyman, II. Selim (s. 1566-74) ve III. Murad'a (s. 1574-95) sadrazamlık yapmış olan Sokullu Mehmed Paşa'ya ait olduğunu belirtir. Bu nedenle söz konusu parça en geç 1583 tarihinde Ambras'a gelmiş olmalıdır; farklı bir şekilde söyleyecek olursak, ünlü sadrazamın öldürülmesinden dört yıl sonra kaleye getirilmiştir.

Sokullu Mehmed Paşa, Sultan Süleyman'ın hayatını kaybetti-

51 [http://www.schlossambras-innsbruck.at/besuchen\(sammlungen/die-kunst-und-wunderkammer/](http://www.schlossambras-innsbruck.at/besuchen(sammlungen/die-kunst-und-wunderkammer/) (erişim tarihi: 13 Mart 2014).

ği 1566 seferi de dâhil olmak üzere Habsburglara karşı düzenlenen çok sayıda sefere katılmak için pek çok kez, akrabalarından birinin de valilik yaptığı Macaristan'a gelmişti.⁵² Sultanın hizmetine devşirme sistemiyle giren, etnik bir Slav olan Sokullu, Balkanlardaki seferler sırasında yerel bağlantılarından sık sık yararlanmıştı. Sultan Süleyman'ın tahtı için giriştiği mücadeleden başarıyla çıkan Şehzade Selim'e verdiği destekle daha da öne çıkmış ve sonunda İstanbul'daki iki camiden birini birlikte yaptırdığı II. Selim'in kızıyla evlenmişti. Sadrazam olarak bu projeleri ünlü mimar Sinan'a (y. 1489/90) verebildiğine ve yakın bir akrabasını Pécs Ortodoks patrikliğine atadığına bakacak olursak, iktidarının zirvesindeyken neredeyse hanedan mensuplarınınkine yakın bir statüye sahip olmuş olmalıdır. Fakat II. Selim'in ölümünün ardından itibarı azalmaya başlamıştır; ama öldürüldüğü zaman, hâlâ sadaret makamında bulunuyordu.

Kulak muhafazalarını miğferi giyen kişinin başına bağlayan şeritlerin hâlâ sağlam olduğuna bakılırsa, muhtemelen fazla giyilmemiş olan miğferin Arşidük Ferdinand'ın eline nasıl geçtiği gizemini korumaktadır.⁵³ Ferdinand'ın düzenli olarak kendi döneminin en meşhur hükümdar ve komutanlarının silah ve zırhlarını sergilemeye yönelik bir ilgisi vardı ve gördüğümüz üzere Sultan Süleyman ve Sokullu Mehmed Paşa, çeşitli Fransız krallarının ve Habsburg imparatorlarının hemen yanlarında yerlerini almışlardı. Koleksiyonu anlatan çağdaş bir deftere göre, eski sahibi, muhtemelen Sokullu, tıpkı minyatürdeki Peygamberin amcası Hamza'nın yaptığı gibi, zaman zaman miğferine bir sarık da sarıyordu.⁵⁴ Ambras'da bulunan parça Topkapı Sarayı'ndaki iki miğfere çok benzediğinden, en azından diğerleri gibi sultanın himayesini gören bir atölyede üre-

52 Veinstein (1997).

53 Bernus-Taylor et al (1990), s. 79.

54 Luckner (1958), ss. 68 ve 126. Bu referans için Stefan Krause'ye teşekkür ederim.

tilmiş olduğunu tahmin edebiliriz. Üzerindeki yazılar, görünen o ki, 1500'lerde bu tür parçalarda yaygın olduğu üzere Kur'an'dan alınan ayetler ve 'Esmâü'l-Hüsna'dan oluşmaktadır. Ayrıca, kulak muhafazaları sultanın hazinesinde bulunan, yakut ve firuze taşlarıyla süslenmiş miğferinkileri andırmaktadır.⁵⁵ Fakat Ambras'daki parçanın süsleri gösterişli olsa da, hazinedeki miğferlerinkilerden açık bir biçimde daha mütevazıdır: Üzerinde herhangi bir değerli ya da yarı-değerli taş bulunmaz ve Ambras'daki parça sadece en üst ve en alt bölümlerinde altın ve gümüş süslere sahiptir. Süslenmemiş demirin hâkim olduğu geri kalan yüzeyse boş bırakılmıştır. Bu mütevazılığın bir anlamı olup olmadığını bilmiyoruz: Belki de, miğferin sahibi neredeyse hanedana mensup biri gibi gözükse bile, nihayetinde sadece onun bir kulu olduğunu ima etmek istemişti.

(GÖRSEL 21) SU MATARASI: SEFER TEÇHİZATINDAN
GIPTAYLA BAKILAN BİR LÜKS NESNESİNE

Askerleri savaşırken gösteren minyatürlerin büyük bir kısmında yer verilmemiş olsalar da, savaş alanındaki askerlerin yanlarında matara taşınması gerekirdi; belki de normalde bunlar atların eyerlerine bağlanıyorlardı. Cam ya da seramik kolayca kırılabilirdiğinden tipik bir matara deriden yapılırdı. Bununla birlikte, Kanuni Sultan Süleyman'ın sarayında olduğu gibi, gösteriş amacıyla değerli metallerden imal edildikleri de olurdu. 1560 civarından, yani sultanın saltanatının son yıllarından kalan muhteşem bir matara, hazinede yer alan çok sayıda parçanın 1700'lerin ve 1800'lerin sıkıntılı yılları sırasında ortadan kaybolmasına rağmen, neyse ki darphanenin eritme kazanlarından kurtulabilmiştir.⁵⁶ Mataranın

⁵⁵ TKS İstanbul 2/1192.

⁵⁶ Rogers ve Ward (1988), ss. 130-31 (TKS 2/3825); ayrıca bkz. Bernus-Taylor et al (1990), ss. 212-13.

üzerinde iki altın zincir vardır; bunlardan biri tıpayı tutarken, çok sayıda altın telden oluşan ve daha karmaşık olan diğeryse törenlerde mataranın taşınmasına hizmet etmiştir. Bu parçadan 1680 tarihli hazine envanterinde bahsedilir; bir ara yenilenmiş ve bu sırada muhtemelen sorumlu kişi tarafından kılıfı değiştirilmiştir.⁵⁷ Çok değerli bir mataranın, nakışlarla işlenmiş deriden kendi kutusu da olabilirdi.⁵⁸

Daha basit tipteki mataralar yüzyıllar boyunca kullanılmış ve hatta bu tür basit mataralara 1980'lerde bile rastlanmış olsa da, erken modern dönemde sıradan askerler, hatta subaylar tarafından taşınan mataralar uzun bir süre önce kaybolmuştur. Almanya, Avusturya ve Macaristan'daki müzelerde, mataranın imal edildiği daha dirençli ve kaba maddeye yapıştırılmış olan, altın ve gümüş nakışlara işlenmiş kaliteli deriden çok sayıda Osmanlı matarası bulunmaktadır. Bunların eski sahipleri bilinmemektedir, tabi eğer eski sahipleri gerçekten varsa; zira bu parçalar hediye olarak verildiklerinden daha önce hiç kullanılmamış da olabilirler. Eğer eskiden birine ait olmuşlarsa, bunlar hâli vakti yerinde insanlar olmalıdır.⁵⁹ Burada tartışılan mataraysa, şekil açısından Topkapı Sarayı Müzesi'nin hazinesinde muhafaza edilen lüks parçaya daha fazla benzetilmektedir.

Bu eşyanın, çoğunlukla zengin ama hanedan mensubu olmayan kişilerin mallarına odaklanan bu çalışmada karşımıza çıkmasına neden olan, neredeyse karşı konulmaz bir hikâyesi vardır.⁶⁰ III. Murad 1582 yılında, daha sonra III. Mehmed (s. 1595-1603) olarak tahta çıkacak olan oğlunu, çok sayıda tasviri bulunan büyük bir düğünle sünnet ettirmişti. Bu tür bir olayı ölümsüzleştire-

57 Tülay Artan bu defteri yayına hazırlamaktadır.

58 Bernus-Taylor (1990), s. 253.

59 Petrasch et al (19919, ss. 295-98.

60 Beaufort-Spontin ve Pfaffenbichler (2013), ss. 194-95 (No. 70).

ren elimizdeki iki Osmanlı minyatürü setinden biri olan, eğlenceleri gösteren zengin resimlerle dolu bir düğün kitabı günümüze kalmıştır.⁶¹ Sultan, o sırada barış hâlinde olduğu hükümdarları düğüne bizzat katılmaları için davet etmiş ve bu tür bir davet, Habsburg İmparatoru II. Rudolf'a (s. 1576-1612) da gönderilmişti. Dostça bir haber ulaştıran elçiler normalde beraberlerinde hediyeler de getirirlerdi ve Habsburg sarayına yakın bir kaynak bu vesileyle sunulan zengin bir biçimde süslenmiş bir mataradan söz ettiğinden, Hofjagd- und Rüstkammer'de bulunan bu parça söz konusu matara olabilir.⁶²

Viyana'da bulunan bu matara zarif, kırmızı bir zemin üzerine krem rengi, gri ve mavi deriyle süslenmiştir; hem fildişi tıpayı tutan, hem de taşımayı kolaylaştıran ipler ipektir. Dış yüzeyde parlak altın ya da gümüş yoktur, süsler deriye altın içeren iplerle dikilmiştir. Bu parça, yapımındaki ustalığın zarafetiyle imparatorluk sarayını etkilemiş olmalıdır ve günümüzde mataraya bakanlar da bu görüşü paylaşma eğilimindedir. Sonuç olarak bu parça sık sık sergilerde yer alır ve Hofjagd- und Rüstkammer'in web sitesinde müzenin en değerli parçaları arasında görülmektedir.⁶³

(GÖRSEL 22) 'ADIM BOZDOĞAN PUSICAN;
GEREKTİĞİNDE SEYAHAT EDERİM'

Bozdoğan ya da topuzun şekli çok basittir; bir sopanın ucunda, çeşitli keskin fazlalıklar eklenerek daha tehlikeli hâle getirilebilen bir top bulunmaktadır. Muhtemelen ateşli silahların yayılmasıyla birlikte topuz savaş alanındaki etkisini büyük oranda yitirmiştir; ama belki de kullanışlı küçük boyutu sayesinde, bir tören nesnesi, Os-

61 Atasoy (1997).

62 Beaufort-Spontin ve Pfaffenbichler (2013), ss. 194-95, No. 70.

63 Roxburgh (2005), ss. 365 ve 466, Zeren Tanındı'ya ait öğretici bir tasvir yer alır.

manlı dünyasında olduğu kadar Orta Avrupa'da da tanınan bir komuta asası olarak uzun bir tarihi olmuştur. Topkapı Sarayı Müzesi'nde, görünüşe göre bir önceki bölümde ele alınan yakut ve firuzelerle süslenmiş miğferle takım olan bir bozdoğan yer alır.⁶⁴ Muhtemelen bu parçalar bir zamanlar, saray hazinesindeki matara-ya benzer şekilde, Sultan'ın simgeleri olarak hizmet etmişlerdi.

Orta Avrupa'nın doğu topraklarında, bozdoğan, on yedinci yüzyıl Leh *hetmanların*, yani doğrudan krala bağlı yüksek askerî pozisyonlara sahip kişilerin resmî portrelerinde taşınan, genellikle fazlasıyla süslenmiş bir komuta sembolü hâline geldi. Leh dilinde, bu tür topuzlara *buława hetmánska* adı verilirdi. Leh soyluları için *buława hetmánska* haklarında pek az şey bilinen bir eskiçağ halkı olan Sarmatlara atıfla, Sarmat tarzı olduğunu düşündükleri bir öz-temsil biçiminin parçasını oluşturuyordu (bkz. Bölüm Yedi). Diğer 'Sarmat' nesnelere benzer şekilde, genellikle Osmanlı dünyasından ithal edilen *bozdoğan*, Leh soyluları için 1600'ler ve 1700'ler boyunca yaygın bir lüks eşya türüydü.⁶⁵

Almanca konuşanlar *bozdoğanı*, *pusican* ya da *buzogan* biçiminde benimsemişlerdi ve Saksonya Dükü'nün yerli malı bir *pusicanı* bile vardı.⁶⁶ Altın ve gümüş ustaları tarafından Osmanlı motiflerinin özellikle yaygın bir biçimde kullanıldığı Macaristan'da ya da Erdel'de yapılmış olan bir topuz, Baden margraflarının koleksiyonunda günümüze ulaşmıştır.⁶⁷ Bu parça özellikle ilginçtir; çünkü üzerindeki bir yazı, Habsburglar için pek de iyi sona ermeyen bir sefere katılan bir kişi tarafından 1597 yılında ganimet olarak alındığını belirtir.⁶⁸ Ayrıca 1600'lerin sonlarına ait bozdoğanların tuta-

64 Bernus-Taylor (1990), s. 83 (TKS 2/1192).

65 Atasoy ve Uluç (2012), s. 66.

66 Schuckelt (2010), s. 133.

67 Petrasch et al (1991), ss. 208-11.

68 Petrasch et al (1991), ss. 209.

makları da günümüze ulaşmıştır; bunlardan biri epey yıpranmıştır, bu yüzden fiilen kullanılmış olmalıdır. Dolayısıyla, sınırlarına rağmen, erken modern dönemde bazı askerlerin bir silah olarak bozdoğan kullanmaya devam ettiklerini varsayabiliriz.

Osmanlı sultanları Erdel prenslerine son derece süslü çok sayıda topuz göndermiştir; ne de olsa saray bozdoğanın Orta ve Doğu Avrupa'daki törensel rolünün gayet farkındaydı.⁶⁹ Nitekim Erdel prensliğine getirilmiş (s. 1690-97) bir genç olan II. Michael Apafy'ye (ya da Apafi, 1676-1713), muhtemelen sultanın, yeni makamını tanıdığının bir işareti olarak İstanbul'dan bir bozdoğan gönderilmişti. Bununla birlikte, Habsburg orduları Erdel'i işgal ettiler ve Viyana sarayı yarı bağımsız da olsa bu hanedanı yeniden tesis etmek istemedi. Michael Apafy'nin bizzat Habsburg sarayını ziyaret ederek bu durumu değiştirmeye yönelik girişimleri herhangi bir olumlu sonuç doğurmadı.⁷⁰ 1697 yılında, Apafy imparatorluk soyluluğuna kabulü karşılığında makamından çekildi.

Bu talihsiz prens için bozdoğan, on altıncı yüzyılın ortalarından itibaren özerk Erdel hükümdarlarının metbuu olan Osmanlı sultanına bağlılığını simgeliyordu. Bir hükümdar olarak konumunu kaybetmesi Apafy'nin silahı İmparator I. Leopold'a (s. 1658-1705) devretmesine neden olmuş olmalıdır ve bu sayede parça imparatorluğun silah koleksiyonuna girmiştir. Burada anlatılan hikâyeye silaha iliştilmiş bir kâğıt parçasına kaydedilmiştir. Böylece her ikisi de –doğrudan ya da dolaylı olarak– Erdel ile ilgili ihtilafın sonucu olan, birbirini izleyen iki bağış yoluyla, bu parça sultanın cephaneliğinden Apafy'nin ikametgâhına, oradan da Viyana'ya seyahat etmiş olmalıdır.

69 Schuckelt (2010), ss. 102-03, 122. Bazı bozdoğanlar da Erdel'de üretilmişti.

70 Hochedlinger (2003), s. 163.

(GÖRSEL 23) ATLAR ETRAFTA DOLAŞIYOR,
AT KUYRUKLARI DA ÖYLE

Osmanlı ordusunda, at kuyrukları komutanların statülerini gösteren sııkların üzerinde taşınırdı; sultanlar eğer savaş meydanına bizzat çıkarlarsa yedi tuğ, sadrazamlar beş tuğ, diğer vezirlerse üç tuğ kullanırlardı.⁷¹ Taşra yöneticilerine gelince, yüksek rütbeli olan beylerbeylerinin iki tuğ, düşük rütbeli sancak beylerinin sadece tek bir tuğ dikme hakları vardı. Başka hiçbir komutan tuğ taşıyamadığından, bu tür bir parçanın görülmesi, bir askeri karşılaşma ufukta gözüktüğünde, bunun kıdemsiz bir komutan tarafından yönetilen bir akın olmadığı, epey yüksek bir seviyede gerçekleşeceği anlamına gelirdi. Büyük bir seferin resmen başlaması sırasında, sultan ve vezirlere ait tuğlar saklandıkları yerden çıkarılır ve büyük bir gösteriş ve merasimle sergilenirdi.⁷² Ordu dinlenirken, at kuyruğu takımları ait oldukları ileri gelenlerin çadırlarının önündeki yerlerini alırdı. Bununla birlikte, tuğun kullanımı çoğunlukla savaş zamanlarıyla sınırlıydı; sultanlar ve ileri gelenleri İstanbul'da geçit töreni yaptıklarında, sırık ve tuğları, her zaman olmasa da genellikle depolarda tutulurdu.⁷³

Bazı tuğlar bir mızrağa sabitlenmiş tek bir at kuyruğundan oluşurken, bazıları da daha girift bir şekilde süslenirdi. Bu tür parçaları üreten zanaatkârlar son derece süslü bir sırığın farklı seviyelerine küçük miktarlarda at kuyruğu ya da bir kuyruğun parçalarını takabilirlerdi. Tuğu parlak kırmızı ya da sarıya boyamak da adettendi. Bazı parçalarda at kılından örgüler de görülebilirdi.⁷⁴ Bayrak ve sancaklar gibi, tuğlar da bu şekilde savaş alanında askerlerin toplanma noktaları olarak kullanılabilirdi.

71 Çoruhlu (2012).

72 Orgun, (1941).

73 Ibid.

74 Von Folsach (1996), s. 202.

Kaçınılmaz bir şekilde, çok sayıda tuğ düşmanın eline geçmiştir. Aynı şey Habsburg, Venedik, Leh ve Moskof ordularının sancaklarının da başına gelmiş olmalıdır. Fakat hatıra olarak bunları saklamak Osmanlıların âdeti değildi; ele geçirilen kâfir bayraklarının bir cami ya da türbeye konmasıysa pek rastlanan bir şey değildi . Bunun aksine, Latin Avrupa'da ele geçirilen tuğ ya da bayrakları genellikle yüz-yıllar boyunca bir kilisede saklamak son derece yaygındı.⁷⁵ Herhangi bir Osmanlı ekâbirinin saklamak amacıyla hatıra olarak bayrak alıp almadığını da bilmiyoruz ve başarılı liderler genellikle emekli olduklarında, gelecek kuşakların üzerine kafa yorup sonra müzelere kaldırmaları için tuğlarını ellerinde tutmuş gibi gözükmemektedir. Sonuç olarak, bugün elimizde olan çok sayıda tuğ İstanbul'dakilerden ziyade yabancı koleksiyonlarda bulunmaktadır ve Türk müzelerindeki erken modern döneme ait yabancı bayrakların sayısı da çok fazla değildir.⁷⁶

Tuğların üzerinde yazı bulunmadığından hangi tarihte yapılmış olduklarını tespit etmek bir sorundur; zira bu eşyalar ortaçağdan on dokuzuncu yüzyıla kadar kullanılmıştır. Ambras koleksiyonu ve burada tutulan çok sayıda kayıt, bu konuda da çok yardımcı olur; çünkü bugün bu müzede yer alan at kuyruğu takımları on altıncı yüzyılda kayıt altına alınmış durumdadır. Eğer bu belgeler Arşidük Ferdinand'ın Osmanlı'ya ait parçaları nasıl edindiğini gösterseydi daha da iyi olurdu; ama bu konuda kâtiplerin söyleyecek bir şeyleri yoktu.

(GÖRSEL 24) KUMAŞTAN TAŞINABİLİR SARAYLAR VE 'DOKUNMUŞ SURLAR'

Arşidük Ferdinand'ın elinde bir Osmanlı çadırı yoktu; belki de on altıncı yüzyılda hiçbir Osmanlı ordusu bu tür değerli bir parçayı

⁷⁵ Karl (2011).

⁷⁶ Safevi komutanların ya da Nadir Şah'ın ele geçirdikleri Osmanlı tuğlarını ne yaptıklarını bilmiyorum.

geride bırakacak kadar acele içinde kamp alanını terk etmek zorunda kalmamıştı. Bunun aksine, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda bu tür durumlar birden çok kez yaşandı ve bu nedenle Krakov, Viyana, Karlsruhe, Ingolstadt ve diğer şehirlerdeki müzeler, genellikle parçalar hâlinde olsa bile, önemli şahsiyetlere ait çok sayıda çadıra sahiptir. Üzerlerinde tarihleri yazmasa da bu çadırların tarihlerini tespit etmek mümkündür; zira genellikle belirli bir kral ya da prensin koleksiyonlarına ne zaman girdiklerini biliyoruz ve bu bize en azından bir *terminus ante quem* veriyor.

Osmanlı ileri gelenleri de şatafatlı çadırların değerini biliyorlardı ve 1720 yılında III. Ahmed'in (s. 1703-30) oğullarının düğün töreni kısmen, günümüzde İstanbul'un yoğun nüfuslu bir semti olan ama o zamanlar büyük oranda okçuluk yarışları düzenlenen geniş bir açık alanın bulunduğu Okmeydanı'na kurulan çok sayıda çadıra gerçekleşmişti. Bizim açımızdan daha da önemlisi, kuşkusuz doğa güçlerinden ve çeşitli haşerelerden korunmaları gerekse de, çadırların eritilemeyen malzemelerden yapılmasıydı. Hem Topkapı Sarayı, hem de İstanbul'daki Askeri Müze muhteşem bahçe çadırları koleksiyonlarına sahiptir. Bununla birlikte, tarih belirten yazıların yokluğunda, uzmanlar bazen zor bir iş olan üslup ölçütlerine göre tarih belirlemişlerdir.⁷⁷ İstanbul'da da, genellikle kötü durumdaki en eski parçaların 1600'lerin başına ait olması dikkat çekicidir ve Sultan Süleyman ya da III. Mehmed'e ev sahipliği yapmış çadırlardan geriye hiçbir şey kalmamış gibi gözükmektedir. On beşinci ve on altıncı yüzyıldaki saraya ait çadırlarla ilgili yakın tarihli bir çalışma bu nedenle minyatürlere odaklanır ve karşılaştırma ölçütü olarak günümüzde Orta Asya'da bulunan çadırları kullanır.⁷⁸

77 Onuk (1998) görebildiği parçaları, korunma durumlarına özel bir ilgi göstererek kataloglamıştır. Fakat o sırada depoda olan çadırları görememiştir. Ayrıca bkz. Atasoy (2000).

78 Reindl-Kiel (2014).

Belirli bir açıdan Osmanlı kamp yerleri toplumsal düzeni ve daha özel olarak seçkinler ile seçkin olmayanlar arasındaki ilişkiyi yansıtıyordu. Sıradan askerlerin kaldığı çadırlar tamamıyla işlevsel olmuş olmalıdır ve günümüze nadiren ulaşmışlardır. Bunların aksine, valiler, vezirler ve sultanlar sadece çok şatafatlı bir şekilde donatılmış çadırlara sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda kalabalık bir yerde kıymetli bir ayrıcalık olan mahremiyet de istiyorlardı. Bu tür kişiler, sııkların arasına gerilmiş kumaşlarla kendi alanlarının etrafını çevirtir ve böylece kaldıkları yeri herkesin kullandığı alandan ayıran, *zūkāk* adı verilen ‘dokunmuş duvarlar’ ortaya çıkardı. ‘Dokunmuş duvarlar’ görüldüğü kadarıyla Babürlü Hindistan’ı için kayıt altına alınan ayrıntılı süslemelerde karşımıza çıkmassa da, Abdülcélil Levnî’nin 1720 yılındaki sünnet düğününe ilişkin tasvirleri bu düzenlemeyi açık bir şekilde gösterir.⁷⁹ Hükümdarın mahremiyeti için yapılan bu düzenlemeler Sultan IV. Mehmed’in (s. 1654-87) eşlerinden birini Lehistan’a karşı düzenlenen bir sefere götürmekten çekinmeyeceği kadar etkiliydi. Yol sırasında, IV. Mehmed’in eşi, müstakbel Sultan III. Ahmed’i doğurmuştu.⁸⁰

Seferlerde, sultanın kaldığı çadır (*otağ-ı hümayun* ya da *hünkâr çadırı*) hazinenin tutulduğu ve divanın toplandığı yapıların yanında kurulur, esir ve suçluların bütün kampın göreceği şekilde öldürüldüğü celladın çadırı da yakınlarda bulunurdu.⁸¹ Sultanların ikametgâhına bitişik olan özel çadırlar, hükümdarın divan toplantılarını dinlemesini mümkün kılırdı; çünkü Topkapı Sarayı’ndaki pratiğe benzer şekilde, sultan bu toplantılara katılmaz ama dilerse nelerin olup bittiğini dinleyebilirdi. Sultanın ikametgâhıyla yine ayrıntılı süslemelere sahip sadrazamın çadırı arasında bir bağlantı da olmuş olabilir. Bu durum, saray İstanbul’dayken, 1600’lerden baş-

79 Örneğin: Atıl (1999), ss. 160-61 (No. 43).

80 Doğru (2006), ss. 52-53.

81 Onuk (1998), ss. 41-44; Atasoy (2999), s. 51.

layarak devlet işlerinin tedricen saraydan, yeri değişse de Topkapı Sarayı'na belirli bir mesafede bulunan sadrazamın ikametgâhına taşınmış olması nedeniyle daha da dikkat çekiciydi.⁸²

İster görkemli olsunlar, isterse sıradan, bütün çadırlar ya pamuklu kumaştan ya da bazı uzmanların çadır bezi adını verdiği bir iplik karışımından yapılıyordu. Bir Osmanlı çadırına ev sahipliği yapan Bavyera'daki bir müze, bu malzemeyi, keçeyle sertleştirilmiş keten olarak tarif ediyordu.⁸³ Daha seyrek olaraksa nakkaşlar saten üzerinde çalışıyorlardı.⁸⁴ Zanaatkârlar ve müşterileri gösterişli bir süsleme biçimi olarak genellikle desenin kumaş parçaları ve deriden oluştuğu aplik işini tercih ediyorlardı. Fakat özellikle hatları vurgulamak için diğer nakış biçimleri de kullanılıyordu. Anlaşılan o ki, nakkaşlar önceden süsledikleri parçanın nasıl bir şekil alacağını biliyorlardı, zira süslemeler genellikle bir çadırın mimarisini yakından takip ediyordu. Günümüzde çoğunlukla solmuş olsalar da, özgün renkler son derece parlak olmuş olmalıdır ve kamuflaja yönelik herhangi bir çaba da görülmemektedir.

Burada ele alınan çadır, Münih'ten çok da uzak olmayan orta büyüklükteki Bavyera şehri Ingolstadt'ta bulunan Armeemuseum'dan (Ordu Müzesi) gelmektedir.⁸⁵ Müze yetkililerinin verdiği bilgilere göre, çadır ikinci Mohaç Savaşı'nda (1687) görev yapmış olan sadrazam Süleyman Paşa'nın resmi görüşmelerinde kullanılmıştı. Bavyera Elektörü Max Emanuel (s. 1679-1726) bu ödülü kendisiyle birlikte İngiliz bir ziyaretçinin o yıl içinde göreceği Münih'e götürmüştü. Osmanlıların tercihlerine uygun olarak, kırmızı renk açık bir şekilde hâkimdir ve çadırın düzenli aralıklarla açılmış

82 Artan (2011).

83 Glaser et al (1976), cilt 2, s. 52.

84 Hasarları da gösteren resimli röprodüksiyonlar için bkz. Onuk (1998).

85 Renkli bir fotoğraf için bkz. Glaser et al (1976), cilt 2, ss. 52-53, No. 104 (envanter numarası A 1854).

gösterişli çerçeve ve perdelerle sahip pencerelerin yer aldığı duvarlarında, dekoratif madalyalarla dolu bir dizi kemer bulunur. Hatırı sayılır bir restorasyonun ardından çadırın iç kaplaması yenilenmiştir (1970'lerde çekilen renkli resimde, kötü durumu nedeniyle görünür değildi). Sadece bir zamanlar zemini kaplamış olması gereken kumaş temelli olarak kaybolmuştur.

(GÖRSEL 25) TAŞ YİĞİNLARI VE KÜÇÜK FIDANLAR: LUIGI FERDINANDO MARSILI VE EBU SEHİL NU'MAN EFENDİ'YE GÖRE BARIŞ YAPMANIN MADDİ KÜLTÜRÜ

1683-99 Osmanlı-Habsburg savaşı İkinci Viyana Kuşatması (1683) ile başlamış ve Habsburgların, belirtildiği gibi, Bavyeralı Max Emanuel'in Süleyman Paşa'nın çadırını beraberinde getirdiği Macaristan'ı ele geçirmeleriyle sonuçlanmıştı. Karlofça (bugün Sırbistan'daki Sremski Karlovci) Antlaşması'na kadar savaş yaklaşık on altı yıl boyunca devam etmiş ve her iki tarafa da binlerce insana ve büyük miktarlarda paraya mal olmuştu.⁸⁶ Viyana'ya gönderilen Osmanlı elçisi Zülfikâr Paşa, görünen o ki, Habsburg İmparatoru I. Leopold'un (s. 1658-1705) ve generallerinin Buda'nın 1686'da imparatorluk ordularının eline geçmesinden sonra daha fazla toprak kazanma arzusunda olmaları nedeniyle savaşı sona erdirmekte başarı kaydedememiştir.⁸⁷ Bununla birlikte, 1690'lara gelindiğinde Habsburg tarafı da XIV. Louis'nin (s. 1643-1715) Alsace'taki seferlerinin ve daha genel bir düzeyde, süregiden savaşın maliyetlerinin baskısı altında çatışmayı sona erme ihtiyacı duymuştu.

İmparator'un baş müzakerecilerinden biri, Papalık şehri olan Bologna'dan gelen bir general olan Luigi Ferdinando Marsili'ydi

86 Daha eski ama hâla değerli bir çalışma için bkz. Stoye (yeni baskı 2000).

87 Zülfikâr Paşa (2007a ve b). Metin, birbirlerinden bağımsız çalışan iki yazar tarafından yayına hazırlanmıştır.

(1685-1730).⁸⁸ Marsili genç bir adamken, Venedik'in yeni *bailo*-su Pietro Civran'a eşlik ettiği İstanbul'da yaklaşık bir yıl kalmıştı (1679-80).⁸⁹ İstanbul'da geçirdiği süre içinde Hezarfen Hüseyin Efendi de dâhil olmak üzere Osmanlı entelektüelleriyle ilişki kurmuş ve Hüseyin Efendi'nin *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Os-mân*'ının bir nüshasını edinmeyi başarmıştı.⁹⁰ Marsili, yaşamı boyunca, ancak yazarın ölümünün ardından basılabilecek, Osmanlı ordusunu konu alan bir kitap üzerinde çalışacaktı.

Marsili, I. Leopold'un ordusuna girdikten sonra 1683-99 savaşına katıldı ve 1683-84'te savaş esiri olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda zaman geçirmek zorunda kaldı. Fakat 1684'de yurduna döndü ve sadece askerî istihbarat değil, Orta Tuna yakınlarındaki önceden hakkında fazla şey bilinmeyen bölgelerle ilgili coğrafi, zoolojik, hatta arkeolojik bilgiler de toplayacağı kariyerine devam etti. Marsili, 1600'lerin sonlarında ortaya çıkmakta olan yeni tarz 'askerî bilim'in bir temsilcisi olduğundan, Roma istihkâmlarının sadece eğitsel değil, siyasi ve askerî açılardan da incelenmeyi hak ettiğine inanıyordu. Bu istihkâmlar, Habsburg imparatoruna yeni mülklerini daha etkili bir şekilde kontrol etmeyi öğretebilirdi.⁹¹ Marsili, ganimetten aldığı pay olarak beraberinde, bugün de Bologna'da görülebilecek bir depo dolusu elyazması getirmişti.⁹²

Serbest bırakılmasının ardından, tasarlanan barış antlaşmasının müzakerelerini yürütmek üzere İstanbul'a döndü ve 1699-1700'de sınırların 'sahada' belirlenmesi görevini üstlendi; ama Habsburg heyetinin başındaki Oettingen-Wallerstein Kontu II. Wolfgang'a

88 Bir biyografi için bkz. Stoye (1994). Bu kişi adını 'Marsigli' olarak yazmıştır, ama günümüzde İtalyan yazarlar 'Marsili' şeklinde yazarlar.

89 Magnani (2012).

90 Magnani (2012), s. 82, Hezarfen'in eseri İlgürel tarafından yayına hazırlanmıştır (1998).

91 McGowan (1987) bu bölgeye 'orta Tuna çıkması' adını vermiştir.

92 Glaser et al (1976), cilt 2, s. 78.

karşı sorumluydu. Osmanlı tarafında, görevli kişi Resi Mehmed Efendi (İtalyancada Maometto; daha sonra Rami Mehmed Paşa olarak bilinecekti) idi; Venedik'i ise Carlo Ruzzini temsil ediyordu.⁹³ Marsili, görünen o ki, önemli meselelerin sadece Osmanlıların ve Habsburgların sorumluluğunda olması gerektiğini düşünüyordu ve bu nedenle Ruzzini'yi dışlama eğilimindeydi.⁹⁴ Belirli zamanlarda Bosna valisi Habil Paşa'nın temsilcisi de müzakerelere müdahale ediyordu.

Yeni bir sınırın oluşturulmasını belgelemek

Osmanlı seçkinleri için, sultanın temsilcilerinin Habsburglu düşmanlarıyla 'harita üzerindeki bir çizgi' konusunda hemfikir olmak zorunda kalmaları, bir ölçüde başarısızlığın kabulü demektir.⁹⁵ Ne de olsa, bu sınırlar, artık memurları özel bir ilahi koruma altında kâfir topraklarında hiç durmadan genişleyen bir imparatorluktan ziyade az ya da çok istikrarlı sınırları olan bir devleti yöneten Osmanlı hükümdarının mülklerinin sınırını belirliyordu. Bununla beraber, kabul etmek gerekir ki, çizgisel bir sınır sadece Habsburglar söz konusu olduğunda bir yenilikti; zira Osmanlılar daha önce Venedik ve Lehistan-Litvanya Birliği ile 'çizgisel sınırlar' üzerinde anlaşmışlardı.⁹⁶ Bu ayrımın nedenleri tam olarak açık değildir; ama hem Venedik, hem de Lehistan örneklerinde, savaşların uzun süren görece barış ve yakın ticari ilişki dönemleriyle kesintiye uğradığını belirtmeye değer. Öte yandan, Viyana ile ticaret ya da Osmanlı tüccarlarının Leipzig panayırına katılmaları, ancak 1700'lerde, 1699 yılında çizgisel sınır üzerine anlaşmaya varılmasından sonra

93 Lodovisi (2012), s. 168.

94 Ibid. s. 172.

95 Abou-El-Haj (1974).

96 Pedani (2002), ss. 40-46.

önem kazandı.⁹⁷ Belki de imparatorluk unvanlarıyla böbürlenene, ama hiç değilse on altıncı yüzyılda Osmanlıların bakış açısından ‘Viyanalı kralları’ndan fazlası olmayan Habsburglara, Osmanlı sarayında özel bir düşmanlık besleniyordu.

1699’dan hemen sonraki yıllarda, kısa süre önce belirlenmiş olan sınırlar her zaman açık bir şekilde fark edilebilir durumda değildi. Nitekim 1699’da Habsburg topraklarındaki köleliğinden kaçan kıdemsiz bir subay olan Osman Ağa dikkat çekici hatıratında, nihayet bir Osmanlı kasabasında emniyete kavuşana kadar beraberindekilerle birlikte mücadele ettiği belirsizliklerin etkileyici bir anlatısını bırakmıştı.⁹⁸

Barış süreçlerine dâhil olan Osmanlı memurlarını gösteren tasvirlerin peşine düşen tarihçiler için, Marsili’nin günümüzde hâlâ mevcut olan altı resim ve bir çizim yapmak üzere –ne yazık ki ismi bilinmeyen– bir ressamı görevlendirmesi büyük bir şanstır.⁹⁹ Bakanların sadece çevreyi değil, aynı zamanda ana karakterlerin vücut dilini de gözlerinin önüne getirebilmesi için, en önemli kişilerin ve çevredeki ayırt edici özelliklerin üzerine konulan harflerden de anlaşılacağı gibi, 1700’lerin başlarında yapılan bu parçalar sanat eserinden ziyade birer belgedir. Ne yazık ki, bir zamanlar mevcut olmuş olması gereken altyazılar artık yok olmuştur. Bu nedenle Habsburgları temsil eden kişinin aslında Marsili’nin üstü değil de kendisi olduğunu sadece tahmin edebilir ama kanıtlamayız.¹⁰⁰

İşlemlerin başında, Reis Mehmed Efendi olduğunu varsayabileceğimiz kişiyle Habsburglu mevkidaşının birbirlerini kucaklarken görülmesi dikkat çekicidir. Bununla birlikte, tasvir edilen şahsiyet gerçekten de Bolognalı generalse, ki muhtemelen öyledir, tasvirde

97 Bu ticaretin giderek artan önemi uzun bir süredir bilinmektedir: Stoianovich (1960).

98 Osman Ağa (1954), ss. 148-55.

99 Tümü Lodovisi (2005) ve (2012)’nin parçaları olarak yayımlanmıştır.

100 Lodovisi (2005), s. 107 bu belirsizliği dile getirmiştir.

yer alan Osmanlının, Osmanlı heyetinin başı değil de, Marsili'nin karşı taraftaki mevkidaşı İbrahim Efendi olduğunu varsayabiliriz; çünkü sınır boyunca seyahat edenler bu iki kişiydi. Aynı zamanda, bu jestin, eğer gerçekten de yaşanmışsa, önceden kararlaştırılan bir şey mi, yoksa söz konusu kişilerin o an akıllarına gelen bir hareket mi olduğunu da merak edebiliriz.¹⁰¹ Ne de olsa, Marsili'nin İstanbul seçkinleri arasında tanındığı düşünüldüğünde, muhtemelen bu iki insan birbirlerine tamamen yabancı değillerdi.

Şimdiye kadar, ne Reis Mehmed'in, ne de İbrahim Efendi'nin maiyetindekiler tarafından kaleme alınmış, 1699'daki görüşmeleri Osmanlı bakış açısıyla anlatan bir rapora rastladık. Fakat elimizde, 1739-41 yıllarında ileride sadrazam olacak Mevkufatî Mehmed Efendi'nin hukuk danışmanlığını yapan Ebu Sehil Nu'man Efendi'ye ait bir değerlendirme var. Mevkufatî Mehmed Efendi, kısa süre önce sona eren ve Habsburgların başarısız olup Belgrad'ı Osmanlı topraklarına iade etmek zorunda kaldıkları 1737-39 savaşının ardından sınırı gözden geçirmekten sorumlu görevliydi.¹⁰² Üzerinde anlaşmaya varılan düzenlemelerin kaydedildiği *hücceti* kaleme almak, böylece onlara bir şeriat mahkemesinde geçerlilik kazandırmaksa Nu'man Efendi'nin işiydi.¹⁰³

Nu'man Efendi, hüccetin başından sonuna kadar, Marsili'nin raporlarında çok önemli bir rol oynayan sosyalliği andıran herhangi bir şey tarif etmemişti. Anlaşılan o ki, sınır belirleme sürecinin başarıyla tamamlanması Marsili'nin anlattığına benzer ortak bir yemekle kutlanmamıştı ya da belki de Nu'man Efendi bundan söz etmek istememişti. 1740'ın siyasi baskılarının bu tür bir eğlenceyi engellemiş ol-

101 Tasvir, Lodovisi (2012), s. 169'dadır ve s. 166'da büyütülmüş hâli yer alır. İşlemlerin sonunda, bu kez Ruzzini'nin de yer aldığı, bir karşılıklı kucaklaşma sahnesinin olması gerekir; ama röprodüksiyon kesin bir şey söylemek için fazla küçüktür.

102 Nu'man Efendi (1972), ss. 122-35; Nu'man Efendi (1999), ss. 104-110.

103 Bir kadı tarafından çıkarılan *hüccetlerin* kullanımı için bkz. Pedani (2002), s. 44.

ması da mümkündür; çünkü bu yıl, Avusturya Habsburglarının erkek soyu kurumuş, yeni İmparatoriçe Maria Theresa ve kocası Lorraine Francis Stephen'ın hükümdarlıkları tanınmamış ve tehdit altında kalmıştı. Aynı yılın sonlarına doğru, kısa süre önce taç giymiş Prusya Kralı II. Frederick (s. 1740-86) başarılı bir şekilde Silezya'yı ele geçirerek Avusturya Veraset Savaşı'nı başlatmıştı. Nu'man Efendi, Prusyalıların Viyana'yı almaları hâlinde olabileceklerden endişe ediyordu.¹⁰⁴ Genellikle çeşitli savaş alanlarından gelen güvenilir haberler olmadığından, Nu'man Efendi Habsburg ve Osmanlı heyetleri arasındaki gerilimleri bildirmiş, ama aynı zamanda kendi efendi siyle arasındaki, açık bir biçimde düşmanca ilişkiden de söz etmişti.

Üç kişilik bir hatıra

Anlaşılan o ki, Nu'man Efendi'nin aksine, Marsili hem müzakere-lerden, hem de Reis Mehmed Efendi ve gündelik bir düzeyde İbrahim Efendi ile kurduğu ilişkiden son derece tatmin olmuştu. Nitekim resimlerinden biri olan, sınırı belirleme işine fiilen katılan insanların yer aldığı bir grup portresinde, Osmanlı temsilcisinin bir şeref konuğu olarak orada bulunduğu kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde görülür: Kürk astarlı parlak kırmızı bir kaftan içinde tam ortada oturur ve canlı kırmızısı sol kenarda oturan bir kâtibin kıyafetlerinde de görülse bile, göze ilk çarpan Osmanlı müzakereci-sidir. Venedikliyse görünür şekilde daha önemsiz bir konumdadır; Tuna'nın görüldüğü haritanın dışında, üç ileri gelen de atama belgelerini göstermektedir ve yanlarında sekreterleri bulunmaktadır. Osmanlı ve Venedik temsilcileri arasında yer alan mütevazı görünümlü sarıklı figürün kim olduğunu söylemek güçtür; müzakerele-re katılmış olan Osman Ağa olması mümkündür.¹⁰⁵

104 Nu'man Efendi (1972), ss. 110-12; Nu'man Efendi (1999), ss. 120.

105 Pedani (2005), s. 55.

Bununla birlikte, Marsili olduğunu varsaydığımız kişi, bir iskemenin ya da bir ağaç kökünün üzerinde oturmuş ve böylece Osmanlı mevkidaşından biraz yükseğe yerleşmiştir; kaldırdığı eli, onu muhataplarına bir noktayı izah ediyormuş gibi göstermektedir. Arka planda, bir çadırın hatları Marsili ile Osmanlı temsilcisi arasında görsel bir bağlantı sağlar. Ne yazık ki, Osmanlı temsilcisi tarafından yaptırılmış benzer bir tasvire sahip değiliz. Bu yüzden duygularının Ebu Sehil Nu'man Efendi'ninkiler kadar kötü mü olduğunu, yoksa daha kayıtsız bir yaklaşıma mı sahip olduğunu asla bilemeyeceğiz.

Sorunlu ayrıntılar

Sınırı çizmenin teknik güçlükleri 1699 ve 1740 yıllarında birbirinden farklıydı. 1740'da Tuna'nın yatağı sınır olacaktı; bu öneri kulağa basit gibi gelse de hayata geçirilmesi zahmetliydi. Örneğin, nehrin üstünde sık sık şekil değiştiren çeşitli adalar bulunuyordu. Barış antlaşmasına göre, bu adalar en yakın imparatorluğa ait olacaktı ya da bazı örneklerde, iki güç söz konusu adayı bölmeyi tercih edebilecekti. Çözüm ne olursa olsun, her iki taraf da aynı zamanda nehrin ilgili yakasıyla olan mesafeyi de etkileyen şekil değişiklikleriyle nasıl başa çıkacakları üzerinde anlaşmak zorundaydı. Dahası, belirli bir kalenin topraklarının menziline giren bölge bu kalenin toprağı olacak ve söz konusu istihkâm kiminse ona ait sayılacaktı; bu düzenleme de antlaşmanın taraflarından birinin 'düşman'ın yakasında bir toprak parçasına sahip olabileceği anlamına geliyordu.¹⁰⁶ Müzakerecilere gelince, yakın gelecekte yeni toprakların ele geçirilmesini ümit etseler de, bu meseleleri belki de uzun bir barış dönemi boyunca geçerli olacak şekilde çözmek zorundaydılar.

Bunun aksine, Reis Mehmed Efendi/İbrahim Efendi ile Kont Oettingen/Marsili'nin dağlık bir coğrafyadan geçen bir sınırı mü-

106 Nu'man Efendi (1972), ss. 110-12; Nu'man Efendi (1999), ss. 97-98

zakere etmeleri gerekiyordu, Marsili'nin yaptırdığı tasvirlerden biri aslında müzakerecileri kayalık bir çıkıntının üzerinde bir araya gelerek, (resimde M ile işaretlenen) bir çizgiyle ufka kadar uzanan sınırı belirlerken gösterir.¹⁰⁷ Sınırın yerini tam olarak göstermek için her iki komutan da köylüleri toplayarak taş yığdırmış ve üzerlerini toprakla örttürmüştür. Köylülerin elinden çıkan bu yapay tepelere *hunka* adı veriliyordu ve bunlar Nu'man Efendi'nin olaylara dair anlatısında da önemli bir rol oynamışlardı.¹⁰⁸ Bir defasında, yazar belirli bir yerin *hunka* için uygun olduğuna nasıl karar verdiğini ve sonra Habsburg generalinin talebini kabul ettirene kadar kahve davetini, geri çevirip *hunkanın* doğru yere konulmasında ısrar ettiğini uzun uzadıya anlatmıştır.

Öte yandan Marsili, *hunkaların* nasıl daha etkileyici, belki de daha kalıcı kılınabileceğine ilişkin görsel bilgiler sağlamıştı: çünkü onun tasvirlerinde kirli beyaz gömlekleri ve bol pantolonları içinde, omuzlarında fidan taşıyan bir grup köylü yer alır. Bir çizimdeyse, bu genç ağaçlar *hunkaların* tepesine dikilmişken gösterilir. Yapay tepeler artık toprakla örtülmüştür, bir süredir yerlerinde olan daha büyük ağaçlar da sınıra dâhil edilmiştir. Nu'man Efendi kuralın bir *hunkanın* üzerinde duran bir insanın komşu *hunkaları* görebilmesi olduğunu belirtmişti; muhtemelen bunun amacı insanların yanlışlıkla sınırın diğer tarafına geçmemelerini sağlamaktır.¹⁰⁹

Marsili bir haritacı olarak uluslararası şöhret kazanmış, hatta o zamanlar bir bilim insanı için önemli bir takdir anlamına gelen İngiltere'deki *Royal Society*'ye üye olmuştu; bununla birlikte Tuna'nın orta yatağına ilişkin tasvirleri sorunsuz değildir.¹¹⁰ Yine de general

107 Lodovisi (2012), s. 172.

108 Pedani (2002), ss. 52-57. *Hunka* teriminin açıklaması için bkz. Nu'man Efendi (1972), s. 217.

109 Nu'man Efendi (1972), s. 132; Nu'man Efendi (1999), s. 108.

110 Stoye (1994), ss. 179-82 övgülerin büyük bir kısmını Marsili'nin yardımcısı Johann Christian Müller'e ayırır.

haritacılığının önemini vurgulamaktan hoşlanırdı: Üç müzakereciyi toplantı hâlinde gösteren resimde, Tuna nehrinin bir haritası ön planı kaplar. Reis Mehmed Efendi –ya da astı İbrahim– bu haritayı işaret ederken görülür.¹¹¹ Fakat Osmanlı diplomatinin günlük işlerinde hangi haritaları kullandığını bilmiyoruz; kendi teknisyenlerinin ürettiği malzemeleri tercih ederek Marsili’nin haritasına hiç bakmamış bile olabilir.

Bir kez daha, bu kez harita meselesinde bir Osmanlı sesini ararken, Nu’mân Efendi imdadımıza koşar. Aldığı eğitim itibariyle bir din âlimi olsa ve maceralı hayatındaki bilinen son görevinde Manisa kadılığına atansa da geometri, arazi ölçümü ve haritacılık alanlarında da çalışmış ve bir haritanın sahadaki gerçekliği doğru bir şekilde resmedip etmediğini ortaya çıkarma yeteneğiyle iftihar etmiştir. Dolayısıyla Nu’mân Efendi haritaların toprak iddialarında bulunmak için kullanılabileceğinin gayet farkındaydı.¹¹² Haritacılık üzerine çalışan modern tarihçiler buna canı gönülden katılacaklardır; ne de olsa, günümüzde haritaların ‘gerçek dünya’nın tasvirleri olarak oynadıkları rol kadar –hatta daha fazla– siyasi birer ifade biçimi olmalarının üzerinde de durulmaktadır.¹¹³

Sınır bölgelerinin sakinleri için yapılan düzenlemeler

Sınırın her iki tarafında da köylüler, en azından yağmacı askerler yaşamayı imkânsız kılmamışlarsa, kıt kanaat geçinmeye çalışıyorlardı. Osmanlı-Habsburg sınır bölgesinde, ganimet için akın yapmak son derece yaygındı ve her iki taraftan da az maaş alan askerler, insanları esir alıp fidye karşılığı alıkoyarak fazladan para kazanıyorlardı (bkz. Bölüm Üç). Fidye ödenmediği takdirde ya da bazen, Osman Ağa’nın

111 Lodovisi (2012), s. 168.

112 Nu’mân Efendi (1972), ss. 78-81; Nu’mân Efendi (1999), ss. 82-86.

113 Brotton (2013), s. 13.

iğrenç bulduğu üzere, ödendiğinde bile, esirler köle olarak satılabiliyordu.¹¹⁴ 1699 barışı, bir kural olarak, düşmanlıklar sona erdiğinde, her iki tarafın da esirleri iade etmesini öngörmüştü. Fakat 1700'le-re gelindiğinde fidyeye için esir almanın altın çağı geçmişte kalmış olsa bile, bu kurallara her zaman riayet edilmiyordu.

Eğer Osmanlılar ve Habsburglar akınları caydırmak istiyorduy-salar, ticaret münasip bir seçenek olarak görülmüş olmalıdır. Marsili bize, Sava üzerindeki Habsburg istihkâmının yıkılmasını, Osmanlılar oraya Habsburg topraklarından Osmanlı topraklarına mal ithalatını kolaylaştıracak bir ticaret kasabası kurmayı önerdikleri için kabul ettiğini anlatır.¹¹⁵ Dolayısıyla Bolognalı bilge general, imparatorluk sarayındaki asker partisinin bir mensubu olarak, kuşkusuz Macaristan'ın koşullar oluştuğunda yeni fetihler için bir sıçrama noktası olmak üzere sıkı bir şekilde kontrol altında tutulmasından yanaydı; ama sınırı korumak için askerî eylemin tek başına etkili olmadığını biliyordu. Ayrıca Marsili –saraydaki ticaret partisinin de vurguladığı gibi– İmparator'un acilen, katı bir şekilde Katolik olan Habsburg hanedanına pek de büyük bir yakınlık göstermeyen yerel sakinler arasında destek toplaması gerektiğini anlamıştı. Bölgenin kontrol altına alınması ancak insanlar makul geçim imkânlarına sahiplerse mümkün olabilirdi.¹¹⁶

Sonuç

Tanım gereği, silahlar insanları ve hayvanları öldürmek için yapılır. Fakat aynı zamanda, erken modern dönemdeki askerler kendilerini, silahlarını ve atlarını sahip oldukları gücü göstermek ve belki de

114 Osman Ağa (1954), ss. 33-34. Konuyla ilgili genel bir değerlendirme için bkz. Dávid ve Fodor (2007).

115 Lodovisi (2012), ss. 170-71.

116 Stoye (1994), ss. 195-97 Marsili'nin iktisadi sorunları kavrayışının çoğunlukla yollar ve haberleşmeyle sınırlı olduğunu vurgular.

parlak renkler ve çarpıcı desenlerle, çoğunlukla en sefil koşullarda vuku bulan ölümün her yerde hazır ve nazır olan imgelerine karşı koymak için de süslüyorlardı. Osmanlı askerleri de bir istisna değildi; bu yüzden haklı olarak elinizdeki kitap hem kullanılan malzemenin değeri, hem de desenlerinin zarafetiyle sahip olunan gücü ve rütbeyi yansıtan, az ya da çok törensel silahlara odaklanmaktadır.

Seçkin birliklerde görev yapan askerlerse, en azından geçit törenlerinde, subaylarından pek de farklı davranmıyorlardı. Bir yeniçerinin 1700'lerin ortalarındaki 'merasim üniforması'nda koyu renk bir zeminin üzerinde 'altın' ve 'gümüş' süsler, belki süslü yaldızlı bir kemeri olan deri bir palto ve yine yaldızlı metallerin hâkim olduğu bir başlık yer alıyordu.¹¹⁷ Muhtemelen İstanbul ya da Kahire'deki zanaatkâr yeniçerilerin büyük bir bölümü bu tür pahalı kıyafetleri karşılayamazdı; ama karşılayabilenler çağdaşlarını, tıpkı bir vitrine yerleştirilmiş üniformaların günümüzde yapmaya devam ettiği gibi etkilemiş olmalıdır.

Osmanlı sultanları, ileri gelenleri ve saray hizmetkârları, kılıçların, palaların ve piştovların dâhil olduğu belirli kimi teçhizatları muhafaza etmiş, kimilerini ise önemsememişti. Saray çevresinden, bazıları askerî amaçlardan çok törensel amaçlara hizmet eden süslü çadırlar da günümüze ulaşmıştır. Avrupalı prensler ve soylular da kılıç ve hançerler ya da zarif çadırlar gibi Osmanlılar tarafından rağbet edilen bazı parçaları toplamışlardı. Fakat aynı zamanda, burada ele alınan at kuyruğu ya da yeniçeri üniformaları –ne de olsa, 1826'da yeniçeri ocağının ilga edilmesini takip eden baskı döneminde bu tür kıyafetler bir Osmanlı askeri için son derece tehlikeli olabilir ve genellikle elden çıkarılması gerekirdi– gibi, Osmanlı seçkinleri tarafından daha önemsiz görülen eşyalarla da ilgilenmişlerdi.

117 Von Folsach (1996), s. 421.

Arşidük Ferdinand, anlaşıldığı kadarıyla, kahraman olduğunu düşündüğü kişilerin zırhlarını kayıt altına almak istemişti. İlgi odağı Habsburg hanedanının mensupları olsa da, Fransız ve Osmanlı düşmanlarına ait silahlar da kurduğu erken modern döneme özgü askerî müzenin bir parçasıydı. Latin Avrupalı prenslerin yiğitliklerini göstermek için ellerindeki eşyaların ganimet olduğunu ilan etmeleri daha yaygındı. Ama genellikle bu iddialar tamamen uydurmaydı ve pek çok Osmanlı silahı ve diğer ordu teçhizatı, Osmanlı olmayan sahiplerinin koleksiyonlarına hediye olarak girmişti. Çünkü bir düzeyde, sultanların komutanlarıyla Habsburg ya da Leh mevkidaşları aynı erken modern askerî kültürü paylaşıyorlardı; dolayısıyla bu tür hediyeler, kuşkusuz yirmi birinci yüzyılda yaşayanlar için olacağı gibi yersiz görülmüyordu.

Hediye vermek, özellikle de elçiler söz konusu olduğunda, normalde kutlama yemeğinin de dâhil olduğu bir kabul töreninin parçası, elçiye ziyaretini organize eden saray seçkininin hem servetini, hem de zevkini göstermesi için bir vesileydi. Bu nedenle, bir sonraki bölüm yiyecek ve içecekleri ele alacak ve elimizde neredeyse hiç saray yemeği kalıntısı olmadığından, bunlar olmaksızın hiçbir yemeğin sunulamayacağı ya da tüketilemeyeceği tabaklar, fincanlar ve kaşıklar üzerinden ilerleyeceğiz.

BÖLÜM ALTI

KIYMETLİ EŞYALAR KULLANILARAK YEMEK VE İÇMEK

Bulunması güç bir otantikliğin peşinde

Son birkaç on yıldır, Türkiye’de resmî ve yarı-resmî ideolojinin bir parçası olan nostalji kültürüyle birlikte, zarif bir yaşamın doruğu olarak görülen Osmanlı seçkinlerinin mutfağını yeniden yaratmaya yönelik pek çok girişime tanıklık edildi.¹ Buna karşılık, giderek artan sayıda araştırmacı da yiyecek kültürüne ilgi göstermeye başladı. Yiyecek ve içeceklerin dışında, tabaklar, kahve fincanları ve siniler de ilgi odağı hâline geldi.² Bununla birlikte, Osmanlı mutfağının bütün veçhelerini incelemek son derece güçtür: On dokuzuncu yüzyılın ortalarından önce, şu ya da bu tür tariflerin yer aldığı yemek kitapları sayıca az ve nadirdi. Kaliteli yemeklerin servisinde kullanılan ve genellikle narin olan tabakların, kâselerin ve sinilerin günümüze ulaşma ihtimalleri de epey düşüktü.

Dahası, belirli bir yemeğin içindekiler tarif edilmiş olsa bile, on altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıldaki el kitaplarının büyük

1 İki örnek için bkz. Arsel ed. (1996) ve Bilgin ve Samancı ed. (2008).

2 Yakın tarihli bir örnek: Hatzaki, Nessi, Pamuk ed. (2014).

bir kısmında aşçının kullanması gereken miktarlar yazılmazdı. Şansımıza bunun birkaç istisnası mevcuttur: Örneğin, Sultan Süleyman'ın küçük oğulları Şehzade Bayezid (1525-61) ve Cihangir'in (ö. 1552) sünnet düğünleri için 1539 yılında düzenlenen kutlamaları anlatan bir metin, sıralanan yemekler için gereken, pirinç, şeker, su ve yağ miktarlarını da içerir.³ Fakat normal olarak, ne zaman günümüz aşçıları bir Osmanlı metninde tarifini buldukları bir yemeği hazırlamaya kalksalar, verilen bilgileri yorumlamak zorunda kalırlar ve genellikle on altıncı ya da on yedinci yüzyıldaki 'özgün' metne makul ölçülerde yakın bir sonuca ulaşmak imkânsızdır.⁴

1600'lerde, hatta on dokuzuncu yüzyılın sonunda yaşayan tüketicilerin günümüzdekilerinden çok farklı tercihlere sahip oldukları gerçeği işleri daha da karmaşık hâle getirir. Bu durum, en çok yenilebilir yağlar söz konusu olduğunda açık bir şekilde görülür: Bugün yemeklerin büyük bir kısmı bitkisel yağlarla yapılmaktadır ve zeytinyağı çok rağbet görmektedir. Bununla birlikte, öyle gözüküyor ki, on altıncı yüzyıl İstanbul'undaki tüketiciler sadeyağı tercih ediyordu.⁵ Zeytinyağıysa esasen aydınlatma ve sabun üretimi için talep görüyordu. Muhtemelen 1800'lerden başlayarak zeytinin bir gıda maddesi olarak tüketiminin giderek arttığını göstermemize izin verecek verilerden de yoksunuz. Daha az ayrıcalıklı insanlar, muhtemelen yerel olarak hangi tohumu bulabiliyorlarsa onu sıkıyorlardı ve eski deyimlerin gösterdiği gibi, yağlı yiyeceklerin çekici olduğu düşünülüyordu. On beşinci yüzyılda yaşamış bir yazar, kabaca öğütülmüş buğdaydan yapılan bir yemeği tarif ederken, muhtemelen ağır yağlı kuyrukları için özel olarak yetiştirilen

3 Tezcan (1998), s. 3; Kut (yeni baskı 2010a). Günümüze kalan elyazması, her iki şehzadenin de öldüğünü yazar. Bu yazarı bilinmeyen bir on yedinci yüzyıl derlemesinin parçasıdır; bu nedenle sünnet kayıtlarını neden çoğaltmaya değer bulduğunu bilmiyoruz.

4 Özge Samancı'ya bu noktayı vurguladığı için teşekkür ederim.

5 Faroqi (1984), s. 92.

Karaman koyunlarından çıkan kuyruk yağı kullanılmasını önermişti.⁶ Günümüz aşçıların bu yemeği seçkin müşteriler için hazırlarken farklı yağları tercih edeceklerini varsayabiliriz. Bu nedenle, günümüzde pişirilen bütün ‘Osmanlı’ yemekleri, en önce modern Osmanlı mutfağı uzmanlarının altını çizecekleri gibi, zorunlu olarak birer uyarlama dır.⁷

Bunun yanı sıra, Osmanlı yemek kültürü 1800’lerin sonlarındaki büyük değişimlerden önce bile durağan değildi. Nitekim adlandırmalar her zaman nasıl yayıldıklarını kesin bir şekilde takip etmemize izin vermese de, Amerika’dan getirilen bitkiler 1600’lerden başlayarak Osmanlı mutfaklarının bostanlarına girmişti. Bu ‘göçmen’ bitkilerin isimlerinin bir bölgeden diğerine değişiklik göstermesi çok yaygındı ve mısır ile darı örneğinde olduğu gibi zaman içinde de değişebilirlerdi.⁸ Benzer bir biçimde, 1890 yılında yayımlanmış bir sözlükte domatese *frenk batlıcanı* denilir; yirminci yüzyılda bu isim ortadan kaybolmuştur ve artık Türk mutfağının bu temel malzemesine domates denilmektedir.⁹ Ayrıca yakın tarihli bir çalışma, on dokuzuncu yüzyılda, domatese benzeyen ama tadı farklı olan bir meyvenin de zaman zaman yemeklerde kullanıldığını göstermiştir; artık nerdeyse hiç kullanılmayan bu meyveyi çok az manav getirtme zahmetine girer.¹⁰

Sultanların topraklarının büyüklüğü düşünüldüğünde, bazı Amerika bitkilerinin bir Osmanlı bölgesinde yaygınlık kazanırken diğerlerinde kazanmamış olabileceğini aklımızda tutmamız gerekir. Nitekim görmüş geçirmiş on yedinci yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi, Mısır’da muhtemelen Meksika’dan Akdeniz dünyasına geti-

6 Bilgin ve Samancı ed. (2008), s. 367; White (2011), s. 117.

7 Bilgin ve Samancı ed. (2008), s. 327.

8 Stoianovich (1966).

9 Redhouse (1890, yeni baskı 1921), s. 1380.

10 Işın (2012).

rilmiş bitkilerin üzerinde yetişen kaktüs meyvesiyle karşılaşmış ve bunlara frenk inciri adını vermişti. Fakat görünen o ki, büyük seyahatnamesinde Suriye'deki Lazkiye şehrinin civarında da yetişen bu bitkiden sadece bir kez daha ve o da geçerken söz eder.¹¹ Bugün bu bitki bütün Doğu Akdeniz'e yayılmış durumdadır.

Sonuç olarak, yiyecek tarihçileri, bu topraklarda serpilmiş farklı yiyecek kültürlerinin ilk dönemleri ancak sınırlı bir ölçüde erişilebilir olsa da, Osmanlı mutfağının bir tarihi olduğunu keşfetmiştir. Daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı arkeolojisinin emekleme döneminde olduğu ve güçlü bir şekilde sanat tarihiyle ilgili meselelere yöneldiği gerçeği pek çok soruna yol açar. Buna karşın, Osmanlı dönemi söz konusu olduğunda, şimdiye dek az sayıda arkeolog, hamamların ya da medreselerin yakınlarında bulunması gereken ve bize sıradan insanlar tarafından tüketilen yiyecekler hakkında bilgi sağlayabilecek pek çok evsel atık yığınının incelemiştir.

Sultanın cömertliğiyle ihsan edilen yiyecekler

Osmanlı belgelerinin büyük bir bölümü sultanların sarayıyla ilgilidir.¹² Bu, günümüz tarihçisi için ilk bakışta görüneceğinden daha az dezavantajlı olabilir; çünkü çok sayıda insan saray mutfağından yemek yiyordu. Büyük kutlamalarda, sayı o kadar yüksek olirdi ki, eldeki mutfak eşyaları yeterli olmaz ve saray vakıflardan ve zanaat-kâr loncalarından ödünç eşya almak zorunda kalırdı.¹³ Bu yüzden hükümdarın mutfakları sadece sultan ve yüksek makam sahipleri için mükellef sofralar değil, çok sayıda hizmetkâr için sıradan yiyecekler de hazırlardı. Ayrıca sık sık maaşlarını Topkapı Sarayı'nın ikinci avlusunda alan ve hükümdara sadakatlerini kelimenin ger-

11 Evliya (2007), s. 270; Evliya (2005), s. 194; Yerasimos (2011), s. 367.

12 Bilgin (2004).

13 Faroqi (2014).

çek anlamıyla ‘onun yemeği’ni yiyerek gösteren askerler de vardı. Bunun yanı sıra, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde, sultanların mutfaqları Boğaziçi’ndeki kendi yalılarında yaşayan ama aşçıları Topkapı’nın depolarından gelen yiyecekleri hazırlayan evlenmiş birçok prensese de erzak gönderiyordu.¹⁴ Dahası, şeyhülislam da dâhil olmak üzere yüksek makam sahipleri de sultanın cömertliğinden yararlanıyor, aldıkları yiyecekler genellikle geniş olan kapılarını idame ederken kayda değer miktarda tasarruf etmelerini sağlıyordu.¹⁵

Sultanın mutfağından yemek verilen insanların sayısına dair bir fikir edinmek için Şehzade Bayezid ile Cihangir’in sünnet düğünlerine dair kayıtlara dönmeye değer, zira bu metinler bize bir malzemenin verili miktarından kaç porsiyon çıkarılabileceğini anlatır.¹⁶ Bu açıklamanın ismi bilinmeyen yazarı, her biri belirli sayıda insan tarafından paylaşılacak gerekli tepsi sayısını da kaydettiğinden, kaç kişinin davet edildiği hakkında kaba bir fikir edinmemizi sağlar: Humbaracılar dışında kalan diğer bütün askerlerle yeniçeriler için 600 tepsi; sultanın ahırlarında çalışanlar, humbaracılar ve saray için çalışan zanaatkârlar için 600 ve şehrin muhtemelen daha düşük mevkilerdeki din âlimleri için bir 600 tepsi daha. Yüksek mevkilerdeki din âlimleri ve görevlileri için saray 15 tepsi hazırlatmış ve kutlamalara katılan paşalara ve diğer ileri gelenlere de aynı sayıda tepsi ayrılmış; sonuç olarak toplam 1.830 tepsi hazırlanmıştı.

Bununla birlikte, bir tepsiden kaç kişinin yemek yediğine ilişkin bir kayıt yoktur; muhtemelen daha yüksek makam sahipleri daha küçük gruplar hâlinde yediğinden sayılar değişiyordu. 1720 yılındaki kutlamalarla ilgili resimli kitapta tepsilerin 10, 11 ve 13 kişiye

14 Artan (2000).

15 Nizri (2012).

16 Tezcan (1998); Kut (yeni baskı 2010a), ss. 158-59.

sunulduğunu görürüz.¹⁷ Eğer on askerin ve düşük seviyeli din âliminin bir tepsi paylaştığını varsayacak olursak, muhtemelen yüksek rütbeli yaklaşık 100 kişiye ek olarak 18.000 insanın yemeğe katıldığı ortaya çıkar. Son ama aynı ölçüde önemli bir diğer nokta da, büyük sultan vakıflarının bu kutlamalar sırasında yoksullara da yiyecek dağıtmış olmasıdır; ama yemek verilen kişilerin sayısı bilinmemektedir. Bu yemekte, saray mutfağı tek başına muhtemelen 18.000'den fazla insan için yiyecek hazırlamak zorunda kalmıştı. Birkaç güne yayılsa bile çok büyük bir iştı bu. Son olarak 1539 tarihli açıklama sultanın haremde gerçekleşmiş olması gereken ziyafetten söz etmez: zira iki şehzade annesi, güçlü Hürrem Sultan, hizmetindeki kadınlara yemek ya da en azından tatlılar ikram etmiş olmalıdır.

Üstlendiği bu birbirinden farklı işlevler, özellikle pek çok yiyeceğin uzak yerlerden geldiği düşünüldüğünde, sultanın mutfağının neden çok sayıda belge ürettiğini açıklar. Bursa bölgesi önemli bir tedarikçiydi.¹⁸ Burada faal bir 'tedarik ofisi' bulunuyordu: Günümüzde Uludağ denilen Keşişdağı içeceklerin soğutulması için kar ve buz ürettiyordu; saray Teselya'daki dağlardan da kar getiriyordu.¹⁹ Belki de saray sakinleri Evliya Çelebi'nin Manisa'da çok sevildiğini kaydettiği kar ve meyve şerbeti karışımlarının da tadını çıkarıyorlardı.²⁰ Zaman zaman saray mutfakları İstanbul'daki pazarlardan da buz satın alıyordu.²¹

Ayrıca mutfak idaresi vergi yerine büyük miktarlarda yiye-

17 Atıl (1999), ss. 220-21. İki ya da üç kişilik gruplar hâlinde yemek yiyen ileri gelenler için ss. 228-29 ile karşılaştırın. Şehzade Bayezid ve Cihangir'in sünnetlerine dair anlatıda Sultan'ın paşa ve beyleriyle birlikte ziyafet çektiğinden söz edilse de hükümdar her zaman ayrı bir siniden yedi. Bkz. Kut (2010a), ss. 158-59.

18 Bilgin (2006), ss. 145-75.

19 De Planhol (1995), ss. 102-03.

20 Evliya (2005), s. 44.

21 Bilgin (2006), ss. 168-71; Gözcü ve Akçiçek (2012).

cek maddesi de alıyordu. Örneğin, genellikle çok ağır olan *avarız-ı divaniye* vergisinden muaf tutulan köylülerin, sebze, tavuk, bal ve diğer gıda maddelerini vermeleri gerekebilirdi; vergilendirmeye olan bu ilişkisinden ötürü saray mutfağı idaresi teslim alınan malzemelerin ve miktarlarının özenli kayıtlarını tutuyordu. Bazen köylüler yiyecekleri 'sultana duydukları hürmetten' pazarda istenen fiyatların altından vermek zorunda kalıyorlardı ve bu da kayıtların özenle tutulmasını gerektiren bir prosedüdü.²² Son olarak, mutfak idarecileri geniş saray bostanlarında yetiştirilen meyve ve sebzeleri de denetlemek zorundaydılar: Bunlar çeşitli tatlı ve tuzlu yemeklerde kullanılıyor, fazlalıklarsa İstanbul'daki tüketicilere satılıyordu.

Saraydaki zevkler bazı açılardan istikrarlı, bazı açılardansa azımsanamayacak değişikliklere tabiydi. Nitekim Fatih Sultan Mehmed döneminde (s. 1451-81), pek çok Müslüman tüketilmelerine soğuk baksa ve saray mutfağı daha sonraki dönemlerde satın almasa da kabuklu deniz ürünleri sık sık mönüde yer alırdı.²³ Bunun aksine, devamlılık tarafında, saray büyük bir tavuk tüketicisi olmayı sürdürdü ki, tavuk, 1600'lerde olduğu gibi 1800'lerde de, kırmızı etten daha pahalıydı. Sultan ve sadrazamı Avrupalı elçileri kabul ettiklerinde, onları tavuğun ağırlıklı olduğu bir yemekle ağırlamak âdettendi. Venedikli diplomatlar genellikle bu jesti yanlış anlar; tavuk İtalya'da görece ucuz olduğundan bu etin tercih edilmesinin bir saygısızlık göstergesi olduğunu düşünürlerdi.²⁴ Tavuk çorbası sık sık mönüde yer alırdı ve çok özel yemeklerde, seçkinler keklik ve kaz da yerlerdi. Bu tür durumlarda, sıradan insanlara pilav ve

²² Faroqhi (1986b).

²³ Bilgin (2004), ss. 196-97. Ancak, midye dolması yirminci yüzyılın ikinci yarısı boyunca İstanbul sokaklarında yaygın olarak bulunabiliyordu ve ilk kez 1844 yılında yayımlanan meşhur bir yemek kitabında da karşımıza çıkar. Dolayısıyla muhtemelen bu deniz ürünü 1800'lerin başlarından çoktan popülerleşmişti: Saruhanoglu (2012).

²⁴ Hanß (2014), ss. 209-16. Yazara bu noktaya dikkatimi çektiği için müteşekkirim.

tatlılarla birlikte koyun eti verilirdi.²⁵

Tavuğun aksine hindi eti sultanların mutfağında çok nadir görülürdü; bununla birlikte Sultan III. Ahmed'in (s. 1703-30) oğullarının sünnet töreninde verilen büyük ziyafet bu alışılmadık kümes hayvanının talep gördüğü bir olaydı.²⁶ Fakat az sayıda kuşun bulunduğu ortaya çıktı ve muhtemelen sultan asla memurlarının istediği sayıda hindi alamadı. 1800'lerin başlarında, hindi eti hâlâ saray şöenlerinde sık görülüyordu; bu dönemde, önceki zamanlarda sık sık tüketilen güvercin etiyse sadece seçkin misafirlere sunulan bir lezzet hâline gelmişti.²⁷ Fakat tavuk, on yedinci yüzyılda olduğu gibi 1800'lerde de saray mutfağının en önemli parçasıydı; 1832 yılında sadece bir ayda sultanın mutfağına binden fazla tavuk tedarik edilmişti.

Öte yandan, hindi Osmanlı Macaristan'ının büyükçe kasabalarında son derece popülerdi. Arkeologlar, Buda'daki Hisar Tepesi'nin yanı sıra Székesféhervár ve Vác'da da bu kuşlara ait kemikler bulmuşlardır.²⁸ Ayrıca Erdel prensleri de malikânelerinde çok sayıda hindi yetiştiriyorlardı. Osmanlı topraklarındaki hâli vakti yerinde olanların, en azından ziyafet sofralarında nasıl ve kimlerin vasıtasıyla bu hayvanların tüketimine aşına olduklarını henüz söyleyemiyoruz.

Hayır ya da ücret olarak dağıtılan yiyecekler

İmaretlerin bütçeleri de yiyeceklerle ilgili arızı bilgiler sağlar. Osmanlıca imaret terimi zaman zaman 'aşevi' ya da 'yoksullara yemek verilen mutfak' olarak tercüme edilir; zira modern Türkçede-

25 Reindl-Kiel (2003), s. 81. Günümüz Türkiye'sinde kırmızı et tavuktan çok daha pahalıdır.

26 Faroqhi (2014).

27 Samancı (2003), ss. 170-71.

28 Vörös (2003), ss. 359-60.

ki ve aynı zamanda yirminci yüzyıl Bulgaristan'ındaki anlamı budur: Zlatyu Boyadjev'e (1903-76) ait *Imaret Djami* isimli tablo, aşevine gelenler arasında, muhtemelen savaşta yaralanmış çok sayıda sakat insanın bulunduğunu gösterir.²⁹ Bununla birlikte, imaret açan vakıflara ait senetlerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi, en azından sultanlar ve aile mensupları tarafından kurulan kurumların genellikle ilk olarak başka kategorilerden insanlara hizmet ettiklerini göstermiştir. Fakirlerse, daha yüksek toplumsal statüye sahip olanların paylarını almasından sonra geriye kalanlarla yetiniyorlardı. İstanbul'daki Fatih Sultan Mehmet imaretinde, vakfın bir parçasını oluşturan sekiz medresenin (Sahn-ı Seman) öğrencileri yemek yiyenlerin çoğunluğunu oluşturunuyordu; buna ek olarak öğretmenler ve bazıları orta, bazılarıysa son derece mütevazı statülere sahip çok sayıda çalışan da buradan yemek yiyordu. Bunun yanı sıra, imaret, normalde eyaletlerde çalışan ve başkente devlet işleri için gelen memurlara yemek veriyor, ölmüş memurların dul kalan eşleri de, aynı olarak ödenen bir tür emeklilik maaşı olarak günlük bir gıda yardımı alıyorlardı.³⁰ İstanbul'daki Süleymaniye ve Kudüs'teki (Kanuni Sultan Süleyman'ın eşi) Hürrem Sultan imaretlerinden de benzer şekilde üst düzey insanlar yararlanıyordu. Yemek yemeye gelenlerin yüksek tüketim standartlarına sahip oldukları düşünüldüğünde, bir imaretin, muhtemelen sultanın ihsanı olan biber gibi pahalı baharatlar da sunuyor olması mümkündü.

1500'lerde, bir imaretin olası müşterilerinin, önceleri yerel vakfın idarecileri, daha sonraysa merkezî mali idare tarafından verilen belgelerle buradan yemek yiyebileceklerini kanıtlamaları gerekiyordu.³¹ Anlaşılan o ki, bu belgeleri, muhtemelen para karşılığında

29 Bu tasvir, Ergin, Neumann ve Singer ed (2007)'nin kapağında yer alır. Ayrıca bkz. Singer (2011), ss. 69-71.

30 Barkan (1963).

31 Orbay (2007).

üçüncü kişilere devretmek yasaldı; dahası, bazı kişiler yemek değil sadece ekmek alıyor, bazılarınıysa yemek yerine para veriliyordu.³² Hürrem Sultan imaretinin kuruluş belgesinde, yiyecek dağıtımından yararlanma hakkı olan insanlara ilişkin, kadınların son sırada yer aldığı son derece ayrıntılı bir hiyerarşi belirlenmişti.³³ Muhtemelen yiyecek stoku yetmediğinde, vakfı kuranın takdirine göre, en alt sırada yer alanlar bazen sıraları elleri boş terk etmek zorunda kalıyorlardı.

Bazı imaretlerin yıllık hesapları verilen yiyecekleri belirttiğinden, ‘ziyafet yemekleri’ ile ‘sıradan yemekler’ hakkında bir şeyler söylemek mümkündür. Birçok düşük gelirli kurum sadece Ramazan gecelerinde yiyecek dağıtıyordu ve müşterilerine daha düzenli hizmet verenler de muhtemelen pirinç çorbası ile bulgur ikram ediyorlardı. Özel günlerde, pek çok imaret tatlı dağıtırdı. En beğenilen tatlı, üzüm şerbeti ya da balla ya da imaret Osmanlı sarayına yakınsa şekerle tatlandırılan, pirinç ve safrandan yapılan *zerde* idi. Zira şeker, en azından 1500’lerde, çok lüks bir yiyecekti ve sadece –az miktarlarda– Mısır’da ve Kıbrıs’ta bulunabiliyordu. Daha sonraları imparatorluğa, yine az miktarlarda İngiliz ve Fransız tüccarlardan satın alınan önemli bir ithal mal olarak geldi. Baklava zereden daha seyrek yenilen bir tatlıydı. Fakat şehzade sancağı olan Manisa’da sıradan kasabalılar bile, en azından özel günlerde baklava yiyebiliyorlardı. Amasya’daki Sultan Bayezid imareti de müşterilerine, bu tatlıyı içini kaymak ve bal karışımıyla doldurarak ikram ediyordu.³⁴

İmparatorluğun farklı eyaletlerinde, imaretler genellikle aynı temel yemekleri sunarlardı; dolayısıyla bu kurumlar taşralıların İs-

32 Para ödemeleri vakfın kâr elde edip etmediğine bağlı olabilirdi. Bazı hak sahipleri, ünlü şair Fuzulî örneğinde olduğu gibi, para konusunda hiçbir zaman gerçekleşmeyen sözler veren belgeler karşısında öfkeden deliye dönerlerdi: İnalıcık (yeni baskı, 2005), ss. 57-59.

33 Singer (2002), s. 115.

34 Faroqi (2007a).

tanbul'daki yetkililerin 'standart yemek' olarak gördükleri yiyecek-
lere aşına olmalarını sağlayarak, sultanın hükmettiği toprakların
'Osmanlılaştırılması'nda da bir rol oynamış olabilir. Ayrıca, mer-
keze yakın eyaletlerden gelip yabancı bir şehre giden yolcular, örne-
ğin, hac kervanının yola çıkması için Şam'da beklerlerken, hanedan
tarafından finanse edilen bir imarette 'alıştıkları yiyecekleri' bulabi-
lirlerdi. Bu sayede ne kadar tuhaf ve yabancı bir yerde olsalar da, yi-
ne de sultanın mülkleri içinde bulunduklarını hissedebiliyorlardı.³⁵

Sıradan insanların yedikleri yiyecekler

1539 tarihli sünnet düğününün kayıtlarına göre, İstanbul'un yok-
sullarına *dane* adı verilen, muhtemelen azıcık biberle tatlandırılmış
pirinç pilavı verilmişti. Buna ek olarak, bu muhtaç insanlar bir por-
siyon da zerde almışlardı.³⁶ On altıncı yüzyılın ortalarında, pirinç,
biber ve safran muhtemelen durumu iyi olanlar için bile küçük
lükslerdi: Pirinç Anadolu'nun kuzey-orta kesimlerinde ve Balkan-
lar'da yetiştiriliyordu; ama satışa sunulabilen miktarlar çok düşük
olmuş olabilir.³⁷ Bal da bol bulunan bir yiyecek değildi; ama belki
de yoksullara verilen zerde daha ucuz olan üzüm şerbetiyle tatlan-
dırılıyordu. Ayrıca safran bugün bile pahalı bir baharattır; ama Ku-
zey Anadolu'da yerel bir ürün olmuş olabilir. Her halükârda, sıra-
dan insanlar için dane ve zerde gerçekten özel yiyecekler olmalıdır.

İmaretlerin düzenli olarak yoksullara sundukları yiyeceklerle da-
ir bir listeye sahip değiliz; belki de imarettten yemek yeme hakkı ol-
mayan pek çok yoksul insan, vakıfların en mütevazı çalışanlarından
bile daha kötü yemekler yiyorlardı.³⁸ Çok zengin olmamakla bir-

35 Singer (2012).

36 Kut (yeni baskı 2010a), ss. 158 ve 163.

37 İnalıcık (1982).

38 Singer (2012), s. 183.

likte hâli vakti yerinde olan insanlara gelince, elimizde on yedinci yüzyılda yaşamış, görünen o ki, en azından birkaç yıl boyunca düzenli gelir getiren bir işi olmadan hayatını sürdürebilmiş Seyyid Hasan isimli bir dervişin tuttuğu günlük üzerine yapılmış birkaç araştırma bulunmaktadır.³⁹ Bu kişi, yediklerinden hoşnutmuş gibi gözükmemektedir ve eşlerinden birinin ölüm döşeginde olduğu kriz anlarında bile, yediği peynir ve meyveyi günlüğüne kaydetmeye vakit ayırabilmiştir. Cenazeye katılan insanlar için hazırlanan tatlıların kalitesi için aşçıyı takdir etmeyi de unutmamıştır.

Daha mutlu zamanlarda arkadaşları kendisini ziyaret ettiğinde, Seyyid Hasan genellikle sinideki yiyeceklerin listesini tutuyordu ve sininin gayet dolu olabildiğine bakılırsa, muhtemelen durumu iyi olan insanlar kendilerini, yabancı gözlemcilerin genellikle sıradan Osmanlıların standart yemekleri olarak gördükleri, ekmek, sarımsak, yoğurt ve sebzelerden oluşan menüyle yetinmek zorunda hissetmiyorlardı.⁴⁰ Belki de kanaatkâr insanlar bile konuk beklediklerinde sofraya daha lüks yiyecekler çıkarıyorlardı.

Seyyid Hassan'ın günlüğü görece kısa bir zaman dilimi için tek bir aileden söz etmektedir; ama tarihçinin eski gözdesini, yani 'süreklilik ve değişim'i anlamak için Osmanlı mutfak uzmanları farklı dönemlerden yemek kitaplarını karşılaştırmışlardır.⁴¹ Nitelikim esasen on üçüncü yüzyılda yazılmış ve 1400'lerde Muhammed b. Mahmud Şirvânî tarafından Türkçeye çevrilmiş olan, yemek ve ilaçlar üzerine Arapça bir metne sahibiz. Çevirmen, belki de daha resmî bir sunumu gereksiz bularak, biraz rastgele bir şekilde 71 yemek eklemiştir; muhtemelen okurları söz konusu yemekleri biliyorlardı.⁴² Bu metinde kaydedilen isimlerden bazıları on se-

39 Kafadar (1989); Kut (1996).

40 Faroqhi (2007b).

41 Kut (yeni baskı 2010b).

42 Kut (yeni baskı 2010b), s. 212.

kizinci ve on dokuzuncu yüzyılın yemek kitaplarında da karşımıza çıkar. Bununla birlikte, bu zorunlu olarak söz konusu tarifi de-ğişmeden kaldığı anlamına gelmez; kuşkusuz bazı yemekler *longue durée* [uzun dönem] boyunca popülerliklerini korumuştur ve hatta günümüzde bile sevimliye devam etmektedir. Fakat diğer örneklerde, aynı sözcük birbirinden bütünüyle farklı yemekler için de kullanılmış olabilir: Osmanlı mutfağını araştıran tarihçi ne kadar dikkatli olsa azdır!

Kahve ve kahvehaneler

Kahve ortaçağlar boyunca Etiyopya ve Yemen'e özgü bir ürün olagelmışti ve on altıncı yüzyılda bu bölgelerin ötesine, önce Mekke'ye ve Mısır'a ve kısa bir süre içinde İstanbul, Anadolu ve Balkanlara neden yayıldığı hâlâ gizemini korumaktadır.⁴³ Yine de kahvenin sultanların topraklarında yayılması dikkat çekecek kadar hızlı olmuştu: 1590'lara gelindiğinde Kuzey Anadolu'nun ücra kasaba ve köylerinde bile artık biliniyordu.⁴⁴ Mekke'den dönen hacılar yayılmasına yardımcı olmuş olabilirler; ama bununla ilgili kaynaklar çok nadirdir.

On yedinci yüzyılda, bazı sultanlar kahve tüketimini ve daha doğrudan bir şekilde, Osmanlı seçkinleri (tıpkı on sekizinci yüzyıl başlarında Fransa'daki muadillerinin yaptığı gibi) sıradan halk için uygunsuz olduğunu düşündükleri, siyaset de dâhil olmak üzere her türlü sorunun konuşulduğu yerlere dönüşmeye başlayan kahvehaneleri yasaklamaya çalıştılar. Kahveyi şarap ve diğer yasak maddelerle aynı kategoriye sokan bazı din âlimlerinin savlarının, IV. Murad (s. 1623-40) gibi hükümdarları yeni modayı yargılayıp kökünü kazımaya ne ölçüde ikna ettiği hâlâ belirsizdir. Muhtemelen siyaset

⁴³ Hattox (1985).

⁴⁴ Faroqhi (1986b).

dinî şüpheleri kuvvetlendirmişti; bunun için sultan, Hz. Muhammed'in döneminden bu yana meydana gelen her türlü yeniliğe sert bir şekilde karşı çıkan Kadızadelilerle ittifak kurmuştu.⁴⁵ Dahası, IV. Murad 1640 yılında ölse ve Kadızadeliler takip eden yıllarda geçici olarak güç kaybetseler de, bu grubun daha sonraki isimleri 1600'ler boyunca sarayda nüfuz sahibi olmayı sürdürdüler.

Kahve tüketimine yönelik yasaklara gelince, İstanbul dışında ne ölçüde uygulandıkları hakkında ancak tahminlerde bulunabiliriz. Nitekim gençliğinde sert bir kahve karşıtı olan Sultan IV. Murad'ın içişleri bakanlığını yapan Evliya Çelebi, on yedinci yüzyıl Bursası'nı tasvir ederken yerel kahvehanelerden söz etmekten çekinmemişti.⁴⁶ Benzer şekilde, Halep'teki uygulama da en hafif tabirle düzensiz olmuş olmalıdır; çünkü 1653 yılında, bir vali, vakfına gelir sağlamak için gösterişli bir kahvehane inşa ettirmişti.⁴⁷ Dolayısıyla sadece paşa değil, kuşkusuz tavsiye aldığı din âlimleri de kahvenin ve kahvehanelerin yasal olarak müsaade edilebilir olduğunu düşünmüş olmalıdır. Ayrıca muhtemelen yakın gelecekte kahvehanelerin kapatılmasını da beklemiyorlardı; çünkü aksi olsaydı, bu müesseselerin sürekliliği sağlanamazdı ve bu nedenle bir vakıf için gelir kaynağı olarak kabul görmezlerdi.

Fakat yasak zamanlarında bile, gizli kahve satışları kuşkusuz devam etti ve bu yasakların geçerliliklerini neden ve nasıl hızla yitirdikleri üzerine düşünmeye değer bir konudur. Âlim Kâtip Çelebi (1609-57) ciddi gerekçeler olmadan zaten var olan yasaklara bir tane daha eklemenin kötü bir fikir olduğunu düşünmüş gibi gözükmektedir.⁴⁸ Fakat ılımlı teşvik eden şeyin bu tür düşünceler mi, yoksa kahve kavurma teçhizatlarını (*tahmis-i kahve*) işleten ve

⁴⁵ Zilfi (1986).

⁴⁶ Evliya (1999), ss. 18-19.

⁴⁷ Deguilhem (2008), s. 932.

⁴⁸ Kâtip Çelebi (1957), ss. 56-58.

–kahve satanlar da dâhil olmak üzere– dükkânlardan vergi toplayan mültezimlerin merkezî hazineye yaptıkları ödemelerle ilgili bir kaygı mı olduğunu bilmiyoruz. Bunun yanı sıra, Kahire’deki kahve tüccarları, Mısır’daki makam sahiplerini işlerine taş koymaktan kaçınmaya ikna edebilecek, zengin insanlardı.⁴⁹ Son olarak, sadrazamlar sık sık değişiyordu ve on yedinci yüzyıldaki bazı sultanların saltanatları da kısa sürmüştü. Kahvenin yasaklanmasını toplumsal denetimin etkili bir aracı olarak gören hükümdarların ve idarecilerinin yerini kısa süre içinde sorunu önemsemeyen başkaları alabiliyordu. Kahve 1500’lerin sonlarında Osmanlı’nın merkezî bölgelerinde kendisine sağlam bir yer edinmiş olsa da, daha sonraki yüzyıllarda bu içeceğin etrafını saran gösterişli ritüeller yeni yeni ortaya çıktığından, içeceğin bu erken dönemde nasıl hazırlandığına dair pek fazla şey bilmiyoruz. Fakat işin mali veçhesi görece açıktır: Osmanlı başkentindeki fiyatlar bütün bir imparatorluktan tüketicilerin ödemek zorunda olduğu miktarı belirlediğinden, 1600’lere gelindiğinde, İstanbul bütün kahve meraklılarının baktığı bir merkez hâline gelmişti.⁵⁰

Kuşkusuz, Osmanlı kahvehanelerinin bir araştırma başlığı olarak şu an gördüğü rağbet, sultanların topraklarında bir sivil toplum, hem insanların aile yaşamlarından, hem de geçimlerini sağladıkları dükkân ve atölyelerden ayrı bir toplumsal alanın olası kökenleri üzerine süren tartışmalarla bağlantılıdır.⁵¹ Kahvehaneler, erkeklerin dükkânlarda, tekkelerde ya da cami avlularında geçerli olan *bienséance* [edep] kurallarıyla kısıtlanmadan konuşabildikleri ya da gösterileri izleyebildikleri bir ortam sağlıyordu. Cengiz Kırılı, 1800 civarında İstanbul’un bazı bölgelerinde en fazla görülen müessesenin kahvehane olduğunu, on dokuzuncu yüzyıl Londra’sının

49 Raymond (1973-74), cilt 1, ss. 144-51.

50 Genç (2001).

51 Çaksu (2007); Mikhail (2007).

tipik bir özelliği olan, her köşe başında rastlanan barlarla kıyaslanabileceklerini ortaya koymuştur.

(GÖRSEL 26) KAHVE FİNCANLARI

Osmanlı topraklarındaki kaliteli seramik fincan üreticileri genellikle model olarak Çin'den ithal edilen porselenleri kullanıyorlardı (bkz. Bölüm Bir). Bununla birlikte sultanların topraklarına gönderilmek için üretilen Çin parçalarının üzerlerinde, tüccarların İslami bir bağlamda rahatlıkla pazarlanabileceklerini bildikleri motifler yer alıyordu. Nitekim daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı zanaatkarlarının görüp kopyaladıkları porselenlerin, Çin'deki tüketiciler için üretilmiş olanlardan çok farklı olması mümkündü.

Belki de ithal Çin porselenlerinin üzerlerinde gördükleri işaretlerden ilham alan bazı Osmanlı imalatçıları ya da tüccarlar, yerel olarak üretilen seramiklere atölyelerinin damgalarını basıyorlardı.⁵² Nitekim bazı Kütahya kahve fincanlarının altlarındaki Arap alfabesiyle yazılmış yazılar, uzmanlar arasında hatırı sayılır bir tartışma yaratmıştır: Mevcut araştırmalar, bunlardan birinde 'Sivaz' yazdığını ileri sürmüştür, ama söz konusu parçaların aslında Kuzey Anadolu'daki Sivas şehrinden değil, Kütahya'dan geldiği varsayılmıştır. Fakat Garo Kürkman, gizemli yazının 'Sivaz' değil de 'Ayvaz' olması gerektiğini savunmuştur. Dahası, Kürkman 'Sivaz/Ayvaz' sözcüğünün imalatçının değil, fincanı sipariş veren tüccarın adı olduğunu da ileri sürer.⁵³ Bu meseleler hakkında sadece uzmanlar fikir beyan etmeye cesaret edebilirler.

⁵² Carswell (1995), No. 62 s. 65 (envanter numarası HK187-3250).

⁵³ Kürkman (2005), ss. 229-41. Kürkman iki Ermeni ismini taşıyan belirli bir tasvirin, tüccarlardan ziyade tasviri yapanların isimlerini taşıdığı fikrini kabul eder (s. 241).

Kütahya'daki atölyelerde usta-kalfa çatışması

Seramik kahve fincanlarının birkaçı İznik'te üretilmişti, ama büyük çoğunluğu değil. Bunun tek nedeni İznik mallarının üretiminin kahve içmenin yaygınlaştığı 1600'lerde keskin bir düşüş göstermesiydi. Görünen o ki, fincanların büyük bir bölümünün geldiği Batı Anadolu'daki Kütahya şehri, 1500'lerde seramik ürettiyordu ve bugün bile bunu sürdürmektedir. Yazılı kanıtlarımızın büyük bir kısmı, değersiz olmakla birlikte, yerel kadı sicillerinde yer alan on sekizinci yüzyıla ait iki kayıttan gelmektedir.⁵⁴ 1764'de, bir Müslüman dışında tümü Ermeni olan 34 usta ve 69 kalfa kahve fincanı üretimiyle uğraşıyordu. Daha önce, kalfalarla ustalar arasında bir ihtilaf yaşanmıştı ve bu, Osmanlı kayıtlarına ancak nadiren girebilecek türde bir anlaşmazlıktı. Söz konusu olan ücret meselesiydi: Günümüze ulaşan belgeye göre, kalfalar yevmiye olarak 60 akçe kabul etmişlerdi ki bu, tekerleğin üzerinde ne bir fazla, ne de bir eksik, tam 100 fincana şekil verilmesi demekti. Anlaşılan o ki süsleme ve daha sonra fırına verme bu adamların sorumluluğunda değildi. Ustalar ve kalfalar evlerinde ilave çömlek tekerlekleri kurmaya da söz vermişlerdi.

Bu sözleşme, ihtilafı sona erdirmeyi; iki yıl sonra işlemek zorunda oldukları hammaddelere göre kalfalara ödenebilecek farklı ücretler içeren bir düzenleme yapıldı. Artık sözü geçen kalfaların sayısı daha azdı; ama belge bu farklılığı açıklamaz. Belki de anlaşmada sözü geçmeyen adamlar standart tarifieden ücret almaya devam ettiler ya da bazıları şehri terk etmiş bile olabilir. Sadece, gelecekte, tamamlayıcı kayıtların kentlerdeki atölyelerde yaşanan anlaşmazlıkları daha iyi anlamamıza yardım edeceğini umabiliriz.

⁵⁴ Kürkman (2005), ss. 80-84.

(GÖRSEL 27) YEMEK SİNİSİ İÇİN BİR ‘ALTLIK’ YA DA BİR
YEMEK NASIL SERVİS EDİLİR?

Kahve hayatta keyif alınacak şeylerden biriydi; ama yemek asliydi. 1800’lerin sonlarında ya da 1900’lerin başlarından önce, sultanın uyrukları yemeklerini yere oturarak yerlerdi. Masrafları Osmanlı Sarayı tarafından karşılanan şöenlerde, elçiler için alçak tabureler konulabilir ve bazı ileri gelenler bir ayaklığın üzerine yerleştirilmiş sininin üzerindeki yemeklerini bir sedire oturarak yiyebilirlerdi.⁵⁵ Genellikle yuvarlak olan bu sini, normalde bakırdan yapıldı. Sini yere de konulabilirdi; bu durumda *sofra* adı verilen ve yine yuvarlak ve az çok gösterişli bir şekilde süslenmiş olan deri bir ‘altlık’ zeminle arasında yastık vazifesi görürdü.

Hem sini, hem de altındaki sofra kendi başlarına birer süs olarak kullanılabilirdi; zira metal bir sini hak edilebilir, yuvarlak deryse, yine deriden olan ve çoğunlukla çiçeklerin resmedildiği çok renkli desenlerle süslenebilirdi. Günümüze ulaşmış bu tür çok parça yoktur; çünkü bakır geri dönüşümü kolay bir malzemeydi ve bu yüzden elimizdeki en ‘eski’ parçaların tarihi ancak on dokuzuncu yüzyıla uzanır. Deri altlıklaraysa daha da ender rastlanır. Topkapı Sarayı’nda bir örnek bulunmaktadır ve yabancı koleksiyonlarda da birkaç başka örnek görülebilir. Avusturya’daki Innsbruck şehrinin yakınlarında bulunan Ambras Kalesi’nde on altıncı yüzyıldan kalma bir numune bulunmaktadır, daha geniş ve gösterişli bir başkasının yoluysa Ravenna Ulusal Müzesi’ne (İtalya) düşmüştür.⁵⁶

Bu parçaların tümünde çok renkli deriden özenle kesilmiş, ekâbirin çadırlarında gördüklerimize benzer apliance işleri yer alır (bkz. Bölüm Beş). Kaliteli deri, özellikle İslam hukukunun ipek ve kıymetli metallerin kullanımını sınırlandıran kısıtlamaları bu malzeme-

55 Sint Nicolaas, Renda, İrepeoğlu ve Bull (2004), ss. 64-65.

56 Dağtaş (2007), s. 45; Martini (1998), ss. 112-13 (No. 50).

yi kapsamadığından, gösterişe izin verilen bir alandı. Topkapı Sarayı'nın harem bölümündeki bir odanın kubbesinin örtülmesinde zarif bir şekilde süslenmiş bir deri bile kullanılmıştı.⁵⁷ Bu yüzden deriden yapılmış kaliteli parçalar, sıradan insanların kullandıkları ve 'sıradan' zanaatkârların geçimlerini sağladıkları çizme ve sandaletlerle karıştırılmaması gereken otantik lüksler ve saygınlık göstergeleriydi.

(GÖRSEL 28) ŞÖLEN TABAKLARI VE İÇİNDE OLABİLECEKLER

Sininin içindekiler

Sanatsal olarak süslenmiş siniler ve 'altlıklar' hoşumuza gitmeye ve bizi etkilemeye devam etmektedir; ama acaba hâli vakti yerindeki bir Osmanlı tebaasının bunların üstünde ne tür yiyecekler bulması muhtemeldi? Konumuza dolaylı bir yoldan, yani yiyeceklerin servis edildiği yemek takımları üzerinden ve yine şölenlere özel bir dikkat göstererek yaklaşacağız.

Muhtemelen hiçbir öğün ekmeksiz olmazdı ve ayrıca –kısaca olsa da– lapa ve eti de tartışacağız. En azından 1700'lerde, fırında pişirilen ekmek somunları, büyük Osmanlı şehirlerinde temel bir gıdaydı; kırsal kesimdeyse açık bir ateşte pişirilebilecek yufka ekmekleri muhtemelen daha yaygındı. İstanbul'da on sekizinci yüzyılın sonları ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, evde ekmek hazırlayan insanların sayısı, görünen o ki, son derece sınırlıydı. En azından yetkililerin gözünde, değirmenler ve fırınlar birbirleriyle yakından ilişkiliydi, belirli bir değirmen tarafından üretilen buğday ilgili fırına gönderilirdi ve halka un satışı önemsiz bir meseleymiş gibi gözükmektedir.⁵⁸ Bununla birlikte, Kahire'de, âdetler ve düzenlemeler çok farklıydı ve 1670'lerde ve 1680'lerin başların-

⁵⁷ Dağtaş (2007), s. 71.

⁵⁸ Aynural (2001), s. 88

da, Evliya Çelebi, bu şehirde zengin insanların evlerinde tandırların bulunduğunu ve yoksulların bile evde ekmek pişirmek için düzenlemeler yaptıklarını kaydetmişti. Ayrıca kadınlar ekmek de satabiliyordu ki, bu İstanbul'da düşünülmesi bile mümkün olmayan bir âdetti.⁵⁹

On altıncı yüzyıldan itibaren, hem Osmanlı başkentine tahıl tedariki, hem de sonrasındaki ekmek satışları katı düzenlemelere tabiydi ve farklı türde ekmekler ve diğer unlu mamuller için ödenecek miktarlar, İstanbul'da idarenin belirlediği fiyat listelerinin temel kalemlerinden biriydi.⁶⁰ Zenginler francala adıyla bilinen beyaz ekmeği tercih ederlerdi; ama kıtlık zamanlarında, örneğin, 1800'den önceki ve sonraki yıllarda francala pişirilmesi yasaklanmış, sadece yabancı elçiliklere ekmek gönderen fırınlara istisna tanınmıştı.⁶¹ Evliya'ya göre, gerekli kaynakları olan insanlar, anason ve susam gibi çeşitli tohumlarla zenginleştirilmiş ekmekler satın alabilirlerdi ve gerçekten gösteriş yapmak –ya da komşularını etkilemek– isteyen insanlar ekmeklerini, tarçın ve karanfil gibi egzotik baharatlarla çeşnilendirilmiş bir sıvıyla zenginleştirebilirlerdi.⁶²

Lapa ekmeğe kıyasla daha ucuz bir seçenektir. Habsburg hükümdarı I. Ferdinand'ın Kanuni Sultan Süleyman'a (s. 1522-92) elçi olarak gönderdiği Habsburglu diplomat ve seyahatname yazarı Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-91), İstanbul'a giderken kaldığı bir kervansarayda, ortasında bir kâse arpa lapasının bulunduğu bir yiyecek tepsiyi sunulduğunu anlatmıştı.⁶³ İlk başta önüne konulanı yemeye pek de hevesli değildi ve sadece ev sahiplerine kabalık etmemek için yemeğin tadına bakmıştı. Fakat yediğinde, muhtemelen içinde ba-

59 Evliya Çelebi (2007), s. 195.

60 Aynural (2001), ss. 147-50.

61 Aynural (2001), ss. 122-26.

62 Yerasimos (2011), ss. 349-50.

63 Busbecq (1994), s. 33.

zı çeşniler bulunan yemeğin son derece lezzetli olduğunu görmüştü. Evliya Çelebi, bazıları darıyla yapılan ve *potga*, *pasda* ve *lapa* adıyla bilinen bu tür çeşitli yemeklerden söz etmiştir; bu yiyeceklerden Çerkez usulü *pasda* adı verilen biri peynirle tatlandırılırdı. Genellikle Mekke'ye giden hacılara sunulan *herise* ve *keşkek* diğer lapa türleriydi.⁶⁴ Fakat Evliya, günümüzde çok tüketilen bir yemek olan bulgur pilavı hakkında, belki umursamadığından, belki de en azından bu isimle sık tüketilmediğinden, fazla bir şey söylememiştir.

Et yemek Osmanlı idaresinin alt seviyelerdeki hizmetkârlarının bile sahip olmak istedikleri bir ayrıcalıktı ve bu nedenle Balkanlardaki zengin insanlar, daha sonra kasaplara satılmak üzere İstanbul'a belirli sayıda koyun getirmek zorundaydılar. 1500'lerde İstanbul'daki kasaplar, koyabildikleri fiyatlar maliyetlerini karşılamadığından, sık sık iflas ederlerdi; ama yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı yetkilileri, özellikle bu amaçla toplanan gelirlerle yeniçerilerin et paylarını sübvans eden, *zarar-ı kassabiye* adlı özel bir vergi getirdiler. Böylece on yedinci yüzyılın sonlarına gelindiğinde, kasaplardan iflas ettiklerine dair pek şikâyet duymamaya başlarız.⁶⁵ Tüketilen etin büyük bir kısmı koyun etiydi; fakat kırmızı ete parası yetmeyen insanlar için, sınırlı miktarda hayvansal protein tüketimi yine de mümkündü. Nitekim Evliya sadece İstanbul'da değil, aynı zamanda Van Gölü tarafından yutulan ve bugün yerini Erçiş'e bırakmış olan uzak Erceyş kasabasında da koyun, kuzu ve sığır kellelerindeki etin yendiğini kaydetmişti. Burada seyyah, piknikçilerin koyun ve sığır kellerini içine koyup kısa süre sonra dışarda yenilecek bir öğün için hazır hâle getirebildikleri kadar sıcak suyu olan bir pınarın varlığından söz etmişti.⁶⁶

Uygun fiyatlı bir başka hayvansal protein kaynağı ise, *paça* adıyla

64 Evliya (2000), s. 398.

65 Greenwood (1999).

66 Yerasimos (2011), s. 410; Evliya (2001), s. 101.

la bilinen, koyunların paçalarından yapılan ve genellikle düğünün hemen ardından yeni evlilere sunulan jelatinli bir yemektir. Büyük şehirlerde *paçacı* denilen uzmanlaşmış zanaatkarlar bu yiyeceği hazırlardı ama ev kadınları da bunu evde yapabiliyorlardı: 1720 yılında, donanma tersanesinde çalışan demir ustalarının eşleri, paçacıların itirazlarına rağmen paça yapıp satma izni almışlardı. Bu özel izinle, idare ailelerini geçindirme ihtiyacının demir ustalarını donanmaya hizmet etmekten alıkoymamasını sağlamaya çalışmıştı.⁶⁷ Paçanın yerel çeşitleri vardı ve aşçı sarımsak ve sirke ekleyerek yemeği tatlandırabilirdi.⁶⁸

Bir kervansarayda konaklayan yolcular ve belki aynı zamanda evleri çalıştıkları yerden kolay gidilip gelinemeyecek kadar uzak olan esnaf ve zanaatkarlar da, kızarmış etlerini bir kebabçıdan satın alabilirlerdi. 1580'lerde yapılmış bir minyatürde, yirmi birinci yüzyılın kent sakinlerinin son derece aşına oldukları bir müessese görülür: Et bir fırında pişmektedir, dükkânın sahibi ve/veya yardımcılarıysa müşteriler için bir masa ve sıra hazırlamıştır. Ete gelince, muhtemelen müşterilerin seçmesi için bir ayaklığın üzerine yerleştirilmiş küçük şişlere dizilmiştir. Fakat bu tasvir 'gerçek' bir dükkândan ziyade sultanın, sarayının ve İstanbul nüfusunun eğlenmesi için bir at arabasının üzerine çizilmiş bir sahnedir; dolayısıyla gerçek dükkânların daha az temiz ve düzenli olmaları mümkündür.⁶⁹

Saray çevrelerinin dışındaki seçkinler muhtemelen etin daha pahalı çeşitlerine de düzenli olarak ulaşabiliyorlardı; ama hane içi tüketimle ilgili rakamların yokluğunda, daha kesin bir şeyler söyleyebilmek mümkün değildir.

67 Faroqhi (2001).

68 Yerasimos (2011), s. 447.

69 Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı (2006), ss. 146-47.

Çin-Osmanlı bağlantıları

Siniden, sofradan ve sunulan ekmek ve etten, yemeklere geçebiliriz. On sekizinci yüzyıldan önce, Doğu Asya dışında hiçbir yerde gerçek porselen üretilmiyordu; renkli Japon *imari* porseleni ve Çinli muadilleri dışında, Orta Doğu'ya ihraç edilen malların büyük bir kısmı mavi ve beyazdı (bkz. Bölüm Bir).⁷⁰ İznikli zanaatkarların kuşkusuz diğer renklerde tabak, sürahi ve kâseler de üretmiş olmalarına rağmen, pek çok Osmanlı seramik tabağında da bu iki renk kullanılmıştır. Görece kısa sürelerle moda olan mor ve adaçayı yeşili dışında, on altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde, İznikli üreticiler 1500'lerin ortalarıyla 1600 civarı arasında yaklaşık yarım asır boyunca, İznik ürünlerinin 'âlametifarikası' hâline gelen benzersiz bir domates kırmızısı geliştirmişlerdi.⁷¹

Fakat çok renkli seramiklerin gördüğü rağbet hiçbir şekilde mavi ve beyaz seramiklerin gözden düşmesi anlamına gelmedi. Daha önce de belirtildiği gibi, popüler bir desende yapraklarıyla birlikte üzüm salkımları yer alıyordu; bu desenin Çin kökenli bir porselen üzerine yapılmış bir örneği Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunmaktadır.⁷² Bu motifin sayısız varyasyonu İznik seramiklerini süslemektedir. Çin'den esinlenen diğer desenler arasında, müşteriler en çok belli belirsiz bulutları andıran şeritleri ('Çin bulut deseni'), şakayıkları ve fistolu bordürleri tercih ediyorlardı. Sadece Osmanlı seramiklerinde değil kumaşlarında da gördüğümüz, dalgalı şeritlerle birbirinden ayrılan 'top' gruplarından oluşan meşhur *çintemani* deseni de Asya'daki dinî pratiklerden doğmuştu.

⁷⁰ Crowe (1978).

⁷¹ Atasoy ve Raby (1989), s. 224.

⁷² Üçok ed. (2000), s. 137, No. 12.

Yemek takımı kullanmak...

Osmanlı Sarayı dışında, insanların satın ya da miras aldıkları değerli seramikleri nasıl kullandıkları hakkında pek az kanıt günümüze ulaşmıştır. İnsanların bunlardan yemek yiyip yemediklerini, eğer yiyorlarsa bunu ne sıklıkta yaptıklarını bilmiyoruz. Ne de olsa, günümüzde bile, pek çok evde sahiplerinin nadiren kullandıkları ve genellikle vitrinlerde sakladıkları porselenler bulunur. Belki de şanslı İznik seramiği sahipleri en kıymetli parçaları, genellikle evlerinin makam sahibi Osmanlıların hazinelerini sergilemelerine imkân sunan kabul odalarında bulunan nişlere yerleştiriyorlardı.

Sarayın finanse ettiği şenlikleri gösteren minyatürlerde, zaman zaman mavi-beyaz ürünler de görülür; örneğin, Sultan III. Ahmed (s. 1703-30) tarafından 1720 yılında oğullarının sünnet düğünün- de yemeğe davet edilen ileri gelenler, yemeklerini açık bir şekilde bu tür kıymetli parçalarda yemişlerdi; ne yazık ki, saray kâhyalarının o dönemde çoktan yaklaşık 100 ya da 150 yıllık olan ve anti-ka olarak sayılabilecek İznik mallarını sofraya çıkarıp çıkarmadıklarını bilmiyoruz.⁷³ Fakat söz konusu parçalar Çin'den gelen orijinaler de olabilir.

Ortak bir tepsiden yemek yemek kural olsa da, belirli ortamlarda tek kişilik kâseler de kullanılabiliyordu ya da en azından bir siyer-i nebide yer alan, Peygamberin kızı Fâtima ile akrabası İmam 'Alî'nin düğünlerini (ya da en azından erkek tarafının kutlamalarını) gösteren on altıncı yüzyıla ait bir tasvirden bu izlenimi edini- riz.⁷⁴ Hz. Muhammed ayakta dururken, maiyetinden kolları sıyrılmış bir adam, bir tencereden yemek servisi yapmakta ve ziyaretçiler büyüklü küçüklü kâseler tutmaktadır. Bu kâselerin büyük bir kısmı açıkça metal olsa da, en azından bazıları topraktan yapılmış olmalı-

⁷³ Atıl (1999), s. 202, No. 22.

⁷⁴ And (2007), s. 132.

dır. Belli ki sanatkâr, orta büyüklükte tek bir kaptan çok sayıda insana sunulan yemekle Hz. Muhammed'in bir mucizesini resmetmek istemişti ve kullanılan kapların doğru bir şekilde tasvir edilmesi planının bir parçası değildi. Daha da kötüsü, sanatkârın bir seçkinler grubunu değil de, Peygamber'den sadaka bekleyen bir grup dilenciyi düşünmüş olması da ihtimal dâhilindedir.

...meyve ve tatlı sunmak

Şimdi, şenlik yemeklerinde özellikle seçkin bir yeri olan ve muhtemelen porselen ve kaliteli seramikte sunulan tatlıları tartışacağız. Nihayetinde, şeker on sekizinci yüzyılda nadir bulunan bir şeydi ve yerel bal arzı da sınırlıydı.⁷⁵ Bununla birlikte, Osmanlı uyrukları, Evliya Çelebi'nin büyük seyahatnamesinde karşımıza çıkan çok sayıda çeşitten de anlaşılacağı üzere, belli ki, bal konusunda ustaydılar.⁷⁶

Pazarda hazır yapılmış bir şekilde satın alınabilen tatlılar bazen, en azından dolaylı olarak narh defterlerine kaydedilmiştir. Bu tür belgelerin 1640 İstanbul'unu kapsayan en açık örneği, fiyatlarıyla birlikte özel baklava tepsilerinden söz eder. Bu kayıt, belirli sayıda hanede bu görece pahalı tatlının özel alet edevata ihtiyaç duyacak kadar sık yapıldığını gösterir.

Kurutulmuş meyve, yolcular da dâhil olmak üzere mütevazı insanlar arasında bile çok seviliyordu. Nitekim Busbecq, kurutulmuş incirlerin, kızılıkların, şeftalilerin, armutların ve eriklerin ekmekle birlikte yenilecek tatlandırıcılar olarak kullanıldıklarını kaydetmişti.⁷⁷ Eğer el altında şeker, üzüm şerbeti ya da bal varsa, reçel yap-

75 Işın (2013), ss. 6-7, 22.

76 Yerasimos (2011), s. 541. Bu kitapta yer alan çok sayıda dizin girişi, ilk kez araştırmacılara Evliya'nın Osmanlı yemek kültürüyle ilgili kayıtlarını analiz etme fırsatı sunmuştur.

77 Busbecq (1994), s. 93.

mak da mümkündü; bunlar ve diğer tatlılar için, Evliya Çelebi'nin on ciltlik seyahatnamesi önemli bir kaynaktır.⁷⁸ Meyvelere ve tatlılara ayrılan pek çok maddeden anlaşılacağı üzere, yazar bu konuya özel bir ilgi göstermişti: Tatlılara yönelik bu ilginin yazarın kişisel tercihi mi olduğunu, yoksa on yedinci yüzyılın seçkin yemek kültürünün tipik bir özelliğini mi yansıttığını sorabiliriz. Hangisi olursa olsun, bazı zengin konutlarında bulunan mavi-beyaz porseleden kavanozlar ya da İznik malları, en azından kısmen, kurutulmuş meyvelerin ve reçellerin saklanması için kullanılmıştır ve böylece hoş bir yaşamın bu aksesuarlarının birbirleriyle yakından bağlantılı olduğuna dar görüşümüzü desteklerler.⁷⁹

Sofra takımlarının yayılması

'İznin malı' tabak ve fincanlar hem Osmanlı topraklarının içinde, hem de ötesinde dolaşıyordu. Tuhaf bir şekilde, müşterilerini bilmesek de, özel siparişle yapılan ve Avrupalı ailelerin armalarını taşıyan birkaç parça bile bulunmaktadır.⁸⁰ Ayrıca Mohaç savaşının ardından Sultan Süleyman'ın tabisi olarak Macaristan'ı yöneten John Zápolya (s. 1526-40) da diplomatik hediye ya da ticari eşya olarak gelmiş olması mümkün kaliteli İznik mallarına sahipti.⁸¹ Parçaları bugün Güney İtalya'daki müzelerin depolarında bulunabilen İznik malı kap kacakları kimlerin satın almış olabileceği daha az açıktır.⁸² Muhtemelen yabancılara yapılan bu satışlar, İznikli çömlekçilerin, Osmanlı Sarayı'nın kaliteli seramik yemek takımlarına ilgisini kaybetmesinden sonra birkaç yıl daha ayakta kalmalarına yardımcı olmuştur.

78 Yerasimos (2011), ss. 538-42.

79 Bir örneğin bkz. Bağcı, Çağman, Renda ve Tanındı (2006), s. 205.

80 Örneğin Atasoy ve Raby (1989), No. 317 (sayfa numarası yok).

81 Gerelyes (2009), s. 387.

82 Son derece minnettar olduğum Juanita Vroom ile kişisel görüşme.

Yine de İznik üretimi serpildiği müddetçe, bu şehirdeki seramik fırınlarında üretilen lük seramiklerin sefasını sürenler çoğunlukla Osmanlı seçkinleriydi. Macar araştırmacılar, Osmanlılara ait kalelerde yaptıkları kazılarda bazı parçalar bulmuşlardır; sayıları devasa değildir ve bu nedenle sadece yüksek statüye sahip kişiler, belki de subaylar bu tür parçaları edinmiş gibi gözükmektedir. Buda Kalesi'nden kırılmış İznik mallarından epey büyük bir koleksiyon çıkarılmıştır; ne de olsa Macar hükümdarlarının eski tahtı, 1500'lerin ortalarına gelindiğinde Osmanlı valisinin ikametgâhı hâline gelmişti.⁸³ Fakat kazılarda bu tür parçaların gün yüzüne çıkarıldığı tek uzak vilayet, Macaristan değildi.⁸⁴ Servet ve siyasi iktidar merkezlerinden epey uzak bir bölge olan Böötya'da [Orta Yunanistan], –yine hayli küçük miktarlarda– İznik malı çömlek parçası çıkarılmıştır; belki de bu kap kacaklar bir zamanlar bir çiftlik sahibinin gurur kaynağıydılar.⁸⁵ Atina'daki Agora'da yapılan kazılarda da sadece çok küçük miktarlarda kırık parça gün yüzüne çıkarılmıştır; fakat on altıncı yüzyılda, Atina küçük bir taşra kasabasıydı, bu yüzden buraya bir ya da iki kabın ulaşmış olması bile dikkate değerdir.⁸⁶ Kuşkusuz, Salamis kasabası Osmanlı İmparatorluğunun iktidar merkezlerinden daha da uzaktaydı: Gene de yerel Panaghia Phaneromeni kilisesinde, on altıncı yüzyılın ilk yarısında üretilmiş kaliteli bir mavi-beyaz İznik tabağı günümüze ulaşmıştır.⁸⁷ Buna ek olarak, Akkerman ve Özü gibi kuzey sınırını koruyan kalelerdeki garnizonların komutanları da orijinal Çin porseleninin yanı sıra bir miktar İznik malı seramik de kullanmışlardı. Akkerman'daki buluntuların

83 Gerelyes (2009), s. 392.

84 Ostapchuk ve Bilyayeva (2009), ss. 164-65.

85 Vroom (2003), ss. 299-300.

86 Bunları Atina Agora'sındaki kazının depolarında görebildim ve bunun için o dönem Atina'daki American School of Classical Studies'de müdür olan Prof. Jack Davis'e teşekkür ederim.

87 Korre-Zographou (2012), ss. 12, 38.

yer aldığı bir fotoğraf İznik'te üretilmiş mavi-beyaz seramik parçalarının yine aynı yerde çıkarılmış otantik Çin porselenlerinkini andıran desenlere sahip olduğunu gösterir.⁸⁸ Carolin Finkel, bu buluntulardan yola çıkarak, imparatorluğun genellikle birbirlerinden uzak olan, ama ticaret ve hediye değiş tokuşlarıyla birbirlerine bağlanan eski eyaletlerinde seramik ve porselenlerin dağılımını açıklamaya yardımcı olabilecek bir senteze ulaşmanın artık mümkün olduğunu ileri sürmüştür.⁸⁹

Burada gösterilen mavi-beyaz İznik tabağını yapanlar belli ki, doğrudan kopyalamakla yetinmedikleri, ama bir ilham kaynağı olarak kullandıkları Çin desenlerine de aşinaydılar. Ayrıca, bu parçanın Çin'de, ama Portekizli bir tüccar için üretilen ve Portekiz kralı I. Manuel'in (s. 1495-1521) armasını taşıyan daha spesifik bir 'atası' da vardır. John Carswell, bu dikkat çekici desenin tarihini Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki bir parçayla karşılaştırarak ortaya çıkarmıştır; konunun yabancıları için 'Avrupa bağlantısı' ancak bir hanedan armasını taşıması istenen dekoratif kalkandan görülebilmektedir. Öte yandan, Portekiz kraliyet armasının bir parçası olan çember, içi taramalarla doldurulmuş iki şeride dönüştürülmüştür ve artık kolayca fark edilememektedir. Diğer iki çemberin içinde yerel motifler, yani bir manzaranın içindeki son derece stilize binalar yer alır.⁹⁰

(GÖRSEL 29) TAHTA KAŞIKLAR VE KIYMETLİ MALZEMELER

Osmanlılar, pek çok yiyeceği, muhtemelen peçetelerin ve giysilerin üzerinde leke oluşmasını engellemek için bir parça ekmek kullanarak elleriyle yiyorlardı. Yemek sininin ortasında yer alan bir

88 Ostapchuk ve Bilyayeva (2009), s. 166.

89 Finkel (2009), s. 548; Carroll (2000), ss. 171-74.

90 Carswell (2007), ss. 95-97.

tabakta getirildiğinde, bir yemeği paylaşan insanlar yanlarındaki kişileri rahatsız etmeden yiyeceğe ulaşmak için uzun saplı kaşıklar kullanıyorlardı; On sekizinci yüzyıl başlarında Abdülcélil Levni (ö. 1732) tarafından yapılan minyatürler insanların birbirlerine çok yakın oturabildiklerini göstermektedir.⁹¹ Mizah yazarı Aziz Nesin'in (1915-95) hatıralarında aktardığı derviş çevresinden bir anekdot benzer bir durumu yansıtmış gibi görünür: Metinde, yaşlı bir derviş, bir insanın yanındakileri rahatsız etmeden yemek yemesinin en iyi yolunun, karşısında oturanı beslemesi ve diğerinin de aynısını yapmasını beklemesi olduğunu tavsiye etmektedir. Ne yazık ki, bu hikâyenin ne zaman ve nerede ortaya çıktığını ya da bu karşılıklı besleme âdetinin gerçekten derviş tekkelerinde görülüp görülmediğini bilmiyoruz.⁹²

Levni'nin minyatürlerinde, insanların sofraya bıçak getirdiklerine ilişkin hiçbir kanıt yoktur; bu yüzden et zaten küçük parçalar hâlinde kesilerek servis ediliyor olmalıdır. Fakat gösterişli bir yemekte, kaşıklar bir zarafet gösterisi için tercih edilen nesnelerdi. Evliya yiyecek ve yeme biçimleriyle ilgili verdiği diğer bilgilerin arasında, kaşıkların yapımında kullanılan, aralarında kızcılık, zeytin, erik ve ceviz ağaçlarının da yer aldığı malzemelere dair etkileyici bir liste bırakmıştır. Daha nadide malzemeler arasında akik, kaplumbağa kabuğu ve amberin yanı sıra sedef ve hindistancevizi kabuğu da bulunuyordu.⁹³ Bazı parçalar gerçek birer kuyumculuk eseri idi: Nitekim Evliya Çelebi mercandan söz etmiş ve muhtemelen söz konusu kaşğın bu parlak kırmızı ve pahalı malzemeden yapılmış bir sapı olduğunu kastetmişti. Evliya yakut ve zümrüt gibi değerli taşlarla bezenmiş başka parçalar da tasvir etmiştir. Özellikle hoşaf içmek için yapılan kaşıklar ya diğerlerinden küçük oldukları ya da

91 Atıl (1999), ss. 172-73 (No. 37).

92 Nesin (2006, ilk baskı 1966), ss. 153-55.

93 Yerasimos (2011), s. 402.

tatlı bir içecek olan hoşafa özel bir kıymet verildiğinden bu tür süslemeler için gözde adaylarmış gibi gözükmektedir.

1800'lerin öncesinde yapılmış az sayıda kaşık günümüze ulaşmıştır ve ulaşabilenlerin de, özellikle üzerlerinde süsleme yoksa, hangi dönemde üretildiklerini tespit etmek kolay değildir. Bu nedenle Ambras Kalesi Müzesi'ndeki kaşıklar, 1596 ile 1666 arasındaki dönemden kalan envanterlerde yer aldıklarından özellikle ilgi çekicidir; dahası, küratörler biçimsel etmenlerin ancak 1666'da kaydedilmiş parçaların bile on altıncı yüzyıla ait olduklarını tespit etmemize izin verdiğini düşünürler.⁹⁴ Ambras Kalesi'nde bulunan altı kaşıktan beşi gösterişli tezhiplere ve renkli süslere sahipken, birinde yeşil bir zemin üzerinde lale ve karanfiller yer alır. Başka bir parçaysa dinî bir yazı taşımaktadır; ne yazık ki, daha önce kime ait olduğuna dair herhangi bir ipucu yoktur.

Kaşık, çorba ve yahni için vazgeçilmezdi; bu yüzden ekmek, la-pa, et, meyve ve tatlıları tartışmamızın ardından, bir Osmanlı sofrasında görebileceğimiz pek çok çorba çeşidini ele alarak bu bölümü sonlandıracamız. Yine, Evliya'nın açıklamaları bir çorba tenceresine konulabilecek çok sayıda malzeme olduğunu gösterir. İlk olarak, tahıllar ve baklagillerden besleyici ve koyu çorbalar yapılabildi ve 'sıradan' buğdayın dışında, pirinç, darı ve ham buğday (*firrik*) gibi daha alışılmadık tahıllara da rastlarız.⁹⁵ Tahıllardan yapılan çeşitli ezmeler de kullanılıyordu ve yazar, baklagillerin arasında mercimek ve börülceyi saymıştı. Sebze karışımlarına gelince, Evliya Orta Avrupa'nın her sofrada bulunan eski yemeğinden, yani lahana çorbasından söz etmişti. Bunun yanı sıra, hayvansal protein içeren yiyecekler de çok sayıda çorbanın içine katılır ve böylece çeşitli balıklar, et parçaları ve yoğurt, tek başına ya da diğer yiyecek-

94 Auer, Rauch, Seidl (2009), ss. 50-54.

95 Yerasimos (2011), ss. 336-37.

lerle birlikte, ekonomik bir şekilde kullanılırdı. Evliya'nın hakkın-da söyleyecek başka pek bir şeyi olmadığı tavuk çorbasını, yalnızca Habeş eyaletine giderken Afrika'nın doğu kıyısındaki ücra Harkova kalesinde görmüş olması dikkat çekicidir.⁹⁶

Son olarak, başka sofrta takımlarının da ahşaptan yapılabildiğini belirtmeye değer. Bu malzemeden yapılan tabaklar son derece mütevazı, fakir bir kişinin bile sahip olabileceği gündelik nesnelerdi ve bazı arkeologlar, erken modern dönemde Güney Yunanistan'da çömleklerle rastlanmamasını ve muhtemelen yerine tahta kap kacakların kullanılmasını bir yoksullaşma göstergesi olarak değerlendirmişlerdir.⁹⁷ Fakat Osmanlı dünyasında ahşabın pahalı mı, ucuz mu olacağı bulunduğu yere bağlıydı. Örneğin, Kuzey Anadolu'da ahşap görece boldu, bugün de öyledir; oysa Mısır'da pek çok ahşap türü ithal ediliyordu ve bu yüzden epey pahalıydı. Sonuç olarak, çok sayıda yerde, ahşap nesneler dekoratif eşyalar hâline gelebiliyordu ve Habsburg Arşidükü II. Ferdinand'ın (1529-95) koleksiyonlarına ilişkin on altıncı yüzyılda hazırlanmış katalogda rengârenk boyanarak süslenmiş pek çok tahta tabak yer almaktadır. Bu parçalardan yine Ambras Kalesi'ndeki özgün mahallerinde sergilenen ikisi günümüze kadar ulaşmıştır.⁹⁸ Tabaklar muhtemelen hiç kullanılmadıklarından, renkler özellikle de alt taraflarda hâlâ son derece canlıdır; üzerlerinde çintemani motifinin varyasyonları yer alır. Daha solmuş olan üst taraflarıysa, o dönemde Osmanlı tezyinatlarının neredeyse hepsinde kullanılan lale ve karanfillerle süslenmiştir.

96 Evliya (2005), s. 487.

97 Vroom (2007), s. 89.

98 Auer, Rauch ve Seidl (2009), ss. 44-49.

Sonuç

Dünyada genel olarak yemekler ve yiyeceklerin hazırlanmasında ve tüketilmesinde kullanılan aletler, aynı zamanda hem çok istikrarlı, hem de yabancı kültürlerden gelen fikirlere çok açık nesnelerdir. İstikrar, bazı yemeklerin, belirli bir bölgede ya da bir bütün olarak Osmanlı'nın merkezî eyaletlerinde yüzyıllar boyunca popülerliğini sürdürdüğü anlamına gelir. Birkaç örnek vermek gerekirse: 1600'lerde insanlar bugün de yapmaya devam ettikleri gibi, işkembe ya da tarhana çorbası içiyor ve çorbalarını limonla tatlandırıyorlardı. Firik kullanılarak yapılan yemekler Evliya'nın zamanında da vardı ve hâlâ –ya da bir kez daha– İstanbul'daki restoranlarda sunulmaktadır. 1600'lerde, baklava bir şölen tatlısıydı ve helva pek çok yerde bulunabiliyordu; aynı şeyler bugün de yaygın bir biçimde satılmaktadır. Yemek servis etmeye gelince, temel kurallar on dokuzuncu yüzyılın sonlarından önce çok büyük değişimler geçirmemişti. Bu anlamda istikrar, imparatorluğa dış dünyadan gelen yeni yiyeceklerle ve yemek kültürlerine belirli bir ilgisizliğin bulunduğu anlamına da geliyordu.

Bununla birlikte, istikrarı abartmamalı ve yeni ürün ve modalara karşı neredeyse geçirgen olmayan bir Osmanlı seçkinler toplumu tahayyül etmemeliyiz. İlk olarak Amerika'dan gelen bitkiler –ve daha az olmakla birlikte– hindi, hâli vakti yerinde tüketicilerin ilgisini çekmişti.⁹⁹ 1720 yılında, sarayın tek bir hayvandan çok sayıda porsiyon çıkarılması gibi bir avantaja sahip olan bu kuşları istediğini belirtme fırsatı bulduk. Benzer şekilde, muhtemelen Meksika'dan gelen kaktüs de imparatorluğun sakinleri –diğer bağlamlarda da çoğunlukla olduğu gibi– bu bitkinin kökenleri konusunda emin olmasalar da, 1600'lerin sonlarında Mısır'a ulaşmıştı. Bu

⁹⁹ Arif Bilgin şu sıralar Amerika'dan gelen bu ürünlerle ilgili kapsamlı bir çalışma yapmaktadır.

meyveye ‘frenk’ ya da ‘hint’ inciri denilebiliyordu; kuşkusuz, pek de çekici olmadığından ‘eşek inciri’ dendiği de oluyordu.¹⁰⁰

Bunun yanı sıra, muhtemelen üreticiler bitkilerini suladığı müddetçe Mısır’ın sıcak ikliminde iyi ürün veren, Hindistan’dan getirilmiş meyve ağaçları da vardı. Evliya muzun (*mevz*) kökeninin Hicaz olduğunu düşünüyordu, ama muhtemelen, belki de hac şehirlerinden geçerek Hindistan’dan gelmişti. Evliya’nın yaşadığı döneme gelindiğinde, Beyrut civarında da muz yetiştiriliyordu. Yazar burada ham meyvenin nasıl ‘tekerlek biçiminde’ demetler hâlinde büyüdüğünü gözlemlemiş ve görünüşlerine dair canlı bir tasvir sunarak şekerle yenilmelerini tavsiye etmişti.¹⁰¹ Yine Güney Asya’dan getirilen *hıyar-ı şembe* (hindhıyarı) ağaçlarının Mısır’da yetiştirilmesini de tarif eden Evliya’nın, Osmanlı sultanlarının anlaşılan bağışsak söktürücü olarak kullanılan bu meyvenin satışı üzerinde nasıl tekel kurduklarını anlatacak uzun bir hikâyesi vardır.¹⁰²

Buna ek olarak, bölgesel değiş tokuşları da hesaba katmalıyız. İletişim araçlarının sınırlılığı nedeniyle, Evliya Çelebi’nin büyük seyahatnamesinde derlenen listeden görüldüğü üzere, helva gibi popüler yiyecekler çok sayıda yerel çeşide sahipti.¹⁰³ Özellikle imparatorluğun farklı bölgelerinden insanların bir araya geldiği İstanbul’da, yemek âdetleri arasında, umarız gelecek araştırmalara konu olacak, belirli bir değiş tokuş yaşanmış olmalıdır.

Bunların dışında büyük bir yenilik olan kahve de vardı. 1500’lerin ortalarından önce, bu bitki sadece Yemen ve Etiyopya’da yetişiyordu ve her iki bölge de, en azından kısmen, sultanın mülklerine dâhildi. Bununla birlikte, her iki örnekte de Osmanlıların kon-

100 Yerasimos (2011), s. 167.

101 Ibid., s. 432, Evliya (2005), s. 211.

102 Evliya (2007), ss. 242, 268.

103 Yerasimos (2011), ss. 378-80. Bunun aksine, pek çok Türk şehrinde fabrika üretimi olan helvalarda olduğu gibi günümüzde standartlaşma önemli bir özelliktir.

trolü sahil şeridi ve birkaç önemli şehirle sınırlıydı ve dahası, Yemen 1630'da kaybedilecekti. Bu nedenle kahve içmek aslında büyük oranda dış dünyadan gelen ve bir süreliğine Amerikan mısıırı ya da Hint muzunun tüketiminden daha önemli olan bir yenilikti. Bunun yanı sıra, kahve içmek kısa süre sonra beraberinde kahve fincanlarının kullanımını da getirdi ve bu âdet Çin'le bağlantıların –dolaylı da olsa– yeniden canlanmasıyla sonuçlandı. Dolayısıyla genel bir bakışla karşımıza çıkan bir istikrar resmi olsa da, yakından bakıldığında, on altıncı ve on yedinci yüzyıl arasında daha varlıklı Osmanlı tüketicilerin maddi kültürleri dış dünyayla kurulan temaslar sayesinde dikkate değer bir biçimde zenginleşmişti. Bir sonraki bölümde Osmanlı kıyafetlerinin, seçkin tüketicilerin imparatorluğun sınırları dışından kumaş ve modalar ithal ederek zenginleştirdikleri, istikrarlı bir yerel gelenekler yığını ihtiva ettiğini göreceğiz.

BÖLÜM YEDİ

KUMAŞ VE DERİ YIĞINLARI

Osmanlılardan dış dünyaya ve dış dünyadan Osmanlılara geçen nesnelere dair arayışımızda, kumaş ve deriden kıyafetler vaatkâr adaylardır. Leh soyluları Bursa, İstanbul ya da Şam'dan ipek ve kadipe satın alıyordu; Rus çarları ve Rus Ortodoks Kilisesi'nin ileri gelenlerine bunlar hediye olarak geliyor, Eflak ve Boğdan prensleri de bu ürünleri tercih ediyorlardı.¹ Bunların yanı sıra, Lehistan'da genellikle Osmanlı Ermenileri tarafından kurulan atölyeler, erken modern dönemde Leh soyluları tarafından giyilen kıyafetlerin bir parçası olan Safevi ya da Osmanlı tarzı kuşaklar üretiyordu.² Rusya'da Osmanlı lüks el sanatı ürünleri de özellikle çarların sarayı için çalışan altın ve gümüş ustaları arasında görülen, Osmanlı desenlerinin yeniden işlenmesine ve seçici bir şekilde benimsenmesine yol açmıştı.³ Ayrıca 1700'lerde, 'Tük tarzı' kıyafetler özellikle Orta Avrupa'da revaçtaydı ve bazı taklitler epey kaliteliydi.

Bunun yanı sıra, giyim eşyalarındaki temel şekil ve biçimler erken modern dönemde yüzyıllar boyunca pek değişmeden kalmış olsa da mensucat ve tezyinattaki Osmanlı modası Doğu'dan ve Batı'dan gelen

1 Shifman ve Watson der (2001); Atasoy ve Uluç (2012).

2 Ölçer et al (2014), ss. 331-33.

3 Çeşitli örnekler için bkz. Gagarina, Ortaylı et al (2010).

desen fikirlerine açıktı. Hem düz, hem de renkli Hindistan pamukluları Memluk döneminde Mısır'da bulunabiliyordu ve 1600'lerde ve 1700'lerin başlarında Kahireli tüccarların refahlarını korumalarına yardımcı olacak kadar rağbet görmüşlerdi.⁴ On sekizinci yüzyıl Osmanlı minyatürlerinde tasvir edilen ince ve yarı saydam kumaşlardan bazıları muhtemelen Hindistan'dan ithal edilmişti ya da Osmanlı topraklarında üretilmiş Hint kumaşı taklitleriydi. Osmanlı pazarındaki İran mensucatına gelince, araştırmalar hâlen emekleme aşamasındadır ve bazı desenlerin yerel desenlerle olan benzerliği ithalatın derecesini ölçmemizi güçleştirmektedir.⁵ Her halükârda, İran'ı 1720 yılında ziyaret eden Osmanlı elçisi Dürri Ahmed Efendi, İran mensucat üretimi karşısında bir hayli etkilenmişti.⁶ Bu dönemde, hem Osmanlı, hem Avrupa tasvirleri bazı Batılı moda tarzlarının da Osmanlı seçkinlerinin dikkatini çekmekte olduğunu gösterir⁷

Kumaş ve derinin kullanım biçimleri

Her sanayi öncesi toplumda, kumaş üretimi, tam zamanlı dokumacılar ya da diğer günlük işlerinden kalan zamanlarda çalışan köylüler ve ev kadınları tarafından yürütülen önemli bir faaliyet alanıydı. Pek çok kumaş 'ev dekorasyonu'na hizmet ediyordu; bir başka deyişle, kumaş parçaları nevresim, kilim ve perde olarak kullanılıyordu ve bu 1800'lerden önce Osmanlı hanelerinde yatak ya da sandalye bulunmadığından özellikle önemliydi. Dahası, insanların üstlerine giydikleri kumaşlar da vardı: Sultanların topraklarında yaşamış erkek ve kadınlara ait günümüze ulaşmış çok sayıda tereke-de (bkz. Giriş) pamuk, ipek, keten ya da yünden yapılmış kaftan-

4 Raymond (1973-74), cilt 1, s. 135; İnalçık (1979-80).

5 Muhtemelen İran kumaşından yapılmış bir entari için bkz. Görünür (2010), ss. 37 ve 64-65.

6 Dürri Ahmed Efendi, Raşid (1865-66), cilt 5, ss. 372-98 içinde.

7 İrepeğlu (1999), s. 192.

lar, gömlekler, kuşaklar, sarıklar ve çarşaf lar sıralanır. Müteveffanın servetine ve toplumdaki statüsüne göre bu eşyalar az ya da çok süslü olabilir di.⁸

Deri, kauçuğun ya da sentetik kumaşların bulunmadığı her toplumda hayati bir yarı işlenmiş malzemedir; ama bu Osmanlı dünyasında özellikle böyleydi. Tabaklama için el altında deri ve post zaten vardı: zira tarımın yeterince verimli olmadığı bozkırda ve dağlık bölgelerde, köylüler ve/veya göçerler çoğunlukla koyun ve keçi, ama aynı zamanda sığır da otlatıyor; Anadolu bataklıklarındaki sazlıklarsa mandaları besliyordu. 1600'lerde, kısmen yirminci yüzyıla kadar varlığını sürdürmüş teknolojilere göre tabaklanmış ve boyanmış, şehirlerin isimleriyle bilinen farklı deri türleri kullanılıyordu.⁹ Bununla birlikte, belirli şehirlere yapılan atıflar, 'marka ismi' hâline gelmiş de olabilir; bir başka deyişle, bu derilerden bazıları başka bir yerde *à la façon de Manisa* (ya da çok daha sonraları *à la façon de Safranbolu*) üretilmiş olabilir di.

Kadınlar ve erkekler için kıyafet düzenlemeleri

Erken modern Avrupa'daki emsallerine benzer şekilde, Osmanlı yetkilileri de bir insanın sokakta giydiğı kıyafetin statüsünü açık bir şekilde göstermesi gerektiğini düşünürlerdi: Bir Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi, başlığından ve ayakkabılarından ve genellikle harmanisinin renginden de tanınabilmeliydi.¹⁰ Ayırt edici kıyafetlerle Müslümanların 'birinci sınıf' uyruklar, gayrimüslimlerinse onlardan aşağı oldukları gösterilirdi. Dolayısıyla gayrimüslimler – sarayın hizmetindeki gayrimüslim hekimler ya da seyahat hâlindeki yabancı uyruklular gibi özel bir muafiyet tanınan bazı kategoriler

8 1700'ün hemen öncesindeki Şam için bkz. Establet ve Pascal (2005) ve idem (2011).

9 Doğanalp-Vorzi (1997), ss. 69-77; Kürükoğlu (1983), ss. 186-87.

10 Elliot (2004).

dışında– Müslümanlar gibi giyinemezlerdi. Yolcuların muaf tutulmaları gerekiyordu; çünkü sadece Müslüman kıyafeti içindeki bir kişi silah taşıyabilirdi ve pek çok bölge silahı olmayan kişilerin geçemeyeceği kadar tehlikeliydi. Öte yandan Müslümanlar, yabancı ‘kâfirler’in moda tarzlarını taklit edemezlerdi.¹¹

Kadınlar söz konusu olduğunda, kural basitti: Tamamen örtünmeleri gerekiyordu ve seçkin erkeklerin nazarında, ideal bir dünyada tamamen görünmez olmaları beklenirdi. Bu tutum, Nizâmî’nin şiirlerindeki kadın kahramanlar gibi edebî figürlerin aksine, gerçek dünyadaki kadınların Osmanlı tasvirlerinde nadiren görüldükleri anlamına geliyordu. Babürlü sarayından ve Hindistan’daki diğer Müslüman prenslerin saraylarından farklı olarak, ne kadar stilize edilmiş olursa olsun, güçlü kadınlara ait portre benzeri tasvirlere rastlanmaz ve zaman zaman İtalyan ressamı tarafından yapılan ‘portreler’ de tamamen fantezi ürünüdür. On sekizinci yüzyılın başlarında İranlı ve Bursalı kadınlara dair birkaç ayrıntılı tasvir yapmış olan ressam Levni’nin eserleri bu nedenle son derece istisnaidir ve kadın kıyafetlerine ilişkin tasvirlerinin doğru olup olmadığına karar verecek çok az imkâna sahibiz.¹²

1700’lerde ve 1800’lerde kadınlar, görünen o ki, yerleşik kalıplardan küçük sapmaları bile engellemek amacıyla, dışarıda giyilen harmani ve çarşafı hedef alan, giyimle ilgili çok sayıda düzenlemeye tabi tutulmuşlardı.¹³ Bununla birlikte, kısıtlamalar sadece herkesin görebildiği sokak kıyafetleri için geçerliydi. Örneğin, erken modern Bologna’da olduğunun aksine, kadınların kendi evlerinde ya da arkadaşlarınıninkilerde ne giydiklerini düzenlemek şöyle dursun, öğrenmek için bile herhangi bir çaba gösterilmiyordu.¹⁴

11 Quataert (1997).

12 İrepoğlu (1999), ss. 168-205.

13 Zilfi (2004).

14 Erken modern dönemde Bologna için: Muzarelli (1999), ss. 268-87.

Hatta anlaşılan, kadınların küpe, yüzük ve ipek elbiselere sahip olmasının, yakın akrabalar dışında sadece diğer kadınlar tarafından görülecek olsalar bile, bir aileye müspet yansımaları oluyordu. Ancak kadın arkadaşların ve komşuların kıyafet ve mücevherler hakkında konuştuklarını varsayabiliriz ve erkek akrabaları, bu tür gözlemleri dedikodu diye küçümseleser bile, dikkate almış olmalıdır. Aksi takdirde, genellikle nakit para kıtlığı çeken aileler, özellikle evlilik sonrasında kadınlara hediye edilen mücevherlere ve gösterişli kıyafetlere hatırı sayılır paralar harcamazlardı.

Kıyafetlerin ve ayakkabıların renkleri

Kumaş ve derilerin boyanması masraflı ve zaman alan bir iş olduğundan renkli kıyafetler durumu iyi olanların, özellikle de bunların arasındaki Müslümanların ayrıcalığı olmuş olmalıdır. On altıncı yüzyılın ortalarında, Ogier Ghiselin de Busbecq (1522-91), Osmanlı ileri gelenlerinin siyah giysilerin uğursuz ve sadece başına büyük bir talihsizlik gelmiş kişilere uygun olduğunu düşündüklerini belirtmişti.¹⁵ Günümüz araştırmacıları da bu gözlemi doğrulamıştır: Osmanlı minyatürlerinde, siyah ve koyu mor ve lacivert gibi yakın tonlar tipik yas renkleri idi.¹⁶ Bu durum, Osmanlı ileri gelenlerinin evlerine İspanyol tarzında giyinmiş olarak, yani tamamen siyahlar içinde gittiğinde yüksek sesli eleştirilerle karşılaşan Busbecq'in utanmasına neden olmuştu.¹⁷

Busbecq'in yaşadığı dönemde, sultanların memurları, pek çok insanın İslam'la yakından ilişkili olduğunu düşündüğü yeşil rengi tercih ediyormuş gibi gözükmemektedir. Sultan Süleyman da sık sık, o dönemde Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin bir ayrıcalığı olarak

15 Busbecq (1994), ss. 90-91.

16 Bağcı (1996).

17 Busbecq (1994), ss. 90-91.

görülme-yen yeşil renkte kıyafetler giyyordu. Busbecq, Osmanlı seçkin erkekleri tarafından sevilen diğer renkler arasında beyaz, turuncu, gri ve –şaşırtıcı bir şekilde– yasla olan ilişkilerine rağmen koyu mavi ve mordan söz etmiştir. İçindeki kırmızımsı bileşen nedeniyle, savaş zamanlarında insanlar moru, çok tutulmasına rağmen kan döküleceğine dair bir alamet olarak görme eğiliminde olurlardı. Belki de bu rengin daha önceki çağlarda imparatorlara atfedilmesine ilişkin hatıralar ve iskerlet ve koşnilden elde edilmesinin masraflı olması, mor kumaşların saygınlığının sürmesine katkıda bulunmuştu.

Busbecq'in listesinin, çok zengin olmasalar da hâli vakti yerinde olan Osmanlı müşterilerin on sekizinci yüzyılda tercih ettikleri kırmızı rengi içermemesi şaşırtıcıdır.¹⁸ O dönemde, bu tür insanların satın aldıkları yünlü kumaşların önemli bir bölümünü tedarik eden Fransız tüccarlar, kahverengi ve moru da iyi satan renkler arasında saymış ve 'sıradan insanların' koyu tonları tercih ettiklerine dikkat çekmişlerdi. Bununla birlikte, bu sıradan insanlar mütevacı da olsa mülk sahiplerinden ibaret olmalıdır, zira gerçekten yoksul olanlar ithal kumaşların maliyetini karşılayamazlardı. Zengin insanlar daha kaliteli kumaşları tercih ediyorlardı ve kırmızı ve mor renklere talep yüksekti. Yeşil de çok satıyordu, ama bu muhtemelen dinî çağrışımları nedeniyle çimen yeşili değildi. Bu Fransız tacirlere göre, İranlı müşteriler genellikle pembe ve grimsi yeşil gibi daha güç seçilen renkleri tercih ediyorlardı. 1700'lerde Halep'ten faaliyet yürütün İngiliz tüccarlar da benzer gözlemlerde bulunmuşlar ve kırmızı rengin Suriye'de iyi sattığını, pastel tonlarına İran'da rağbet gördüğünü belirtmişlerdi.

1600'lerin sonlarında Şam'da yaşamış kumaş tüccarlarına ait iki tereke, kırmızımtırak tonların popülerliğini doğrular: Dükkânlarındaki 'parlak kırmızı' (*kawāzî*) kumaşların miktarı diğer bütün

18 Paris (1957), s. 546; Davis (1967), s. 122. Amanda Phillips'e Davis'in metnine dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

rakiplerinden çok daha fazlaydı.¹⁹ Aynı rengin bir başka tonuyla (ahmar) birlikte kırmızı kumaşların oranı, renkleri kaydedilen kumaşların neredeyse yarısını oluşturunuyordu. Listede hiç mavi kumaş bulunmaması ilginçtir; ne yazık ki, Şam'daki pek çok kumaş tüccarının mallarını belgeleyen kayıtlarda renklerden söz edilmemektedir. Bu insanların gerçekten boyanmamış malzemeler mi sattıklarını, yoksa kâtiplerin renkleri belirtme zahmetine mi girmediklerini bilmiyoruz. Öyle olsa bile, on sekizinci yüzyıldaki bir yünlü kumaş ithalatçısı için büyük miktarlarda kırmızı kumaş satın almak anlamlıydı ve belki de 1500'lerin ortalarındaki meslektaşları da yeşil ve mor tonlarına yatırım yapsa daha iyi olurdu.

Osmanlı sultanları tarafından yayımlanan kurallarda, kıyafet ve ayakkabılar için genellikle renkler de belirlenirdi; ama hangi dinî grubun hangi renkleri giyebileceği zamana ve mekâna bağlı olarak farklılık gösterirdi. Genel olarak beyaz sarık sadece Müslümanlar tarafından takılabilir; yeşil sarıksa Osmanlı topraklarında resmî olarak tanınmış tek doğum temelli 'aristokrasi' olan Hz. Muhammed'in soyundan gelenlerin ayrıcalığıydı.²⁰ Yeşil renk İslam'la o kadar güçlü bağlara sahipti ki, on yedinci yüzyılda Kudüs'ü ziyaret etmek isteyen Orta Avrupalı Yahudiler için kaleme alınmış bir hac kitapçığının yazarı, okurlarını yanlarında herhangi bir yeşil kıyafet getirmemeleri konusunda uyarıyordu.²¹ Öte yandan, koyu renklerin, özellikle de siyahın kâfirlere uygun olduğu düşünülüyordu. Bu nedenle, 1800'lerin başlarında bazı Balkan şehirlerinde gayrimüslim ayakkabı imalatçıları sadece siyah ayakkabı yapabiliyorlardı ve 1839'dan sonra Tanzimat reformları çerçevesinde çıkarılan, bu kısıtlamaları kaldıran yeni kuralların 'gerçek hayatta' karşılık bulabilmesi için zaman geçmesi gerekecekti.²²

19 Estabiet ve Pascual (2005), ss. 112-13.

20 Canabakal (2005).

21 Peters (1985), ss. 484-89, 525-27.

22 Turna (2015).

Yünlüler, pamuklular ve ipekliler

Hâli vakti yerinde Osmanlı müşteriler genellikle yünlülerini Venedikli ve sonrasındaysa İngiliz ve Fransız ithalatçılardan satın alırlardı.²³ Daha az parası olan insanlar içinse, *aba* adıyla bilinen ve Filibe/Plovdiv bölgesinden zanaatkârların on yedinci yüzyılda bölgeler arasında pazarlamaya başladıkları ve 1700'lerde önemli bir meta hâline gelen kaba yünden yapılan bir tür kumaş vardı. İsimlerinin de gösterdiği gibi, İstanbul'da on sekizinci yüzyılın başlarıyla ortaları arasında, bu kumaşın ticaretini çoğunlukla Güneydoğu Avrupa'dan gelen Ortodoks Hristiyan tüccarlar yapıyordu. Bu kişilerin imalatçılarla aile bağları olması ya da en azından imalat yapılan bölgelerden geliyor olmaları olasıdır.²⁴ Genellikle bu tüccarlar mallarını, belki de yoksulların 'zengin kumaşları'nın satışa sunulduğu –kendileri için– göz korkutucu yerlerden çekinmeleri yüzünden, İstanbul'un kapalı çarşılarla Haliç arasında yer alan ana alışveriş bölgesinin dışında satıyorlardı.

Yünlü kumaşlar esasen dış kıyafetlerde, özellikle de kışlık giysilerde kullanılıyordu. Diğer kıyafetler genellikle pamuklulardan yapıldı ve özellikle İstanbul'da geniş bir seçenek yelpazesi vardı. Ne de olsa, taşradaki imalatçılar imparatorluğun en büyük tüketici pazarından hevesle yararlanıyorlardı. Rağbet gören mallar arasında, *bogasi* gibi her zaman olmasa da genellikle boyasız, astarlık kumaşlara rastlarız. On altıncı yüzyılda, Anadolu'nun güney sahillerinde, Silifke'den çok da uzak olmayan bir köyde yünlü kumaşlarda uzmanlaşmış bir pazar vardı. Bu pazar, bölgelerarası tüccarlar için mal tedarik ederken, muhtemelen burada satılan kumaşların büyük bir kısmı basit ve kabaydı.²⁵ On beşinci yüzyılda, ama aynı zamanda on sekizinci yüzyılda da Kuzey Anadolu'dan getirilen pa-

23 Pedani Fabris (2008); Veinstein (2008).

24 Todorov (1967-68).

25 Faroqi (1979)

muklular Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda kendilerine müşteri bulabiliyordu.²⁶

Yine daha kaliteli kumaşlar hakkında daha çok şey biliyoruz; zira lüks pamuklular da mevcuttu: 1600'lerde Buldan, Manisa ve Denizli'de üretilen pamuklu kumaşların İzmir'in iç kesimlerinde ki Tire'de boyandıklarını duyarız. Batı Anadolu'da nehir taşımacılığının sınırları ve yolların durumu nedeniyle böylesi bir taşımacılık ancak yüksek fiyatlı parçalar için anlamlı olabilirdi.²⁷ Şaşırtıcı bir şekilde, Denizli'deki altın işlemeli pamuklu imalatının çok uzun bir tarihi vardır. Şehri on beşinci yüzyılda ziyaret etmiş Kuzey Afrikalı bir seyyah olan İbn Battûta, burada yaşayan çok sayıda Rum kadının üretim yeriyle anılan, yani o dönemde her iki isim de kullanıldığından Denizli/Tonguzlu diye bilinen pamuklu bir kumaş ürettiklerini kaydetmişti. İbn Battûta'nın bahsettiği pamuklular altın ipliğinden gösterişli desenlere sahipti ve hem işlemede kullanılan ipliğin, hem de pamuğun kalitesi nedeniyle dayanıklılıklarıyla ünlüydüler.²⁸ 1960'lara ve 1970'lere gelindiğinde bölgede artık yaşayan Rum kalmamış olsa da, bu kumaşlar genellikle ekoseli bir desenle birlikte yatak ve masa örtüsü olarak kullanılmak üzere makinelerde hâlâ sarı pamuk ipliğiyle işleniyordu. Fakat günümüzde bu kumaş ortadan kaybolmuş gibi gözükmektedir.

Osmanlı dünyasında harcayacak parası olan insanlar, normalde Hindistan'dan pamuklu ithalatının canlı olduğu Memluk döneminde bile (bkz. Giriş) çoğunlukla Mısır üzerinden gelen Hint kumaşını tercih ediyorlardı.²⁹ Genellikle baskılı, bazen de boyanmış olan Hint pamukluları sabit renkleri ve zarif desenleriyle Osmanlı

26 İnalçık (1996), ss. 121-32.

27 Faroqhi (yeniden baskı 1995), s. 194.

28 [İbn Battûta] (1854), cilt 2, ss. 270-71.

29 Barnes (1997), artık az çok güvenilir bir şekilde tarihi verilebilen, Kahire'deki kazılardan çıkarılan parçalara atıfta bulunur.

–ve modern– izleyicileri mest ediyordu. On yedinci yüzyıla gelindiğinde, Hint kumaşları ithalatı Kahire iş dünyasının ana dayanağı hâline gelmiş ve Osmanlıca Türkçesine Hint kumaşlarıyla ilgili çok sayıda terim geçmişti.³⁰ Fakat 1700’lerin başlarında, Hindistanlı tüccarlar satın alacak az sayıda mal bulduklarından ve bu yüzden sikkeyle ödeme istediklerinden tarihçi Naima bu ticaret nedeniyle gümüş kaybedildiğinden endişe ediyordu.³¹ 1800 civarında, Sultan III. Selim (s. 1789-1807) de, ekâbirlerine ‘Osmanlı malı aldırmaya’ çalışırken aynı kaygıyla hareket ediyordu; ama hükümdarın nasihatlerine ne ölçüde kulak verildiğini söylemek zordur.³² Muhtemelen, 1700’lerin sonlarında ve 1800’lerin başlarındaki savaşlar sırasında Osmanlı pazarının çöküşü ve –geçici de olsa– Britanya sömürgeci hükümeti döneminde Hindistan’da pamuklu dokumacılığının yaşadığı yıkım bu kaynaktan ithal edilen kumaşları her tür resmî emirden daha çok sınırlamıştı.

Günümüz Kuzey Suriye’si ve Güneydoğu Anadolu’sundaki imalatçılar 1700’lerde zaman zaman ihraç etmeyi de başardıkları Hint pamuklusu taklitleri üretiyorlardı; çünkü günümüze ulaşan örnekler Marsilya’da bulunmaktadır.³³ Belli ki bu zanaatın durumu 1700’lerde epey iyiydi, ama 1768-74 Rus-Osmanlı Savaşı’nın neden olduğu iktisadi gerilemeden büyük zarar görmüştü.

Osmanlı ipeklileri hakkında çok daha fazla bilgiye sahibiz ve yine resmi belgelerde en fazla iz bırakmış olanlar en lüks, yani ‘saraya’ yaraşır kalitede olanlardı.³⁴ On altıncı yüzyıldan başlayarak Osmanlı Saray moda tarzı, eskiden zarafetin doruğu olarak görülen Timurlu

30 İnalçık (1979-80).

31 İnalçık (1970), s. 215.

32 Karal (2. baskı 1988), s. 136. Aceleyle bu referansı bana ulaştıran Betül Başaran’a minnettarım.

33 Fukasawa (1987).

34 Atasoy et al (2001).

modellerinden ayrıldı. Bu yeni tarz ipeklilerde genellikle lale, süm-bül ve karanfil gibi doğadaki çiçekleri de içeren geniş desenler bulunurdu. Bu nedenle çoğunlukla İran'da üretilen ve epey soyut motiflerden oluşan küçük desenler bulunan Timurlu modellerinden bir hayli farklılık gösteriyorlardı. On beşinci yüzyılın ortalarından sonra İran'ın büyük bir bölümünü kontrol eden Ak Koyunluların da tercih ettiği bu Timurlu ipeklileri, elbette Osmanlı Sarayı'nda da biliniliyordu.³⁵ Fakat kaynaklarımız İran temelli modelden ayrılma yönünde II. Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim ve Süleyman (s. 1451-1566) tarafından bilinçli bir karar mı alındığını, yoksa değişimin az ya da çok tedrici ve bilinçsiz mi olduğunu belirtmez. Osmanlı Saray ipeklileri, görünen o ki, 1516'dan beri imparatorluğun bir parçası olan Şam'ın da bilinen bir ipek dokuma merkezi olmasına rağmen, ya İstanbul'dan ya da Bursa'dan geliyordu. 1500'lerde gerekli ham ipek Kuzey Anadolu'dan geçen bir kervan güzergâhı üzerinden Kuzey İran'dan imparatorluğa ulaşıyor ve vergiler yol üzerindeki devlete ait tartı noktalarında ödenebiliyordu.

Osmanlı ipeklileri, göreceğimiz üzere, büyük bir rağbet gördükleri Doğu Avrupa'nın aksine İtalya'da çok sayıda alıcı bulmuyordu.³⁶ Ancak Osmanlı kumaş tüccarları Venedik'te nadir görülen simalar değildi ve Ankara keşisinin yünleri ile bu malzemeden doku-nan yumuşak ve parlak kumaşlar özellikle başarılıydı.³⁷

Yerli kumaşlar

Osmanlı dünyasında bir evi yaşanabilir kılan şey kumaşlardı: Oturmak ve ziyaretçileri kabul etmek için kumaş ve minderlerle örtülü bir sedir kullanılırken, perdeler evi güneşten korur ve mahremiyet

³⁵ Mehrandish, Ortaylı et al (2009), ss. 172-75.

³⁶ Bu meseleyle ilgili en önemli çalışma Atasoy ve Uluç'a (2012) aittir.

³⁷ Kafadar (1986), ss. 213-28.

sağlardı. Küçük halı ve kilimler en azından daha konforlu evlerin zeminlerini kaplardı ve pek çok insan bir seccadeye sahipti (bkz. Bölüm Dört).

Her tür halı hakkında çok sayıda araştırma yapılmıştır ve yakın dönemde Amanda Phillips minder kılıflarını da incelemiştir.³⁸ Üst düzey seçkinlerin ve vakıfların dışında halı sahipliğine gelince, bu konudaki fikirlerimiz muğlak olmayı sürdürmektedir. Elimizdeki kullanılabilir tek kaynak olan terekeler, halıların renkleri, boyutları ve –araştırmacıyı en fazla zorlayan özellik olan– imalat yerleriyle ilgili pek az şey söyler. Bu nedenle meşhur Uşak halılarının sahipleri hakkında çok az bilgiye sahibiz ve bu halı türünün kayda değer bazı örneklerinden söz etmiş olan on yedinci yüzyılda yaşamış seyyah Evliya Çelebi, sadece kurumların malı olan parçaları kaydetmiştir.³⁹ 1700'den kısa bir süre önce Şam'da kullanılan kumaşlara ilişkin ayrıntılı bir araştırmada halı ve kilimlere az sayıda atıf yapılmıştır.⁴⁰ Herhangi bir spesifik sonuca varmak risklidir; ama eğer Suriye'nin bu önemli merkezinin sakinleri çok sayıda örme kilim ve halıya sahip olmuş olsalardı, kayıtlardaki ilgili terimlerin çok daha çeşitli olması gerekirdi. Dahası, Şamlı kâtipler Kahire, İran ya da Anadolu'dan gelen lüks halılardan da söz etmezler.

İmalat yerleri

Esasen Uşak'tan, ama aynı zamanda Batı Anadolu'da bulunan Selendi ve Gördüs'ten gelen bazı kilim ve halılar 1640'larda İstanbul pazarında bulunabiliyordu.⁴¹ Ancak bu bilginin kaynağı olan elimizdeki tek liste kadar ayrıntılı başka fiyat kayıtlarına sahip olma-

38 Phillips (2014), ss. 151-57.

39 Evliya (2005), s. 248.

40 Estabiet ve Pasqual (2005), ss. 318, 332, 334, 352, 352.

41 Kütükoğlu (1983), ss. 178-79.

dığımızdan, burada bahsi geçen parçaların daha önceki dönemlerde de Osmanlı başkentinde bulunup bulunamadığını ve 1700’lerde ya da 1800’lerin başında piyasaya çıkmaya devam edip etmediklerini söyleyemeyiz.

Yine 1671-72’de Uşak’tan geçen Evliya Çelebi sayesinde, bu şehirde insanların gerçekten halı ürettiklerini biliyoruz.⁴² Dolayısıyla, 1600’lerin ikinci yarısında ‘Uşak’ sadece çok uzun bir süre önce başka bir yere göçmüş bir ‘marka’ değildi. Evliya Çelebi, boyacıların halı yapımında kullanılan yünlerin boyanması için gereken bitkileri getiren arabaların varlığından söz etmişti. Fakat bilemediğimiz bir nedenle Uşak’tan söz eden ve çoğunlukla 1700’lerden kalan çok sayıda arşiv belgesinde bu imalata hiçbir atıfta bulunulmaz. Belki de bu döneme gelindiğinde halı üretimi, gerçekten de 1700’lerde önem kazanmış gibi gözüken Gördüs gibi diğer kasabalara taşınmıştı.

Bunun yanı sıra, Evliya’nın genç bir çağdaşı olan Fransız seyyah Jean de Thévenot (1633-67), genç oğlanların bir ustanın emirleriyle çalıştıkları Kahire’deki bir halı atölyesinin tasvirini bırakmıştır. Ustanın elinde atılması gereken düğümleri yüksek sesle okuduğu bir eskiz vardı, oğlanlarsa parmaklarının arasında gerekli renklerde uzun yünler tutuyorlardı.⁴³ Kahire’de buna benzer kaç dükkânın faaliyet sürdürdüğünü bilmiyoruz; ama bu şekilde tek bir ustanın verdiği emirlere göre birbirinin aynısı olan çok sayıda halı dokunabildiğinden tasvir yine de ilgi çekicidir.

Ne yazık ki, Thévenot söz konusu desenlerin kökenlerini belirtmez; usta tarafından üretilmiş olabilecekleri gibi, dışarıdan bir kaynaktan, belki de İstanbul’dan da alınmış olabilirler. Ne de olsa, 1500’lerin ortalarında, Mısır’dan halı ihraç eden Venedikli tüccar-

42 Evliya Çelebi (2005), ss. 23, 140.

43 Thévenot y.h. Yérasimos (1980), s. 232.

lar, satılabilir bir ürün elde edeceklerinden emin olmak için, hatırı sayılır süreler boyunca kendi seçtikleri atölyelere mali destek sağlıyorlardı.⁴⁴ Bu Venedikli tüccarlar sayesinde Osmanlı halıları bütün Avrupa'da bulunabiliyordu: İngiltere'de sadece saray değil, aynı zamanda zengin Londralı tüccarlar da Osmanlı halılarına erişebiliyorlardı (bkz. Giriş). Ayrıca, en azından İtalya'da, ithal halılar daha küçük şehirlerde bile mevcuttu: Nitekim on altıncı yüzyıl başları Ferrara'sından, Mısırlı bir halı tüccarının ismi yerel arşivlerde günümüze kadar ulaşmıştır.⁴⁵

Minder kılıfları, fakir olmayan, ama 'saraya yaraşır kalitede' ipeklileri satın almak için gereken kaynaklardan da yoksun müşteriler için üretiliyordu; pazardaki bu sanayii mümkün kıldığı genişleme sayesinde minder kılıfları, muhtemelen İran ham ipeği üzerindeki Avrupa rekabeti ve 1600 öncesi ve sonrasındaki kargaşalar nedeniyle tehdit altında olan Bursa ipek sanayiinin ayakta kalmasına yardım etmişti. Şehir dışından gelen müşteriler de bu minder kılıflarına ilgi gösteriyorlardı; bu tür pek çok parça on yedinci yüzyıl Edirne'sindeki terekelerde karşımıza çıkar.⁴⁶ Bunun yanı sıra, Osmanlı sultanları da örnekleri bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde görülebilecek bu mallardan satın alıyorlardı.⁴⁷ Araştırmacı ve diplomat Joseph von Hammer-Purgstall'ın (1774-1856) da belirttiği gibi, 1800'lerin başlarında bile minder kılıfları Bursa'nın ihraç malları arasında hâlâ ağırlıklı bir yere sahipti ve günümüze ulaşan çok sayıda örnek de bu sanayinin uzun bir süre canlılığını koruduğunu gösterir.⁴⁸

44 Curatola (2004). Bu referansı Amanda Phillips ve Stefan Hanß'a borçluyum.

45 Ricci (2002), ss. 27-28.

46 İnternette görülebilen minder kılıfları için bkz. Phillips (2012b).

47 Tezcan ve Okimura der. (2007), ss. 166-77.

48 Hammer[-Purgstall] (1818), ss. vii-viii, 69-70.

Deri işleri

Deri, kuşkusuz ayakkabılar için aranan bir malzemeydi. Ama ayakkabıların uzun süre kullanılma oranları düşüktü. 1500'lerin başlarında, ayakkabının parçalanması hâlinde kimin sorumlu olduğunu belirleyen düzenlemeler vardı: Eğer bir çift ayakkabının fiyatı 5 akçeden fazlaysa, müşteri ödediği her akçe başına iki günlük bir garanti alıyordu. 30 ilâ 33 akçelik kaliteli çizmeler satın almışsa, garantinin iki aydan uzun olması gerekirdi. Eğer bu tarihten önce deride delik açılırsa, sorumluluk tabakçıya aitti; eğer dikişler açılırsa, sorumlu olan ayakkabıcıydı ve bir ceza ödemesi gerekiyordu.⁴⁹

Birçok ayakkabının iki aydan daha fazla dayandığını varsayabiliriz; ama belki de 60 günden sonra onarılmaları gerekiyordu. Her halükârda garanti süresinin kısalığı günümüze ulaşan ayakkabıların sınırlı sayıda olmasıyla uyum içindedir.⁵⁰ Günümüz koleksiyonlarında yer alan ayakkabıların büyük kısmı ancak 1800'lerden kalmıştır.⁵¹ İnsanların hamamlarda giydikleri tahta takunyaların da deriden yüzleri vardı; ama yine günümüze kalan parçaların büyük bir bölümü 1800'lerde üretilmiştir.⁵² Fakat kaideyi doğrulayan bazı istisnalar da mevcuttur: Nitekim Topkapı Sarayı Müzesi'nde bazı etkileyici ve son derece süslü ayakkabılar ve çizmeler bulunmaktadır ve deri imalatıyla ünlü bir şehir olan Manisa'daki müzede bu tür bir başka parça görülebilir.⁵³ Türkiye dışında, Varşova'daki Ulusal Müze'de on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardan kalma birkaç lüks çizme muhafaza edilmiştir.⁵⁴ Burada ele aldığımız dönemin sonuna

49 Barkan der. (1942), kısım I, ss. 332 ve 334-35.

50 Barkan der. (1942), s. 332.

51 Bu Sadberk Hanım Müzesi'ndeki koleksiyonda yer alan ayakkabılar için de geçerlidir: Görünür (2014).

52 Bazı örnekler için Şahin et al (2010), ss. 214-20 ile karşılaştırın.

53 Dağtaş (2007), ss. 46-47.

54 Ölçer et al (2014), s. 153.

gelindiğinde, yani 1800'lerin başlarında, İstanbullu tüketiciler birbirinden farklı çok sayıda ayakkabı bulabiliyorlardı; ama yine belgelerimizde bahsi geçen terimlerin gerçekten hangi tür ayakkabılar için kullanıldığını genellikle bilmiyoruz.

Deri, zengin mal sahiplerinin metallere ve yarı değerli taşlarla süsledikleri gösterişli at takımları için temel bir yarı mamul malzeme olarak da kullanılıyordu. Belli ki, bu el sanatına dair İstanbul'dan çok az örnek günümüze kalmıştır: Topkapı Sarayı'nın ahırlarında çıkan bir yangın, burada bulunan 1800 öncesine ait takımların büyük bir kısmını yok etmiştir. Bu yüzden saraydaki elyazmalarında yer alan tasvirlerden başka, sadece Türkiye'nin dışında, özellikle de Moskova'daki Kremlin Müzesi'nde bulunan koleksiyonlara başvurabiliriz.⁵⁵ Osmanlı sarayı için değerli kürk satın almak isteyen tüccarlar Çar'dan izin almak zorundaydılar ve görünen o ki, süslü deri işleri, Rus seçkinlerinin gözdeleleri arasında olduklarından, genellikle 1500'lerde ve 1600'lerde çarların başkentine ulaşan 'hediye paketleri'nin içinde yer alıyorlardı. Eyer ve dizginlerin yanı sıra, son derece süslü mataralar da deriden yapılıyor-du (bkz. Bölüm Beş).

İpek ve bazen de gümüş ipliklerden işlemelerle süslenmiş deri, 'lüks etkisini' artırmanın yaygın başvuru bir yoluydu. İşlemelerle süslenmiş bazı deri çantalar, Osmanlı ileri gelenlerinin yabancı saraylardaki muhataplarına gönderdikleri mektuplar için 'zarf' olarak kullanılıyordu. Başkalarıysa, anlaşılan o ki İstanbul'a gelen zengin ziyaretçilerin siparişleri üzerine yapılmıştı. Avrupa müzelerinde günümüze ulaşmış bu tür çok sayıda evrak çantası bulunmaktadır.⁵⁶

Fakat nihayetinde, deri eşyaların büyük bir bölümü gündelik

⁵⁵ Gagarina, Raby et al (2009), ss. 84-91.

⁵⁶ Smithsonian sergi kataloğu (2009), ss. 66-67, 84-87.

amaçlarla kullanılıyordu. 1500’lerde, muhtemelen Osmanlı idaresi, askerleri için yeterli bir arzı sağlama almak istediğinden, ama aynı zamanda olası düşmanların edinmemesi gereken stratejik bir kaynak da olduğundan bazı deri eşya türlerinin ihraç edilmesi yasaktı.⁵⁷ Bununla birlikte 1600’ler ve 1700’ler boyunca bu yasak etkisini büyük oranda yitirdi: Örneğin, on sekizinci yüzyılda, Teselya’dan bir tüccar ailesinin yazışmaları günümüz Bulgaristan’ının bazı kasabalarında, yerel tabakçıların Habsburg sınırını geçecek tüccara mal satmak konusunda çok telaşlı olduklarını gösterir. Satışlar beklenenden az olduğunda bu zanaatkârlar tüccarları mal satın almaya razı gelene kadar zorla alıkoyabilirlerdi.⁵⁸ Eğer deri ihtiyacı yasa dışı olmayı sürdürseydi, bir hayli gürültülü olması gereken bu tür bir ‘kalabalık eylemi’nin gerçekleşmesi pek de akla yatkın olmazdı. Kabul etmek gerekir ki, bu dönemde Osmanlı ihracat politikalarında yaşanan değişimler hâlâ yeterince araştırılmamış bir konudur.

(GÖRSEL 30) BİR SARIK VE KAVUĞU

Başlıkları Belgelemek

Satış yapma konusunda telaşlı kumaş tacirlerine benzer şekilde, şimdi sunmak niyetinde olduğumuz malların ayrıntılarına inmeliyiz. Sarıkların görünüşleri üç tür kaynaktan kaydedilmiştir: İlk olarak, burada gösterilen ve yine Arşidük Ferdinand’ın Ambra’sdaki koleksiyonunda bulunan on altıncı yüzyılın ikinci yarısından kalmış olması gereken sarık gibi günümüze ulaşan bazı parçalar vardır. Topkapı Sarayı Müzesi’nin tekstil bölümü de bu tür başka pek çok

⁵⁷ Arıkan (1991).

⁵⁸ Papakostantinou (2008), ss. 136-38.

parça içerir.⁵⁹ Ölen bir kişinin başlığını mezarının üzerine yerleştirmek âdet olduğundan, bunların bazıları bir zamanlar sultanların, şehzadelerin ve evliyaların türbelerinin dekorlarına aitti. Bununla birlikte, sarıklar zamanla bozulmaları nedeniyle, sık sık mezarların muhafızları tarafından değiştirilirdi ve 1500’lerde ölen Osmanlı hanedan mensuplarının mezarlarında ancak on sekizinci yüzyıldan kalma sarıklar bulabiliriz.⁶⁰

Bunun yanı sıra, en azından 1600’lerden bu yana, yaşamları sırasında toplumsal bir konum peşinde koşmuş insanlara ait sarık şekli verilmiş çok sayıda mezar taşına sahibiz. Bu dönemde yaşamış –muhtemelen aynı rütbedeki– iki askere ait yakın dönemde keşfedilmiş mezarlarda, açık bir şekilde daha yüksek statüye sahip insanlar tarafından giyilen sarıklardan kopyalanmış, kaba bir şekilde oyulmuş taştan sarıklar bulunur.⁶¹ İnsanların, ölen akrabaları için gösterişli mezar taşları yaptırdıkları on sekizinci yüzyılda ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, farklı türdeki sarıklar ölenlerin bulundukları makamları gösteriyordu. Ayrıca Sultan II. Mahmud’un (s. 1808-39) ulema dışında kalan bütün makam sahiplerinin fes giymelerini emretmesinin ardından, 1800’lerin ikinci yarısındaki moda anlayışlarına göre şekil değiştiren bu başlıklar, mezar taşlarında görülen başlıca başlık türü hâline geldiler.

Son olarak, katılımcılarının büyük bir kısmının rütbelerine uygun sarıklar taktıkları, sarayda cereyan eden sahneleri gösteren Osmanlı minyatürleri elimizde bulunuyor. Bu tasvirler bilhassa değerlidir; zira bazıları on beşinci yüzyıl sonlarına kadar gider ve sayıları on altıncı yüzyılda çoğalırken, taştan oyulmuş sarıkların büyük bir kısmı çok daha geç tarihlere aittir. Dahası, bu tasvirler renkli-

59 Sarıklarla ilgili temel çalışma İşli’ye (2009) aittir: özellikle ss. 14, 15, 30’daki çizimlerle karşılaştırın. Ancak Türkçe özgün metin İngilizce tercümesinden çok daha iyidir.

60 İşli (2009), ss. 61, 74, 81, 200, 215.

61 İşli (2009), s. 69.

dir; oysa bir zamanlar mezar taşlarının üzerinde olmuş olabilecek renkler uzun süre önce kaybolup gitmiştir.⁶² Elbette minyatürleri yapan ressamın gerçek yaşamda gördükleri renklere bağlı kalıp kalmadıklarından emin olamayız; zira resmin kompozisyonundaki uyum kuşkusuz önemli bir kaygıydı. Aslına bakılırsa pek çok sarık beyazdı; bununla birlikte renkli süsleri de olabilirdi ve kumaşı tutan başlıklar genellikle kırmızı, yeşil ya da başka bir renge boyanmış olurdu.

On sekizinci yüzyıldan başlayarak, bazı Osmanlı seçkinleri kıyafetlerin belgelenmesine özel bir düşkünlük geliştirdiler. Nitekim Levni (ö. 1732), yaptığı minyatürlerde, tasvir edilen sarıkların kalitesini o kadar öne çıkarır ki, onun eserini 1700'lerin başlarında seçkinlerin giydikleri başlıklara ilişkin bir belge olarak görebiliriz. Yaklaşık bir yüzyıl sonra, hayatı hakkında çok az şey bilinen Osmanlı ressamı Fenerci Mehmed Efendi de sultanın ve en yüksek rütbeli hizmetkârlarının sarıklarını, II. Mahmud tarafından alınan fes giyilmesi kararından hemen önce gördükleri şekliyle resmetmişti.⁶³

Maddi ve simgesel nesneler olarak sarıklar

Osmanlı dünyasında, sarık bir toplumsal statü göstergesiydi; genel olarak, ileri gelenler sıradan insanlardan daha büyük sarıklar takarlardı. Bu başlık iki temel bileşenden oluşurdu: Ortada, epey yüksek ve genellikle kapitone bir kavuk yer alır ve bu, başlığın ikinci ve –daha görünür– bileşeni olan etrafına sarılmış bir kumaşı tutardı. Kavuk konik şeklinde olabileceği gibi, üstü düz de olabilirdi. Kavuğun etrafında belirli bir uzunlukta, pamuk ya da bazen ipekten,

62 Bir zamanlar aynı renkte olması muhtemel bir taş için bkz. İşli (2009), s. 65.

63 Atasoy (1986), s. 14; ss. 24-29'da bugüne kadar bilinen kıyafet albümlerine dair bir özet yer almaktadır; Levni'nin kıyafet çizimleri için bkz. İrepolu (1999).

giyen kişinin imkânlarına göre kalitesi düşük ya da yüksek bir kumaş yer alırdı. Bu kumaş, başlığın bütününe heykelvari bir görünüş vermek için önce sarılıp sonra kavuğun etrafına yerleştirilebilirdi.⁶⁴ Hanedan mensupları sarıklarına süs de ekleyebilirlerdi. İçine bir takke giyilen sarığı sarmak zaman alır ve muhtemelen, giyen kişinin hareket serbestisini de kısıtlardı. Bu yüzden evdeyken çıkarılırdı; gayriresmi bir ortamda, takke yeterli olurdu. Sarık kullanılmadığında üzerinde gösterişli nakışlar olan kare şeklinde bir kumaş parçasının içine sarılarak muhafaza edilirdi. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bu tür çok sayıda parça bulunmaktadır.⁶⁵

Sarığın etrafına sarıldığı kavuğun şekli ve rengi, giyen kişinin dinî ve/veya siyasi bağlılığını gösterebilirdi. Nitekim on altıncı yüzyıl Osmanlı minyatürlerinde hem Osmanlıların, hem de Safevîlerin giydikleri kavuklar daha yüksektir; bu yüzden bazı minyatürlerde iki tarafı birbirinden ayırmak zordur. Ama kural olarak Safevî taraftarları uçları dramatik bir şekilde sarıklarından dışarı çıkan sivri, kırmızı kavuklar takarlardı. Bu başlığın sembolik bir değeri vardı, çünkü üzerindeki 12 kat Hz. Muhammed'in soyundan gelen ve Şii inancına göre İslam'ın seçilmiş muhafızları olan 12 İmam'ı temsil ederdi.⁶⁶ Peygamberin soyundan gelenler (*seyyid*, *şerif*) bazı minyatürlerde sarıklarının kumaşının altından seçilebilen yeşil kavuklarla görülür.⁶⁷ Hatta Fenerci Mehmed Efendi'nin albümünde, bu topluluğun başlıkları bütünüyle, hem kavukları, hem de etra-

64 Dramatik bir örnek için 1539 yılında yapıldığı ileri sürülen ve Titian'a ya da okuluna atfedilen Kunsthistorisches Museum'daki (Viyana) Kanuni Sultan Süleyman portresiyle karşılaştırın: http://www.kingsacademy.com/mhodes/11_Western-Art/14_Italian-High-Renaissance/Titian/Titian.htm (erişim tarihi: 27 Mart 2014).

65 Tezcan, Okumura (2007), ss. 170-71, No. 56.

66 Atıl (1986), ss. 214-15 Süleyman'ın elçisinin İran sarayındaki kabulünü gösterir. İran başlıkları Osmanlı heyeti tarafından giyilenlerden daha uzun ve incedir.

67 Âdahl (2006), s. 223, No. 40 (*nakibül-eşraf*).

findaki kumaşlarla yeşil olarak resmedilmiştir.⁶⁸ Bu başlık büyük hürmet görürdü, öyle ki Peygamberin soyundan gelenlerden birine fiziki bir ceza uygulanacak olduğunda önce başlığını çıkarmak âdettendi.⁶⁹

Bununla birlikte en azından sarık sarma sanatının gizine vakıf olmayan bir yabancı için, Arşidük Ferdinand'ın koleksiyonuna kattığı sarığı kim(ler)in giymiş olduğunu söylemek imkânsızdır. Kavuk, on altıncı yüzyıl modasına uygun şekilde biraz uzundur. Fotoğrafta yedi kat görürüz ve bu başlığın üzerinde aslında 12 kat olduğu anlamına gelebilir; eğer öyleyse, sarık İran kökenli de olabilir. Ya da 1500'lerin sonlarında sultanın memurları arasında şaibeli bir saygınlık kazanacak şekilde, bir dizi heterodoks derviş bünyesinde bulunduran Bektaşî tarikatının bir takipçisine ait olması da mümkündür.⁷⁰

(GÖRSEL 31) 1700'LERDEN BİR OSMANLI HANIMININ ELBİSESİ

Dışarıda giyilen giysiler

Giyen kadını bütünüyle görünmez kılması gereken dışarıda giyilen giysiler, çağdaş sultanların ateş püskürmelerine rağmen on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda beklenebileceğinden çok daha çeşitliydi.⁷¹ Yine Levni, –belki de tamamen saygıdeğer olmamasına rağmen– muhtemelen ipek ya da kaliteli pamukla dokunmuş ince bir kumaştan bir çarşaf giyen genç bir kadının tasvirini sunmuştur

68 Atasoy (1986), No. 8.

69 İşli (2009), s. 55.

70 Mélikoff (1975).

71 Zilfi (2004).

(bkz. Bölüm Üç).⁷² Fenerci Mehmed'in on yıllardır birbiriyle çelişen yorumlara neden olacak türde dışarıda giyilen giysiler içinde bir cariyenin resmini yapmış olması daha da dikkat çekicidir. Tasvir edilen genç kadın bir cariyeye olduğundan, resme bakan kişi sultanların koydukları kuralları kendi kapılarında bile uygulatıp uygulatmadıklarını sorabilir.⁷³ Öte yandan ressam, erkeklerin görmeyi sevdikleri ama artık göremedikleri bir şeyi göstererek 'yasak çekiciliklere' dair anlık bir görüntü de sunmuş olabilir. Her ne olmuş olursa olsun, genç kadın, başlığının üzerine yarı saydam bir çarşaf giymiş ve yüzünün bir kısmını da ikinci bir yarı saydam çarşaf ile kapatarak, sadece gözlerini açıkta bırakmış; ama resme bakan kişinin hem yüzünün ve boynunun şeklini gözünde canlandırmasına, hem de mücevherlerini görmesine izin vermiştir. Vücudu elbette *ferace* adı verilen geniş bir giysiyle gizlenmiştir; ama feracesi dönemin padişah fermanlarının küfür yağdırdığı türden çok açık bir yakaya sahiptir.⁷⁴ Kuşkusuz pek çok kadın mali ya da toplumsal gerekçelerle bu türde bir kıyafete özenemezdi ve bazıları Levni ve Fenerci Mehmed tarafından resmedilmiş genç *élegantesa* [zarif kadınlara] ölçüsüz bir kınamayla bakmış olmalıydılar.

İçeride giyilen kıyafetler

Başlıklar toplumsal cinsiyet ve toplumsal konum tarafından belirleniyorken, vücudun geri kalanının örten Osmanlı kıyafetlerinin temel özellikleri kadınlar ve erkekler için benzerdi. Her iki cinsiyetten insanlar da kumaşın genişliğinin hem belde, hem de topukta toplandığı şalvar giyerlerdi. Mangal ve açık şöminelerin sınırlı etkisi nedeniyle, zengin evlerin sakinleri bile, evin içinde genellikle *hır-*

⁷² İrepoğlu (1999), ss. 178-79.

⁷³ Fenerci Mehmed y.h. Atasoy (1986), res. no. 95.

⁷⁴ Zilfi (2004), ss. 129-30.

ka ya da *cepken* adı verilen kürk astarlı ceketler kullanırlardı; bele kadar inen cepkenlerin uzun kolları olurdu.⁷⁵ Daha önce de belirtildiği gibi, temel öğeler 1400'lerin sonlarıyla on dokuzuncu yüzyıl arasında az çok istikrarını korumuştur. Fakat en azından 1700 civarından sonra, ayrıntılar imalatın yaklaşık tarihini tespit etmeyi mümkün kılacak şekilde modaya göre farklılık gösteriyordu. Günümüze ulaşan, hanedanlığa ait olmayan en eski kıyafet parçaları çoğunlukla ancak on sekizinci yüzyılın sonunda üretilmişken, daha önceki on yıllardan kalan tasvirler 1700'lerde modada yaşanan değişimleri belgelemektedir.

İnsanlar vücutlarını saran ya pamuklu ya da ipekten bir gömlek giyerlerdi. Genellikle bu giysi topuklara kadar uzanırdı. Gömlek, Adem'in Havva için bir gömlek ile bir örtü yapan bir dokumacı olduğu on beşinci yüzyıla ait bir hikâyeden görülebileceği üzere her tür kıyafetin temeliydi. Aynı bağlamda, yaşamaktan yorulduğunu söyleyen bir kişi, artık sadece kefene ihtiyacı olduğunu söylemek için gömleğini attığını iddia ederdi.⁷⁶ Çoğunlukla gömleğin açık yakaları, hangi giysi giyilmiş olursa olsun dışarıya çıkardı. Özellikle on sekizinci yüzyılın başlarında revaçta olduğu gibi üst kısmı dekolte olduğunda entarinin altından da görülürdü. Çağdaş minyatür sanatçısı Levni'nin bir resmine göre, bazı gömlekler de kısmen açıktı, böylece göğüslerin bir bölümü görülebilirdi.⁷⁷ Bunun aksine, 1811 yılında Fenerci Mehmed tarafından yapılan saray hanımlarına ilişkin tasvirler, ince, yarı saydam kumaştan yapılmış gömleklerin boynun etrafından sıkı bir şekilde toplandığını ve süslü bir kolyeyle tutturulduklarını gösterir.⁷⁸ Bu dönemde, kadınlar arasın-

75 Görünür (2010), ss. 15-16. Bu cilt, tekstil terimleriyle ilgili, Osmanlıca kelimelerin hem Modern Türkçe, hem de İngilizce anlamlarını veren son derece yararlı bir sözlük de içerir.

76 Faroqhi (2004), s. 86. Bu hikâyeler Anonim (1963-77), cilt III (E-İ), ss. 1756-60'daki 'gönlek' başlığı altında kaydedilmiştir.

77 Resim, Görünür (2010), s. 16'da görülebilir.

78 Fenerci Mehmed, y.h. Atasoy (1986), res. no. 23 ve 24.

da, bileklerinin etrafına, yaklaşık topuk boyuna kadar uzanan ve giyen kişi halkın içine çıkmak için örtündüğünde bile görünür hâlde kalan, uzun şal benzeri kumaş parçaları sarmak da modaydı.⁷⁹

Gömleğin üzerine giyilen entariye gelince, evde giyilenler arasında en fazla göze çarpan kıyafet buydu. Entariler genellikle dizin hemen üzerine kadar inerdi. Etekleri aşağı kenarında daha hacimli olabilmesi için peş koyularak genişletilebilir; yine de kumaşın kalınlığı giyen kişinin ağır ve hantal görünmesine neden olmazdı. On sekizinci yüzyıl entarilerinin önü normalde açık olurdu ve sadece göğüs ve bel seviyelerinde küçük düğme ve ilmeklerle kapatılırdı. Zengin insanlar söz konusu olduğunda, gümüşten ya da gümüş bir tokayla takılan ipekten bir kemer, vücudun kıvrımlarını öne çıkarırdı ama tam olarak bel bölgesini değil: Çünkü hem Osmanlı, hem de Avrupalı ressamların tasvirleri her zaman kemeri kalçaya oturmış bir şekilde gösterir. Lady Mary Montagu asil Osmanlı hanımları arasında, sırf yapabildiklerini göstermek için hamileliğin moda olduğunu iddia etmişti.⁸⁰ Öte yandan, Polonya'da muhafaza edilmiş 1700'lerden kalma bir Osmanlı elbisesinde –düşük olsa da– bariz bir bel yeri bulunmaktadır.⁸¹ Bazı kadınlar, kemer yerine basit bir şal da sararlardı.⁸²

1700'lerde, elbise kolları genellikle boldu, ucuna astarı göstermek için asimetrik bir kesimle şekil verilirdi. On sekizinci yüzyıldan kalan en az bir entarinin, Mangoplu Maria (ö. 1477) gibi soylu kadınlar tarafından giyilen Osmanlı'dan ilham almış on beşinci yüzyıl kıyafetlerini andıran uzun, üzerinde çok sayıda işleme bulunan kolları vardı.⁸³ Bu Boğdanlı hanımefendinin cenaze elbisesi-

⁷⁹ Ibid., res. no. 95.

⁸⁰ Montagu (1993), s. 107.

⁸¹ Ölçer et al (2014), s. 334.

⁸² Örnekler için bkz. Görünür (2010), ss. 15-19.

⁸³ Görünür (2010), ss. 60-61; Atasoy ve Uluç (2012), ss. 38 ve 41.

nin kolları da çok uzundu: Elbiseyi giyen kişi sadece kollarını özel yırtmaçlardan geçirerek serbest bırakabiliyordu. On sekizinci yüzyılda, dikiş yerleriyle kenarları, metal içeriği yüksek geniş şeritlerle görünür kılmak âdeti. *Kaytan* adıyla bilinen daha mütevazı türleri de 'giymeye hazır' kaftanları süslerdi; kaytanlar genellikle imparatorluğun Bulgaristan eyaletlerinden getirtilirdi.⁸⁴

Lâle Görünür tarafından incelenen ve burada gösterilen entari, *sevai* olarak bilinen kaliteli bir ipek kumaştan yapılmıştır; bugün açık gri olsa da orijinal rengi mavidir.⁸⁵ Kumaşın altında, giyen kişinin sıcak kalmasına yardımcı olan ve aynı zamanda kumaşın dayanıklılığını da artıran pamuktan ince bir tela katmanı bulunurdu. Temel süs, düzenli sıralar hâlinde küçük çiçek demetleriydi. Yıldızlı müzehhep gümüş kaytan elbisenin zenginliğini artırırken, düşük elbise açıklığı ve zarif bir biçimde şekil verilmiş kollar da entarinin on sekizinci yüzyılın sonlarında üretilmiş olduğunu göstermektedir.

(GÖRSEL 32) NADİREN DERİDEN YAPILAN KAFTANLAR

Hem erkekler hem de kadınlar, entarinin ve şalvarın üzerine soğuktan korunmak amacıyla, ama değerli bir süs eşyası olarak da kaftan giyebilirlerdi. Bir sultanın ölümünün ardından saray görevlileri, anısına saklanacak kıyafetleri seçtiklerinde, genellikle bir kaftan tercih edilirdi; dolayısıyla sultanlara ait kayda değer sayıda kaftan günümüze ulaşmıştır. Kabul etmek gerekir ki, yakın tarihli araştırmalar saray bürokratlarının bu parçalara iliştiirdikleri etiketlerin her zaman doğru olmadığını göstermiştir.⁸⁶

Sultanlara ait kaftanlar çok sayıda sergide yer almıştır. Şehzade-

⁸⁴ Kanitz (1875-79), cilt 2., ss. 126-27.

⁸⁵ Görünür (2010), ss. 64-65, No. 3.

⁸⁶ Alpaslan Arça (2013), s. 78.

lerin kaftanları da gayet iyi bilinmektedir; ama saray bürokratları genellikle muhafaza etmediklerinden sultanların kızlarına ait olanlar çok daha nadirdir.⁸⁷ Günümüzdeki koleksiyonlarda yer alan ve sultanların ailelerinin dışındaki insanlara ait olan kaftanların sayısı daha da azdır.⁸⁸ Yoksullara gelince, muhtemelen pek çoğu bu görece prestijli giysiye sahip bile değildi. Bir kaftan, giyen kişinin imkânlarına göre ipekten ya da daha sağlam bir kumaştan, belki de yünden yapılmış olabilirdi ve pek çok kaftanda genellikle *bogasi* adıyla bilinen basit bir pamuklu astar bulunurdu.

Kaftanlar ve törenler

Bazı kaftanların dik yakaları olurdu; ama pek çoğu yakasız ve önü açıktı ya da eğer giyen kişi giysisinin önünü kapatmak isterse kopça ve küçük şeritli düğmeler ekleyebilirdi.⁸⁹ Kol boyları değişiklik gösterirdi: Uzun kollu, kısa kollu ve kolsuz parçalar mevcuttu ve bazı kaftanlar giyen kişinin resmî bir günde giymek isterse kullanabileceği sökülebilir kollarla birlikte gelirdi.⁹⁰ Nakkaş Osman'ın on altıncı yüzyılda hazırladığı *Hünernâme*'sinde yer alan tasvirler de, sultanın cülus törenine katılan ileri gelen kişileri çok uzun kolları olan ve yanlarından aşağı sarkan kaftanlar giymiş biçimde gösterir.⁹¹ Bununla birlikte, bu kişilerin kaftanlarının kolları, anlaşılan o ki, sadece dizlerine kadar iniyordu ve bu yüzden omzun üstünden arkaya atılabilirdi. Bunların müteveffa Boğdanlı soylu kadın Maria'nın her iki tarafında uzanan aşırı uzun parçalara kıyasla kullanılmaları

87 Ibid., s. 75.

88 Hanß (savunulduğu yıl 2015), cilt 1, ss. 502-11, bugün Madrid'de bulunan ve İnebahtı'daki Osmanlı donanmasına kumanda eden amirale ait olan bir kaftanı tartışır. Yazara bu referans için teşekkür ederim.

89 Tezcan (2006), s. 226.

90 Ibid., s. 227.

91 Ibid., s. 112'de röprodüksiyonu yer alır: Atasoy ve Uluç (2012), s. 38.

daha kolay olmuş olmalıdır.

Sultanların genç kızlarının ve şehzadelerin de kendileri için yapılmış kaftanları vardı; Topkapı Sarayı koleksiyonunda yer alan parçalardan bazıları iki ya da üç yaşındaki çocuklar tarafından giyilmiş olmalıdır.⁹² Fakat en azından sırmalı kumaştan yapılmış olan kaftanların yıkandıklarına dair herhangi bir işaret yoktur; bu nedenle bu değerli giysilerin sadece özel günlerde giyildiklerini varsayabiliriz. Belki de bazıları, şehzade ya da sultanın çocukken ölmesi hâlinde tabuta yerleştirilmek üzere yaptırılmıştı.⁹³

Kaftanların, maddi bir nesne olmanın ötesinde rütbe ve işlevi simgeleyen törensel bir karakter de vardı. Osmanlı sarayında, yabancı elçilere, görevlerinin başlangıcında ve sonunda sultan tarafından kabul edildiklerinde kendi elbiselerinin üzerine giydikleri, kaftanı andıran hilatlar hediye edilmesi yaygın bir âdetti. Osmanlı elçileri de resmî görevleri sırasında kaftan giyerlerdi. Bununla birlikte, çeşitlemeler mümkündü: Nitekim, 1610 yılında Babürlü İmparatoru Cihangir'e hediye edilen, beline kadar çizilmiş Hint işi suluboya portresinde, bir Osmanlı ileri geleninin üzerinde, bir entari olması mümkün kırmızımtırak bir giysi bulunmaktadır.⁹⁴ Bu Osmanlı beyefendisi üzerine yumuşak bir kumaştan yapılmış ve boyunun çevresi muhtemelen altın işlemeli, şarap rengi geniş bir şeritle kenarları süslenmiş bir giysi giymişti: Bu desen Osmanlı kaftanınıninkinden bir şekilde ayrılmaktadır. Fakat tasvir edilen ileri gelenin elçinin kendisi mi, yoksa elçiye bağlı alt düzey bir görevli mi olduğunu bilmiyoruz ve ayrıca gerçekten Osmanlı kıyafetleri giyip giymediğinden de emin olamayız. Aslına bakılırsa, ressam resme bir

92 Tezcan (2006), s. 230.

93 Ibid., s. 227.

94 Ölçer et al (2010), ss. 322-23. Ancak bu tasvirin, Dublin'deki Chester Beatty Kütüphanesi'nde tutulan Minto Album'da yer alan bir başka versiyonunda bu ayrıntı görünmez: Wright (2008), s. 341.

parça hayal ürünü de katmıştır: Eğer çok yakından bakarsak, başlığın tepesinde, aslında orada olmaması gereken, altın renginde çizilmiş ufak bir *putto* [küçük erkek çocuğu] suratı görebiliriz. Belki de bu garip şey, anlamını bilmediğimiz bir şakaydı. Fakat Babürlü sarayından gelen ve Şah Cihan (s. 1628-58) dönemine ait bir başka minyatür, bir Osmanlı elçisini, biraz şiirsel bir serbestlikle tasvir etmiş olsa da, resmî kürk astarlı kırmızı kaftanı içinde gösterir.⁹⁵

Deriden yapılan kaftanlar

Deri kaftanlar, sultanların sarayındaki sakalar tarafından giyilenler gibi, bir üniformanın parçası olabilirdi. On sekizinci yüzyıla ait bu tür bir giysinin yaka olarak geniş bir şeridi vardır ve vücut boyunca aşağıdaki kenar kıvrımına doğru genişleyen bir parça deri iner.⁹⁶ Tek olarak yayımlanmış bu fotoğraf yanıltıcı değilse eğer, yoğun bir şekilde aplikeyle süslenmiş gibi gözükten bu parça görece sert ve kaba bir deriden yapılmıştır.

Bununla birlikte, Kuzey Bavyera'daki Veste Coburg Müzesi'nde saklanan bir kaftanda görüldüğü üzere, daha yüksek rütbeli insanların giydikleri giysiler de deriden yapılabilirdi. Rivayete göre, bu kaftan Prens Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saafeld (1737-1815) tarafından ganimet olarak alınmıştı (bkz. Bölüm Bir).⁹⁷ Macar Ulusal Müzesi'nde de benzer bir kaftan bulunur. Bu kıyafeti ayrıntılı olarak inceleyen Ibolya Gerelyes, kaftanın 1526 yılında bir Macar soylusu tarafından ganimet olarak alındığına ilişkin eski bir efsaneyi yıkmıştır.⁹⁸

Anlaşılan o ki, burada gösterilen parça on sekizinci yüzyılın son-

⁹⁵ Komaroff (2011), ss. 268-69.

⁹⁶ Dağtaş (2007), s. 62.

⁹⁷ <http://www.kunstsammlungen-coburg.de/sammlungen-historische-raeume-tuerkenbeute.php> (erişim tarihi: 7 Mayıs 2014).

⁹⁸ Gerelyes (2001).

larından itibaren Coburg'da saklanmaktadır; ama müzenin küratörleri çok daha eski olabileceğini, belki de 1650 ile 1700 yılları arasında üretildiğini düşünmektedirler. Eğer böyleyse, bir Osmanlı subayının sefere çıkarken yanına aldığı ama pek kullanmadığı bir aile yadigârı olmuş olabilir; çünkü küratörlerin, sultanların sarayıyla ilişkili bir atölyeden geldiğini düşündükleri sık süslemeleri on yılların yıpranmasından sağ çıkamamıştır.

Koyu renkli deriden yapılmış olan Coburg kaftanı, belki de hemen dizlerin altına kadar inen görece kısa bir parça olmalıdır; bu '*trois-quarts*' uzunluk, at binerken rahatlık sağlıyordu. Süs olarak boyun hattından eteğe kadar uzanan ve kaftana bir kenarlık oluşturan kahverengi deriden geniş bir şeride sahiptir. Üzerindeki temel süsleme, altındaki beyazımsı malzeme sayesinde daha görünür kılınan soyut oyma bir desendir. Buna ek olarak, kaftanın ön kısmında daha açık bir kahverengi deriden başka oyma motifler de yer alır. Kolların kenarları entarilerde de görülen türde asimetrik bir şekilde kesilmiştir.

Bu parçanın tarihini tespit etmek zordur; çünkü günümüze kalan deri kaftanların sayısı sınırlıdır.⁹⁹ Bir bütün olarak görüntüsüne bakıldığında, Gerelyes tarafından incelenmiş olan parça Coburg'da muhafaza edilen kaftanı andırmaktadır, ama kısa ve parlak kolları ve süslemeyi oluşturan aplike desenleriyle bu parçadan ayrılır; zira hem kaftanın kenarına doğru inen şerit, hem de giysinin gövdesi, Coburg'daki kaftanın ayırt edici özelliği olan soyut desenlerden ziyade çiçekli süslemelere sahiptir. Ayrıca Macaristan'da muhafaza edilen giysinin, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan saray sakallarının kaftanlarına benzeyen, giyen kişinin boynunu korumak için kaldırılabileceği epey geniş bir yakası vardır.

Bunların yanı sıra, sultanların sarayında sahtiyandan yapılma

99 Başka bir yayın için bkz. Dağtaş (2007), s. 86.

dört kaftan bulunmaktadır.¹⁰⁰ Bunlardan küratörlerin Kanuni Sultan Süleyman döneminden kaldığını tespit ettikleri biri son derece nadir bir parçadır; epey bozulmuş olsa da şimdi titiz bir restorasyondan geçirilmiş hâldedir. Bildiğim kadarıyla, bu parça sergilenmemektedir ve henüz yayımlanmamıştır; fakat elimizdeki tasvir belki de Coburg kaftanını andıran kaliteli, dantel benzeri bir kenarı olduğunu göstermektedir. Aynı müzede, kürk astarı olan sahtiyandan üç kaftan daha yer almaktadır ve bunlardan ikisi Sultan IV. Murad'a (s. 1623-40), üçüncüsüye rivayete göre Sultan III. Murad'a (s. 1574-95) aittir. Fakat bu dört parçaya dair referansı ve kısa tarifleri borçlu olduğumuz Hülya Tezcan, bu kaftanın III. Murad'a ait olduğunu belirten belgenin hatalı olduğuna ve bunun da IV. Murad'a ait olması gerektiğine inanmaktadır.

Ayrıca Topkapı Sarayı Müzesi'nde yer alan, aplike süslemelere sahipmiş gibi gözüken deri bir kaftanın fotoğrafı da kısa süre önce yayımlanmıştır.¹⁰¹ Görünen o ki, yapımında kullanılan koyun derisi, kaftanın dar yakasında görülebilen orijinal kıvrıkcık yünü nü korumaktadır. Giyen kişinin birbirine bağlayabileceği, püsküllerle süslenmiş çok sayıda ip kaftanın gövdesine tutturulmuş olduğundan iliklenme şekli sıra dışıdır. Ne yazık ki, kaftanın altında yer alan yazı bize imalat tarihiyle ilgili herhangi bir şey söylemez. Diğer meselelerde olduğu gibi bunda da hâlâ öğrenecek çok şeyimiz var.

(GÖRSEL 33) BİR ÇİFT AYAKKABI

Anadolu ve Balkanlarda yaşayan insanların on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yaşadıkları pek çok savaş ve göç, maddi kültürün korunmasının aleyhine olmuştur ve ayakkabılar da istisna değildir. Eğer bilinçli bir şekilde korunmamışsa, deri ancak Mısır'daki do-

¹⁰⁰ Tezcan (2004), s. 75.

¹⁰¹ Dağtaş (2007), s. 44; Kal'a (2012), s. 90.

ğal gazların çürümeyi geciktirdiği mağaralar gibi çok kuru yerlerde ya da bir kil tabakasının oraya atılmış olan eşyayı koruduğu bataklıklarda ya da nehir yataklarında bozulmadan kalabilirdi. Şimdiye kadar bize Osmanlı tarzı ayakkabı örnekleri sağlayan kazıların sayısı fazla değildir.

Bu nedenle 1800'lerden daha eski ayakkabılarla ilgili bildiklerimizin büyük bir kısmı yazılı kaynaklardan gelir. Muhtesip tarafından uygulanması gereken ve on altıncı yüzyılın başları İstanbul'unu ilgilendiren bir dizi düzenleme, tabakçıların üretebilecekleri farklı renkleri sıralar. Deride ve dolayısıyla –en azından ilkesel olarak– ayakkabılarda da bulunabilen renk yelpazesi, limon sarısını, turuncuyu, nar çiçeği gibi parlak bir kırmızıyı –muhtemelen turuncuya dönen bir kırmızıyı– herhangi bir vasfı olmayan kırmızıyı ve erguvan (*cercis ailiquastrum*) rengini çağrıştıran maviye çalan bir kırmızıyı içerir.¹⁰² Aynı zamanda, on dokuzuncu yüzyılda Rus derileri için kullanılan, ama 1500 civarında tespit edemediğimiz bir renk için de kullanılmış olması muhtemel *bulgari* terimi de karşımıza çıkar.

Bursa'yla ilgili benzer bir metinde de büyük, orta ve küçük boyalarda (sonuncular kadın ayakkabılarından biraz daha büyüktür) farklı tiplerde erkek ayakkabıları sıralanır. Görünen o ki, düzenlemeleri kayda geçirenler kadınlar için sadece tek bir ayakkabı tipi tasavvur etmişlerdir.¹⁰³ Çocuk ayakkabılarının fiyatlarına gelince, düzenlemeler bunların hakkında herhangi bir şey söylemediğinden, pazarlığa tabi olmuş olmalıdırlar. Ne yazık ki, günümüze ulaşan metinler bu fiyatların sadece dükkânda satış için hazır hâlde tutulan ayakkabılar için mi, yoksa sipariş verilenler için de mi geçerli olduğunu söylemez. Günümüz müzelerinde yer alan çok sa-

102 Barkan ed. (1942), kısım I, ss. 332-34.

103 Ibid., kısım II, s. 34.

yıda ayakkabı, kabartılmış ya da üzerlerine dikilmiş desenleri olan lüks eşyalardır; zira bu tür süslemeler epey bir ek iş gerektirir. Muhtemelen ayakkabıcılar bunları belirli müşteriler için, belki de ek bir ücret alarak imal etmişlerdi.

Burada tartışılan ayakkabıysa on altıncı yüzyılın ikinci yarısında üretilmiş olduğunu söyleyebilmemiz gibi ayırt edici bir özelliğe sahiptir; zira bu ayakkabılar da bir zamanlar Arşidük II. Ferdinand'ın 'egzotik' koleksiyonunun bir parçasını oluşturuyordu. Arşidük'ün 1596 yılındaki ölümünün ardından bir grup kâtip tekil nesnelerin tespit edilmesini mümkün kılacak kadar ayrıntılı tariflerin yer aldığı bir katalog hazırlamışlardı. Günümüzde Ambras'da sergilenen eşyalar arasında, ipekle kaplanmış deriden yapılan bir çift ayakkabı buluruz. Bunların nerede ve nasıl edinildiğini bilmiyoruz; ama en azından 1500'lerin sonlarından bu yana koleksiyonda bulundukları su götürmez.

(GÖRSEL 34) KİLİSEDE KULLANILAN BİR OSMANLI KUMAŞI

Ağır, gösterişli bir şekilde süslenmiş ipekliler, başka yerlerde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da esasen sultanların sarayı için ayrılan lüks mallardı. Kuşkusuz, bu hükümdarların büyük bir kısmı erkeklerin ipek kullanmasını –en azından vücuda değmesini– yasaklayan İslam kuralının kendileri ya da saraylarındaki yüksek makam sahipleri için geçerli olmadığına inanmış olmalıdır.¹⁰⁴ Fakat insanların ve hayvanların resmini yapmayı yasaklayan emri son derece ciddiye almışlardı. Bu nedenle Osmanlı sarayındaki ipeklilerin üzerinde tipik olarak çiçeklerin içine yerleştirilebileceği örgü çerçeveli madalyonlar yer alırdı. Son derece karmaşık soyut desenler yaygındı ya da bazı kumaşlar stilize edilmiş devasa lale ya da karan-

104 'Harîr, giriş kısmı' (1971).

fillerle süslenirdi.¹⁰⁵ Daha önce de belirtildiği gibi, bu moda tarzları Osmanlı sarayında kullanılan kumaşları on dördüncü ve on beşinci yüzyıllardaki çeşitli Moğol saraylarının tercih ettikleri, küçük, genellikle altın ipliklerin müsrifçe kullanıldığı soyut desenlerden (*panni tatarici*) ayırıyordu.¹⁰⁶ Aynı zamanda Safevi sarayındaki kumaşlardan da büyük bir farklılık gösteriyordu. Bu kumaşlar, 1670'lere kadar sadece insan ve hayvanların değil, belki de Hindistan'dan İstanbul'a bir saltanat simgesi olan ünlü Şehnâme'deki gerçek hikâyeleri anlatan figürlerin yer aldığı süslemelere de sahipti.¹⁰⁷

Bununla birlikte, gayrimüslimler tarafından ayinlerinde kullanılan az sayıda Osmanlı ipeklisi de vardı. Bu pahalı kumaşlar genellikle Lehistan'daki Katolik kiliselerinde karşımıza çıktığından, dinî resimler yaptırılanlar ve onlar için çalışan sanatkârlar, bu tür kumaşların kutsal figürlerin giydirilmesi için uygun olduğunu düşünüyordular. Nitekim 1400'lerde, Bakire Meryem çok sayıda tasvirinde, çintemani (bkz. Bölüm Altı) deseniyle süslenmiş bir cüppe giymiş şekilde gösterilmiştir. Bir üçgen ya da piramit oluşturacak şekilde bir araya getirilmiş üç top ya da hilalden oluşan bu desen, Doğu ya da Güney Asya'da ortaya çıkmış; ama Osmanlı ipekli kumaş müşterileri tarafından çok rağbet görmüştü. Bunun yanı sıra Leh soyluları, sık sık içi boşaltılmış kadife minder yastıklarını kestirip, kilise giysisi yapılmak üzere yeniden diktiriyorlardı.¹⁰⁸

Başka örneklerdeyse, bir müşteri, satın almak istediği ipeklilerin üzerinde haç bulunması gerektiğini belirterek, İstanbul'dan ya da belki de Bursa'dan bir sipariş verebilirdi. Bu süsleme, söz konusu kumaşları dünyevi amaçlarla kullanım açısından uygunsuz hâle getirdiğinden, bir kilise ya da manastıra bağışlanmak gibi belli

105 Atasoy, Denny, Mackee ve Tezcan (2011), No. 92 pek çok örnekten sadece biridir.

106 Allsen (2002).

107 Allgrove McDowell (1989).

108 Ölçer (2014), s. 147, No. 45.

bir niyetle yaptırılmış olmaları gerekirdi.¹⁰⁹ Nitekim Leh müşterilerin nazarında, bu ipeklilerin gayr-i Hıristiyan kökenleri onların kiliselerde kullanılamayacağı anlamına gelmiyordu. Benzer şekilde, ortaçağ ve Rönesans İtalya'sında, Müslümanlar tarafından üretildiği açık olan kumaşlar da Hıristiyanlıktaki pek çok aziz figürünün giyim kuşamının bir parçası olmuştu.¹¹⁰ Bununla birlikte, Leh müşteriler genellikle Osmanlı ipeklilerinden yapılmış cüppe ve diğer giysileri Karşı Reform İtalya'sına özgü Barok tarzı nakışlarla süslüyorlardı. Tasarımcılar, bazen o dönemde Lehistan'ın başkenti olan Krakov'da bulunan İtalyan kumaşlarını esin kaynağı olarak kullanıyorlardı.¹¹¹ Bağışçıların, Osmanlı kumaşlarının dinî ayinlerde kullanılmaları için uygun hâle gelmelerinden önce 'Hıristiyanlaştırılmaları' gerektiğini düşünüp düşünmediklerini merak etmekten kendimizi alamayız.

Ortodoks din adamları da Osmanlı kumaşlarını kullanıyorlardı: Zaman zaman, muhtemelen saraydan bir ileri gelene tören giysisi olarak hizmet etmiş bir kaftan, kilisede kullanılmak için değerlendirilebilirdi. Gerekli imkânlara sahip olan bir din adamı için bir kaftan alıp gerekli nakış işlemlerini yaptırmak zor bir iş değildi; çünkü geç Bizans dönemindeki akıma yakın bir tarzda süslemeler üretebilen uzmanlar, on altıncı ve on yedinci yüzyıl İstanbul'unda da faaliyet yürütüyorlardı.

Nitekim İsa'nın defnedilmesini tasvir eden ve Paskalya ayinleri sırasında kullanılan nakış işlemeli örtülerin üzerlerinde imalat tarihleri ve muhtemelen nakışlardan sorumlu olan kadınların isimleri yer almaktadır: Bunlardan Despineta isimli birisi, anlaşılan o ki, faaliyetlerini 1600'lerin sonlarında ve 1700'lerin başlarında sür-

109 Biedrońska Słotowa (2014), s. 88.

110 Mack (2002), s. 46.

111 Ölçer et al (2014), s. 143.

dürmüştü.¹¹² Bu kadının isminin yer aldığı örtülerden biri, bir zamanlar İstanbul'dan yaklaşık 450 km uzaklıktaki Ankara'da bulunan St. George kilisesine aitti. Eğer Despineta'ya –soyadı bilinmemektedir– yapılan bütün atıflar aynı kişiyle ilgili idiyse, İstanbul dışındaki dindar ve zengin müşterileri kendisine çekecek kadar iyi tanındığı sonucuna varabiliriz. Fakat daha fazla kaynak ortaya çıkana kadar, sadece okurdan 'bu varsayımları kabul etmesini' isteyebiliriz.

Bununla birlikte, Ortodoks ileri gelenler, kumaşa dokunmuş biraz önce sözü geçen Leh müşterinin arzu ettiği haçlara benzeyen ama çok daha gösterişli desenleri olan ipekliler de sipariş ediyorlardı. Rağbet gören bir motif Çocuk İsa ile Bakire Meryem'di: Fakat Aziz Luka'nın öküzü, Aziz Matta'nın adamı ve Aziz Markos'un aslanının eşliğinde tahtta oturan İsa'yı da görebiliriz.¹¹³ Bu kumaş, anlaşılan o ki, sarayın atölyelerinde eğitilmiş usta zanaatkârlar tarafından 1500'lerde İstanbul'da dokunmuştu. Korkunç İvan (1530-84) döneminde Rus Ortodoks Kilisesi'nin başı tarafından giyilen bir kilise cüppesinde (*sakkos*) kullanılmıştı; muhtemelen fazlalık olan fakat değerli olması nedeniyle saklanan bir kumaş şeridi de 1600'lerde Patrik İosif'e ait *sakkosun* önü olarak iş görmüştü.

Ne tahtta oturan İsa'yı gösteren kumaş şeridinde, ne de giysinin gövdesinin yapımında kullanılan –ve yine Osmanlı işçiliğinin eseri olan– kumaşın üstünde 'dünyevi' süsler bulunmaktadır. Ortodoks din adamları tarafından kullanılan diğer kilise kıyafetleri ise bunlardan hayli farklıydı. Günümüzde bu kıyafetlere bakan bir kişi, Moskova'daki Dormition Katedrali'ne bağışlanan Metropolit Dionysius'un *sakkosunda* altın saten ve parlak renkler gördüğünde şaşırabilir. Yine de Korkunç İvan'ın –kendi babası tarafından öl-

112 Fotopoulos ve Delivorrias (1997), s. 307), No. 496 – ve diğer tasvirler.

113 Vishnevskaya (2009), s. 12. Muhtemelen Aziz Yuhanna'nın kartalı, terzilerin elindeki kumaş parçası çok dar olduğundan konulmamıştır.

dürülen— oğlunun anısına adanmıştır.¹¹⁴ Bu kumaşta Osmanlı kumaşlarında popüler olan karanfiller, laleler ve diğer çiçekler, Nikopoia (ya da ‘zafer getiren’) formatındaki İsa ve Meryem figürlerinin yer aldığı tekrar eden desenlerin etrafını çevrelemekte, çiçekli dekor hafif ve neşeli bir hava vermektedir.¹¹⁵ Bakire Meryem mavi bir kıyafet giyer ve kırmızı bir başörtüsü takarken, çocuk İsa tarafından giyilen altın renkli giysi Meryem’in altın renkli halesinin benzeriymiş gibi gözükür. Anne ve çocuğun tepesinde dikilen melekler, Mikail ve Cebrail de kırmızı kıyafetler içindedir; konumları dinî motifleri birbirinden ayıran çiçek demetlerinin bir parçası olan büyük lalelerle uyum içindedir. Çarlara hizmet eden görevliler tarafından bir araya getirilen özenli kayıtlar ve Kremlin hazinelerinin görece iyi koşullarda saklanmış olması sayesinde, Moskova bugün Osmanlı işçiliğinin ürünü olan kilise kumaşlarının gelişimini takip etmek isteyen tekstil tarihçilerinin esas mekânıdır.¹¹⁶

İlginç bir şekilde, bu desenin bir çeşidi Viyana’daki *Museum für Angewandte Kunst*’ta (MAK) bulunmaktadır: Ne yazık ki, kumaş çok solmuştur; bu yüzden, tasvir edilen insanların yüzleri seçilememektedir. Moskova versiyonunda gördüğümüz, içinde küçük bir haç bulunan çiçek açan fidanın yerine, burada haç resme hâkimdir ve etrafındaki bitkisel desen yapraklardan oluşan bir desene indirgenmiştir. Fakat geri kalan çiçeklerin hanımeli ve lale, özellikle de İstanbul’da çiçek sever kamuoyunun gözdesi olan ince uçlu taçyaprakları olan çeşidi olduğu görülebilmektedir.¹¹⁷ Bu benzerlikler nedeniyle, müstakbel müşterilerin röprodüksiyon ya da çeşitlemelerini sipariş verebilecekleri, zaten mevcut olan kilise kumaşlarının

114 Gagarina, Ortaylı et al (2010), ss. 32-34, 224-25.

115 Nikopoia için bkz. <http://www.britannica.com/topic/Madonna-religious-art> (erişim tarihi: 27 Kasım 2015).

116 Vishnevskaya (2009), s. 12.

117 Noever (2009), ss. 216-17.

örneklerini edinmiş olmaları mümkündür.

Bugüne kadar yapılan çalışmalara rağmen, pek çok soru yanıtlanmadan kalmıştır. Nitekim bu kumaşların üretildiği atölyelerin nerelerde bulunduğunu bilmiyoruz; Hristiyan dokumacıların Bursa'da faaliyet yürüttükleri bilinse de, bu şehrin ve İstanbul'un ipekli kumaşları, desenleri bakımından birbirlerinden ayırt edilemezler: İmalatçılar, bu nedenle, her iki şehirde de bulunmuş olabilirler. Dahası, elimizde bulunan, Moskova'daki kumaşlarla ilişkili isimler sadece bunları teslim eden tüccarların ve elçilerin isimleridir: Fiili üreticilerin isimlerini bilmiyoruz. Desenler, en azından genel olarak, Rus sarayında ana hatlarıyla çizilmiş olabilir; ama Osmanlı Ortodoks ileri gelenlerinin Çar'ın ve saray mensuplarının hoşuna gideceklerini düşündükleri desenleri seçerken inisiyatif almış olmaları da ihtimal dâhilindedir. En azından bu parçaları muhafaza ederken gösterilen özen, bağışçıların doğru tercihlerde bulunduklarını göstermektedir.

(GÖRSEL 35) LOTTO TARZI BİR HALI

Daha önce belirtildiği gibi (bkz. Giriş), halılara ilgi gösteren sanat tarihçileri genellikle bu tekstil ürünlerinin Batılı tasvirlerdeki röprodüksiyonlarına odaklanmıştır. Çoğunlukla beyaz ve kırmızı renklerde küçük ölçekli bir deseni olan ve kilimleri andıran bir halı türü, resimlerinde gördüğümüz Lorenzo Lotto'nun (1480-1556/57) adıyla ilişkilendirilmiştir. Fakat Lorenzo'nun resimlerinin pek çoğunda, kafa karıştıracak şekilde Venedikli ressam Bellini'nin ismiyle bilinen farklı türde halıların yer alması dikkat çekicidir. Alt kenarda daha ziyade bir anahtar deliğini andıran ikinci bir ögenin yer aldığı bir niş deseninin bulunduğu bu halı türüne zaman zaman *re-entrant* da denilmiştir.¹¹⁸ Halının kenarlarında bazen

118 Mack (1998).

açıkça Arap hat sanatından türetilmiş süsler görülebilir.

Lotto'nun kendi adıyla anılan halılara dair en iyi bilinen tasviri, Venedik'teki SS Giovanni e Paolo kilisesinde yer almaktadır. Bu resimde, söz konusu halının üzerinde Floransa piskoposu St. Antonius yardımcılara yoksullar için sadaka dağıttırmaktadır: Kilisenin ileri gelenlerini, sokaktaki erkek ve kadınlardan ayıran korkuluğun üzerinde Lotto tarzı bir halı görürüz.¹¹⁹ Kuzey ve Orta İtalya'da yortu günlerinde, pencere ve balkonlardan halı sarkıtmak yaygın bir âdetti ve muhtemelen Lotto ve/veya müşterilerinin St. Antoninus ile birlikte gösterilen halıdan muratları da buydu. Osmanlı İstanbul'unun sakinleri de zaman zaman kutlamalar için renkli kumaşları dışarı asarlardı; Nitekim Osmanlıların Haçova'daki zaferini (1596) takip eden şenlikleri gösteren bir minyatürde, şehre gelen birliklerin yoluna bu tür kumaşların serildiği görülür; ama bunlar büyük ihtimalle ipektir.¹²⁰

Osmanlı halılarının Venedik'e ulaştığı güzergâha gelince, 1500'lerin sonlarına gelindiğinde, tüccarların günümüzde Yunanistan'ın orta kesiminde yer alan Maşkolur'daki yıllık panayırdan kilim ve halı satın alabildiklerini biliyoruz: Pazarda toplanan vergilerin kaydedildiği bir defter, bize tüccarların Anadolu'dan gelen araba, deve ve at yüküyle halı ve kilim için ödeme yaptıklarını söyler.¹²¹ Ne yazık ki, bu listeyi hazırlayan memurlar malların tam olarak nereden getirildiklerini kaydetmemişlerdir. Bu yüzden, yine, modern tarihçilerin günümüze kalan halıları şu ya da bu yerellikle ilişkilendirme çabaları en iyi ihtimalle varsayımlara dayanmayı sürdürmektedir. Muhtemelen Venedikli alıcılar bu panayırla ziya-

119 Bir röprodüksiyonu için bkz. <http://www.the-athenaeum.org/art/full.php?ID=154231> (erişim tarihi: 27 Kasım 2015).

120 Reyhanlı (1983), s. 121, renkli res. No. 100. Minyatür Nakkaş Hasan'ın 'Eğri Fetihnamesi', Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1609'un içindedir.

121 Faroqhi (yeniden baskı 1987).

ret ediyor ya da burayı ziyaret etmiş olan araçlara bel bağlıyorlardı. Bugüne değin, Anadolu halılarının Venedik ticari devrelerinin bir parçası hâline geldiği sürece dair herhangi bir bilgiye ulaşabilmiş değiliz; Kahire için belgelendirilmiş olan imalatçılara mali destek verilmesi âdetinin bir benzerine rastlanmamaktadır.¹²²

En azından bir süreliğine, Lotto'nun, muhtemelen ya 'Lotto' ya da 'Bellini' tarzında bir Anadolu halısı olmuştu. Bu parça, Lotto arkadaşlarından ikisine borç verebilmek için halıyı rehin gösterdiğinden kayıtlara girmiştir; halıyı geri alıp alamadığını bilmiyoruz.¹²³ Bu tür halılara parası yetebilecek çok fazla ressam yoktu. Fakat o dönemde Lotto'ya, büyük bir kısmı Venedik şehrinin içinden değil de Venedik ile Milan arasındaki sınırda bulunan Bergamo gibi civardaki yerlerden olsa da pek çok sipariş verilmişti. Diğer halılar modellik yapan kişilere ait olmuş olabilir; ama ne kadar istesek de spekülasyonun ötesine geçemeyiz.

Benzer şekilde, burada gösterilen, Münih'teki *Bayerisches Nationalmuseum*'a (Bavyera Ulusal Müzesi) ait halının bu şehre nasıl geldiğini de bilmiyoruz. Çeşitli ihtimaller aklımıza gelebilir. Müzede ki bazı parçalar, erken modern dönemde Bavyera dükleri olan ve Napolyon tarafından 'Avrupa'nın yeniden tanzimi' sırasında krallığa yükselen Wittelsbach ailesinin koleksiyonlarına dayanmaktadır. Fakat müze, Bavyera krallarının, kendilerini dindar Katolikler olarak tanımlamaya devam etseler de 1800'lerin başlarında kapattıkları kilise ve manastırlardan müsadere ettikleri hatırı sayılır sayıda parçaya da sahiptir. Müsadere edilen eşyaların büyük bir kısmı, Napoleon tarafından talep edilen ağır savaş katkılarının masraflarının karşılanmasına yardımcı olmak için satılmıştır; ama bazı parçalar sonunda kraliyet koleksiyonlarına girmiş, oradan da Bavyera Ulu-

122 Curatola (2004).

123 Mack (1998), s. 65.

sal Müzesi'ne aktarılmıştır. Ayrıca bazı özel koleksiyonlar da müze-ye eser satmış ya da bağışlamıştır; ama bunların arasında halı olup olmadığını bilmiyoruz.

Sonuç

Dönemin Fransa'sında olduğundan daha yavaş bir şekilde değiş- se de Osmanlı kumaş ve deri üretimi, *var olana muhalefeti* neredeyse imkânsız kılacak, değişmez bir rutin içinde sabitlenmemiştir. Kuşkusuz, tahttaki sultan adına konuşan görevliler, çok sayıda fer- manı meşrulaştırmak için geleneğe atıfta bulunmuşlardır. Bu fer- manlar seçkinlerle tebaa arasındaki sınırların fazla geçirgen olma- sını engellemiş, lüks mallara yapılan harcamaları azaltmış, kadınla- rın –özellikle de Müslüman olanların– ikincil konumunu kuvvet- lendirmiş ve yerleşik zanaatkârları desteklemiş olmalıdır.¹²⁴ Fakat imparatorluktan çok sayıda tüccarın geçtiğini ve bunların arasın- da sadece Avrupalıların değil, İranlıların ve bazen Hindistanlıların da olduğunu da hatırlamamız gerekir. Bu insanlar piyasa koşulla- rı mevcut olduğu için gelmişler ve savaşların onları imparatorluğu terk etmeye zorlamasının ardından geri dönmüşlerdi. İranlı tüccar- ların 1720'lerde, büyük olasılıkla esasen tekstil ürünleri sattıkları en ücra Rus-Osmanlı sınır bölgelerinde bile iş yaptıklarını görürüz.

Eğer bir gün Haliç de üzerindeki seyrüseferi artırmak amacı-yla derinleştirilmek üzere Seine nehrinin yatağının değiştirilmesi sı- rasında olduğu gibi arkeolojik kazılara açılırsa, bu harikulade ola- caktır.¹²⁵ Seine'in çamurlarından olduğu gibi, Haliç'inkilerden de düğmeler, sikkeler, her türden kırık silah, basit mücevherler, atılmış kaftan ya da halılardan parçalar ve hepsinden önce çizme ve ayak- kabılar çıkartılabilir. Ne de olsa, Macar arkeologlarının, Bugün Bu-

124 Zilfi (2004), s. 140.

125 Bugün buluntular Musée de Cluny, Paris'te yer almaktadır.

dapeşte'nin bir bölümünü oluşturan Buda şehrinde ortaçağda ve erken modern dönemde kraliyet kalesinin bulunduğu yerde yaptıkları çalışmalar, bize, zamanla bir çöplüğe dönüşmüş olan bir kuyuya atılmış kumaş ve deriler hakkında zengin bilgiler sağlamıştır. Bu parçaların en ünlüsü on dördüncü yüzyıldan kalan bir duvar kâğıdıdır. Zamanı geldiğinde, umarım Osmanlı buluntuları da gün yüzüne çıkarılacaktır.¹²⁶

Yağmurun az yağması sayesinde bırakın erken Bizans ve İslam dönemlerine ait olanları, firavunlar döneminden bile kumaşların günümüze ulaştığı Mısır'da Osmanlı döneminden kalan başka tekstil ürünleri de bulunmaktadır. Kahire'deki Tekstil Müzesi'nde çok sayıda bu tür parça sergilenmektedir.¹²⁷ Arkeologlar ve tarihçilerin Eski Kahire'de yapılan kazılarda çıkarılan eşyalar üzerinde yaptıkları incelemeler sonucunda, Hint pamuklularının Memluk ve erken Osmanlı dönemlerinde bile Mısır'a gelmekte olduğu ve yazılı kayıtlarda bunların daha sık görülmeye başlandığı (bkz. Giriş) 1600'lerde bütünüyle bir yenilik olarak görülemeyeceği ortaya çıkmıştır. Nitekim gerekli mali imkânlara sahip olan Osmanlı uyrukları, en azından on beşinci yüzyılın sonlarından başlayarak süslü Hint pamuklularını edinebilmiş olmalıdırlar. İstanbul'da bu tür örnekler günümüze ulaşmamıştır; ama yeni çalışmaların ne getireceğini kim bilebilir ki?

Ancak bugünkü hâliyle bilgilerimiz, günümüze ulaşan parçaların büyük bir kısmının zengin ya da en azından hâli vakti yerinde

126 Budapeşte Tarih Müzesi/Kale Müzesi bu kazılardan çıkarılan buluntuları serigilemektedir. Zoltán Bencze görece yakın tarihli buluntulara ilişkin incelemesinde sadece mimari kalıntı ve seramikleri kaydeder; Bencze (2003).

127 <http://www.cairo360.com/article/artsandculture/1264/the-egyptian-textile-museum-history-of-egypt-through-fabrics> (erişim tarihi: 26 Nisan 2014). Ancak şu ya da bu nedenle, Müze'nin varlıklarına dair bu hayli eksiksiz tasvir, Osmanlı döneminden kalma (Kâbe'nin örtüldüğü) bir *kısve* dışında Memluk döneminin sona ermesiyle birlikte bitmektedir. Bununla birlikte, aslında Müze'de bir Osmanlı bölümü bulunmaktadır.

olan insanlara ait olduğu ve hatta bugün sergilenenlerin büyük bir kısmının da küratörlerin ilgisini tarihsel değil estetik değerleri nedeniyle çektiği gerçeğiyle sınırlanmıştır. Ayrıca yolları kiliselerde ve Rus çarlarının hazinelerinde son bulan Osmanlı kumaşları, diğer yerelliklerde olduğundan daha iyi muhafaza edildiklerinden, son yıllarda hak ettikleri gibi ilgi odağı olmuşlardır.¹²⁸ Fakat bu eserlerin Osmanlı dokumacılarının, ayakkabıcılarının ya da nakkaşlarının ‘her zamanki’ üretimlerinin özelliklerini taşımadığını aklımızda tutmalıyız.

Dahası, on dokuzuncu yüzyıla kadar, sultanların sarayının dışında yaşayan insanlar için artık daha fazla giymek istemedikleri kıyafetleri ellerinde tutmak âdetten değildi (bkz. Giriş).¹²⁹ Genellikle bu kıyafetlerin sahipleri, hâlâ kullanılabilir olduğunu düşündükleri parçaları keser ve sarık kılıfı ya da çocuk elbisesi yaparlardı ve bu daha küçük tekstil ürünleri de kullanılmaz hâle geldiklerinde, temizlik bezi olarak iş görebilir ya da çöpe atılırdı. Belki de bazı tekstil ürünleri hizmetçilere veriliyordu; nitekim azat edilmiş bir köle kadın, yeni evinde perde ya da sabahlık yapmak için bir zamanlar efendisine ait olan kumaşları kullanabilirdi. hâli vakti yerinde şehirliler ancak on dokuzuncu yüzyılda özel günlerde giyilen kıyafetleri saklamaya başlamışlardı; bu âdet gelinliklerin ve diğer kutlama giysilerinin günümüz tekstil koleksiyonlarında orantısız bir yer işgal etmelerini açıklar. Son olarak, daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğunun dağılması sırasında insanların çektikleri ıstıraplar, ailelerin ata yadigârı olarak saklayabilecekleri parçaların sayısını son derece azaltmıştı. Bu çarpıklığı düzeltmek için yapabilecek çok fazla şeyimiz yok.

Mütevazı koşullara sahip insanlar söz konusu olduğunda, tekstil

128 Atasoy ve Uluç (2012).

129 Görünür (2010), ss. 14-15.

ürünlerinin günümüze kalması hâli vakti yerinde olanların evlerine kıyasla daha fazla ihtimal dışıydı. Bu tür parçaların mevcut –ve görülebilir– olmasını yaklaşık elli yıl boyunca köylüler ve kasabalılar tarafından giyilen kıyafetleri ve takılan takıları toplayan Bursalı Esat Uluumay gibi kişilerin özel çabalarına borçluyuz.¹³⁰ Bazı eşyalar muhtemelen daha eski zamanlara ait olsalar da, sergilenen kıyafetlerin pek çoğu 1800’lerin sonlarından ve 1900’lerin başlarından kalmadır; sistematik bir inceleme ortaya ilginç sonuçlar çıkarabilir. Fakat tekrar edelim ki, gösterilen kumaş ve ziynet eşyalarının büyük bir kısmı, bir miktar gelir sahibi insanlara ait olmuş olmalıdır. Büyük olasılıkla kimse gerçekten yoksul olanların giydikleri kıyafetleri toplama zahmetine girmemiştir ve bu yüzden ancak ve ancak Mısır’daki ya da diğer yerlerdeki kazılarda ortaya çıkarılabilirler.

Yoksullar için giysiler ancak sınırlı ölçüde statü göstergesiydi; esasen sıcağa, soğuğa ve yağmura karşı bir koruma olarak görülürlerdi. Son bölümde, seçkinlerin ve zaman zaman sıradan insanların da doğanın kuvvetlerine, koşullara bağlı olarak bir nimet ya da belâ olarak nasıl tepki verdiklerini yansıtan bir dizi eseri inceleyeceğiz.

130 Esat Uluumay tarafından 2004 yılında kurulan bu özel müzeyle ilgili bilgi şurada bulunabilir: http://tr.wikipedia.org/wiki/Uluumay_Osman%C4%B1_Halk_K%C4%B1yafetleri_ve_Tak%C4%B1lar%C4%B1_M%C3%BCzesi (Erişim tarihi 26 Nisan 2014).

BÖLÜM SEKİZ

TOPRAK, SU, HAVA VE ATEŞ: DOĞANIN HEDİYE VE TEHLİKELERİ

Bütün dünyada, Osmanlı topraklarında olduğu gibi başka yerlerde de insanlar toprağın üzerine inşa edilen evlerde yaşar, tarlaların ve bostanların meyvelerini yerler(di). Fakat özellikle Akdeniz dünyasında, 1509 yılında İstanbul'u vurana benzer bir deprem, inşası yüzyıllar almış bir şehri bir ya da iki gün içinde yok edebilirdi –bugün de edebilir.¹ Aynı zamanda, Edirne'de şehrin yakınlarındaki nehirlerin taşıdığı 1688-89 yılında olduğu gibi bir su baskını, tarlaları, çayırları ve bostanları mahvedebilirdi.² Havaya gelince, ancak nefes aldığımız sürece yaşamaya devam edebiliriz ve bazen Osmanlı dünyasının sakinleri –ve diğerleri– havayı aromatik ağaçlarla ve diğer kokularla daha hoş bir hâle getirirlerdi; ama bir hava hareketi, başka bir deyişle bir fırtına, gemileri batırabilir, insanları ve malları denizin dibine gönderebilirdi. Dahası, çok sayıda hastalığın mikrobi da hava yoluyla bulaşıyordu; ama hastalıklarla ilgili eser ve eşyaların kıtlığı nedeniyle, bu meseleyi burada tartışmayacağız. Nihayet: ateş olmadan yemek pişirilemezdi; ama genel olarak şehirler, özel olaraksa İstanbul sık sık büyük yangınlar nedeniyle yıkıma uğradı.

1 Ambraseys ve Finkel (1990).

2 Faroghi (1999).

Bu tezatları tartışırken, bazı kozmografları takip edecek ve bu dünyayı toprağa, suya, havaya ve ateşe ayırarak bize en yakın olanla, yani toprakla başlayacağız. Oradan daha uzak alanlara doğru ilerleyeceğiz.³ Toprak, su, hava ve ateş, yaşam için vazgeçilmez oldukları, ama bazı koşullar altında ölüm ve yıkım kaynağı hâline de geldikleri için, sultanın tebaasının bu elementlerden nasıl hem yararlandıklarını, hem de zarar gördüklerini göstereceğiz. Fakat tahayyülümüz doğanın cömert yanına, çiçeklere, pınarlara, koku şişelerine ve insanların evlerini ısıtan ‘kontrol altındaki’ ateşe odaklanacak. Felaketlere gelince, bunlar çoğunlukla yazılı kaynaklar sayesinde bilinebilirler ve depremlemlerle, yangınlarla, sellerle ve fırtınalarla ilişkili maddi eşyaların yerlerini tespit etmek güçtür. Ancak on yedinci yüzyıl minyatürlerinde İstanbul’da çıkan yangınlar görülebilir ve bu çalışma bu tür bir parçanın ele alınmasıyla sona erecek.

Toprak, su, hava ve ateş kullanılmadan neredeyse hiçbir şey yapılamaz. Bu nedenle, elinizdeki çalışmanın ana konularından biri olan kültürler arası değiş tokuşlar, adeta tanım gereği bu ‘dört element’ de içerir. Eğer terimi geniş anlamında kullanacak olursak, topraktan yapılan Çin porselenleri, Macaristan’daki kazılarda birkaç porselen fincanın bulunduğunu göz önüne alırsak, Osmanlı dünyasının en batı bölgelerine bile ulaşmıştı (bkz. Bölüm Altı).⁴ Laleye gelince, Busbecq ve çağdaşlarının bu çiçekle ilgilenip, bazı lale meraklılarının en çok rağbet gören çeşitleri edinmek için kendilerini mahvettikleri Orta ve Batı Avrupa’daki memleketlerine göndermelerinden çok daha önce, İstanbul ve civarında gözde bir çiçek hâline gelmişti. Dahası, on sekizinci yüzyıl İstanbul’unu süsleyen anıtsal çeşmeleri tezyin eden bazı çiçekli bitki rölyefleri, çok muhtemeldir ki Babürlü sarayına gönderilen Osmanlı elçile-

3 Goodrich (1990), ss. 78-79. Bu kaynağa dikkatimi çektiği için Gottfried Hagen’a müteşekkirim.

4 Üçok (2011).

rinin ve maiyetlerinin mutlaka görmüş olması gereken, Agra'daki Tac Mahal'in süslemelerinden ilham almıştı.⁵ Nitekim başkentin sakinleri İstanbul'un Tophane semtinde bulunan ya da biraz kuzeyde Hekimoğlu Ali Paşa'nın yaptırdığı çeşmelerden kovalarını doldururken, çok uzaklardaki Hint-Pakistan-Bangladeş alt kıtasından gelmiş olabilecek tasvirlerle karşılaşmışlardır. Osmanlı kültürünün pek çok açıdan imparatorluğun baş düşmanı Habsburglara karşı vitrini olan Bosna'da, insanların evlerini İstanbul'da kullanılan ocak ve mangallardan çok farklı tipte sobalarla ısıtmaları da dikkate değerdir. Gerçi Bosna ya da Macaristan'da kullanılan soba modelinin kökenleri hakkında fazla şey bilmiyoruz.

Dolayısıyla toprak, su, ateş ve havadan –ya da bunların yardımıyla– yapılan nesnelerin yolculuklarını anlatmaya koyulduğumuzda, verilebilecek örnekler neredeyse sonsuzdur. Her okur kolaylıkla burada tanıtılan nesnelerle birlikte –ya da onların yerine– kullanılabilecek eşyalara rastlayabilir. Yer sınırı bu çalışmanın yazarını lafi daha fazla uzatmaktan alıkoymaktadır.

Toprağın üstünde açan çiçekler

Bir tercih yapmak gerektiği ve bu kitap ister istemez baş köşeyi lüks eşyalara ayırdığı için, toprağın cömertlikleriyle ilgili tartışmamız bahçelerde yetiştirilen çiçekli bitkilerle başlayacak. 1500'lerin sonlarında, Osmanlı Sarayı, Halep bölgesinden çok sayıda sümbül, Edirne'den de gül ağaçları sipariş etmişti.⁶ Bununla birlikte, atıfta bulunmanın eskimiş bir klişe hâline geldiği kadar çok yerde karşımıza çıkan gül bile, anlaşılan o ki, asla laleler kadar pahalı bir çiçek hâline gelmemişti. Bu nedenle gül fiyatlarını kontrol etmeye yönelik herhangi bir resmî girişimde bulunulmamıştı; ama on sekizinci

⁵ Saner (2008).

⁶ Ahmed Refik (yeni baskı 1988), ss. 6, 12.

yüzyılın başlarında Sultan III. Ahmed (s. 1703-30) lalelerin fiyatlarını sınırlayan kurallar çıkarmıştı.⁷ Bunun yanı sıra, karanfil ve erik çiçekleri de 1500'lerde lüks seramiklerin üzerinde sık sık resmediliyordu. Şakayıklara da rastlanıyordu; ama görünen o ki, insanlar bu çiçekleri botanik canlılardan çok süs amaçlı egzotik ithal ürünler olarak görüyorlardı. Bu yüzden tasvirler lale ve karanfillere kıyasla daha fazla stilize edilmişti.⁸

Az ya da çok doğal bir şekilde tasvir edildiklerinde bile çiçekler Kur'an da dâhil olmak üzere dinî kitapları süsleyebiliyorlardı. Bu nedenle, günümüze ulaşan kitapların büyük bir bölümü 1700'lere ve 1800'lere ait olsa da, hem dinî, hem de dinî olmayan kitapları süsleyen bol miktarda tasvire sahibiz.⁹ Çiçekler, resim albümlerinde de, ya bağımsız ürünler ya da sağ sayfalarında esas tasvirin yer aldığı kitapların sol sayfalarını dolduran resimler olarak da karşımıza çıkar.¹⁰

Dolayısıyla, tek tek çiçeklerin ya da buketlerin, süsledikleri elyazmasının içeriğiyle ilişkili olmaları gerekmezken, bazı ressam, söz konusu bitkilerin kendi başlarına bir tasvir konusu hâline geldiği, bahçe çiçeği albümleri de yapmışlardır. Nitekim Derviş Mustafa b. el-Hac Mehmed'in şiirlerinden oluşan, hat ve tasvirlerle süslenmiş 1726-28 tarihli bir elyazması, büyük bir titizlikle resmedilmiş otuz çiçek minyatürü içerir ve bu takım, dönemin Osmanlı seçkinlerinin bahçelerinde yetiştirilen bitkilerin eksiksiz bir listesini içeriyor olabilir.¹¹ Bu yüzden, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda bazı okurların çiçeklerle sadece dekoratif bir unsur olarak değil, botanik örneklerin tasvirleri olarak da ilgilendiklerini varsayabiliriz.

7 İrepoğlu (2012).

8 Demiriz (1986), s. 370.

9 Ibid.

10 Ibid., s.333.

11 Ibid., s. 304.

Toprak: Çömlekçiler için değerli bir hammadde

Toprak, çiçek vermenin dışında, kil, özellikle de kum ve kuvars taşlarından türetilen silis düşünülüğünde, çömlekçiliğin ve seramik üretiminin de temel kaynağıydı. Nitekim köylülerin içinde yemeklerini hazırladıkları kaba toprak kapların yanı sıra, seramik kaplı en lüks bina cepheleri de, doğrudan ya da dolaylı olarak toprağın ürünleriydi. İznikli çömlekçiler, uzman madenciler tarafından yeraltı madenlerinden çıkarılan kurşunu da kullanıyorlardı.¹² ‘Kütahya malı’ uzun ömürlü seramiklerin ressamlarıysa, bir süre boyunca, kendilerinden daha meşhur olan İznikli meslektaşlarıyla aynı dönem içinde faaliyet sürdürmüş ve topraktan çıkarılan bir başka mineral olan kobaltı onlarla birlikte kullanmışlardı. Her iki şehirdeki mavi-beyaz seramik üretiminde mavi kobalt kullanımı benzer olsa da birebir aynı değildi. İznik’te seramikçiler ve/veya müşterileri kobalt mavisinin kalitesini zaman içinde değiştirmişlerdi, Kütahya’daysa imalatçılar seleflerinin geçmişte benimsedikleri renk tonundan vazgeçmediler.¹³

Topraktan elde edilen hammaddelerin tedarikiyle ilgili sorunlar kayıtlara ancak tesadüfen girmiştir ve genellikle üreticilerin baş etmesi gereken güçlükleri ancak tahmin edebiliriz. Fakat en azından on yedinci yüzyılın başlarında, Kütahyalı ustaların İznikli üreticilere sodyum (*bora*) tedarik etmeleri gerekiyordu ve bu, anlaşılan o ki, göz ardı etmek için ellerinden geleni yaptıkları bir talepti.¹⁴ Muhtemelen o dönemde sodyum kıtlığı vardı; öte yandan 1579’da seramikçiler belki de yakınlardaki madenin idarecileri ürünleri için bir pazara ihtiyaç duyduklarından, ihtiyaçlarından daha fazla miktarda

12 Atasoy ve Raby (1989), ss. 50-52

13 Kürkman (2005), ss. 41-43.

14 Atasoy ve Raby (1989), ss. 52, 274; Kürkman (2005), s. 53.

sodyum almaya zorlandıklarından şikâyet ediyorlardı.¹⁵

Kütahya ürünlerinin genel olarak İznik'inkilerden daha az gelişkin olduğu düşünülse de, çok daha uzun süre dayanıyorlardı ve daha geniş bir alana yayılmışlardı. Sofra takımları, özellikle de kahve fincanları imparatorluğun her yerindeki pazarlara gönderiliyordu (bkz. Bölüm Beş).¹⁶ Bunun yanı sıra, Kütahyalı ustalar, kiliseler ve Hristiyan vakıfları için de eşya üretiyorlardı; ama seramik dekorasyonlarının bazıları devekuşu yumurtası şeklindeydi ve Müslümanların türbelerinde de kullanılmaktan vazgeçilmiş gibi gözükten insan ve hayvan tasvirlerinden yoksundular.¹⁷ Sıradan çömleklerle gelince, Osmanlı kalelerinde yapılan kazılar, askerlerin sadece genellikle yerel üretim toprak kâse ve ibrikler kullanmakla kalmadıklarını, pipolarının başlıklarının da kilden yapıldığını göstermiştir. 1800'lerde, İstanbul'daki Tophane işlikleri, talepkâr tiryakiler için kaliteli mallar üretiyorlardı.¹⁸

Su: Temel bir ihtiyaç ve bir istihdam kaynağı

Bir kez daha, İstanbul hakkında diğer tüm Osmanlı şehirlerine kıyasla daha fazla bilgi sahibiyiz. Aslına bakılırsa, başka herhangi bir şehrin su kaynaklarına dair fazla bir çalışma yapılmamıştır.¹⁹ İstanbul'un yakınlarında hiç büyük nehir yoktu; bu yüzden, ilk olarak geç antikitede, sonraysa on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Marmara Denizi ile Haliç arasındaki yarım adada bir şehir gelişir geliş-

15 Kürkman (2005), s. 52.

16 Akalın, Bilgi (1997).

17 Örneğin, hazineleri çoğunlukla İslami mabetlerden gelen Türk ve İslam Sanatı Müzesi'nde (İstanbul) bulunabilirler.

18 Bakla (2007).

19 Yakın tarihli bir özet için bkz. Karakaş (yayımlanmamış doktora tezi, 2013). Ayrıca bkz. websitesi: Jim Crow, J. Bardill ve Richard Bayliss, 'The Archeology of Constantinople and its Hinterland' <http://www.shca.ed.ac.uk/projects/longwalls/WaterSupply.htm> (erişim tarihi: 14 Şubat 2014).

mez, suyu dışarıdan getirmek gerekmişti. Roma'nın son dönemlerinde Konstantinopolis'in suyu Vize gibi uzak bir bölgeden getiriliyordu ve şehre hizmet eden 250 km uzunluğundaki karmaşık boru ve su kemeri sistemi, bu tür yapıların bütün bir antik dünyadaki en uzun örneğiydi.²⁰

Ortaçağda Konstantinopolis çok daha küçüktü ve bu yüzden yine geç antikitede inşa edilmiş çok sayıda sarnıçtan ihtiyacını giderebiliyordu. Osmanlı fethinin ardından, II. Mehmed (s. 1451-81) bir kez daha İstanbul'a çevredeki tepelerden su getirmeye yönelik ilk girişimleri desteklemiş, böylece kuşkusuz hayalini kurduğu yeni ve daha büyük başkent için vazgeçilmez olan güvenilir bir kaynak yaratmıştı. Sultan Süleyman döneminde (s. 1520-66), baş mimar Sinan (y. 1489/90-1588) ve su kanalları inşası ve haritacılığında uzman olan kişilerden oluşan ekibi, yeni bir işin altına girdi. Sinan, Roma su tedarik sistemini incelemek ve canlandırmak istiyordu ki, bu iş, bütün bu projenin bir vehimden ibaret olduğunu iddia eden yüksek makamlardaki kişiler arasında kendisine yönelik hatırı sayılır bir düşmanlığa neden olmuştu. 1500'lerin ortalarına gelindiğinde, çağlar boyunca yankılanmaya devam edecek, şehrin çok kalabalıklaştığına dair bir iddia duymaya başlarız. Sadrazam Semiz Ali Paşa su kaynaklarının iyileştirilmesinin daha fazla göçe yol açacağından endişe ediyordu ve Sinan'ın yardımcısı Kiriz Nikola'yı hapse atacak kadar ileri gidecekti.²¹ Bununla birlikte baş mimar, sultanı projenin hayata geçirilebilirliği konusunda ikna edince, şehrin yakınlarında bulunan geç Roma döneminden kalma tesisatları inceleyip yeniden kullanabildi ve bunları Kırkçeşme adıyla bilinen yeni kanal sistemiyle bütünleştirdi. Fakat kanalların Vize bölgesinden çıkan 250 km'lik kısmı metruk hâlde bırakıldı ve hiçbir zaman yeniden kullanılmadı.

20 Temel: Çeçen (1996), resimler açısından zengindir.

21 Necipoğlu (2005), ss. 113, 141.

Süleyman ile başlayan ve onun ardından gelen padişahların saltanatları boyunca, iki ana sistem olan Kırkçeşme ve Halkalı parça parça inşa edildi; bunlara bazıları günümüze kadar gelen, muhtemelen inşalarını emreden sultanların isimlerini taşıyan rezervuarlar da dâhildi. Bazılarını ise sadece ana camilere ve Topkapı Sarayı'na hizmet eden sistemleri gösteren haritalar sayesinde biliyoruz.²² Kırkçeşme, her ikisi de deniz kıyısına yakın olan Eyüp ve Aya Sofya camilerinin de bulunduğu İstanbul'un aşağı kesimine su sağlıyordu. Halkalı sistemiye, İstanbul'un ana tepelerinde bulunan mahalleleri ve her ikisi de tepelerin üstüne kurulmuş olan Fatih Sultan Mehmed ve Süleymaniye külliyelerini besliyordu. Boğaz'ın Anadolu yakasında, Üsküdar'ın, muhtemelen 1500'lerin sonlarından başlayarak parça parça inşa edilen kendi kanal sistemi vardı. Ayrıca ticaret merkezi olan Galata Mahallesi de suyunu Taksim adıyla bilinen kendisine ait dördüncü bir sistemden alıyordu. 1730 ile 1839 yılları arasında inşa edilen bu kanallar, sultanların Taksim sistemine bağımlı olan Boğaz kıyılarındaki yalılarında daha fazla zaman geçirmeleri nedeniyle, on sekizinci yüzyılın başlarından itibaren özel bir önem kazandı. Muhtemelen bu sistem, gösterilen ihtimamı en azından kısmen hükümdarların himayesine borçluydu.

Şehirde toplanan ana kanallar sultanlar ve akrabaları tarafından kurulmuş olan büyük vakıflara aitti. Özel bir kişi –nadir örneklerde kadın da olabilirdi– Trakya'nın ormanlık tepelerinde su bulduğunda, yeni tespit ettiği su kaynağını en yakın vakıf mülkiyetindeki kanala bağlamak zorundaydı. Yeni bulunan kaynağın sağladığı günlük su miktarının söz konusu vakfı yöneten görevliler tarafından bilinebilmesi için bir ölçüm aleti de kurması gerekiyordu. Bu görevliler, vakfa ait kanalların kullanımı karşılığında, nakdi olarak değil artık İstanbul'a getirilen sudan pay şeklinde bir bedel alıyor-

22 Çeçen (1984, 1986, 1988).

lardı. Bu düzenleme önemli vakıfların kullanabildiği su miktarını artırıyordu; öte yandan, kanalların düzgün çalışmasını sağlamak ilgili yöneticilerin sorumluluğundaydı ve bu, depremlerin sıklığı göz önüne alındığında, kolay bir görev değildi. Vakfın payını almasının ardından, kalan su, suyu İstanbul'a getiren kişinin malı oluyordu. Bu kişi genellikle suyu kendisine ait bir hayrata, belki de bir mahalle çeşmesine tahsis ediyordu. Fakat suyu, geçici ya da sürekli olarak özel bir kuyuya bağlamak da mümkündü ve su satışı da en azından on sekizinci yüzyıldan itibaren sık görülmeye başlanmıştı.²³

Bu döneme ait belgeler zaman zaman suyu keşfeden ve taşınması için para ödeyen kişinin, söz konusu suyun *tapusuna* sahip olduğundan söz etmiştir.²⁴ Ancak bu terim, on altı ve on yedinci yüzyılda kullanıldığından farklı bir anlama sahip olmuş olmalıdır; zira daha önceki dönemde, kimse sultanın açık izni olmadan tapulu bir toprağı vakfa dönüştüremezdi. Bununla birlikte 1700'lere gelindiğinde, su kaynaklarının hayratlara dönüştürülmesi alışıldık bir uygulama hâline gelmişti, bu nedenle tapu sözcüğü bu bağlamda özel mülkiyete yakın bir hukuki statüye atıfta bulunmuş olmalıdır. Ne de olsa sadece özel mülkiyet bir vakfın parçası hâline getirilebilirdi. 1700'lerde, özel kişilerin elindeki su miktarının azalmış olması mümkündür; ama özellikle, daha önce belirtildiği gibi, esasen özel kişilerin elindeki suyun önemli bir bölümü kısa süre içinde şu ya da bu vakfın mülkü hâline geldiğinden, bu konuda emin olamayız.

Bu kurumların, en başta hiçbir cami ya da medrese onsuz yapamayacağı için, büyük miktarda suya ihtiyacı vardı. Namazdan önce abdest almak zorunluydu ve bazı camilerin hamileri, buralarda bulunan çeşmeleri gerçek birer sanat eseri gibi inşa ettirmişlerdi. Ayrıca pek çok vakıf hamam işleterek para kazanıyordu – üstelik çok

23 Kal'a et al (1998), cilt 1, ss. 69-70. Ayrıca bkz. Karakaş'ın henüz yayımlanmamış çalışması (2013).

24 Kal'a et al (1998), cilt 8, ss. 206-08.

sayıda yoksul erkek ve kadın hamam müşterilerine hizmet ederek geçindiğinden, bu hamamlar önemli birer iş alanıydı. On sekizinci yüzyılın ortalarında, yönetim bir defasında 2.500 civarında erkeğin ve bilinmeyen sayıda kadının bu sektörde çalıştığını kaydetmişti.²⁵ Nitekim suyun sürekli olarak bulunabilmesi şehir sakinlerinin temizliği için bir ön koşuldü; ama kayda değer sayıda iş de sağlıyordu.

Bütün şehre yayılmış bir su kanalı ağının olmaması nedeniyle, insanların büyük bir kısmı evlerine su çektiremiyordu –bunlar 1900’lerin başlarında bile çoğunluktaydılar– ve vakıfların bir parçası olan kamusal çeşmelere bağımlıydılar. Kadınlar ve çocuklar evlerine kovalarca su taşımış, hamallara ve sokak satıcılarına ek olarak atların çalıştırdığı değirmenler işleten değirmenciler de hayvanlarına aynı kaynaktan su vermiş olmalıdır. Hâli vakti yerinde hane reisleri evlerine su getirmeleri için sakalara ödeme yapabilirlerdi; bu düzenleme, Nil nehrinin ana kaynak olduğu Kahire’de yaygındı; ama Edirne’deki sakalar da küçük Tunca nehrinden nehir suyu taşıyorlardı.²⁶

İhtiyaçları karşılamasının dışında su, on sekizinci yüzyılda insanların oynadığı ve seyrettiği bir şeye, dolayısıyla bir eğlence kaynağına dönüştü.²⁷ Yine, bu yeni zevk, en açık İstanbul ve Kahire’de görülür: Sultanlar artık su kenarında düzenlenen ve insanların tehlikeli bir şekilde salların üzerinde gösteriler yaptıkları şenliklerin tadını çıkarabiliyorlardı.²⁸ Kahireli erkeklerse Nil kenarında kahvelelerini yudumlayabiliyorlardı.²⁹ Artık pek çok çeşme sadece kullanım için değil, birer anıt olarak da inşa ediliyordu. Küçük birer konut

²⁵ Ergin (2015).

²⁶ Kreiser (1975), s. 134.

²⁷ Bu zarif formülasyon Hamadeh’e aittir (2007), s. 76.

²⁸ Atıl (1999), s. 190 (III. No. 28).

²⁹ Kafescioğlu (2013), s. 112.

büyüklüğündeki bu çeşmeler hüsnü hatlarla, zıt renklerde kakmalarla ve çiçekli bitki rölyefleriyle zengin bir şekilde süsleniyorlardı.³⁰ Nitekim Sultan III. Ahmed (s. 1703-30) çeşmesi, 1729'da yolu İstanbul'a düşen taşralı bir kadının günlüğüne görmeye gittiğini yazacağı kadar önemliydi.³¹

Buna ek olarak, pek çok yeni kurulmuş vakıf da artık bir kişinin isteyen herkese ücretsiz içme suyu verdiği bir *sebil* yaptırmakla övünüyordu. Kahire'de, 1700'lerde, şehri kontrol eden askerler genellikle alt katında bir sebilin, üst katındaysa bir ilkokulun bulunduğu iki katlı binalar yaptırıyorlardı.³² Hem İstanbul'da, hem de Kahire'de, sebiller çoğunlukla gösterişli bir şekilde süsleniyor, üzerlerindeki çok sayıda süsle şehrin görünümüne hoş bir hava katıyordu.

*Hava ve rüzgâr: Karada önemsiz, ama denizde
vazgeçilmez güç kaynakları*

Pek çok belgelendirilmiş kullanım alanı bulunan toprak ve suyun ardından hava, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle de İstanbul'un maddi kültürünü nasıl etkilediğini açıklamak çok daha güç olduğundan, biraz hayal kırıklığı yaratır. Yel değirmenleri vardı; ama Mısır'daki İskenderiye şehri ve Ege kıyısındaki bazı yerler dışında yaygın değillerdi.

Kuşkusuz, rüzgârın gücü gemileri hareket ettiriyordu ve Osmanlı dünyasında rüzgâr gücünün temel kullanım alanı gemicilikti. Fakat Boğaz ve Haliç'teki gemilere dair çok sayıda on sekizinci yüzyıl resmi gerçekliği yansıtıyorsa eğer, pek çok daha küçük araç sadece küreklere bel bağlıyordu. Bir muharebenin hayati olabilecek bir anında rüzgârın yönünü kestirmenin güçlüğü nedeniyle, Akde-

30 Saner (2008).

31 Karahasanoğlu (2013), s. 112.

32 Behrens-Abouseif (1992).

niz donanmaları, daha güvenilir rüzgâr örüntüleri olan Atlantik'te denizlerden çekilmelerinin ardından da uzun bir süre daha kalyon kullanmaya devam ettiler. Bu kalyonların yelkenleri vardı; ama büyük oranda kürekçilerin fiziksel gücüne dayanıyorlardı. Osmanlı ordusu, ancak on yedinci yüzyılın ikinci yarısında, tedricen sadece yelkenlerle hareket eden savaş gemilerini benimsedi: 1644'de, sorumlu komutan ve memurlar ilk kez aslında ikmal için inşa edilmiş bazı yelkenlileri savaşta kullandılar. Bu tarihten sonra, Osmanlı donanması tedricen kalyonları bıraktı ve muhtemelen yakın geçmişte yaşamlarını kürekçi olarak tehlikeye atan pek çok insan için büyük bir rahatlama sağladı.³³

Ateşi kontrol altına alma mücadelesi

Kuşkusuz, Osmanlı uyrukları, tıpkı diğer halklar gibi, imalat, yemek pişirme ve ısınma için her gün ateşe ihtiyaç duyuyordu. Nalbantlardan, hamamlara ve kıyafetleri ütüleyen erkek ve kadınlara kadar çok sayıda iş kolunda ateş kullanılıyordu. Ama bu işin bu boyutu önemsiz görünecek kadar açık olduğundan, içerdiği tehlikelere daha yakından bakmak gerekir.

İp imalatı özellikle tehlikeliydi: Sorun sadece mamul ürünün yanıcı olması değildi, üretim süreci geride havada uçuşan ve bir kıvılcımla temas ettiğinde tutuşabilecek ufacık iplikler bırakıyordu. İmalatçılar da tehlikeyi artıracak şekilde ahşap barakalarda çalışabiliyorlardı. İp imalathanelerinin deniz kıyısına yakın yerlere kurulması gerekse de, anlaşılan o ki, işler her zaman böyle yürümüyordu. Konutları ya da iş yerleri yangına yatkın bir faaliyete yakın olan insanların imalatçıların işlerini yürütme biçimlerinden şikâyet etmeleri sayesinde bu duruma eşlik eden sorunlardan haberdar oluruz. Genellikle bu şikâyetleri takip eden resmî emirlerin herhangi bir

33 Bostan (1992), ss. 94-95; Panzac (2009), ss. 162-82.

olumlu sonuç doğurup doğurmadığını bilmiyoruz.³⁴

Yemek pişirmek de yangın riski taşıyordu ve belki de bu nedenle pek çok insan yemeğini dışarıda pişiriyordu. 1800'lerin başlarında İstanbul'daki zenginlere ait konutları ziyaret eden Fransız seyyah ve mimar Jean-Nicolas Huyot'nun tanıklığı, modern bir tarihçinin, bu tür yerlerde mutfakların aslında ana binadan belirli bir uzaklıkta bulunduğu sonucunu çıkarmasına izin verir.³⁵ Fakat uzun vadede, özel yemek pişirme alanları şehirlerdeki daha gösterişli konutların bir parçası hâline gelecekti.

Bunun yanı sıra, sorunlu ısıtma sistemleri de pek çok yangına neden olmuş olmalıdır. Ocaklar yetersiz ısıtıcılardı ve bu yüzden sık sık mangal kullanılıyordu. Yakıttan tasarruf etmek için, aile mensupları ısı dağılmasın diye kızgın kömürlerinin üstüne bir kapak konulan manga'ın etrafında otururlardı. Sayısız yangın, devrilen bir mangal ya da tutuşan bir battaniye yüzünden başlamış olmalıdır. Ne de olsa, İstanbul çok soğuk olabiliyordu: Sultanın sarayını 1500'lerin sonlarında ziyaret eden bir Fas elçisi, raporunu insanı sıcak tutmak için kullanılan kürklerle ve diğer araçlarla doldurmuştu; ama Osmanlı başkentini sonbaharın sonlarında ziyaret etmek gibi bir talihsizliği vardı.³⁶ Küçük Buz Çağı'nın soğuk kışlarında, Haliç arada sırada buz tuttuğunda yaşam çok zor olmuş olmalıdır, çünkü dondurucu kışlar sıradan gripten zatürreye kadar bir sürü hastalığa yol açıyordu.

Şehir yangınları ya da felaket kaynakları: 1. Kısım

Özellikle İstanbul'da var olan yangın tehlikesi nedeniyle, sadece bu kısımda, geleneksel kozmoloji tarafından ortaya konulan toprak-

³⁴ Faroqhi (2001).

³⁵ Pinon (1994).

³⁶ Et-Tamgrouti, çev. De Castries (1929), ss. 58-59.

su-hava-ateş sırasını değiştirecek ve toprak, su ve havaya geçmeden önce ateşin tehlikelerinden söz edeceğiz.³⁷

İstanbul'un riskli konumu kısmen rüzgâr örüntülerinden kaynaklanıyordu. Yazın, genellikle Poyrazla karşılaşırız, kışınsa Karayel ya da Yıldız rüzgârları hâkimdir. Zaman zaman kış aylarında, güneybatıdan esen Lodos'un şehrin üstünden geçtiği ılık dönemler olacaktır.³⁸ Artık sayıları çoğalmış olan İstanbul yangınlarıyla ilgili çalışmaların gösterdiği üzere, sık sık hatırı sayılır bir kuvvete ulaşan bu rüzgârlar, yangınları surların içinde kalan şehir boyunca geniş şeritlere yayabiliyorlardı ve sadece deniz, rüzgârın dinmesi ya da tüm yanabilir malzemelerin yanıp kül olması, sonunda yangınların ilerleyişini durdurabiliyordu.³⁹ Yangınların bu kadar hızlı yayılmasının nedeni, camiler, diğer vakıf binaları ve sultanların sarayı dışında, şehirdeki binaların ahşaptan yapılmış olmasıydı. Bir zamanlar Kanuni Sultan Süleyman'ın gözdesi ve sadrazamı olan İbrahim Paşa (ö. 1536) tarafından yaptırılanın dışında (biçimi çok değişmiş olsa da bu kompleks –kısmen– günümüzde de ayaktadır), vezirlerin pek çoğunun sarayları bile bu yanıcı malzemeden yapılıyordu.⁴⁰

O dönemlerde yaşamış bazı kişiler, zengin insanların neden ahşap evlerde ısrar ettiklerini merak etmişti. Taş ve tuğla çok pahalı olacağından muhtemelen yoksulların pek az seçenekleri vardı. 1660 yılındaki korkunç yangını yaşayan ve bunu epey zengin insanla tartışan Ermeni bilgin Eremya Çelebi Kömürcüyan (1637-95), kendisine aktarılan tamamen maddi gerekçeleri kayda geçirmiştir. Bu insanların bakış açısından, ahşap bir evin, taştan yapılmış bir konuttan daha geniş olması önemli bir kaygıydı. Anlaşılan

37 Ayalon (2014) bu sorunsalı ele alan en yakın tarihli çalışmadır.

38 <http://www.greatistanbul.com/climate.htm> (erişim tarihi: 20 Temmuz 2011).

39 En yakın tarihli çalışma Rozen ve Arbel (2006)'dır; ayrıca bkz. Atasoy'un, Atasoy ve Raby (1989), ss. 14-18'deki ilgili bölümü ve kapsamlı bir çalışma için Cezar (2002), ss. 352-445.

40 Atasoy (2. baskı, 2013).

o ki, yangınlar yüzünden yaşanan muazzam yıkım ve kayıplar nedeniyle Eremya bu fikre katılmıyordu.⁴¹ Her halükârda soru yöneltilen insanların sadece dinî ve kamusal binaların taştan inşa edilme onurunu hak ettiklerini ya da sultanın sıradan tebaasının hürmetlerini evlerini sadece dayanıksız malzemelerden yaparak göstermelerinin yakışık alacağını söylememiş olmaları dikkate değerdir. Bu tür fikirler tedavülde olsaydı bile, görünen o ki, bugün bildiğimiz kaynaklar bunları kaydetmemiştir.

Pek çok örnekte, şehirliler, mülklerinin büyük bir kısmını kaybedebilecek olsalar da, önceden, zamanında kaçmalarını sağlayacak kadar bilgi alabiliyorlardı. Ancak bunun istisnaları da vardı: Nitekim Derviş Efendi-zâde isimli yazar 1782 yılındaki büyük İstanbul yangınında, Şehzade Külliyesi'nde, taştan yapılan camiye, avlusuna, hatta şadırvana sığınan 400'den fazla ve 600'e yakın insanın yaşamını kaybettiğini iddia etmişti. Şadırvan, suyu kurumuş olduğundan koruma sağlamamıştı.⁴² Kuşkusuz büyük bir yangının yol açtığı duygusal kargaşa içinde güvenilir rakamlara ulaşmak güçtür; ama ölü sayısı, özellikle de insanların en azından değerli mallarını kurtarmak için çökmekte olan evlere girmeleri nedeniyle hayli fazla olmuş olmalıdır.

Felaket kaynakları, 2. Kısım: Şehir yangınlarından kaynaklanan anlaşmazlıklar

İnsanların çektikleri acıların yanı sıra, yangınlar kamu düzeniyle ilgili sorunlara da yol açıyordu. Dükkânlar ve atölyeler yıkıldığında, bunların sahibi olan vakıflar gelir kaybına uğruyor, verdikleri hizmetleri kesebiliyorlardı. Buna karşılık, söz konusu hizmetlerden yararlanan ve kesintiye uğramaları nedeniyle canı yanan kişiler, iti-

41 Andreasyan (1973), s. 73.

42 Derviş efendi-zâde Derviş Mustafa Efendi (1994), ss. 40 ve 61.

raz etmiş, sorunu mahkemeye götürmüş, hatta isyan etmiş olmalıdırlar. Dahası, eğer vakfın kaynakları yanan binaların yeniden inşa edilmesi için yeterli değilse, vakıf idarecilerinin inşaat sürecine yatırım yapabilecek ve yapmak isteyen kişilere uzun süreli kira sözleşmeleri bahşetmiş olmaları ihtimal dâhilindeydi. Bununla birlikte, uzun süreli sözleşmeler genellikle kira gelirlerinin düşmesi anlamına geliyordu ve bu tür düzenlemeler vakıf mülklerinin suiistimal yoluyla bir dizi güç sahibinin eline geçmesini de kolaylaştırıyordu.

İşyerlerinin sayısı azaldığında ve vakıf idarecileri yüksek talep sayesinde kiralari artırarak kazanç sağlamaya çalıştıklarında, başka kamu düzeni sorunlarına da yol açabiliyordu. Seyyah Evliya Çelebi on yedinci yüzyılın ortalarındaki İstanbul'dan güzel bir örnek verir: Mütevazı bir dükkân, ciddi bir yangından kurtulmayı başarmıştı ve sorumlu olan vakıf idarecileri dükkânı, eski kiracı Nalıncı Hüseyin Çelebi'nin yerine bir Yahudi esnafa/zanaatkâra kiralamışlardı. Hüseyin Çelebi yangına rağmen inatla dükkânını boşaltmayı reddetmiş bir dervişti; ayrıca yine zanaatlarını evliyalıkla birleştirmiş iki diğer nalbantın da şakirdiydi.⁴³ Evliya'ya göre, Yahudi kiracı, kısa bir süre sonra, doğal mı, yoksa insan marifeti nedenlerden mi kaynaklandığı bilinmeyen bir kazada yaşamını kaybetmişti.

Aklında benzer sorunlar olan resmi vakanüvis Şânîzâde Mehmed 'Atâ'ullah (y. 1770-1826) İstanbul yangınlarını uzun uzadıya tartışmıştı.⁴⁴ Yangın sonucu yıkılan kiliselerin yeniden inşasıyla ilgili, Müslümanlar ile Hristiyanların suçlama ve karşı suçlamalarla birbirlerine verip veritirdikleri haşin tartışmaları kaydetmişti. Bu bağlamda Şânîzâde yangınları önlemenin yol ve yöntemlerini gösterecek bir komitenin kurulmasına dair tartışmaları etraflı bir şekilde anlatmıştı. Ancak yazar bıkkınlıkla, daha düşük yoğunlukla-

⁴³ Evliya Çelebi (2006), s. 183

⁴⁴ Şânîzâde ve Voltaire'in yazılarını kullanması hakkında Eldem (2013) ile karşılaştırın.

rın sağlayacağı korumaya rağmen zengin insanların evlerini birbirinden yeterince uzağa inşa etmek konusunda gönülsüz olduklarını belirtmişti.⁴⁵ Şânizâde, yangınların soygunları kolaylaştırdığının da farkındaydı. Nitekim Kapalıçarşı bölgesindeki bir yangın sırasında, muhafızların kapıları gelen tüm kişilere kapatarak tüccarların mallarına büyük bir zarar gelmesini önlediklerini kaydetmişti.

Yazar evleri taştan yapmanın yararları üzerinde de durmuş ve bu yöntemi onaylayarak biraz önce tartıştığı yangının iki bedestene zarar vermediğini belirtmişti.⁴⁶ Bu bağlamda, Paris, Londra ya da Viyana gibi şehirlerde, genişlikleri standart olan sokakların tehlikenin kontrol altında tutulmasına yardımcı olduklarından da söz etmişti; inşaatla ilgili düzenlemelerin, bütün şehirlerin daha yoksul mahallelerinde hükümsüz kaldıklarını bilmiyor olabilirdi.

Son olarak, bazı yangınlar kasten çıkarılmış olmalıdır. Kanıtlamak çoğunlukla imkânsız olsa da, dedikodular etrafta dolaşmaya devam ediyordu: Nitekim on altıncı yüzyılın sonunda, vakanüvis ve bürokrat Selaniki Mustafa, görevlerinden alınan bazı subayların, haleflerini güç duruma düşürmek için eski askerlerini yangın çıkarmaya teşvik ettiğine dair suçlamaları kayda geçirmişti. Mesele sonunda kundakçı olduğu iddia edilen kişilerin şehirden sürülmesiyle kapanmış gibi gözükmektedir.⁴⁷

Felaket kaynakları, 3. Kısım:

Hava ve su ya da denizdeki fırtınalar

Karada rüzgârlar yangınların yayılmasına neden olabilirdi. Denizlerdeki fırtınalarsa, başta Karadeniz'dekiler olmak üzere, en az yangınlar kadar korkunçtu. On yedinci yüzyılda, bir gemi kazasıyla il-

45 Faroqhi (yakınca çıkacak a).

46 Şânizâde (2008), cilt 2, s. 851.

47 Selaniki Mustafa Efendi (1989), cilt 1, s. 221.

gili kişisel tecrübesini ayrıntılı bir şekilde anlatan Evliya Çelebi'ye ait bir hikâyeye sahibiz.⁴⁸ Gemisi Balaklava'nın güneyinde biraz açıkta, ama Anadolu kıyılarından yeterince uzaktayken şiddetli bir fırtına kopmuş ve gemi kısa süre içinde batmıştı. Dua ederek sükûnetini koruduğunu iddia eden Evliya, bazı gayrimüslimlerle girdiği sert kavgayı kazandıktan sonra filikaya binmişti. El koyduğu bazı efendisiz kalmış kölelerle birlikte Karadeniz'in batı kıyılarına vuran seyyah hayatta kalmasını (bugün Romanya'da bulunan) Keliğra ya da Sarı Saltık'ın Bektaşî dervişlerine borçluydu.

Bütün retorik abartılarına rağmen, Evliya'nın hikâyesi sadece Karadeniz fırtınalarının ne kadar şiddetli olduğunu değil, aynı zamanda hayatta kalmak için verilen mücadelede temel ilkenin 'herkesin kendi başının çaresine bakması' olduğunu da gösterir. Seyahatnamesinin bu bölümünde, Evliya açık bir şekilde dindarlığının pratik yararlarının farkına varmıştır; zira bu özelliğinin kendisine ve dolayısıyla duruma hâkim olmasını sağladığını belirtmiştir. Belki de Allah'ın özel bir lütfuna mazhar olduğunu bile düşünmüştü; çünkü ne de olsa, sadece 'kâfirler' değil, Müslüman arkadaşlarından bazıları da gemi kazasının zorluklarına dayanamamışlardı.

Karadeniz fırtınalarından mucizevi kurtuluşları anlatan başka bazı hikâyeler Hacı Bektaş menakıbnâmesinde de karşımıza çıkar. Günümüze ulaşan metin 1400'lerin sonlarında ve 1500'lerin başlarında şekillenmiş gibi gözükse de, elimizdeki en eski elyazması ancak on yedinci yüzyıla aittir. Nitekim Bektaşî geleneğinde uzman olmayan biri, bazıları on yedinci yüzyılda eklenmiş olabilecek kısımların tek tek tarihini tespit edemez. Bu tür iki hikâye, gemiler bir Karadeniz fırtınasında batmak üzereyken Hacı Bektaş'ın müdahale etmesini konu alır (bkz. Bölüm Dört).⁴⁹ Bektaşî tarika-

48 Evliya Çelebi (1999), cilt 2, ss. 70-72.

49 Gölpınarlı (1958), ss. 69-71.

tına yakın denizcilerin kaza tehlikesi karşısında sık sık Hacı Bektaş'ı yardıma çağırıp çağırmadıklarını bilmiyoruz. Fakat kuşkusuz söz konusu iki hikâye böyle yapılmasını teşvik eden metinler olarak okunabilir.

Felaket kaynakları, 4. Kısım: Depremler

Bu şehir, depremlerin çok sık yaşandığı fay hatlarına yakın bir bölgede yer aldığından son olarak toprak, özellikle İstanbul için büyük bir tehlike kaynağı olabilirdi. Erken modern dönemde yaşanan felaketler arasında, 1509 depremi kayda değer bir ilgi görmüştür: İki çağdaş kaynak, yani Osmanlı vakanüvisi Ruhi ve ünlü Venedikli günlük yazarı Marino Sanuto, son derece ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ruhi felaketin gerçekleşmesine tanıklık etmiş olabilir; Sanuto ise, haberleri Venedik'e gönderen görgü tanıklarından almıştır. İstanbul ve Galata'da, anlaşılan o ki, 4-5.000 insan hayatını kaybetmiştir. Aya Sofya, depremi hafif hasarlarla atlatmış olsa da, Fatih Sultan Mehmed'in (s. 1451-81) ve tahttaki Sultan II. Bayezid'in (s. 1481-1512) isimlerini taşıyan camiler ağır hasar görmüştür. Bizans kara ve deniz surları da zarar görmüş, Gelibolu kasabasıysa tamamen yıkılmıştır.⁵⁰ Mesafeye rağmen, Kahire ve Erdel gibi uzak yerlerdeki gözlemciler bile bu depremi hissetmiştir.

Anadolu on yedinci yüzyılda, Ankara'nın önemli bir kurban olduğu bir dizi deprem görmüştü. 1668'de yüzlerce yıllık kalenin bir bölümü yıkılmıştı. Görünen o ki, şehrin sakinlerinin büyük bir bölümü zamanında kaçabildiğinden, hayatını kaybedenlerin sayısı çok yüksek değildi.⁵¹ Bu deprem, çektikleri sıkıntılar günümüze ulaşan kaynaklarda kendilerine yer bulamayan diğer yerellikleri de etkileyen geniş kapsamlı bir silsilenin parçasıydı.

⁵⁰ Ambraseys ve Finkel (1990), s. 168.

⁵¹ Ambraseys ve Finkel (1990), ss. 75-76.

On sekizinci yüzyılda, İstanbul neredeyse çağdaş iki depremle (1754 ve 1756) sarsılmıştı.⁵² İkinci deprem İstanbul'un en önemli anıtlarından olan Fatih Camii'nin ve Fatih Sultan Mehmed ve Sultan Gülbahar türbelerinin çökmesine neden olmuş; sadece avludaki sıra sütunlar ayakta kalmıştı. Her üç anıt da depremin ardından, on sekizinci yüzyıl tarzında yeniden inşa edilmişti.⁵³

Osmanlı minyatür sanatçıları, depremlere, sellere, yangınlara ve fırtınalara ilişkin daha fazla tasvir üretmiş olsalardı, maddi kültür üzerinde çalışan tarihçilerin işi de çok daha kolay olurdu. Fakat minyatürler pahalı olduğu ve normalde sarayın ya da en iyi ihtimalle birkaç ressama destek olmuş yüksek makam sahibi eyalet yöneticilerinin dışında dolaşımda olmadığı için durum böyle değildi.⁵⁴ Bir Bağdat elyazmasında yer alan istisnai bir minyatür, Mevlana Celaleddin Rumi'yi bir gemiyi kurtarıırken gösterir; belki de minyatürü yaptıran kişi Mevlana'nın bir takipçisiydi. Fakat yüksek makam sahibi şahsiyetlerin büyük bir bölümü, görünen o ki, yüce bir sultana saygı gösteren düzenli bir dünyayı resmetmeyen tasvirler para harcamıyordu. Ayrıca depremler, seller, fırtınalar ve –bir ölçüde– yangınlar doğal olaylardı ve en azından resmi bir sıfatla kalem oynatan pek çok makam sahibinin nazarında, bu dünyada yanlış giden şeyler insanların hatalarından kaynaklanırdı. Fakat kayıtlarına nadiren rastlansa da doğal felaketler yaşanmıştı ve bugün inceleyebileceğimiz maddi kültür örneklerinin sınırlı sayıda olmasında da kısmen sorumluydular.

Laleler, toprağın büyük bir hediyesi

Gene de bu tür bazı örnekler günümüze ulaşmıştır ve şimdi maddi

⁵² Ambraseys ve Jackson (2000).

⁵³ Çok sayıda arşiv kaynaklı ve arkeolojik veriyle Mazlum (2011).

⁵⁴ Milstein (1990). III. No. 7.

kültürün doğayla birlikteliğine döneceğiz. Nisan ayında İstanbul'u süsleyen çok sayıda lalenin parlak renkleri nedeniyle bu çiçek, doğanın insanlara lütfettiği en büyük ihsanlardan biri olan güzelliği temsil ediyordu. Göreceğimiz üzere, bu düşünce bir yirmi birinci yüzyıl tarihçisinin icadından ibaret değildi, III. Ahmed (s. 1703-30) ve memurlarının zihinlerinde de mevcuttu.

Günümüz Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturan eski Osmanlı eyaletlerinde doğal olarak on beş farklı lale çeşidi yetişmektedir. Bu bitkiler, az yağmur alan kayalık ve dağlık bölgelerde de yetişebilirler ve lale soğanları soğuk kış aylarını atlatabilir.⁵⁵ Fakat soğuk ve nemli Hollanda'nın geniş lale tarlalarının yanı sıra, kışların ılık ve bahar yağmurlarının sık olduğu İstanbul'da bile yetişecek şekilde iklime uyum sağlayabilirler.

Laleler on altıncı yüzyılda da Osmanlı bahçelerini süslüyorlardı ve 1500'lerde Kanuni Sultan Süleyman'ın şeyhülislamı Ebu's-Su'ud Efendi (1490-1574) de dâhil olmak üzere çok sayıda yüksek makam sahibi, lale, sümbül ve fulya uzmanı ve yetiştiricisi olarak ün kazanmıştı.⁵⁶ On yedinci yüzyılda çiçekler üzerine yazılmış bir kitabın yazarı olan Ali Çelebi, Sultan I. Ahmed'in (s. 1603-17) bir çiçek düşkününü olduğunu ve bu sultanla aynı dönemde yaşayan ünlü derviş Üsküdari Mahmud Efendi'nin güzel çiçeklerin yetişeceği tohumları kutsadığını iddia etmişti.⁵⁷ Ünlü bibliyografya yazarı, vakanüvis ve coğrafyacı Kâtip Çelebi de, anlaşılan o ki, sümbül yetiştiriyordu ve mavi sümbüller, bir yetiştirici olarak onun çabalarına atfediliyordu. Ayrıca Memikzade Mehmed Efendi isimli, on yedinci yüzyılın ikinci yarısında yaşamış ve tezkireci olarak çalışmış

55 İrepoğlu (2012). ss. 21-23.

56 Mehmed Ubeydi, 'Netayicü'l-ezhar ya da Çiçekçiler Tezkiresi' (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T3923), 1699 tarihli. Tarihle ilgili bilgi için bkz. <http://turkislamsanatları.com/tezhib/laletarihi2.asp> (erişim tarihi: 11 Mayıs 2014). Demiriz (2009) bu kaynaktan geniş ölçüde yararlanmıştır.

57 Kahraman (2015a), s. 29; Kahraman (2015b), s. 20.

bir kişi de, anlatılanlara göre, 10 altın sikke karşılığında sadrazam Kara Mustafa Paşa'ya çok arzu ettiği bir soğan vermişti. Ancak riwayete göre Mehmed Efendi bu alışverişten pişman olmuş ve ne yazık ki gerekçesini belirtmeden soğanı yok etmiş olmayı dilemişti.⁵⁸ Dolayısıyla bazı insanlar bu tutkuyu eleştirseler de çiçek, özellikle de lale yetiştirmek, Osmanlı seçkinleri arasında gözde bir hobiydi. Örneğin, Ali Çelebi kendisini, çiçeklerin saygı ve özen gösterilmeyi hak ettiklerini ve bunları yetiştirdikleri için insanları eleştirmenin yersiz olduğunu söylemek zorunda hissetmişti.⁵⁹ Ali Çelebi'nin kimi kastettiğini tam olarak bilemiyoruz; ama muhtemelen Kadızadeler diye bilinen dinî aşırılıkçılar sadece dervişlere değil, bunların kutsadığı çiçeklere de karşıydılar. Buna rağmen Osmanlı seçkinleri, yirminci yüzyılda aşırı bir hazcılık ve lüks dönemi olarak ün kazanan –ama günümüz tarihçilerinin bu fikri dikkate almama eğiliminde oldukları– Lale Devri'nin (1718-30) başlamasından önce bile çiçek, özellikle de lale yetiştirmeye düşkünlüler.⁶⁰

Fakat 1700'lerin başlarında Osmanlı seçkinlerinin zevk ve Avrupa tarzı yeniliklerin peşinde vakit harcadıkları fikrini reddetsek bile, bu dönemde birkaç lale türünün son derece pahalandığı doğrudur.⁶¹ Bu yüzden sultanların memurları 1138/1725-26 tarihinde bir narh yayımlamak zorunda kalmıştı.⁶² En az bu metinde kaydedilen lalelerin isimleri ve ticari değerlerinden oluşan liste kadar ilginç olan bir başka şeyse, kararı kaleme alanların bunu meşrulaştırmak için ortaya koydukları gerekçelerdir. İstanbul nüfusunun 'hoş mizacı'nın uzun zamandır çiçeklere karşı bir düşkünlük de içerdiğini açıklayarak başlarlar. Ayrıca bu insanlar *lale-i Rumî* üzerinde dü-

58 Demiriz (2009), s. 37.

59 Kahraman (2015a), s. 29; Kahraman (2015b), s. 20.

60 Karahasanoğlu (t.y.).

61 Ayverdi (2006), s. 14.

62 Recep et al (2010), ss. 120, 165-70.

şünmeyi Allah'ın büyüklüğüne ulaşmanın bir yolu olarak gördükleri için yetiştirmişlerdir. Dolayısıyla lale yetiştirmeye kafa yormak, zarif davranışlarla uyumlu dinî bir faaliyettir. Sarayın Edirne'de bulunduğu süre içinde çiçek fiyatları düşmüştür; metin belli ki yeni tahta çıkan Sultan III. Ahmed'in (1703-30) yeniden Osmanlı başkentinde yaşamaya başlayacağı konusunda söz vermeye zorlandığı 1703 yılından önceki yarım yüzyıldan söz etmektedir. Muhtemelen, narhı kaleme alan yazarlar, sarayın taşınmış olmasının ve dönemin kargaşasının çiçeklere talebi sınırladığını söylemek istemektedirler. Fakat sultanın İstanbul'a dönmesinin ardından, huzur ve bolluk yeniden tesis edilmiş ve sarayın ihtiyaçları talebin yükselmesine neden olmuştur.

Fakat şimdi, diye belirtmektedir memurlar, bazı açgözlü insanlar fiyatları 'beş ilâ on katına' çıkarmıştır. Karar, gayet açık bir biçimde, bu durumun pahalı laleleri alması en muhtemel grup olan Osmanlı seçkinlerinin çıkarlarına aykırı olduğunu belirtmektedir. Bu nedenle sultan bir dizi sabit fiyat belirlemeye karar vermiştir: En değerli çiçek olan *nîze-i rümmânî*, yasal olarak 50 *guruşa* satılabiliyordu. Elimizdeki çok sayıda tasvire göre, bu çiçeğin taç yaprakları o kadar ince ve sivriydi ki, bir tarağın dişleri gibi görünüyordular.⁶³ Ayrıca 40 *guruş* değerinde başka bir lale daha vardı, diğerleriyle çok daha ucuzdu. Harcayabilecek fazla parası olmayan lale sevenler, bir *akçe* karşılığında çiçek satın alabilirlerdi –bu dönemde *guruşun* değeri genellikle bu küçük sikkelerden 120'sine karşılık geliyordu. Hatta *rûhü'l-kulûb* (kalplerin ruhu), çok ucuz olmasına rağmen, Veli Efendi isimli bilinen bir yetiştiricisi vardı.⁶⁴ 1169/1750'da hayatını kaybeden bir lale yetiştiricisinin terekesinde de benzer şekilde çok değişik fiyatlara sahip çiçekler bulunuyordu.⁶⁵ Dolayısıyla

63 Demiriz (2009), ss. 28-29. Ayverdi (2011), s. 23.

64 Demiriz (2009), s. 76.

65 Hezarfen (Mayıs 1995).

her lale meraklısının bu uğurda kendisini ve ailesini mahvetmesi gerekmiyordu.

Güzellikler ve kusurları

Eseri, İstanbul'daki eski Prusya maslahatgüzarı ve özenli kitap koleksiyoneri Heinrich F. von Diez (görev tarihi 1784-91) tarafından Almancaya çevrilen ve açıklayıcı notlarla yayınlanan Şeyh Mehmed Lalezari, bir lale ya da nergisten beklenebilecek nitelikler hakkında çok ayrıntılı bir değerlendirme kaleme almıştı.⁶⁶ 1212/1797-98'de lalelerle ilgili bir başka inceleme yazmış olan Mehmed Aşki de, daha kısa bir biçimde bu çiçeğin güzellik ve kusurlarını tarif etmişti: Taç yaprakları tek bir renkten oluşmalı ve dışarı doğru eğilmeliydi; en çok iki renk kabul edilebilirdi. Dilleri tüylü taç yapraklarının kusurlu oldukları düşünülürdü ve iç yaprakları dış halkayı oluşturanlardan daha küçük ya da az (*nakis*) olan çiçekler de düşük kaliteli sayılırdı.⁶⁷ 1600'lerin ve 1700'lerin en önemli 'çiçek kitapları' modern Türkçeye yapılan tercümeleriyle birlikte yakın dönemde yayına hazırlanmıştır ve bu sayede İstanbul'un lale meraklılarının estetik tercihlerini daha doğrudan öğrenme şansına sahibiz.⁶⁸ Zaman zaman lale incelemelerinin yazarlarının da yer aldığı gerçek heyetler çiçek yetiştiricilerinin çabalarının sonuçlarını değerlendirir ve çiçekleri âlâ (mükemmel), *karib âlâ* (iyi), *evsat* (orta) ve *edna* (kötü) şeklinde sınıflandırırlardı.⁶⁹ 1600'lerden, 1700'lerden ve 1800'lerin başlarından kalan çok sayıda tasvirin gösterdiği gibi, ideal Osmanlı lalesinin uzun, narin ve sivri taç yaprakları olurdu.

66 Mehmed Lalezari (1814). Bu referansı Babinger (1913)'e borçluyum. Mehmed Lalezari'nin eleştirisinin özeti için Demiriz (2009) ss. 38-40 ile karşılaştırın.

67 Demiriz (2009), s. 42.

68 Kahraman (2015a); Kahraman (2015b).

69 Demiriz (2009), s. 7.

Bununla birlikte, Yıldız Demiriz tarafından yayımlanan tasvirlerden, erken modern dönemde lale yetiştiricilerinin muhtemelen ‘tek renkli’ terimini, bugün yapacağımızdan farklı bir şekilde yorumladıkları sonucunu çıkarabiliriz. Örneğin, çok uzun sivri taç yapraklarına sahip –narin yapısına rağmen dik durmayı başaran– bir lale, günümüzden bir gözlemcinin gözünde iki pembe tonuna sahiptir, taç yaprakların içi dışlarından daha koyudur. Oysa muhtemelen çiçekle çağdaş olan resim altı yazısı, çiçeği *yek-renk* olarak tanımlar.⁷⁰ Bu tasvirler yek-renk çiçeklerin, özellikle de sarı ve kırmızı olanların, iki tona sahip olsalar bile lale uzmanları arasında popüler olduklarını tasdik eder, beyaz lalelerse sıra dışı olarak görülür.⁷¹ Anlaşılan o ki, Avrupalı yetiştiricilerin çok düşkün oldukları koyu mor tonlar, İstanbul’da sadece iki renkli lalelerde görülebiliyordu; sümbüllerse siyaha yaklaşan bir mor tonuna sahip olabiliyorlardı.⁷²

Süleyman dönemindeki Osmanlı ileri gelenlerinin çıkarları düşünüldüğünde, Habsburg elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq’in (1522-91) elçilik hatıratında laleleri gördüğünü yazmış olması şaşırtıcı değildir; 1569’dan sonra, İstanbul’daki ilişkilerini Viyana’ya lale örnekleri getirtmek için kullanmıştı. Yaptığı yayınlarla lalenin ününü Latin Hristiyan dünyasında yayan Busbecq’in arkadaşı, botanikçi Carolus Clusius olmuştu.⁷³ Aslına bakılırsa, botanikle ilgilenen birkaç Avrupalı bu çiçeğin farkında daha önce varmışlardı; ama eserleri Busbecq ve Clusius’unkiler kadar popüler olmamıştı. Hollanda’da on yedinci yüzyılın başlarında lale bir moda, sosyalleşme, hayranlık ve finansal spekülasyon nesnesi hâline gelmiş ve

70 Ibid., ss. 4 ve 26. Demiriz yayımladığı, belki de eseri özel bir koleksiyonda bulunan Mehmed isimli bir ressama ait, tasvirlerin tarihini ve bugün nerede bulunduklarını ayrıntılı olarak vermemiştir (s. 7.)

71 Nadir bir örnek için: Ayverdi (2006), s. 33.

72 Demiriz (2009), s. 15.

73 Busbecq (1994), s. 43, not 64.

bu sonuncusunu piyasa fiyatlarında bir çöküş takip etmişti (bkz. Giriş).⁷⁴ Fakat bu başka bir hikâyedir.

(GÖRSEL 36) SERAMİK ÜZERİNE TASVİR EDİLMİŞ
'BAHÇEDEKİ' LALELER

Laleler en çok rağbet gördükleri dönemde sadece kumaşları ve kaptaları değil, gerçek 'bahçeleri' de süslüyorlardı. Bu durum yansımasını, bugün Victoria and Albert Museum'da saklanan bir seramikte bulmuştur.⁷⁵ 1575 civarında üretilmiş olan bu parça, laleleri karanfillerle birlikte zarif kıvrımlara sahip sapların üzerinde gösterir. Pek çok karanfil, on altıncı yüzyılın ikinci yarısında İznik malalarının alamet-i farikası hâline gelen parlak domates kırmızısıyla boyanmışken, laleler koyu mavidir. Fakat 1700'lerde, parlak kırmızı, bu çiçek için de en çok kullanılan renkti; muhtemelen sanatçı hayal gücünü serbest bırakmıştı. Fakat, on sekizinci yüzyıl tasvirlerinde arada sırada görülen ve daha önceki dönemlerde de var olması muhtemel morumsu laleri akla getirmek istemiş olması da mümkündür. 1700'lerdeki bazı yetiştiricilere göre, bu koyu renkli laleler Avrupa kökenliydi.⁷⁶ Bilindiği üzere 1575'de, on yedinci yüzyılda Avrupa'da son derece popüler olan ünlü 'siyah' laleler henüz ortaya çıkmamıştı.

(GÖRSEL 37) TOPRAĞIN BİR ÜRÜNÜ, SU DAĞITMAK:
SERAMİKTEN BİR ÇEŞME PANELİ

Ne yazık ki, burada sunulan seramik panelin nereden geldiğini pek iyi bilmiyoruz ve bu yüzden belli bir şehrin su sistemiyle ilişkilen-

⁷⁴ İrepoğlu (2012), ss. 44-49.

⁷⁵ Müze numarası: 232-1876. Bilgiler şu adresten alınmıştır: <http://collections.vam.ac.uk/item/O86656/vase-unknown/> (erişim tarihi: 21 Şubat 2015).

⁷⁶ Ayverdi ed. Derman (2006), ss. 47 ve 62.

dirmemiz mümkün değil.⁷⁷ Sanat tarihçileri, Diyarbakır'da çalışan seramik ustalarının, daha iyi bilinen İznikli imalatçılarla bağlantılı ya da bağlantısız bir şekilde, söz konusu paneli üretmiş olduklarını ileri sürmüştür.⁷⁸ Her halükârda, İstanbul'daki âdete benzer bir şekilde, bir zamanlar bu çeşmeden akan suyun bir vakfa ait boru sisteminden geldiğini varsayabiliriz.

Seramikten yapıldığından, panel yine toprağın ürünlerinden oluşmuştur. Altı bütün bir kenar ortadan kaybolacak şekilde kesilmiş olduğundan, kırık bir parça olduğu görülmektedir. Dolayısıyla panel yeniden kullanılmış olmalıdır ve bu pek de nadir görülen bir şey değildi. Yeniden kullanımın, imalat tarihinden yüzlerce yıl sonra gerçekleşmiş olması da mümkündür. Bu örnekte olduğu gibi, yeniden kullanılan paneller, yeni ortamına uyum sağlaması için kesilebilirlerdi. Muhtemelen Abdülhalim Efendi isimli bağışçı, bir çeşme inşa ettirmeye karar verdiğinde bu parçanın sahibiydi. Ne de olsa, ilgili yazı seramiklerin orijinal olarak bir çeşme için yapılmış olduklarını söylemez.

Türkçe konuşulan dünyada olağan olduğu gibi lakabından söz etmeyen Abdülhalim Efendi hakkında başka bir şey bilmiyoruz. Arapça konuşanlar arasında yaygın olduğu gibi kendisini birilerinin babası olarak da tanıtmamıştır; bununla birlikte ahfadının uzun birer yaşam sürmesine dair ümidini dile getirmiştir. Bu yüzden en azından bir çocuğu olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca 'efendi' unvanı 1600'lerin başlarında genellikle, büyük olasılıkla bir med-

77 Hood Museum, Hannover NH tarafından internet sitesine konulmuş olan açıklama şu şekildedir: 'Nesne No.: C.971.42: Kamusal bir çeşmeden fayans paneli (çeşme, 1013(1604-5 tarihi). Malzemeler: Polikrom alt bezeme boyalı seramik fayans.' <https://piction.dartmouth.edu/icons/images/oc/index.html?url=1508046346ZZEBQEZNPd18009850> (erişim tarihi: 18 Mayıs 2014). Sheila Blair bu paneli Blair ve Bloom (1991), ss. 71-72'de tartışmıştır.

78 Raby (1977-78) on altıncı yüzyılın ikinci yarısında İznik tarzı seramik üreten atölyelerin bulunduğunu ileri sürmüştür. Beni bu yayına yönlendirdikleri için Sheila Blair, Walter Denny ve Tülay Artan'a çok teşekkür ederim. Ancak Raby'nin makalesinde yer alan seramik kataloğu bu paneli içermemektedir.

resede yüksek eğitim görmüş kişilerin sahip olduğu bir ayrıcalıktı.

Kuşkusuz bağışçı hem dinî, hem de dünyevi bir fazilet kazanmak istemişti ve halka açık bir çeşme yaptırmak da bunun bir yolu-
luydu.⁷⁹ Daha önce de belirtildiği gibi, 1800'lerin sonlarından önce, İstanbul'da bile ev içinde su kaynağının bulunması nadir rastlanan bir ayrıcalıktı. Dolayısıyla, halka açık bir çeşme her zaman yerli insanlara götürülen bir hizmet demekti ve Abdülhalim Efendi renkli bir süsleme yaptırarak cömertliğinin fark edilmeden geçil-meyeceğinden emin olmak istemişti.

(GÖRSEL 38) HAVA: EĞLENCE KAYNAKLARI OLARAK GÜL SUYU ŞİŞELERİ

Akdeniz ve Yakın Doğu uygarlıklarında, hoş kokan maddelerin kullanımı antikiteden beri âdettendi; birincil kaynaklar, çoğu kez dinî hizmetlerde kullanılan rayihalardan söz eder. Fakat hükümdarların saraylarında ve zenginlerin evlerinde, havaya ya da ziyaretçilere koku sıkmak aynı zamanda bir misafirperverlik göstergesiydi. Nitekim Lady Mary Wortley Montagu (1689-1762) sadrazamın ve temsilcisi olan *kâhyanın* eşlerini ziyaret ettiğinde, hizmetçi kızların odayı öd ağacı ve kehribar kokuttuklarından bahsetmişti.⁸⁰ Bunun dışında, dinî olmayan bağlamlarda tütsü ve koku kullanımına dair çok az şey bilinmektedir; ne de olsa, kokular, özellikle de hoş olanları, kalıcı olmamalarıyla ünlüdür. Osmanlı sarayı söz konusu olduğunda bile, elimizdeki birincil kaynakların sayısı azdır; dolayısıyla Nina Ergin'in yakın tarihli öncü makalesi dinî mekânların kokularına odaklanır.⁸¹

Bazı insanlar, yasemin gibi çiçeklerin özlerinin de dâhil oldu-

79 Blair ve Bloom (1991), s. 71, kat. no. 5, renkli görsel, kitabın başındaki renkli sayfa.

80 Montagu (1993), ss. 88-91.

81 Buhurdanlıklarla ilgili bölüm tamamen Ergin (2014)'e dayanmaktadır. Sultan'ın kullandığı kokular için bkz. s. 74; bir *bailo* ile ilgili bu jest için bkz. Hanß (2014), s. 41.

ğu, yakılması gerekmeyen koku vericileri tercih ederdi. Fakat bu tür maddelerin en yaygın rastlananı, zaman zaman devasa miktarlarda kullanılan gül suyuydu. Önemli bir inşaatın tamamlanmasının ardından bütün bir binanın bu maddeyle yıkandığına ilişkin bir kayıt bile bulunmaktadır.⁸² Fakat normalde gül suyu mütevazı miktarlarda görülürdü. Evliya Çelebi *palude* (muhallesi) satanların müşterilerine ürünlerinin üzerine gül suyu serpererek kıyak geçtiklerini yazmıştı.⁸³ Osmanlı dünyasında bu madde cenaze törenlerinde de kullanılıyordu.

Ne yazık ki, Evliya Çelebi tarafından anlatılan, IV. Murad'ın (s. 1623-40) Safevilere karşı düzenlediği seferlerin başlangıcını kutlayan geçit törenini belgeleyen resmî bir kayıt ya da minyatür bulunmamaktadır. Zira burada yazar, tüketicilere nasıl gül suyu verildiğini kısaca anlatmıştı.⁸⁴ Bir yanda sayılarının 41 olduğu ve 70 kişi çalıştırdıkları söylenen normal dükkânlar vardı; söz konusu lonca üyeleri, etraftakilere gül suyu ve diğer kokulu maddeler dağıtarak şehir boyunca dolaşmışlardı.⁸⁵ Öte yandaysa, İstanbul'un kapalı çarşısının önünde gül suyu satan, mallarını Osmanlı başkentine bakır ibriklerde getirmiş Edirneli kadınlar vardı. Muhtemelen bu gül suyu kendi memleketlerinden geliyordu, zira Evliya Edirne'yi anlatırken, yerel gül bahçeleri ve ürünleri hakkında güzel şeyler söylemişti. Bugün bu maddenin üretimi Edirne'ye yakın olan Bulgaristan'da hâlâ önemini korumaktadır.⁸⁶ Yeri gelmişken, Evliya'nın tespiti, kocalarının destekleyemediği ya da desteklemediği kadınlar ve bunların geçimlerini nasıl sağladıkları hakkında çok az şey bildiğimiz için de ilginçtir.

82 Ergin (2014), s. 73.

83 Evliya (2006), s. 286.

84 Evliya (2006), s. 262.

85 Gümrük memurluğunda çalışanlar da günü gül suyu serpererek kutluyorlardı: Evliya (2006), s. 197.

86 Kreiser (1975), ss. 236-37.

Gül suyu serpmek için genellikle armut şekilli ve uzun boyunlu, kokunun kaçmasını engellemek için kapak takılmış özel şişeler kullanılırdı. On yedinci yüzyılın sonları ve on sekizinci yüzyılın başlarında, Jingdezhenli üreticiler özel olarak Müslüman pazarları için üretim yapmak amacıyla, nargile ve gül suyu şişelerinin de yer aldığı modeller getirtmişlerdi.⁸⁷ Bu Çin malları, bazen şişelerine gümüş ya da bakırdan süslü metal boyunluklar taktıran Osmanlı müşterilere cazip gelmeyi sürdürdüler. Burada gösterilen parçada olduğu gibi mercan bir başlığa bile rastlayabiliriz.⁸⁸ Bu tür ekler şişenin yapıldığı dönemde takılmış olabilecekleri gibi, söz konusu şişe yüz yaşını geçmişken de takılabilirlerdi.⁸⁹ Belki sahipleri şişeye bir aile yadigârı ya da antika olarak değer veriyorlardı. Belki de bir ‘sakla samanı gelir zamanı’ durumu söz konusuydu.

(GÖRSEL 39) OCAK VE MANGALLARIN YERİNE: BALKAN TARZI BİR SOBA

Osmanlı İstanbul’unda, daha önce de değinildiği gibi, ısıtma kızgın odun ya da kömür içeren mangallar ya da açık ocaklarla sağlanırdı. Tunç ya da pirinçten yapılan mangallar büyük ve lüks olabilirlerdi. Fakat metaller pahalı olduğundan, muhtemelen müzelerde günümüze ulaşan büyük mangallar çok zengin evlerden gelmiştir. Açık ocaklar da, günün mimari üsluplarına tabi, dekoratif parçalar olabilirlerdi. Az ya da çok özgün biçimlerinde günümüze kalan, özel evlerde kullanılmış örnekler çoğunlukla 1800’lerin başlarında –başka bir deyişle burada ele alınan dönemin sonunda– üretilmiştir. Bazı gösterişli örnekler Batı Anadolu’daki Birgi kasabasında bu-

87 Bu bilgi için Amanda Phillips’e teşekkür ederim.

88 Renkli bir fotoğraf için bkz. Carswell (1995), s. 103, No. 125.

89 Akalın ve Bilgi (1997)

lunan Çakırağa Konağı'nda görülebilmektedir.⁹⁰ Burada, inşaat usulları, 1500'lü yılların Osmanlı ocaklarının üstünü örten yaşmak ya da koni biçimindeki yapıları, çok katlı binaları andıran, ama 'katlar'ın tavana yaklaştıkça giderek küçüldüğü daha karmaşık düzenlemelerle değiştirmişlerdir. Bu nedenle ocak, tepesinde dekoratif bir şilt bulunan bir piramide benzemektedir. Bu düzenlemeyi süsleyen çiçeklerin bolluğu nedeniyle insan, esin kaynağının, esasen sünnetlerin ve düğünlerin kutlandığı geçit alaylarında görülen *nahiller* (çiçeklerle süslenmiş yüksek, piramit şekilli ahşaptan tuhaf eşyalar) olup olmadığını merak eder.⁹¹

Öte yandan, Birgi konutundaki ocağın yapısı, dönemin Latin Avrupası'nda yaygın olan şöminelerinkine benzemektedir. Aralarındaki temel fark, Çakırağa Konağı'ndaki ocak rafının sadece bir çıkıntıdan ibaret olması ve bu yüzden üzerine eşyaların konulamasıdır. Evin zengin bir aileye ait olduğunu akılda tutmak gerekir; aynı kasabanın daha yoksul sakinleri, yani Kale Medresesi'nin öğrencileri, şans eseri günümüze kalmış çok daha basit bir tertiple yetinmek zorundaydı.⁹²

Bu çerçevede, Macar arkeologların günümüz Budapestes'i'nde bulunan, Buda'ya bağlı Víziváros'da inceledikleri sobalar özellikle dikkate değerdir; ayrıca benzer bacalar Osmanlı Bosna'sı ve Sırbistan'ında da tespit edilmiştir. Daha geç bir tarihte de olsa, bunları Bulgar eyaletlerinde de buluruz.⁹³ Bu yapılar açık ocaklardan farklıydı, zira ateş bütünüyle ısınan taşlarla çevrenir ve sonuç olarak günümüz binalarındaki kaloriferler gibi bütün odayı ısıtan geniş ve sıcak bir yüzey elde edilirdi. Isıtılan odadan ateşe ulaşmak

90 Ünal ed. (2001), ss. 306-07, III. 143 ve 145.

91 Atıl (1999), s. 134 (III. No. 56). Amanda Phillips beni V&A'da bulunan 1731 tarihli seramik bir ocaktan haberdar etme nezaketini gösterdi: <http://collections.vam.ac.uk/item/O106607/fireplace-unknown/>.

92 Ünal ed. (2001), s. 266, III. 63.

93 Sabján ve Véghe (2003), bu iki yazarın eseri bu kısmın temelini oluşturmaktadır.

mümkün değildi; odun ya da kömür koridorda bulunan bir açıklıktan konulur, küller de yine buradan temizlenirdi. Bu sayede yanıcı maddeler ve küller ana odayı kirletmezdi. Belki de bu düzenleme, aynı zamanda, efendilerle sadece yiyecek, tütün çubuğu ya da kahve getirmek için odaya girmelerine izin verilen hizmetkârlar arasında katı bir ayrımın varlığına bağlıydı. Bu sobaların genellikle yeşil ya da dikdörtgen ya da çokgen temelleri, küçük bir üst bölmeleri olur ve gövdelerine yapıştırılmış yeşil ya da sarı yuvarlak seramiklerle süslenirdi.

Orta ve Kuzeybatı Avrupa'da da benzer bir ısıtma biçimi yaygındı; karşılaştırılabilir yapılar, on altıncı ve on yedinci yüzyıl Baviera ve Avusturya şatolarının kabul odalarına da kullanılıyordu.⁹⁴ Kilden ya da taştan yapılan sobalar renkli seramiklerle süslenebilirdi ve bunun yanı sıra daha da gösterişli süslemelere izin veren, bütünüyle seramik ya da topraktan yapılmış sobalar da vardı. Üst kısımları süslemek yaygın bir pratikti; zira Rus âdetinden farklı olarak insanlar sobanın üstünde oturmaz ya da yatmazlardı.⁹⁵ Şimdilik Balkanlardaki Osmanlı soba kalıplarıyla, dünyanın diğer bölgelerindeki muadilleri arasında bir ilişki olup olmadığını bilmiyoruz.

Macar arkeologlar Tibor Sabján ve András Végş tarafından yapılan, bu kitaba da alınan rekonstrüksiyonlarda ileri sürüldüğü gibi, altlıkları olsun ya da olmasın Sırbistan, Bosna ve Víziváros'dan gelen sobalar, bütün Balkanlar boyunca yavaş ama emin adımlarla yayılmış gibi gözükmemektedir.⁹⁶ Bu iki araştırmacı, söz konusu yayılmanın Osmanlı askerleri sayesinde mümkün olduğu düşüncesindedirler.⁹⁷ Bosna ya da Macar tarzı ısıtma sistemlerinin neden Balkanların bazı bölgelerine yayılıp bazı bölgelerine yayılmadıklarını

94 Braudel (1979), cilt 1, s. 262; Roche (2000), ss. 127-28.

95 Smith ve Christian (1984), ss. 16-17.

96 Sabján ve Végş (2003), s. 295.

97 Ibid., s. 296.

söylemek zordur. Zira sobalarla açık ocaklar arasında tercihte bulunmak sadece pratik bir mesele değildi: On sekizinci yüzyıl Fransa'sında, bazı insanlar ocakları estetik gerekçelerle tercih ediyorlardı ve bazı evlerde soba sadece kabul salonunu ısıtıyor, diğer odalardaysa –eğer ısıtılıyorlarsa– ocaklar bulunuyordu.⁹⁸ İngilizlere gelince, açık ocaklara olan tutkuları iyi bilinmektedir. Balkanlarda da bir dizi bilinmeyen etmen denkleme girmiş olmalıdır.

Her halükârda, iş ısıtma sistemlerine geldiğinde, Saraybosna, Víziváros ve diğer yerelliklerin bazı hâli vakti yerinde sakinleri, diğer meselelerde takip ettikleri İstanbul ve Bursa modellerinden ayrılmıştır. Bu gözlem Bosna örneğinde özellikle ilginçtir; çünkü Saraybosna'da, 1400'lerin sonlarında ve özellikle 1500'lerde, büyük ve gösterişli camiler, medreseler ve bir kapalı çarşı yapılmış ve şehir böylece Osmanlı medeniyetinin 'kâfırın karşısındaki' vitrini hâline gelmişti. Bu nedenle İstanbul'dakinden farklı bir ısıtma sistemi gerçekten dikkat çekicidir. Kim bilir, belki de evlerine baca koyduran insanlar bölgenin sert kışlarında ısınmak için 'ideolojik' kaygıları bir kenara bırakıyorlardı.

(GÖRSEL 40) KONTROL EDİLEMİYEN YANGINLAR

Burada doğa güçlerinin neden olduğu felaketleri gösteren sadece bir esere yer vereceğiz ve bir İstanbul yangınına ilişkin bu tasvir, insanı şehrin sakinlerini tehdit eden tehlikeleri canlı bir şekilde göstererek etkiler. Söz konusu minyatür Venedik'teki Museo Correr'de yer alan 'Cicogna albümü'nden gelmektedir.⁹⁹ Belki de minyatürü derleyen kişi, 11 yıl boyunca Venedik elçisinin (*balio*) sekreterliğini yaptıktan sonra kayda değer tecrübelerini olası halefleriyle pay-

⁹⁸ Roche (2000), ss. 127-28.

⁹⁹ 'Memorie turche' (MS Cicogna 1971, fol. 34-34b). Biblioteca del Museo Civico Correr, Venedik.

laşmayı ümit etmiş olan Giovanni Battista Ballarino'ydu (ö. 1666). O dönemde, *balionun* yardımcısı olmak hassas bir görevdi, zira Osmanlılarla Venedik arasındaki Girit savaşı Kandiye'nin (Heraklion) fethiyle ancak 1669 yılında sona ermişti.¹⁰⁰ Ballarino'nun, diğer projelerde olduğu gibi bunda da çeşitli tercümanlardan, özellikle de Tarsia ailesininkilerden yardım almış olması mümkündür. Bununla birlikte, kökeni hakkında kesin olarak hiçbir şey bilmediğimiz bu sanat eserini bu insanlar yapmamışlardı; belki de yapımından İstanbul'daki bir atölye sorumluydu.

Şehir 1660 yılında korkunç bir yangın geçirdiğinden, Cicogna albümündeki iki minyatürün bu olayı tasvir ettiğini varsayabiliriz.¹⁰¹ Ayrıca, bu felakete dair başka tasvirler de bulunmaktadır ve bir Ermeni ressama ait olan bir başka resim de günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır.¹⁰² 1660 yangını edebî açıdan, daha önce de belirtildiği gibi, Ermeni âlim Eremya Çelebi ve Müslüman yazar Kâtibzade'nin de aralarında yer aldığı birçok Osmanlı müellif tarafından da yorumlanmıştır.¹⁰³ Eremya'nın ailesi, bir defasında tek bir yangında üç ev kaybetmiş olduğundan, yazar bu tür afetler karşısında özellikle bilinçli olmuş olmalıdır.¹⁰⁴

Eremya'nın metninden, sadrazam Köprülüzade Mehmed Paşa'nın (y. 1575-1661) felakete dair haberlerin Sultan IV. Mehmed'e (s. 1648-87) sunulma biçimi karşısında son derece kaygılandığını öğreniriz. Hatta rivayete göre, sultanın validesine bir Osmanlı sultanı olan karısının aracılığıyla sadrazamın sunduğundan farklı bir rapor gönderen bir ileri gelenin idamını emretmiştir. Fakat bu tezkerenin içeriğinden bağımsız olarak Köprülü, görevi üstlenirken is-

100 Rothman (2012), ss. 68-78.

101 Ibid., s. 296.

102 Pamukciyan (Haziran 1988) ve (Mart 1990).

103 Andreasyan (1973); Çabuk ed. (Mart 1973).

104 Andreasyan (1973), s. 73.

teyip elde ettiği sultanla iletişim kurma üzerindeki tekeli sürdürmek konusunda da kaygılanmış olabilir. Ayrıca, sadrazam muhtemelen sultanın saygınlığına ve meşruiyetine zarar verebilecek tartışmalar olan, yangının nedenleri ve itfaiyecilerin etkililik ve yeterlilikleri konusundaki dedikoduların da önünü almak istemişti. Bu nedenle, Edirne sakinlerinin olayı konuşmaları bile yasaklanmıştı; bu yasak, sıradan insanlar bir yana, vezirlere ve diğer ekâbire bile uygulanmıştı.¹⁰⁵ Muhtemelen gayrimüslim muhitlerde, yakın dostlar sadrazamın kışkırtıcı bulacağı düşünceler paylaşmışlardı; çünkü Eremya daha sonraki bir yangından söz ederken, sultanın orduları Hristiyan ülkelere her saldırdığında, tanrının ceza olarak bir yangın gönderdiğini yazmıştı.¹⁰⁶

Eremya'nın aksine Kâtibzade siyasetten uzak durmuş ve kısa şiiysel değerlendirmesi halkın çektiği acılara odaklanmıştır. Vefa ve Şehzade camilerine sığınan insanlarla ilgili anlattıkları özellikle acıklıdır; ama bu kutsal mekânlar da güvenli olmadıkları gibi, Sultan Bayezid camisinin avlusu da insanları koruyamamıştı. Yazar hiç kimseyi suçlamaz; ona göre itfaiyeciler ellerinden geleni yapmış ama faciayı hafifletmeyi bile başaramamışlardı. Bu yüzden tek takdire şayan tepki sabırdı; ama yazar, hâli vakti yerinde insanlar hâlâ ayakta olan Boğaziçi'ndeki bir yalıya sığınabildikleri hâlde, yoksulların her şeylerini kaybettiklerinin farkındadır.¹⁰⁷

Facianın Ballarino'nun ve onun için çalışan ressamların vurgulamak istedikleri veçheleri nelerdi? Resim bütünüyle alevler içinde kalmış, birkaç caminin ve bir saraya ait olabilecek piramit şekilli çatısı olan bir yapının da bulunduğu kalabalık bir mahalleyi gösterir. Resmin alt tarafı bütünüyle, hepsi alevler içinde kalmış eğimli ve kiremitli çatılarıyla şematik olarak çizilmiş evlerle doludur. Bazıla-

105 Ibid., ss. 72-73.

106 Ibid., s. 75.

107 Çabuk ed. (Mart 1973).

rı başlarına sarık diğerleriyle uzun –belki de yeniçeri başlıklarının kısa bir versiyonu olan– başlıklar takmış itfaiyeciler çengele benzenen aletlerle evleri yıkmaya çalışmaktadır. Bir dizi kubbesi ve bacası olan bir binada, ağzına kadar açık olduğu hâlde kapıya doğru koşmayan biri sarıklı, diğeri başlıklı iki adam görürüz. Yapı bir kervansaray ya da bir medrese olabilir; eğer kafasındaki başlık bu kişilerden birinin gayrimüslim olduğunu gösteriyorsa, bir kervansaray olması daha muhtemeldir. Bir başka kişiye, omzunda muhtemelen kurtarmayı başardığı değerli eşyaların bulunduğu bir çuvalla sakin bir şekilde uzaklaşmaktadır. Sağ üst köşede, sarıklı üç kişi yangını izlemektedir; bunlardan biri dua etmek için ellerini açmıştır. Daha da aşağıda, resmin hemen hemen ortasında, baygın ya da ölmüş bir kişi yerde yatmaktadır ve tasvir edilen felaketin insanlara verdiği zararı hatırlatır. Sanatkârlar hiç kadın ya da çocuk çizmemişlerdir.

Sonuç: ‘Toprak’ malların dolaşımı ve doğa olaylarıyla karşı karşıya gelmek

Bu son felaket tasvirine rağmen, bu bölüm çoğunlukla yaşamın daha makbul yanlarını öne çıkardı: Güzel bir çiçek ve onu seramik üzerine resmetmiş kişiler, çok sık kurumadığını umduğumuz hoş bir çeşme, Çin’den gelen sık bir gül suyu şişesi, son olarak da etkili bir ısıtıcı. Ne de olsa, Fas elçisi al-Tamghrûti’nin de fark ettiği gibi, dondurucu soğuklarda, İstanbul’un güzelliklerinin ya da dükkân ve pazarlarındaki çok çeşitli ürünlerin değerini bilmek güçtür.¹⁰⁸

Âdet olduğu üzere yazarlar eserlerinin yeni ve emsalsiz olduğunu vurgularlar; ama okuduğunuz tartışmadan çıkarılabilecek derslerden bazıları hiç de yeni değildir. Örneğin, Heinrich Friedrich von Diez çok önceden, bugün bile pek çok insanın unutmayı tercih ettiği bir şeye dikkatimizi çekmişti: Osmanlı uyrukları sadece

108 Et-Tamgrouti, çev. De Castries (1929), ss. 58-59.

savaş, siyaset ve dinle ilgilenmiyorlardı ya da lalelere gösterdikleri ilgi on sekizinci yüzyıl Osmanlı seçkinlerinin aylıklıklarının ya da hiçbir işe yaramamalarının bir belirtisi değildi. Bilakis, güzel bir çiçek üzerine kafa yormak bir insanı tanrıya yakınlaştırabilir, lalelere gösterilen ortak ilgi, seçkinleri daha mütevazı insanlarla bir araya getirebilirdi. Sultanın idari hükümlerle lale fiyatlarını kontrol etme çabasına rağmen, dizginsiz bir tüketim çağı olarak ‘lale devri’ fikri tereddütsüz bir kenara bırakılabilir.

Ben sorunun çok farklı bir veçhesine dikkat çekmek istiyorum: İstanbullu bahçıvanlar –ve müşterileri– ‘mükemmel’ lale yetiştirme çabaları sayesinde, bu türe dair, çağdaş Avrupalı botanikçilerin bilmedikleri önemli bir bilgi birikimi elde etmişlerdi.¹⁰⁹ Hatta, günümüzde lale yetiştirmenin gizemlerine aşına olmayan bir okur, Mehmed Lalezari’nin eserini anlamakta zorlanacaktır; çünkü bu yazar, on sekizinci yüzyıl lale meraklılarının –bizim için– esrarlı olan dilini kullanır. Bu güçlüğü üstesinden gelmek için, Diez kendisine ümit veren bir soğanı, sıradan bir çiçek vereceklerden nasıl ayırt edebileceğini anlatan bahçıvanlardan bilgi toplamış olmalıdır ve tercüman vasat bir soğandan en iyi sonucu almasına yardımcı olacak birkaç numara da öğrenmişti. Bu yöntem, bir biçimde Osmanlı maddi kültürü üzerine çalışan ve kaynak metinlerini anlamak için gündelik dünyaya ilişkin bilgilere ihtiyaç duyan Osmanlı tarihçileri tarafından uygulanan yöntemi andırmaktadır. Fakat tam tersi bir yöntem de izlerler, yani yazılı kaynaklardan güzel bir lalenin yetiştirilmesi ya da değerli bir nesnenin imalatında harcanan emeği ve hüneri takdir etmelerine izin veren bilgiler toplarlar.

Gürül gürül akan bir suyun yararlarını gözümüzde canlandırmak için bugün New Hampshire’da, Hanover’deki Hood Museum’da bulunan bir çeşme paneline baktık. Bu seramik, üslubu

109 Von Diez (1815), cilt 2., ss. 1-3.

itibariyle on altıncı yüzyılda İznik'te yapılanları andırsa da, imalatçıları muhtemelen Diyarbekir'de ya da civarında yaşamışlardır. Bu şehirdeki zanaatkârlar Diyarbekir'in Ak Koyunlu hanedanının başkenti olduğu dönemden beri seramik imalatı teknolojisinin pek çok veçhesine vakıftılar. Nitekim burada gösterilen panel de erken Osmanlı sanat eserlerinin İran dünyasındaki çağdaş imparatorlukla olan bağlarına tanıklık eder. Kuşkusuz başka bağlantılar da söz konusuydu, ama bunlar bu kitabın yazarının becerilerinin ötesindedir.

Osmanlı uyrukları havanın güzel kokması için, yerel bir ürün olan gül suyunu kullanıyor, fakat şişe olarak genellikle Çin porseleninden ya da yerel olarak üretilmiş taklit seramikten kapları tercih ediyorlardı. Çok farklı bir açıdan, yerel gelenekler, İstanbul tarzı ocaklar yerine taş sobalar yaparken Saraybosna ve Víziváros'daki inşaat ustaları ve ev sahipleri için de önemliydi. Öte yandan, korkunç bir İstanbul yangınına gösteren minyatür ve bunun küçük bir parçasını oluşturduğu 'Cicogna albümü' muhtemelen İstanbullu ve Venedikli zanaatkârların işbirliğinin ürünüydü ve belki de müstakbel Venedik diplomatlarının eğitimi için hazırlanmıştı. Bu bölüm, yine, fetih, ticaret, seyahat ve diplomasi vasıtasıyla Osmanlı seçkinlerinin maddi dünyasını Latin Avrupa'daki bir dizi ticari ve kültürel merkezin yanı sıra Çin'e ya da Timur ve Ak Koyunlu imparatorluklarına bağlayan sayısız ilişkiyi ortaya koyar. Doğa'nın alanına girmek –ve onun koşullarına boyun eğmek– bütün erken modern dönem toplumları ve farklı bir biçimde onları takip edenler için ortak kaygılardı.

SONUÇ

Düzeltmek, yeniden işlemek, uyarlamak

Seçkinlere ait eser ve eşyalardan oluşan hayali sergimizde gerçekleştirdiğimiz gezinin sonuna geldik. Şimdi bu çalışmanın –en azından bana göre– temel noktalarını formüle edebiliriz. İlk olarak, bu kitapta ele alınan parçaların büyük bir bölümü değilse bile birçoğu, ilk bakışta anlaşılabilirliğinden daha fazla el ve zihnin ürünüdür. Bir parçayı ‘en baştan’ yapmak ve sipariş etmek için sanatkâr/zanaatkâr ile müşterisi bir fikir teatisinde bulunmalıydı. Bu diyaloglar genellikle sözlü olduklarından, günümüze ulaşan kayıtlarda nadiren yer alırlar. III. Selim’in (s. 1789-1807) kız kardeşi Hatice Sultan ile tasarımcısı Antoine Ignace Melling (1763-1831) arasındaki yazışmalar, ender rastlanan istisnalardan biridir.¹

Ancak bu tür siparişler genellikle belirli bir eşyanın yaşamının ilk adımını teşkil ederdi. Taşra şehirleri bir yana, İstanbul’da bile yaygın olan sefalet ve sadece yoksulların değil, durumu iyi olanların da elinde bulunan malların sınırlı sayıda olması nedeniyle, kimi parçalar bazen birden çok kez onarılmış ve yenilenmiştir. Kırık bir porselen parçasının, çöpe atmak için çok değerli olduğu düşünülebilirdi. Ya da işlevdeki değişimler, beraberinde biçimdeki de-ği-

1 Perot, Hitzel ve Anhegger ed. (2001); Avrupa Rönesans çevresinden benzer bir örnek ve bir nesnenin geçirebileceği değişimler için bkz. Rublack (2013).

şimleri de getirebilirdi: Bir Çin çiçek vazosu, gül suyu şişesi olarak kullanıldığında, elbette buna bir kapak takılması gerekirdi. Eğer müşteri özel bir şey istemişse, uyarlama işini emanet ettiği zanaat-kâr işlevsel bir ilaveyi bir süse dönüştürebilirdi. Dolayısıyla, belirli bir nesne, zaman ve mekân içinde seyahat ederken, tıpkı hayatın basamaklarını çıkan bir insan gibi genellikle işlevini ve görünüşünü de değiştirirdi.

Birden fazla parçanın bir araya getirilmesiyle üretilen nesnelerin, özellikle ateşli silahlarda kendisini gösteren özel bir çekiciliği vardı: Osmanlı imalatçıları, patlama tehlikesini kayda değer ölçüde azaltan bir teknik olan yivli silah namluları yaparlardı. Bu yüzden, Avrupalı silah sahiplerinin, Osmanlı malı olmayan silahlara Osmanlı namluları taktırdıklarını görürüz. Bilgilerimin sınırlı olması nedeniyle Osmanlı silah namlularının Avrasya kıtası boyunca nereden nereye gittiklerini takip etme şansım yok. Ama belki de bu başarılı tekniğin birden fazla kaynağı vardı: Babürlü imparatoru Ekber'in (s. 1556-1605) biyografisini yazan bir çağdaşı, bu yeniliği ünlü hükümdarına atfeder. Abû'l-Fazl'a göre, silah namluları üretiminde yivli metal tabakalar kullanılmasına öncülük eden Ekber'di.² Dolayısıyla üç ihtimal bulunmaktadır: Teknik, birbirinden bağımsız bir şekilde iki ayrı yerde ortaya çıkmış, Osmanlı İmparatorluğu'ndan doğuya ya da Hindistan'dan batıya doğru yayılmış olabilir. Avrupa malı piştovlar edinen Osmanlı silah meraklıları bunları İstanbullu seçkinlerin zevkine göre yeniden süslemiş de olabilirler. Zengin silah sahiplerinin Avrupalı silah ustaları tarafından üretilmiş tabanca horozlarını da tercih etmiş olmaları mümkündür, zira günümüz müzelerindeki bazı silahlar gerçek birer terkiptir.

Nesnelerin zaman ve mekân içindeki seyahatleri sırasında geçirdikleri değişimlerin altını çizen elinizdeki çalışma, bir Ankara ca-

2 Habib (2008), ss. 94-95.

misinin kapı pervazına dönüşen, Romalı bir lejyonerin anısına dikilmiş bir mezar taşıyla başladı. Farklı bir biçimde, bazı hacılar tarafından on yedinci yüzyılda elde edilen hac sertifikalarını süsleyen Mekke'nin ve etrafındaki önemli mekânların stilize edilmiş tasvirleri de, camilere yerleştirilen seramik panelleri süslemeye başlamıştı. Bu tür tasvirler sadece seçkinler tarafından görülebildikleri bir dönemin ardından, müminlere gerekli imkânlarla kavuştukları takdirde hac görevini ifa etmekle yükümlü olduklarını hatırlatan, herkesin görebildiği fayansların üzerlerine aktarılmışlardı.

Osmanlı uyruklarının, mevsimsel –ya da mevsimsel olmayan– sıcak ve soğuklarla karşılaştıklarında ya da uzak mesafelerden su taşımaları gerektiğinde farklı türde bir uyarlamaya ihtiyaçları vardı. Isıtma ve soğutma yöntemleri az ya da çok etkili olabilirdi. Ne yazık ki, yazları seçkin erkek ve kadınların içeceklerini soğutmak için kar ve buzun toplanmasını, saklanmasını ya da taşınmasını belgeleyen sadece yazılı kaynaklarımız var ve bilebildiğim kadarıyla bunların arasında hiç tasvir bulunmuyor. Çünkü bu faaliyet çok sayıda insanın dâhil olmasını gerektiriyordu ve 1600 civarında, Osmanlı Sarayı, Bursa'daki Uludağ'dan getirilen buzlar için hatırı sayılır paralar harcıyordu.³

Farklı bir biçimde, Anadolu'daki konutları inşa eden ustalar ya da bunların sahipleri yazın rahat etmek, açık verandalarda esintileri yakalamak ya da sahiplerinin 1600'lerin başlarındaki İznik tabaklarında resmedildiklerini görüp gurur duyabilecekleri hafif ve havadar bahçe köşkleri inşa etmek için temel ev planlarında çeşitli uyarlamalar yapmışlardı.⁴ Bununla birlikte, kışın bu esintili ahşap evlerde yaşamak çok güç olmuş olmalıdır ve muhtemelen soğuk mevsimleri Bosna tarzı bir taş sobayla ısıtılan bir odada geçirmek,

3 Bilgin (2006), ss. 168-69.

4 Carswell (2006), s. 108, No. 86.

açık bir ocağın neden olabileceği sıkıntılarla baş etmekten daha keyifliydi. Fakat sultanların uyrukları gül suyu kokusunun ya da bahar aylarında çeşitli lalelerin görünüşünün tadını çıkarmak istediklerinde farklı türde uyarlamalar gerekliydi.

Osmanlı zanaatkârları, bazı çevresel zorluklara etkileyici çözümler bulmuş olsalar da, çözülmesi mümkün olmayan sorunların da olduğunu unutmamalıyız. Nitekim şehir bir yarımada kurulmuş olmasına rağmen İstanbul'da su bulmak zordu; insanlar, bir yangın sırasında, yerel çeşmeler kısa sürede kuruduğundan helak olabilirlerdi. Bu yüzden itfaiyeciler, yeniçerilerin ve diğer kişilerin soygun için bir bahane olarak kullanılabilecekleri bir acil durum önlemi olarak genellikle evleri yıkarlardı.⁵

Avrasya'daki yolculukları sırasında desenler ve kahve fincanları

Çok sayıda örnekte, 'yabancı' bir nesnenin Osmanlı dünyasına gelişi, uyarlama sürecinin ilk basamağıydı. Fakat kazılarda çıkarılan kalıntıların eski sahiplerinin servet ve statülerine tanıklık ettiği, uzak yerlerden gelen bazı nesneler de 'oldukları hâliyle' kullanılıyordu. Kabul etmek gerekir ki, burada ele alınan nesnelerin tümü geniş bölgelere yayılmış sanat ya da zanaat ağlarının bir parçası değildi; ama çeşitli düzeylerde gerçekleşen değiş-tokuşlar, bu sorunu çalışmamızın merkezî bir konusu yapacak kadar yaygındı. Farklı bir şekilde söyleyecek olursak, çok sayıda nesne değiş-tokuşun ürünüydü ve malların sadece insanların eşliğinde bir yerden başka bir yere gidebildikleri bir dönemde, nesnelerin ve dekoratif motiflerin yolculukları, insanların gerçekleştirdikleri seyahatlerin de birer göstergesiydi. İnsanlarınkiler kısa erimli olsa bile, söz konusu nesneler, bir araçından diğerine uzun mesafelerde taşınabiliyordu.

⁵ Slot (1975-76), s. 48.

Nitekim mavi-beyaz İznik seramiklerinin süslemelerinin Timur (1370'ler-1500'lerin başları) ve Safevi (1501-1722) dönemlerinde İran üzerinden aktarılan Çin modellerinden ilham almış olması mümkündür. 1600'lerde ve 1700'lerde –belki daha önceki dönemlerde de– Arap tüccarlar Çin porselenlerini Mısır'a taşımış olabilirler. Hollandalı tüccarlar da benzer malları İran'a getirmiş ve buradaki yerel çömlekçiler ve müşterileri, genellikle Çin motiflerinin kayda değer özgünlükteki yorumları olan desenler geliştirmişlerdi. Zaman içinde, Çin parçaları ya da İran'daki uyarlamaları, tasarımcıların kendi mavi-beyaz versiyonlarını yarattıkları Osmanlı dünyasına ulaştı. Bunlar arasında aslında fayans imalatındaki Orta Doğu geleneklerinin bir parçası olmayan 'Çin bulutları', stilize edilmiş şakayıkları ya da fistolu kenarlar bulunuyordu.

Özellikle seçkinlere ait nesnelerin yolculukları, Osmanlı dünyasına ulaşmalarının ardından da devam edebilirdi. Çin'den esinlenilmiş bir İznik ibriği ya da tabağının, bir sınır eyaleti olan Budin'de (Macaristan) görevli bir Osmanlı askerine satılması mümkündür. Belki bu subay, yüksek rütbeli bir Habsburg esirinden çok büyük bir fidye kaldırmıştı. Bu süvari, pahalı seramiğiyle bir gün birisi onu yere düşürene kadar arkadaşlarına gösteriş yapabiliirdi. Kırık parçalar, onarılmaları mümkün olmadığında, modern bir kazı sırasında arkeologların onları yeniden gün yüzüne çıkaracakları bir çöp yığınının atılabilir ve bu parçalar Budapeşte'deki Ulusal Müze'nin depolarına ya da Macaristan'daki yerel bir depoya kaldırılabilirlerdi. Belki de kırık parçalar yapıştırılır ve nesne bir müze vitrininde yerini alabilirdi. Bunun yerine, bir Macar, Habsburg, İtalyan ya da Leh soylusunun mavi-beyaz bir İznik seramiği satın alması, hatta doğrudan üreticilere sipariş vermesi bile mümkündür ve söz konusu parça ailesinin soyu kuruduktan sonra Orta ya da Batı Avrupa'daki bir müzeye düşebilirdi.

Hikâyeyi biraz daha uzatabiliriz: Macaristan'daki kazılarda,

muhtemelen deniz yoluyla gelmiş birkaç orijinal Çin fincanı ortaya çıkarılmıştır. Bundan yola çıkarak Jingdezhen'den ithal edilen porselenlerin Çin kıyılarına ulaştığını, oradan tüccarlar tarafından alınıp Malay Yarımadası'na ya da bir Hint limanına götürüldüklerini tasavvur edebiliriz. Şimdilik on altı ve on yedinci yüzyıllarda Asyalı porselen tüccarlarının Çin'den Hindistan'a giderken tam olarak hangi güzergâhı kullandıklarını bilmiyoruz. Görmüş olduğumuz üzere, Müslüman tüccarlar porseleni Hint Okyanusu'nu geçerek Batı Hindistan kıyılarından Cidde'ye ya da bazen Süveyş'e getiriyor ve Mısırlı ortaklarına teslim ediyorlardı. Bu kahve fincanlarının çoğu değilse bile bir kısmı, Mısır'dan İstanbul'a gitmiş olmalıdır.

Fakat bazı parçalar daha da uzaklara seyahat ediyordu. Günümüz Macaristan'ında bulunan fincanlar ve çömlek kırıkları ya Osmanlı başkenti ya da en azından 1700'lerde Mısırla doğrudan bir ticari bağlantısı bulunan Saraybosna gibi bir ticari merkez üzerinden gelmiş olmalıdır.⁶ Fakat şimdilik, bu Bosna-Mısır bağlantısının, Osmanlı sultanlarının Macaristan'ı kontrol ettiği 1500'lerde ve 1600'lerde faal olup olmadığını bilmiyoruz. Bu özeti de gösterdiği gibi, mevcut kaynaklar pek çok soruyu yanıtsız bırakır ve gelecekte gemi enkazlarında yapılacak arkeolojik çalışmaların Çin porselenlerinin hareketleriyle ilgili gizemlerin en azından bazılarını ortadan kaldırıp kaldırmayacağını hep birlikte göreceğiz.

Hareketle ilgili sıkıntı: Yolculuk eden imgeler ve yabancıların perspektifleri

Diğer uzun erimli temaslar ve bunların yorumlanmasından kaynaklanan sorunlar tasvirlerle ilişkilidir. Örneğin, 1600'lerin ortalarında Babürlü sarayına gelen bir Osmanlı elçisinin resmedildiği bir

⁶ Koller (2008), ss. 183-84. Evliya Çelebi de başka şeylerin yanı sıra, 'Arap' mallarının Saraybosna'da düşük fiyatlarla bulunabildiğinden söz etmiştir (ibid., s. 186).

Hint minyatürüne sahibiz. Elçinin kim olduğu belirsizdir ve beraberinde İstanbul'a ne götürdüğünü –tabii eğer bir şeyler götürdüyse– de bilmiyoruz.⁷ Fakat en azından bazı Osmanlı elçilerinin Tac Mahal'i ya da benzer Babürlü anıtlarını süsleyen çiçek rölyeflerinden, beraberlerinde bu desenleri –ya da belki de bir ustayı– İstanbul'a getirecek kadar etkilendiklerini tahmin edebiliriz. Belki de bazı on sekizinci yüzyıl Osmanlı çeşmelerini süsleyen 'Hint' desenlerini, bu farazi Osmanlı-Hindistan bağlantısına borçluyuz.⁸

Fakat Rezā-ye 'Abbāsī (y. 1565-1635) ve takipçileri gibi İranlı ustaların tekil figürlerle ilgili çalışmaları daha önemliydi; zira bunlar ünlü minyatür sanatçısı Abdülcélil Levnî'ye (ö. 1731) model sağlamış olmalıdır. Ne yazık ki, Levnî'nin yaşamöyküsüne dair bilgilerimizin sınırları nedeniyle, sanatçının hâlâ Topkapı Sarayı kütüphanesinde bulunan, sorun yaşamadan görmüş olabileceği tek bir albüm dışında İranlı usta(lar)ın eserlerine nasıl erişebildiğini bilmiyoruz.⁹ Levnî'nin tek kişiyi konu edinen minyatürlerinin altlarında yer alan, sanatçı ya da çevresi tarafından yazılmış yazılar çoğunlukla tasvir edilen kişilerin *Acem* olduklarını söyler ve hatta bazen Şah'ın sarayıyla bir ilişkileri olduğunu iddia ederler.¹⁰ Osmanlı sanatkârlarının on altıncı yüzyılın ikinci yarısında 'kendi seslerini bulmalarının' ardından bile, İran'dan gelen sanat eserleriyle karşılaşmanın, görsel sanatlarla uğraşan pek çok kişi için belirleyici bir tecrübe olmaya devam ettiği, uzmanlar tarafından iyi bilinen, ama bir kez daha tekrarlamaya değer bir gerçektir. Evliya Çelebi, İstanbullu sanatkârların ve muhtemelen aynı zamanda sanatseverlerin de İran savaşlarından ganimet olarak İstanbul'a getirilmiş, Teb-

7 Waraich (2011).

8 Saner (2008).

9 İrepoğlu (1999), s. 170.

10 Ibid., ss. 176-77'de bu figürlerdeki Levnî'nin okumuş olabileceği İranlılar hakkındaki hikâyelere ve Topkapı Sarayı'nda bulunan 1600'lere ait bir albüme atfettiği İran esinlerinin altını çizmiştir.

riz'deki bir saraya ait dekoratif bir panel takımını görmek için yaptıkları ziyaretlerden söz ederken bunun gayet farkındaydı.¹¹

Osmanlı ve Avrupalı sanatkârlar arasındaki temaslara odaklandığımızda daha fazla belgeyle karşılaşsak da çok sayıda inatçı sorun varlığını sürdürmektedir. Görece basit –ve iyi çalışılmış– bir konuyla, yani Osmanlı sultanlarının portreleriyle başlayacağız.¹² Burada İstanbul ile Venedik arasında sürekli bir gidiş gelişin varlığını gözlemleriz; zira on altıncı yüzyıl Osmanlı minyatür sanatçıları, tahta ilk çıkanlar da dâhil olmak üzere hükümdarlarının görünüşlerine dair bir fikir edinmek istediklerinde Venedik'te yapılmış resimlere bakıyorlardı. Bununla birlikte, muhtemelen bu tür tasvirlerin gelişkin müşterileri, örneğin, Sokullu Mehmed Paşa (ö. 1579) çağdaş portrelerin hiçbirinin Osman Gazi (ö. y. 1326) ya da Orhan Gazi'nin (s. 1326-62) çehresini yansıtmadığını gayet iyi biliyordu. Yine de hanedanın temsili için, tasvirlerin hükümdara fiziksel olarak benzemesi, görünen o ki, en azından daha önceki dönemler söz konusu olduğunda yaşamsal değildi. Bunun aksine bir minyatür ressamının, Kanuni Sultan Süleyman (s. 1520-66) ya da oğlu II. Selim (s. 1566-75) gibi çağdaş sultanları tasvir etmek için sipariş aldığı anda, hükümdarı onu görmüş olanlar tarafından tanınacak şekilde resmetmesi beklenirdi. Bunun için Venedik ya da Kuzey Rönesansı'na ait eserler yardımcı olabilirdi. Gülru Necipoğlu, II. Selim'in Osmanlı ve Venedikliler tarafından yapılan portrelerinin kızıl sakal ve bıyığıyla açık ten rengi gibi aynı fiziki özelliklere odaklandığını belirtmiştir. Bu yine sanatsal değiş-tokuşların bir göstergesidir.¹³ Levni ve Jean Baptiste Vanmour'un (1671-1737) sanatsal, hatta kişisel temasa sahip olmuş olmaları mümkünse de, diğer

11 Evliya Çelebi (2006), s. 229.

12 Raby, Necipoğlu, Çağman ve Bağcı (2000).

13 Ibid., s. 230.

yakınlaşmalar daha az belirgindir.¹⁴

Daha önce de belirtildiği gibi, Floransa ya da Venedik'te yapılmış pek çok sultan portresi, görgü tanıklığından ziyade hayal gücüne dayanıyordu; ama böyle olsa bile Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın himayesi *bailonun* maiyetindeki Venedikli çizerlerin sultanı 'yakından' görmeleri için fırsatlar sağlamış olmalıdır. Venedik'teki bir ressam, daha sonra bu çizimlerin üzerinde çalışıp onları gerçek bir portreye dönüştürebilirdi. Fakat bu denli önemli bir destekçi yoksa, Latin Avrupa'dan gelen sanatçılar resimlerinin konusunu oluşturan sultanlara ulaşmakta zorluk çekebilirlerdi; İstanbul manzarası çizmek için kamusal bir alanda bulunmaları bile halkın onlardan şüphelenmesine neden olurdu. Nurhan Atasoy'un da belirttiği olduğu gibi (bkz. Giriş), bu insanlar en iyi eserlerini bir elçiliğin terasında ya da açık arazide, تنها bir noktada serbestçe resim yapabildiklerinde ortaya çıkarmışlardı.¹⁵ Bu nedenle, Avrupalı çizerlerin/ressamların, hatta eserleri 1600'lerde piyasada görülmeye başlanan Osmanlı minyatür sanatçılarının elinden çıkan İstanbullulara ait tasvirler, kuşkusuz bir ölçüde hayal gücünün ürünüydü.

Fakat yine de bu sanat eserlerinin bazılarında bir miktar gerçekçilik de görülebilirdi. Ne de olsa, Avrupalı ziyaretçiler tarafından yaptırılan on yedinci yüzyıl kıyafet albümlerinden sorumlu olan ressamların Osmanlı sarayının daha dış halkalarına girebilmiş olmaları mümkündür. Bu ressamlar, düşük rütbeli saray görevlilerini gayet gerçekçi bir şekilde resmedebilir, hatta sultanı ve sadrazamını da bir anlığına görebilirlerdi. Özellikle, hükümdara Cuma namazı ya da halka açık bir şenlik sırasında eşlik eden geçit törenlerinde, imparatorluğun en önemli ileri gelenleri, rütbelerine uygun süslü kıyafetler içinde görülebilirdi. Bu tür tasvirlerin görece güvenilir ol-

14 Saint Nicolaas, Renda, İrepoğlu ve Bull (2004), s. 71; en son: Bevilacqua ve Pfeifer (2013).

15 Atasoy (1986), ss. 24-25.

maları, neden 1700'lerden başlayarak kıyafet resimlerinin Osmanlı seçkin müşterilerinin ilgisini çekmeye başladığını da açıklar: Sadece Levni değil, aynı zamanda Fenerci Mehmed Efendi gibi daha önemsiz ressam da, yerel bir bağlam, yani İstanbul bağlamı içinde çalışıyorlardı.¹⁶ Laura Hostetler, Qing sarayı için yapılan ayrıntılı etnografik tasvirlerin benzer Avrupalı tasvirlerle temasa bir şeyler borçlu olduğunu ve aynı temasın İstanbul'daki sarayın tasvirleriyle ilgili tercihlerinde yaşanan değişimleri de belirlediğini ileri sürmüştür.¹⁷ Ne olmuş olursa olsun, neden bazı Osmanlı seçkinlerinin başka bir türe değil de kıyafet resimlerine odaklanmaya karar verdikleri konusunda ikna edici bir açıklamadan yoksunuz. Nihayetinde belirli bir tasvir türünün varlığı kendi başına yeterli değildir; bu türü benimseyen insanların bunu yapmak için bir nedenlerinin olması gerekir. Belki de 1600'lerin sonlarından başlayarak hem güzel sanatlarda, hem de edebiyatta gündelik ve kişisel olan şeylere daha büyük bir rol vermeye yönelik bir eğilim ortaya çıkmıştı. Bu sorun daha fazla araştırmaya ve ilgiye ihtiyaç duymaktadır.

Kadınlığın izleri

Kişisel olandan söz ederken, seçkin kadınların akla gelmemesi zordur. Babürlü sarayında âdet olduğundan farklı olarak (bkz. Bölüm Üç), minyatür ve guaş ressamı çalışmaları kullanabilecekleri canlı modellere sahip değillerdi. En iyi ihtimalle, bir zamanlar –gerçekten ya da sözüm ona– seçkin bir kadına ait olmuş ikinci el kıyafetler görmüşlerdi. Kıyafeti giyen kişinin pozunu tasvir etmek için çizerlerin/ressamların kendi ülkelerinde aldıkları insan resmi yapma eğitimine başvurmuş olmaları mümkündü ya da belki de nazik bir gayrimüslim bir hizmetçi kızın, ödünç alınan kıyafetler

¹⁶ Atasoy (1986), s. 29.

¹⁷ Hostetler (2005).

içinde poz vermesi sağlanmıştı. Buna ek eğer ‘oryantalizm’in altın çağı o dönemde henüz yaşanmamış olsa da uyuşuk, ‘tembel doğulu kadın’ klişeleri 1600’lerin ikinci yarısında çoktan yayılmaya başlamıştı. Bu tür önyargılar, günümüze ulaşan, Latin Avrupalı ressam-lara ait tasvirlerin en azından bazılarını etkilemiş olabilir.

Öte yandan, Levni’nin çizdiği İranlı ya da Bursalı olduğu iddia edilen bazı kadınların, bir biçimde erotik pozlar da vermiş oldukla-rını reddetmek güçtür. Bazı tarihçiler, bu durumu, 1800’lerin ikin-ci yarısında bazı Osmanlı seçkinleri arasından gözlemlenen ‘kendi kendini oryantalleştirme’ modasının erken bir örneği olarak görür-ler. Belki de Levni’nin ve ‘okulunun’ hamilerinin güzel genç kadın-ların ve yakışıklı genç erkeklerin erotik cazibelerinden hoşlandıkları-nı söylemek daha anlamlıdır.

Tasvirlerin –ve maddi nesnelerin– sınırları

Belki de en güç sorunlar, Osmanlı sanat eserlerinin, özellikle de minyatürlerin çok spesifik konuları olması ve dolayısıyla her za-man bu çalışmada ulaşılmak istenen amaçlarla ilgili olmamaların-dan kaynaklanmaktadır. Görünen o ki, resim yaptıran Osmanlı seçkinleri, hükümdarlarının askerî başarılarını ve Sünni dindarlık-larını abideleştirmek istemişlerdi; aynı zamanda, saray hiyerarşileri-ni ve zaman zaman da sultanların düzenlettiği şenlikleri belgelemek derdindeydiler. Bu nedenle, tabi nüfusun yaşamları ancak istisnai örneklerde anlam kazanırdı. Ayrıca bu resimler sadece saray men-suplarının ulaşma ihtimali olan pahalı kitaplarda görülebiliyordu.

Sonuç olarak, esnaf ve zanaatkârlar nadiren tasvirlerde yer alı-rlardı, en çok da 1582 ve 1720 yıllarının şenlik kitaplarına konu ol-muşlardı.¹⁸ Bu iki örnekte sanatçılar, zanaatkârları ‘vitrine çıkar-ma’nın birçok unsurdan biri, ama önemli biri olduğu gösterişli ge-

18 Atasoy (1997); Atıl (1999).

çit törenlerini resmetmişlerdi. Dolayısıyla, bu iki ciltte tasvir edilen atölyelerin ve pazar tezgâhlarının ‘gerçek’ birer işyeri olarak gösterilmesi amaçlanmamıştı ve mesleklerini açık pazarlarda ya da sokaklarda icra eden pek çok satıcı ve zanaatkârın sefaleti resmedilecek bir konu değildi. Ayrıca iş, köylüleri çalışırken göstermeye geldiğinde, sadece birkaç istisnai Avrupalı yabancı bu konunun çekiciliğine kapılmıştı ve belli ki bu insanlar, bir yorumda bulunmadan önce tespit etmemiz gereken biçimsel gelenekler içinde çalışmışlardı.

Bu nedenle maddi dünyayı incelerken, açık yararlarına rağmen tasvirler genellikle günümüze ulaşan nesnelerden daha az yardımcı olacaklardır: Kumaşlar, ayakkabılar ya da silahlar, Osmanlı zanaatkârlarının eserlerine ve hünerlerine doğrudan tanıklık ederler ve ister Osmanlı seçkinlerinin ilgisizliği olsun, ister Avrupalı gözlemcilerin ‘oryantalist’ önyargıları, bu nesnelere erişimimizi koşullandıran, araya giren hiçbir ‘filtre’ yoktur. Bu yüzden maddi nesneler yerel âdetlere ve belki de göçlere heyecan verici bakışlar atmamızı sağlarlar: Bu bağlamda, Sadberk Hanım Müzesi’nde bulunan ve Aziz Yuhanna’nın kâtipliğini yapan genç bir adamı gösteren, muhtemelen Bursa’da ya da civarında üretilmiş gümüş tabağı hatırlamaya değer (bkz. Bölüm Dört). Rivayete göre, bu az bilinen, Prochoros isimli aziz, Bursa’ya kısa bir uzaklıkta bulunan Nicomedia/İzmit’in piskoposuyken hayata gözlerini yummuştu ve tabak Bursa’nın piskoposluk kilisesine aitti. Eğer Aziz Prochoros kültürünün yayılması hakkında daha çok şey bilseydik, Ortodoks halkın Ege adalarıyla Batı Anadolu arasındaki göçlerine dair daha fazla şey ortaya çıkarabilirdik.¹⁹

Fakat 1840 öncesindeki dönem için, maddi nesnelerin günümüze ulaşma oranları, özellikle de seçkin olmayanlara ait mallar

19 Bir kez daha, Marinos Sariyannis’e teşekkür ederim.

söz konusu olduğunda çok düşüktür. Dolayısıyla, sıradan insanların ellerindeki eşyalara gösterilen değişmez ilgiye rağmen, yüksek konumlardaki insanların sahip oldukları, hatta bazen sultanların sarayından gelen nesneleri incelemek mecburiyetindeyiz.

Maddi nesneleri yorumlamaya kalkıştığımızda...

Değerli tarihsel kaynaklar olsalar da yorumlanmaları söz konusu olduğunda maddi nesnelerin kendi çetrefilli sorunları ortaya çıkar. Osmanlı arkeolojisinin hâlâ emekleme evresinde bulunması ve tarihçilerle arkeologlar arasındaki iletişimin bazen olması gerektiğinden daha az verimli olması bunda özellikle etkilidir. Roma arkeologları, örneğin, Galya'nın, Britanya'nın ya da Pannonya'nın hâli vakti yerinde sakinlerinin imparatorluk merkezinin kültürünü ne ölçüde benimsedikleri sorusunu sormuş ve bunun sonucunda yerlilerin bazı malları bilinçli olarak reddedip reddetmediklerini tespit etmeye çalışmışlardır.²⁰ Bu, Osmanlı maddi kültürünü inceleyen tarihçilerin de yüzleşmesi gereken bir sorudur: Bir yandan, örneğin, Ortodoks kiliselerinde kullanılan ipekli kumaşlarda Bizans döneminden kalma desenler görülürken, öte yandan figürlerin aralarındaki lale ve karanfiller, söz konusu kumaşın Osmanlı üretimi olduğunu ve Osmanlı eserlerinden esinlenildiğini açık bir şekilde gösterir. Müslümanlar için yaratılmış desenler hangi koşullar altında Ortodoks kiliselerindeki papaz giysilerinde kabul edilebilirdi ve bunun sınırları nereden geçiyordu?²¹ Muhtemelen Osmanlı tarihçileri bu tür soruları, bazı Roma tarihçilerinin yapmış olduğu açıklıkta henüz formüle etmemiştir. Umarım, gelecekteki araştırmalar kafa karışıklıklarımızın bir bölümünü ortadan kaldıracaktır.

²⁰ Ferris (2012), ss. 21-22.

²¹ Petrovsky (2014) bu sorunu çeşitli metinlerle ilişkili olarak incelemiştir.

Osmanlı uzmanları, kimi maddi nesnelerin bazı bağlamlarda ortaya çıkıp bazılarında çıkmadıklarını belirtmiş olsalar da, elimizdeki kaynaklar çoğu kez aklımıza gelen soruların büyük bir bölümü için tatmin edici yanıtlar vermez. Örneğin, rüzgâr değirmenleri İskenderiye civarında kullanılıyorlardı ama Mısır'ın geri kalanında değil ve rüzgârlı günlerin sayısının fazla olmasına rağmen İstanbul dolaylarında da çok nadir görülüyorlardı.²² Osmanlı subayları ve idarecileri Macaristan ya da Bosna tarzı sobaları bütün Balkan Yarımadası'na yaymış gibi göründükleri hâlde, bu pratik icadın neden İstanbul'da yaygınlaşmadığı gizemini korumaktadır.²³

Çok da uzak olmayan bir gelecekte, Osmanlı maddi yaşamı üzerine yapılacak yeni çalışmalar, umarım bu kitabın okuyucularının acıyla fark edecekleri bu kusurlardan bazılarına çare olacaktır. Özellikle, burada ele alınan sofistike parçaların genellikle yoksulluk içinde yaşamış zanaatkârların eserleri olduğu gerçeğinin üzerinde daha fazla durulması gerekmektedir. Bu durum, özellikle 1700 civarındaki Şam örneğinde kendisini göstermektedir, ama diğer şehirler için de geçerli olmuş olmalıdır.²⁴ Bu erkek ve kadınlar, söz konusu malları üretenler kendileri olsalar bile, muhtemelen hiçbir zaman bir İznik seramiğinin ya da zarif bir şekilde nakışlarla işlenmiş kıyafetlerin tadını çıkaramamışlardı.

'Dış dünya' için çalışan Osmanlı sanatkâr/zanaatkârları

Son olarak, bu çalışma *longue durée*'de Osmanlı seçkinlerinin, estetik gelişkinlik aradıklarında İran modellerine bakmaya devam ettiklerini tasdik etmiştir. 1840 öncesindeki dönemde İtalya ve Fransa'dan gelen desen fikirleri, çok sayıda saray ve zenginlere ait evin iç

²² Bir, Acar ve Kaçar (2012).

²³ Sabján ve Végh (2003), s. 296.

²⁴ Establet (2015).

dekorasyonları da dâhil olmak üzere bazı alanlarda görünür olmakla birlikte, hâlâ sınırlı bir öneme sahipti.

Aynı zamanda, Osmanlı sanatkâr ve zanaatkârları, Kırım hanlarının on sekizinci yüzyılın ortalarındaki saraylarının İstanbul tarzında dekore edilmesinin de gösterdiği gibi, imparatorluğun merkezî eyaletlerinin dışında da taklitçiler ve/veya müşteriler bulmuşlardı.²⁵ Daha da önemlisi, söz konusu eşyaların niceliklerine baktığımızda, 1699'a kadar sultanların süzerenliğinde özerk bir prenslik olan ve Karlofça Antlaşması'nın ardından Viyana'daki Habsburglar tarafından yönetilen yabancı bir toprağa dönüşen Erdel'de Osmanlı halılarının çok sayıda alıcı bulduklarını görürüz.²⁶ Daha da uzaklarda, Lehistan-Litvanya Birliği'nin soyluları on yedinci yüzyılda Osmanlı kıyafetlerini benimsemiş ve bu yüzden büyük miktarlarda İstanbul ipeklisi, Ankara tiftiği ve kuşak satın almışlardı. Kabul etmek gerekir ki, İran kuşakları muhtemelen daha da fazla rağbet görüyordu; ama Osmanlı kuşaklarının ithalatı, bazı Osmanlı Ermenilerinin Lehistan topraklarında bunların taklitlerini üretmelerine yetecek kadar artmıştı.²⁷ Ne de olsa, sık sık 'Hristiyan dünyasının kalesi' (*antemurale Christianitatis*) olarak takdim edilen rollerine rağmen Leh soyluları da Latin Avrupa'nın 'merkez toprakları'na hâkim olandan ayrı bir kimlik ortaya koymak istiyorlardı ve Osmanlı malları bu iddiayı inanılır kılmanın yollarından biriydi. Dahası eğer *turquerie* modasına ilişkin en yakın tarihli yorum doğruysa, Latin Avrupa'daki seçkinler, 1600'lerin sonları ve 1700'lerin başlarında, Osmanlı eşya ve eserlerini, ihtişamın ve seviyeli bir rahatlığın sembolleri olarak gördükleri için satın alıp kopyalıyorlardı.²⁸

25 Kançal Ferrari (2005).

26 Atasoy ve Uluç (2012).

27 Osmanlı kumaşlarının Lehistan tarafından ithal edilmesi için bkz. Biedrońska-Słota (2014), ss.87-89; kuşaklar için bkz. Ölçer (2014), ss. 306-10.

28 Bevilacqua ve Pfeifer (2013).

Polonya, Ukrayna, Rusya, Romanya, Macaristan ve Avusturya koleksiyonlarında bulunan nesnelerin incelenmesi sayesinde önemli bir gerçeği takdir etmeye bu sayede başladık: Maddi kültür alanında Osmanlılar kuşkusuz dış dünyadan fikirler almışlardı ama aynı zamanda Doğu ve Orta Avrupa'da müşteri ve hayranlar bulan parçalar da üretmişlerdi.²⁹ 'Kültürler arası' karşılaşmaların mekânı olarak Osmanlı dünyası...: Yazılı kaynaklar kendi başlarına bize bu önemli dersi öğretmezdi.

29 Bir kez daha: Atasoy ve Uluç (2012).

ZAMAN ÇİZELGESİ

1300 civarı	Osmanlı beyliği Kuzeybatı Anadolu'da ortaya çıkar.
1330-31	İbn Battûta Orhan Gazi (s. 1326-62) döneminde Anadolu'ya gelir, Orhan Gazi'nin eşi Baylun/Bilün Hatun tarafından kabul edilir.
1368-1644	Çin, Ming hanedanı tarafından yönetiliyor.
1389	Sultan I. Murad'ın öldürüldüğü Kosova Savaşı.
1389-1402	Yıldırım Bayezid'in saltanatı; pek çok Anadolu beyliği fethedilir ve Bizans kuşatılır.
1402	Bayezid Timur tarafından yenilgiye uğratılır, bir esir olarak ölür.
1402-13	Fetret Devri: Bayezid'in dört oğlu arasında taht kavgası.
1413-21	Bu savaşın galibi olan I. Mehmed'in saltanatı; onun şerefine Bursa'daki Yeşil Cami inşa edilir.
1420	Din âlimi ve sufi Şeyh Bedreddin'in Serez'de idamı.
1421-51	II. Murad'ın saltanatı.
1439	Sırbistan'ın fethi.

- 1444 II. Murad, Yanoş Hünyadi'yi Varna yakınlarında yener.
- 1448 II. Murad, İkinci Kosova Savaşı'nda Avrupalı hükümdarların ittifakını yenilgiye uğratır.
- 1451-81 Fatih adıyla bilinen II. Mehmed'in saltanatı.
- 1453 Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı sırasında yeni Osmanlı başkenti olacak İstanbul'un fethi.
- 1463-79 Osmanlı İmparatorluğu ve Venedik 'Uzun Savaş'ta karşılaşır, Osmanlılar Arnavutluk'ta İşkodra'yı ve Yunanistan'da Eğriboz Adası'nı fethederler, Venedik yıllık 10.000 altın haraç ödemek zorunda kalır.
- 1474 Dindarlığıyla ünlü sadrazam Mahmud Paşa'nın idamı.
- 1481 Otranto'nun (Güney İtalya) fethi.
- 1481-1512 'Sofu' lakabıyla bilinen II. Bayezid'in saltanatı.
- y. 1490-1588 Osmanlı mimarisinin karakteristik özelliklerini belirleyen Mimar Sinan'ın yaşamı.
- 1509 İstanbul'da büyük deprem.
- 1512-20 Babası II. Bayezid'e karşı isyan etmesinin ardından I. Selim'in saltanatı.
- 1514 Çaldıran Savaşı; İran'daki Safevi hanedanının kurucusu Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim tarafından yenilgiye uğratılması.
- 1516-17 I. Selim Memluk İmparatorluğu'nu yıkar, Mısır, Suriye ve Hicaz'ı fetheder.

- 1517 Timur'un soyundan gelen Babür, Lodi Sultanı İbrahim'in ordusunu yener ve Hindistan'ın kuzeyinde bir krallık kurar.
- 1520-66 'Kanuni' ya da 'Muhteşem' lakaplarıyla bilinen Sultan I. Süleyman'ın saltanatı.
- 1522-91 Seyahatname yazarı ve I. Ferdinand'ın Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği elçi Ogier Ghise-
lin de Busbecq'in yaşamı.
- 1521 Belgrad'ın fethi.
- 1522 Rodos'un fethi.
- 1526 Macar ordusunun Mohaç'ta yenilmesi; Kral II. Lajos'un yenilgisi ve ortaçağ Macar Krallığı'nın sonu.
- 1529-95 Silah ve diğer eşyaların koleksiyonunu yapan Avusturya Arşidükü II. Ferdinand'ın yaşamı.
- 1529 Birinci Viyana Kuşatması.
- 1534-36 Irak'ın Osmanlılar tarafından fethi, Bağdat'ın alınması.
- 1539 Şehzade Bayezid (1525-61) ve Cihangir'in (ö. 1552) sünneti onuruna şenlikler.
- 1543-48 Mimar Sinan kısa süre önce ölen Şehzade Mehmed'in anısına, Şehzade külliyesi olarak bilinen camiye ve ek binalarını inşa eder.
- 1550-57 Mimar Sinan, Süleymaniye'nin inşaatıyla görevlendirilir.
- 1564-75 Mimar Sinan Edirne'de II. Selim için (s.1566-74) Selimiye külliyesini inşa eder.

- 1566 Osmanlılar Zigetvar'ı fetheder, Sultan Süleyman kuşatma sırasında ölür.
- 1571-73 Osmanlı İmparatorluğu ile Venedik arasında savaş, Kutsal İttifak'ın İnebahtı'daki zaferine rağmen (1571) Kıbrıs fethedilir ve bir Osmanlı eyaleti hâline gelir.
- 1574-95 Kitap sever ve sufi şeyhlerin destekçisi III. Murad'ın saltanatı.
- 1582 Şehzade Mehmed'in (daha sonra III. Mehmed) sünneti onuruna şenlikler.
- 1500'lerin sonları ve 1600'lerin başları Celali İsyanları.
- 1593-1606 Osmanlı ve Habsburglar arasında Uzun Savaş.
- 1609-57 Bibliyografyacı, coğrafyacı ve vakanüvis Kâtip Çelebi'nin yaşamı.
- 1611-1683 Seyyah ve seyahatname yazarı Evliya Çelebi'nin sonrası yaşamı.
- 1617 Mimar Mehmed Ağa tarafından I. Ahmed için inşa edilen cami ve beraberindeki hayratların tamamlanması.
- 1618-22 1622'de yeniçeriler tarafından tahttan indirilip öldürülen II. (Genç) Osman'ın saltanatı.
- 1643-1715 Fransa'da 'Güneş Kral' XIV. Louis'nin hükümdarlığı.
- 1644-1912 Qing hanedanı Çin'i yönetir.

- 1648-87 Avcılıktaki maharetiyle ünlü IV. Mehmed'in saltanatı.
- 1654 IV. Mehmed yaklaşık 50 yıl boyunca *de facto* başkent olacak Edirne'ye taşınır.
- 1658-1705 Habsburg İmparatoru I. Leopold'un hükümdarlığı.
- 1658-1730 Osmanlı-Habsburg savaşı sırasında general olan, yeni tarz 'askerlik bilimi'nin savunucusu Luigi Ferdinando Marsili'nin yaşamı.
- 1660 İstanbul'da korkunç bir yangın.
- 1683 Kara Mustafa Paşa'nın İkinci Viyana Kuşatması.
- 1683-99 Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları Macaristan için savaşı.
- 1688 Osmanlı Macaristan'ının Habsburgların eline geçmesi; İzmir'de büyük bir deprem.
- 1699 Karlofça Antlaşması; Erdel Habsburg İmparatorluğu'na geçer ve özerk bir devlet olarak varlığı sona erer.
- 1703 'Edirne Vakası': Sultan II. Mustafa hal'edilir ve şeyhülislamı Feyzullah öldürülür.
- 1703-30 İsyanlıların sarayın Edirne'den İstanbul'a taşınmasını şart koştuğu III. Ahmed'in hükümdarlığı.
- 1715 Mora Yarımadası'nın Osmanlılar tarafından yeniden fethi; Venedik nihai olarak Doğu Akdeniz'den çekilir.
- 1720 III. Ahmed'in oğullarının sünnetleri için düzenlenen büyük şenlikler.

- 1730 III. Ahmed bir askerî isyanla (Patrona Halil isyanı) tahttan indirilir ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa öldürülür.
- 1732 En yetenekli Osmanlı minyatür ressamlarından Abdülcelil Levni'nin ölümü.
- 1737-39 Osmanlı-Habsburg Savaşı Habsburg yenilgisiyle sona erer.
- 1740 Belgrad, Osmanlı İmparatorluğu'na döner.
- 1740-80 Maria Theresa, Macaristan ve Bohemya Kraliçesi olur.
- 1740-86 Prusya Kralı II. Frederick'in hükümdarlığı.
- 1768-74 Sultanın ordularının kaybettiği Rus-Osmanlı Savaşı; Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası.
- 1789-1807 III. Selim'in saltanatı.
- 1807 'Yeni model bir ordu' kurma çabasının ardından III. Selim, Kabakçı Mustafa isyanıyla tahttan indirilir.
- 1808-39 II. Mahmud'un saltanatı.
- 1821 Mora Yarımadası ile Eflak ve Boğdan'da Osmanlı karşıtı bir ayaklanmanın başlaması.
- 1826 II. Mahmud yeniçeri ocaklarını kaldırır.
- 1831-33 Sultanın orduları Mısır valisi Mehmed Ali Paşa ve oğlu İbrahim Paşa tarafından yenilgiye uğratılır.
- 1833 Yunanistan Büyük Britanya'nın gayriresmî denetiminde ayrı bir krallık hâline gelir.
- 1830'lar Devlet aygıtının ve özellikle de ordunun merkezileşmesi: Saray bir iktidar merkezi hâline gelir.

- 1839 Mehmed Ali Paşa'nın kuvvetleri Nizip yakınlarında II. Mahmud'un ordusunu mağlup eder.
- 1839 II. Mahmud'un vefatından birkaç ay sonra, oğlu ve halefi I. Abdülmecid (s. 1839-61) Tanzimat Fermanı'nı yayınlar.

KAYNAKÇA

Birincil kaynakların bazı basımları ayrıntılı giriş bölümlerine sahipken, kimi ikincil çalışmalar da özgün metinler içermektedir. Dolayısıyla bu ayrım bir ölçüde yapaydır.

BİRİNCİL KAYNAKLAR (MÜZE VE SERGİ KATALOGLARI DA DAHİLDİR)

Ådahl, Karin (2007). *The Sultan's Procession: The Swedish Embassy to Sultan Mehmed IV in 1657-1658 and the Râlab Paintings* (Londra: I.B.Tauris).

Ahmed Dürri Efendi (1282/1865-66). Mehmed Raşid içinde yayımlanmıştır, *Tarihi Raşid*, 6 cilt (İstanbul: Matba'a-yı amire), 5. cilt, ss. 382-98.

Ahmed Refik (yeniden basım 1988a). *Onuncu Asr-ı hicride İstanbul Hayatı (1495-1591)* (İstanbul: Enderun).

— (yeniden baskı 1988b). *Onbirinci Asr-ı hicride İstanbul Hayatı (1592-1688)* (İstanbul: Enderun).

Akalın, Şebnem, Hülya Yılmaz Bilgi (1997). *Kütahya Tiles and Pottery in the Suna and İnan Kırâç Collection* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı).

Aksoy, Ömer Asım (yeniden basım 1995). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 2. Deyimler Sözlüğü* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi).

- And, Metin (1982). *Turkish Miniature Painting: The Ottoman Period* (İstanbul: Dost Yayınları).
- Andreasyan, Hrand D. (1973). 'Eremya Çelebi yangınlar tarihi', *Tarih Dergisi* 27, ss. 59-84.
- Anonymous (1963-77). *XIII. Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanmış Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, 8 cilt (Ankara: TDK).
- (1998). *Sultanların Aynaları* (İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı Topkapı Sarayı Müzesi).
- (2006). 'Râlab Resimleri', *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Râlab'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri*, der. Karin Adahl, çev. Ali Özdamar (İstanbul: İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü ve AstraZeneca) içinde, ss.126-67.
- Atasoy, Nurhan (1986). 'Kiyafetnamelerin Doğuşu ve Fenerci Mehmed Kiyafetnamesi', *Osmanlı Kiyafetleri: Fenerci Mehmed Albümü* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı) içinde, ss. 15-21.
- (1997). *1582 Surname-i hümayun: An Imperial Celebration* (İstanbul: Koçbank).
- Atasoy, Sümer (2013). *Geleneksel Bakır Kaplar, Semahat ve Nusret Arsel Koleksiyonu/ Semahat and Nusret Arsel Collection, Traditional Copperware*, çev. Priscilla Mary Işın (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Sadberk Hanım Müzesi).
- Atıl, Esin (1986). *Süleymanname: The Illustrated History of Süleyman the Magnificent* (Washington, NY: National Gallery of Art ve Harry N. Abrams Inc).
- (1999). *Levni and the Surnâme. The Story of an Eighteenth-Century Ottoman Festival* (İstanbul: Koçbank).
- Auer, Alfred, Margot Rauch ve Katharina Seidl (2009). *Fernsucht: Die Suche nach der Fremde vom 16. bis 19. Jahrhundert* (Viyana ve Ambras: Kunsthistorisches Museum Wien).
- Aynur, Hatice ve Hakan Karateke (der) (1995). *III. Ahmet Devri*

- Çeşmeleri (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi).*
- Ayverdi, Ekrem Hakkı (2006). *18. Asırda Lâle*, y.h.. M. Uğur Derman (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı).
- ['Aziz Efendi] (198S). *Kanûn-nâme-i sultânî li Aziz Efendi, Aziz Efendi's Book of Sultanic Laws and Regulations ...*, y.h. Rhoads Murphey (Cambridge, MA: Harvard University).
- Bacqué Grammont, Jean-Louis (y.h.) (1997). *La première histoire de France en turc ottoman: Chroniques des padichahs de France 1572* (Pans ve Montreal: L'Harmattan).
- Barkan, Ömer Lütfi (der.) (1942). 'Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar', *Tarih Vesikaları*, I, 5, ss. 326-40; 11,7, ss. 15-40; II, 9, ss. 168-77.
- Batári, Ferenc (1994). *Ottoman Turkish Carpets* (Budapeşte: Keszthely).
- Beaufort-Spontin, Christian ve Matthias Pfaffenbichler (2013). *Meisterwerke der Hoffagd- und Rüstkammer* (Kurzführer durch das Kunsthistorische Museum Wien, y.h. Sabine Haag) (Viyana: Kunsthistorisches Museum).
- Bernus-Taylor, Marthe et al. (1990). *Soliman Ie Magnifique* (Paris: Ministere des Affaires Etrangeres et al).
- Beydilli, Kemal, İsmail E. Erünsal (2001-02). Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs: Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711) (142 sayfa belge ile birlikte)', *Belgeler*, XXII, 26, ss. 1-182.
- Bilgi, Hülya (2006). *Kütahya Çini ve Seramikleri* (İstanbul: Suna ve İnan Kırac Vakfı).
- (2007). *Osmanlı İpekli Dokumaları Çatma ve Kemha/Ottoman Silk Textiles* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi).
- (2009). *Dance of Fire, Iznik Tiles and Ceramics in the Sadberk Hanım Museum and Ömer M. Koç Collections* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı).

- Bilgi, Hülya ve İdil Zambak (2012). *Ottoman Embroideries in the Sadberk Hanım Collection: ... Skill of the Hand, Delight of the Eye* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi).
- Binark, İsmet et al (der) (1995). *166 Numaralı Muhasebe-i Vilayet-i Anadolu Defteri (937/1530) Dizin ve Tıpkıbasım* (Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü).
- Blair, Sheila S. ve Jonathan M. Bloom (der) (1991). *Images of Paradise in Islamic Art* (Hanover, NH: Hood Museum of Art, Dartmouth College).
- Borkopp-Restle, Birgitt et al (2002). *Mit grossen Freuden, Triumph und Köstlichkeit: Textile Schätze aus Renaissance und Barock aus den Sammlungen des Bayerischen Nationalmuseums* (Münih: Bayerisches Nationalmuseum).
- Busbecq, Ogier Ghiselin de (1968). *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople 1554-1562*, çev. Edward Seymour Forster (Oxford: Clarendon Press).
- Busbequius, Augerius Gislénus (1994). *Legationis turcicae epistolae quatuor*, y.h. Zweder von Martels, Felemenkçeye çev. Michel Goldsteen (Hilversum: Verloren).
- Çabuk, Vahit (der.) (Mart 1973). 'XVII. Yüzyılda İstanbul Yangınları ve Kâtibzâde'nin 1070 (1660) Yangını hakkında Manzum bir Tarih', *Türk Kültürü*, XI,5, 125, ss. 28-34.
- [Ca'fer Efendi], Howard Crane (der.) (1987). *Risâle-i mi'mâriyye: An Early Seventeenth-Century Ottoman Treatise on Architecture* (Leiden: E. J. Brill).
- Canby, Sheila R. (2009). *Shah Abbas: The Remaking of Iran* (Londra: The British Museum).
- Cantemir, Demetrius (1734). *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire*, çev. N. Tindal, 2 cilt (Londra: John James & Paul Knapton).
- Carboni, Stefano (der.) (2006). *Venise et l'Orient 828-1797* (Paris:

- Institut du monde arabe ve Gallimard).
- (y.h.) (2007). *Venice and the Islamic World, 828-1797* (New York: Metropolitan Museum of Art) (bir önceki yayının İngilizce baskısı).
- Celâl-zâde Mustafa (1990). *Selim-nâme*, y.h. ve Modern Türkçe'ye çev. Ahmet Uğur ve Mustafa Çuhadar (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı).
- Chong, Alan (2005). 'Gentile Bellini in Istanbul: Mythos and misunderstandings', *Bellini and the East*, y.h. Caroline Campbell et al (London: National Gallery) içinde, ss. 106-29.
- Clément-Ruiz, Aurélie (2009). *Arts de l'Islam: Chefs-d'œuvres de la collection Khalili* (Paris: Institut du monde arabe ve Hazan).
- Dankoff, Robert (1990). *Evliya Çelebi in Bitlis: The Relevant Section of the Seyahatname*, çeviri, yorum ve girişle birlikte yayına hazırlanmıştır (Leiden: E. J. Brill).
- Demandt, Alexander and Josef Engemann (y.h.) (2007). *Imperator Caesar Flavius Constantinus: Konstantin der Grosse (Ausstellungskatalog)* (Trier ve Mainz: Konstantin-Ausstellungsgesellschaft and Verlag Philipp von Zabern).
- Denny, Walter ve Sumru Belger Krody (2012). *The Sultan's Garden: The Blossoming of Ottoman Art* (Washington: The Textiles Museum).
- Dernschwam, Hans (1923, yeniden basım 1986). *Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-55), nach der Urschrift im Fugger Archiv herausgegeben und erläutert von Franz Babinger* (Münih, Leipzig: Duncker und Humblot).
- Develi, Hayati (der.) (1998). 18. yy. İstanbul'a Dair Risale-i Garibe (İstanbul: Kitabevi).
- Doğru, Halime (2006). *Lehistan'da Bir Osmanlı Sultanı: IV. Mehmed'in Kamanice-Hotin Seferleri ve Bir Masraf Defteri* (İstanbul: Kitap Yayınevi).

- Ebusuud (1972). Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvaları Işığında 16. *Asır Türk Hayatı*, y.h. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: Enderun).
- Eremya Çelebi Kömürcüyan (1988). İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul, çeviren ve notlandıran Hrand Andreasyan, ilave notlar ekleyen Kevork Pamukciyan (İstanbul: Eren).
- Evliya Çelebi (1990). *Evliya Çelebi in Bitlis, the Relevant Sections of the Seyahatname*, Robert Dankoff tarafından çeviri, yorumlar ve bir girişle birlikte yayına hazırlanmıştır (Leiden: E. J. Brill).
- Evliya Çelebi b Derviş Muhammed Zilli (1999). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 2. cilt, y.h. Zekerya Kurşun, Seyit Ali Kahraman and Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- (2001). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 4. cilt, y.h. Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- (2005). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaları Mukayeseli Transkripsiyonu – Dizini*, 9. cilt, y.h. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- (2006). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu – Dizini*, 1. cilt, y.h. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- (2007). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu – Dizini*, 10. cilt, y.h. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Evliya Tchélèbi (2000). *La guerre des Turcs: Recits de batailles, Extraits*

- du Livre de voyages*, çev. Faruk Bilici (yer belli değil: Sindbad-Actes Sud).
- Exhibition catalogue, Smithsonian (2009). *The Tsars and the East: Gifts from Turkey and Iran to the Moscow Kremlin* (Washington, DC: Arthur M. Sackler Gallery ve Smithsonian Institution).
- Ferriol, M. de (1714). *Recueil de cent estampes representant différentes nations du Levant tirées sur des tableaux peints d'après nature en 1707 et 1708 ...* (Paris: Le Hay) <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53000003j/f7.item> (erişim tarihi: 7 Ekim 2014).
- (yeniden basım 1979). *Recueil de cent estampes representant différentes nations du Levant tirée sur des tableaux peints d'après nature en 1707 et 1708 ...* (İstanbul: Yayın Matbaacılık Limited Şirketi).
- Fotopoulos, Dionissis ve Angelos Delivorrias (1997). *Greece at the Benaki Museum*, çev. John Leatham (Atina: Benaki Museum).
- Gagarina, Elena Yurievna, Julian Raby et al (2009). *The Tsars and the East: Gifts from Turkey and Iran to the Moscow Kremlin* (Washington, DC: Arthur M. Sackler Gallery ve Smithsonian Institution).
- Gagarina, Elena Yurievna, İlber Ortaylı et al (2010). *Treasures of the Moscow Kremlin at the Topkapı Palace* (İstanbul: Moscow Kremlin Museum ve Republic of Turkey Museum of Culture and Tourism).
- Galland, Antoine (2002). *Voyage à Constantinople (1672-1673)*, notlandıran Charles Schefer ve Frédéric Bauden (Paris: Maisonneuve & Larose).
- Ganz, Paul (der.) (1949). *Hans Holbein: Die Gemälde, eine Gesamtausgabe von Paul Ganz* (Cologne: Phaidon Verlag).
- Gökbilgin, M. Tayyip (1964). 'Venedik Devlet Arşivlerindeki Vesika Kulliyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri', *Belgeler*, I, 1-2 ss. 119-220.

- Gölpınarlı, Abdülbaki (der. ve yorumlayan) (1958). *Manakıb-ı Hacı Bekrâş-ı Velî 'Vilâyet-nâme'* (İstanbul: İnkilap Kitabevi).
- Görünür, Lale (2010). *Osmanlı İmparatorluğunun Son Döneminden Kadın Giysileri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- (2014). *Pabuç: Sadberk Hanım Müzesi Koleksiyonundan/Shoes: From the Sadberk Hanım Museum Collection* (İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi).
- Gyllius, Petrus (1997). *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Latince'den çev. Erendiz Özbayoglu (İstanbul: Eren).
- Hammer[-Purgstall], Joseph von (1818). *Umblick auf einer Reise von Constantinopel nach Brussa und dem Olympos und von da zurück über Nicäa und Nicomedien* (Pesth [Budapeşte]: Adolf Hartleben).
- Heberer von Bretten, Johann Michael (yeniden basım 1967). *Aegyptiaca Servitus*, Karl Teply'nin girişiyle (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt).
- Hezarfen Huseyin Efendi (1998). *Telhisü'l-beyân fî kavânin-i Âl-i Osmân*, y.h. Sevim Ulgürel (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- [Ibn Battûta] (1854). *Voyages d'Ibn Batoutah, texte arabe, accompagné d'une traduction*, y.h. ve çev. C. Defremery ve B. R. Sanguinetti (Paris: Imprimerie Impériale).
- İşli, H. Necdet (2009). *Ottoman Headgears*, çev. Güney Ongun (İstanbul: sponsored by Istanbul 2010 European Capital of Culture).
- [Jahangir] (1999). *The Jahangirnama: Memoirs of Jahangir, Emperor of India*, çev., y.h. ve notlandıran Wheeler M: Thackston (Washington, New York, Oxford: Smithsonian Institution ve Oxford University Press).
- Juhacz, Esther (1990). *Sephardi Jews in the Ottoman Empire: Aspects of Material Culture* (Kudüs: The Israel Museum).
- Kahraman, Seyit Ali (2015a). *Şükufenâme: Osmanlı Dönemi Çiçek*

- Kitapları* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi).
- (2015b). *Osmanlı Çiçekçileri ve Çiçekleri* (İstanbul: Lâle Yayıncılık).
- Kal'a, Ahmet et al (y.h.) (1997-98). *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, 10 cilt (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi).
- (eds) (1998). *İstanbul Şer'iyye Sicilleri Mâ-i Lezâz Defterleri*, 11 cilt (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Merkezi).
- Kangal, Selmin et al (2000). *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* (İstanbul: Türkiye İş Bankası).
- Karal, Enver Ziya (1988). *Selim III'ün Hatt-ı Humayunları: Nizam-ı Cedid 1789-1807*, 2. Basım (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Kâtib Chelebi (1957). *The Balance of Truth*, çeviren ve notlandıran G. L. Lewis (Londra: George Allen and Unwin).
- Köseoğlu, Cengiz (1987). *Topkapı Saray Museum: The Treasury*, çeviren, genişleten ve yayına hazırlayan John Michael Rogers (New York ve Boston: New York Graphic Society, Little, Brown and Co.).
- (1987). *Topkapı Sarayı Museum: Kleinodien*, İngilizceye çeviren John Michael Rogers ve Almancaya çeviren Marianne Menzel (Herrsching/Ammersee: Schuler Verlagsgesellschaft).
- Krahl, Regina et al (1986). *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, İstanbul: A Complete Catalogue*, 3 cilt (Londra vd.: Sotheby's).
- Kürkman, Garo (2003). *Anadolu'da Ağırlık ve Ölçüleri* (Antalya: AKMED).
- Kütükoğlu, Mübahat (der.) (1978). '1009 (1600) tarihli Narh Defetine göre İstanbul'da çeşidli Eşya ve Hizmet Fiatları', Tarih Enstitüsü Dergisi, 9, ss.1-86.
- Lalezari, Şeyh Mehmed (1815). *Vom Tulpen- u. Narcissen-Bau in der Türkei, aus dem Türkischen des Scheich Muhammed Lalezari, in Denkwürdigkeiten von Asien ...* 2. cilt, çeviren ve yorumlayan Heinrich F. von Diez (Berlin: çevirmen tarafından yayımlanmıştır).

- Layton, Evro (1994). *The Sixteenth Century Greek Book in Italy, Printers and Publishers for the Greek World* (Venedik: The Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies).
- Levy, Dana, Lea Sneiderve Frank B. Gibney (t.y., y. 1984). *Kanban: Shop Signs of Japan* (New York; John Weatherhill ve The Japan Society).
- Marchese, Ronald T., Marlene R. Breu, Armenian Patriarchate of Istanbul (2010). *Splendor and Pageantry: Textile Treasures from the Armenian Orthodox Churches of Istanbul (İstanbul ve Eden/ South Dakota: Çitlembik/Nettleberry Publications).*
- Martini, Luciana (1998). *Cinquanta capolavon nel Museo nazionale di Ravenna* (Ravenna: Longo Editore).
- Maury, Charlotte (2012). 'Plaque représentant le sanctuaire de la Mecque', *Les arts de l'Islam au Musée du Louvre*, y.h. Sophie Makariou (Paris: Louvre Éditions ve Hazan), ss. 354-56.
- Mehrandish, Mohammad Reza, İlber Ortaylı et al (der) (2009). *Onbin Yıllık İran Medeniyeti, İkibin Yıllık Ortak Miras (İstanbul: The National Museum of Iran ve T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).*
- Meister Peter Wilhelm, Siawosch Azadi ve Axel von Saldern (1971). *Persische Teppiche* (Hamburg ve Frankfurt: Museum für Kunst und Gewerbe, Museum für Kunsthandwerk).
- [Melling, Antoine Ignace] (yeniden basım 1966). *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du Bosphore d'après les dessins de M. Melling (İstanbul: Doğan Kardeş).*
- Mitchell Stephen ve David French (2012). *The Greek and Latin Inscriptions of Ankara (Ancyra)*, 1. cilt: *From Augustus to the end of the third century AD* (Vestigia: Beiträge zur Alten Geschichte Band 62) (Münih: C. H. Beck).
- Montagu, Lady Mary Wortley (1993). *Turkish Embassy Letters*, y.h. Malcolm Jack ve Anita Desai (Londra: William Pickering & Chatto).

- Moréri, Louis (1732). *Le grand dictionnaire historique, au le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane qui contient en abrégé l'histoire fabuleuse des Dieux et des Héros de l'Antiquité Payenne, les vies et les actions remarquables des Patriarches [...], l'établissement et le progrès des Ordres Religieux et Militaires et la vie de leurs Fondateurs, les généalogies [...], la description des Empires Royaumes [...], l'histoire des conciles généraux et particuliers sous le nom des lieux où ils ont été tenus [...]*, 4.cilt (Basle: Jean Brandmuller).
- Mustafâ 'Âlî (1978-82). *Mustafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, çeviren ve yayına hazırlayan Andreas Tietze, 2 cilt (Viyanâ: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).
- Mustafa Hattî Efendi (1999). *Viyanâ Sefâretnâmesi*, y.h. Ali İbrahim Savaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Mustafa Naima (2014). *Târih-i Na'ima*, y.h. Mehmet İpşirli, 6 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Mustafa Sâfi (2003). *Mustafâ Sâfi'nin Zübdetüt-Tevârîh'i*, 2 cilt, y.h. İbrahim Hakkı Çuhadar (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Nesin, Aziz (yeniden basım 2006). *Yol: Böyle Gelmiş Böyle Gitmez (İstanbul: Nesin Yayınevi)*.
- Nicolay, Nicolas de (1989). *Dans l'Empire de Soliman le Magnifique*, y.h. Mane-Christine Gomez-Géraud ve Stéphane Yerasimos (Paris: Presses du CNRS).
- Noever, Peter (y.h.) (2009). *Global-Lab: Kunst als Botschaft, Asien und Europa/ Arts as a Message, Asia and Europe* (Viyanâ: MAK).
- [Nu'mân Efendi, Ebû Sehil] (1972). *Molla und Diplomat, Der Bericht des Ebû Sehil Nu'mân Efendi über die österreichisch-osmanische Grenzziehung nach dem Belgrader Frieden 1740/41*, bir giriş ve yorumlarla birlikte Almancaya çeviren Erich Prokosch (Graz, Wien, Köln: Verlag Styria).
- Nu'mân Efendi, Ebû Sehil (1999). *Tedbîrât-i Pesendâde (Beğenilmiş Tedbirler)*, der. Ali İbrahim Savaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

- Ölçer, Nazan (1996). *Turkish Carpets from the 13th-18th Centuries* (İstanbul: Ahmet Ertuğ).
- et al (y.h.) (2003). *From the Medicis to the Savoias: Ottoman Splendour in Florentine Collections/Medicilerden Savoylara Floransa Saraylarında Osmanlı Görkemi* (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi).
- et al (y.h.) (2007). *In Praise of God: Anatolian Rugs in Transylvanian Churches 1500-1750* (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi).
- et al (y.h.) (2010). *Treasures of the Aga Khan Museum: Arts of the Book and Calligraphy* (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi).
- et al (y.h.) (2014). *Distant Neighbour, Close Memories: 600 Years of Turkish-Polish Relations* (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi).
- Onuk, Taciser (1998). *Osmanlı Çadır Sanatı (XVII-XIX yüzyıl)/ Ottoman Tent Art (XVII-XIX centuries)* (Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı).
- Osman Ağa (1954). *Leben und Abenteuer des Dolmetschers Osman Ağa: Eine türkische Autobiographie aus der Zeit der großen Kriege gegen Österreich*, y.h. Richard F. Kreutel ve Otto Spies (Bonn: Selbstverlag des Orientalischen Seminars der Universität Bonn).
- [Osman Ağa] (1962). *Der Gefangene der Giauren, Die abenteuerlichen Schicksale des 'Osman Ağa aus Temeschwar, von ihm selbst erzählt*, çeviri ve giriş yazısı Richard F. Kreutel ve Otto Spies (Graz, Wien, Köln: Verlag Styria).
- Öz, Tahsin (1946). *Türk Kumaş ve Kadifeleri*, 2 cilt (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi).
- Pera Müzesi, İstanbul (2011). *Osman Hamdi Bey and the Americans: Archaeology, Diplomacy, Art* (İstanbul: Pera Müzesi).
- Perot, Jacques, Frédéric Hitzel ve Robert Anhegger (2001). *Hatice Sultan ile Melling Kalfa: Mektuplar*, Türkçeye çev. Ela Güntekin (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Petrasch, Ernst, Reinhard Sanger, Eva Zimmermann, Hans Georg

- Majer (1991). *Die Karlsruher Türkenbeute: Die 'Türkische Kammer' des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden; Die 'Türkischen Curiositaeten' des Markgrafen von Baden-Durlach* (Münih: Hirmer Verlag).
- Piwocka, Magdalena (200S). *Wawel: Art of the Orient*, çev. Elżbieta Chrzanowska-Kluczevska (Karakov: Zamek Królewskina Wawelu).
- Recep, Fuat et al (y.h.) (2010). *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi, 24 Numaralı Sicil* (H. 1138-1151/M: 1726-1738) (İstanbul: İSAM).
- Redhouse, James W. (1921). *Türkçeden İngilizceye Lugat Kitabı/A Turkish and English Lexicon* (İstanbul: Mateosyan).
- Renda, Günsel (y.h.) (1993). *Woman in Anatolia: 9000 Years of the Anatolian Woman* (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi).
- Rogers, John Michael ve Rachel Ward (y.h.) (1988). *Süleyman the Magnificent* (Londra: British Museum)
- Sahillioğlu, Halil (y.h.) (2004). *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri (The Telhis of Koca Sinan Pasha)* (İstanbul: IRCICA).
- Şahin, Seracettin et al (2010). *Âb-ı hayat: Geçmişten Günümüze İstanbul'da Su ve Su Kültürü* (İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).
- Sandbichler, Veronika. *Türkische Kostbarkeiten aus dem Kunsthistorischen Museum* (Viyana ve Innsbruck: Kunsthistorisches Museum, 1997).
- Şânî-zâde Mehmed. 'Atâ'ullah Efendi (2008). *Şânî-zâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1223-1237/1808-1821)]*, y.h. Prof. Dr Ziya Yılmaz, 2 cilt (İstanbul: Çamlıca).
- [Saz], Leyla Hammefendi (1995). *The Imperial Harem of the Sultans: Daily Life at the Çırağan Palace during the 19th Century, Memoirs of Leyla (Saz) Hanımefendi*, Türkçeye çev. Landon Thomas (İstanbul: PEVA Publications).

- [Saz], Leyla Hanoum (yeniden basım 2011). *Le Harem impérial au XIXe siècle: Un témoignage essentiel sur un univers fascinant*, önsöz Sophie Basch (Paris: Andre Versailles).
- Schaal, Dieter (1995-96). 'Osmanische Pistolen und Gewehre im Bestand der Dresdner Rüstkammer', *Im Lichte des Halbmonds: Das Abendland und der türkische Orient içinde* (Dresden: Staatliche Kunstsammlungen), ss. 285-88.
- Schiltberger (1983). *Als Sklave im Osmanischen Reich und bei den Tataren 1394-1427*, der. ve çev. Ulrich Schlemmer (Stuttgart: Thienemann et al).
- Schrenck von Notzing, Jakob (1981). *Die Heldenrüstkammer*, der. Bruno Thomas (Osnabrück: Biblio Verlag).
- Schuckelt, Holger (2010). *Die Türkische Cammer: Sammlung orientalischer Kunst in der kurfürstlich-sächsischen Rüstkammer Dresden* (Dresden: Sandstein Verlag).
- [Şehdi Osman] (1941-42). 'Şehdi Osman Efendl Sefaretnamesi', der. Faik Reşat Unat, *Tarih Vesikaları* I, fas. 1, ss. 66-80, fas. 2; ss. 156-59, fas. 3, ss. 232-40; fas. 4, ss. 303-20; fas. 5, ss. 390-400.
- Selânikî, Mustafa Efendi (1989). *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, der. Mehmet İpşirli (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları).
- Sévigné, Marie de Rabutin-Chantal (1820). *Lettres de madame de Sévigné, de sa famille et de ses amis*, 2. cilt (Paris: J.J. Blaise).
- Sievernich, Gereon (der.) (1989). *Europa und der Orient: 800-1900* (Berlin, Gütersloh, Münih: Berliner Festspiele ve Bertelsmann).
- Sinan (2006). *Sinan's Autobiographies: Five Sixteenth-Century Texts*, giriş yazar, yayına hazırlayan ve çeviren Howard Crane ve Esra Akın, önsöz Gülru Necipoğlu (Leiden: E. J. Brill).
- Slot, B. J. (1975-76). 'The fires of 1782 and 1784 according to maps and reports by Dutch diplomatic representatives', *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 4-5, ss. 47-66.

- Spuhler, Friedrich (1987). *Die Orientteppiche im Museum für Islamische Kunst Berlin* (Müni: Klinkhardt und Biermann).
- Staatliche Kunstsammlungen Dresden (1995-96). *Im Lichte des Halbmonds: Das Abendland und der türkische Orient* (Dresden: Staatliche Kunstsammlungen).
- Stackelberg, Otto Magnus Freiherr von (1831). *Trachten und Gebräuche der Neugriechen* (Berlin: Reimer).
- Stchoukine, Ivan (1966). *La peinture turque d'après les manuscrits illustrés, Ire partie: De Sulaymān Ier à 'Osman II, 1520-1622* (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner).
- et-Tamgrouti, Abou-l-Hasan Ali ben Mohammed (1929). *En-nafhat el-miskiyya fi-s-sifarat et-Tourkiyya: Relation d'une ambassade marocaine en Turquie, 1589-1591*, notlandıran ve çeviren Henry de Castries (Paris: Geuthner).
- Tezcan, Hülya (1987). *Topkapı Sarayı-Museum: Teppiche*, eklerle birlikte İngilizceye çeviren John Michael Rogers ve Almancaya çeviren Karin Hein (Herrsching/ Ammersee: Schuler Verlagsgesellschaft).
- ve Sumiyo Okimura (der) (2007). *Textile Furnishings from the Topkapı Palace Museum (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı)*
- Tezcan, Semih (1998). *Bir Ziyafet Defteri (İstanbul: Simurg Yayınları)*.
- Thévenot, Jean (1980). *Voyage du Levant*, giriş yazan ve yayına hazırlayan Stéphane Yerasimos (Paris: François Maspero).
- Üçok, Ayşe (2001). *Chinese Treasures in Istanbul (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı)*
- Uzluk, Feridun Nafiz (y.h.) (1958). *Fatih Devrinde Karaman Eyaleti Vakıfları Fihristi: Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Arşivindeki Deftere Göre* (Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü).
- Vecellio, Cesare (2008). *The Clothing of the Renaissance World: Europe – Asia – Africa – The Americas*, y.h. ve çev. Ann Rosalind Jones ve

- Margaret F. Rosenthal (Londra: Thames & Hudson).
- Völker, Angela (2001). *Die orientalischen Knüpsteppiche im MAK* (Viyana, Köln, Weimar: Bohlau).
- Von Folsach, Kjeld (1996). *Sultan, Shah and Great Mughal: The History and Culture of the Islamic World* (Kopenhag: The National Museum).
- Wild, Johann (1964). *Reysbeschreibung eines Gefangenen Christen Anno 1604* der. Georg A. Narciß ve Karl Teply (Stuttgart: Stemgruben Verlag).
- Wright, Elaine (2009). *Islam: Faith, Art, Culture: Manuscripts of the Chester Beatty Library* (Londra: Scala Publishers Ltd).
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi (der.) (1976). *Nasuhü's-silahî (Matrakçı): Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Zülfikar Paşa (2007a). *Viyana'da Osmanlı Diplomasisi (Zülfikâr Paşa'nın Mükâleme Takrîri)* y.h. Songül Çolak (İstanbul: Yeditepe Yayınevi)
- (2007b). *Zülfikâr Paşa'nın Viyana Sefâreti ve Esâreti: Cerîde-i Takrirât-ı Zülfikâr Efendi [1099-1103/1688-1692]* y.h. Mustafa Güler (İstanbul: Çamlıca).

İKİNCİL ÇALIŞMALAR

- Abou-EI-Haj, Rifa'at A. (1974). 'Ottoman attitudes toward peace-making: The Karlowitz case', *Der Islam*, ss. 131-37.
- (1983). 'An agenda for research in history: The history of Libya between the sixteenth and nineteenth centuries', *International Journal of Middle East Studies*, 15, ss. 305-19.
- Acar, M. Şinasi (2011). *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesneleri* (İstanbul: Yem Kitabevi).
- Àgoston, Gabor (2014). 'Firearms and military adaptation: The

- Ottomans and the European military revolution, 1450-1800', *Journal of World History*, 25, 1, ss. 85-124.
- Akdağ, Mustafa (1975). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası (Celali İsyanları)* (Ankara: Bilgi Yayınevi).
- Aksan, Virginia (2007). *Ottoman Wars 1700-1870: An Empire Besieged* (New York: Longman/Pearson).
- Alam, Muzaffar ve Sanjay Subrahmanyam (2007). *Indo-Persian Travels in the Age of Discoveries* (Cambridge: CUP).
- Allgrove McDowell, J. (1989). 'Textiles', *The Arts of Persia*, der. R. W. Ferrier içinde (New Haven ve Londra: Yale University Press), ss. 157-70.
- Allsen, Thomas T. (2002). *Commodity and Exchange in the Mongol Empire: A Cultural History of Islamic Textiles* (Cambridge: CUP).
- Alpaslan Arça, Sibel (2013). 'Ayasofya Müzesi Şehzadeler Türbesi'nde Tespiti Yapılan Tekstil Buluntuları', *14th International Congress of Turkish Art. Paris, College de France 19-21 September 2011*, der. Frederic Hitzel içinde (Paris: ICTA), ss. 73-80.
- Altıntaş, Ayten (2010). 'II. Mahmud ve Sağlık/Mahmud II and health', *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul/ Istanbul In the Process of Being Rebuilt*, der. Coşkun Yılmaz içinde (İstanbul: İstanbul 2010 Avrupa Kültür Merkezi), s. 297-309.
- Ambraseys, Nicholas N. ve Caroline Finkel (1990). 'The Marmara Sea earthquake of 1509', *Terra Motae*, ss. 167-74. Online (accessed 5 December 2013) at <ftp://ftp.ecn.purdue.edu/sozen/Istanbul%20at%20the%20Threshold/Papers%20%28in%20English%29/Paper%2006%20Terra%20Motae%20-%20The%20Marmara%20Sea%20earthquake%20of%201509%20by%20Ambraseys%20Finkel.pdf>.
- (1995). *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review 1500-1800* (İstanbul: Eren).

- Ambraseys, Nicholas N. ve A. Jackson (2000). 'Seismicity of the Sea of Marmara (Turkey) since 1500, *Geophys. J. Int.* 141, F1-F6, <http://gji.oxfordjournals.org/content/141/3/F1.full.pdf> (erişim tarihi 6 Aralık 2013).
- And, Metin (1982). *Turkish Miniature Painting: The Ottoman Period* (İstanbul: Dost Publication).
- (2007). *Minyatürlerle Osmanlı-İslam Mitolojyası* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları).
- Anonim (2015). *Spolia Reincarnated: Second Life of Spaces, Materials, Objects in Anatolia from Antiquity to the Ottoman Period/Değişirme Malzemenin (Spolia) Yeniden Doğuşu: Atıkçağ'dan Osmanlı'ya Anadolu'da Mekanların, Materyallerin ve Objelerin İkinci Yaşamı* (konferans programı: İstanbul: Research Center for Anatolian Civilizations).
- Arık, Rüçhan (1976). *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).
- Arıkan, Zeki (1991). 'Osmanlı İmparatorluğunda İhracı Yasak Mallar (Memnu Meta)', *Profesör Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* içinde (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), ss. 279-307.
- Arsel, Semahat (der.) (1996). *Eskimeyen Tatlar: Türk Mutfak Kültürü/Timeless Tastes: Turkish Culinary Culture* (İngilizce versiyonu derleyen Ersu Pekin ve Ayşe Sümer (İstanbul: Divan/Vehbi Koç Vakfı).
- Artan, Tülay (2000). 'Aspects of the Ottoman elite's food consumption: looking for "staples", "luxuries", and "delicacies", in a changing century', *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire*, der. Donald Quataert içinde (Albany, NY: State University of New York Press), ss. 107-200.
- (2010). 'Ahmed I's hunting parties: feasting in adversity, enhancing the ordinary', *Starting with Food: Culinary Approaches to Ottoman*

- History*, der. Amy Singer içinde (Princeton, NJ: Markus Wiener Publishers), ss. 93-138.
- (2011a). ‘The making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a tour of a grand vizierial palace at Süleymaniye’, *Turcica*, Vol. 43, ss. 145-206.
- (2011b). ‘18th century Ottoman princesses as collectors: Chinese and European porcelains in the Topkapı Palace Museum’, *Ars Orientalis (Globalizing Cultures: Art and Mobility in the Eighteenth Century)*, cilt 39, ss.113-46.
- (2011c). ‘Royal weddings and the grand vizirate: institutional and symbolic change in the early eighteenth century’, *Royal Courts in Dynastic States and Empires*, der. Jeroen Duindam, Tülay Artan ve Metin Kunt içinde (Leiden: E. J. Brill), ss. 339-99.
- Atasoy, Nurhan (2000). *Otağ-ı Hümayun: Osmanlı Çadırları* (İstanbul: Aygaz).
- (2002). *Hasbahçe: Osmanlı kültüründe bahçe ve çiçek* (İstanbul: Aygaz).
- (2006). ‘Osmanlı İstanbulu’nda Alay ve Teşrifat’, *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Râlam’ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri*, der. Karin Ådahl, çev. Ali Özdamar içinde (İstanbul: İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü ve AstraZeneca), ss. 168-95.
- (2013). İbrahim Paşa Sarayı, 2. basım (Adana: T. C. Kültür Bakanlığı).
- Atasoy, Nurhan ve Julian Raby (1989). *Iznik, the Pottery of Ottoman Turkey (İstanbul, Londra: Türkiye Ekonomi Bankası ve Alexandria Press)*.
- Atasoy, Nurhan, Walter Denny, Louise W. Mackee ve Hülya Tezcan (2001). *İpek. Imperial Ottoman Silks and Velvets* (Londra, İstanbul: TEB İletişim & Yayıncılık ve Azimuth Editions).
- Atasoy, Nurhan ve Lale Uluç (2012). *Impressions of Ottoman Culture*

- in Europe: 1453-1699* (İstanbul: Armaggan Yayınları ve The Turkish Cultural Foundation).
- (2012). *Osmanlı Kültürünün Avrupâdaki Yansımaları: 1453-1699* (İstanbul: Armaggan Yayınları ve The Turkish Cultural Foundation) (Yukarıdaki kitabın Türkçe baskısı).
- Atbaş, Zeynep (2008). 'Mode im Spiegel zweier bedeutender Miniaturmaler der osmanischen Kunst: Levni and Abdullah Buharî/ Fashion in the Miniatures of Levni and Abdullah Buharî, Two Great Artists of Ottoman Painting', *Tulpen, Kaftane und Levni/Tulips, Kaftans and Levnî: Höfische Mode und Kostümalben aus dem Topkapı Palace in Istanbul/ Imperial Ottoman Costumes and Miniature Albums from Topkapı Palace in Istanbul içinde* (Frankfurt/Main: Museum für Angewandte Kunst, 2008), ss. 66-71 ve katalog ss. 94-123.
- Ayalon, Yaron (2014). *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes* (Cambridge: CUP).
- Aynur, Hatice (2006). 'Ottoman Literature', *The Cambridge History of Turkey, vol. 3: The Later Ottoman Empire* der. Suraiya Faroqhi içinde (Cambridge: CUP), ss. 481-520.
- Aynural, Salih (2001). İstanbul Değirmenleri ve Fırınları, *Zahire Ticareti* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Babinger, Franz (1913). 'Ein orientalistischer Berater Goethes: Heinrich Friedrich von Diez', *Goethe-Jahrbuch* 34 (Frankfurt/Main: Literarische Anstalt Ruetten und Löning), 57-70.
- Babinger, Franz ve Geza David (1997). 'Sinan Pasha, Khodja', *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı içinde (Leiden: Brill), cilt IX, ss. 631-32.
- Baer, Marc D. (2008). *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe* (New York: Oxford University Press).
- Bağcı, Serpil (1996). 'İslam Topluluklarında Matemi Simgeleyen Renkler: Mavi, Mor, Siyah', *Cimetières et traditions funéraires*

- dans le monde islamique/İslam Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri: Actes du colloque international du Centre National de la Recherche Scientifique organisé par l'Université Mimar Sinan, İstanbul, 28-30 September, 1991*, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve A. Aksel Tibet, 2 cilt (Ankara: TTK), 2. cilt, ss. 163-68.
- Bağcı, Serpil, Filiz Çağman, Günsel Renda ve Zeren Tanındı (2006). *Osmanlı Resim Sanatı* (İstanbul: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).
- Bahrani, Zainab, Zeynep Çelik ve Edhem Eldem (der.) (2011). *Scramble for the Past: A Story of Archaeology in the Ottoman Empire 1753-1914* (İstanbul: SALT).
- Bakla, Erdinç (2007). *Tophane Lüleçiliği: Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi* (İstanbul: Antik A.Ş.).
- Balla, Márta (2005). 'Beyond style: a provenance study of Iznik pottery by means of neutron activation analysis (NAA)' *Turkish Flowers, Studies on Ottoman Art in Hungary*, der. Ibolya Gerelyes içinde (Budapeşte: Hungarian National Museum), ss.63-68.
- Baram, Uzi ve Lynda Carroll (2000). 'The future of the Ottoman past', *A Historical Archaeology of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, der. Uzi Baram ve Lynda Carroll içinde (New York etc.: Kluwer Academic/Plenum Publishers), ss. 3-32.
- Bardakçı, Murat (2013). *Üçüncü Selim Devrine Ait Bir Bostancıbaşı Defteri* (İstanbul: Pan Yayıncılık).
- Barkan, Ömer Lütfi (1963). 'Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından: Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tazına ait Araştırmalar', *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1-2, ss. 239-96.
- (1966). 'Edirne Askeri Kassam'ına ait Tereke Defterleri (1545-1659)' *Belgeler*, III, 5-6, ss. 1-479.

- (1972-79). *Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı 1550-1557*, 2 cilt (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Barkey, Karen (1994). *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY: Cornell Univ. Press).
- Barnes, Ruth (1997). 'From India to Egypt: The Newberry Collection and the Indian Ocean textile trade', *Islamische Textilkunst des Mittelalters: Aktuelle Probleme*, der. Karel Otavsky içinde, *Riggisberger Berichte* (Rigglsberg, Berne: Abegg-Stiftung), 5, ss. 79-94.
- Bayerle, Gustav (1980). 'The compromise at Zsitvatorok', *Archivum Ottomanicum* 6, ss. 5-53.
- Behrens-Abouseif, Doris (1992). 'The 'Abd al-Rahman Katkhudā Style in 18th Century Cairo', *Annales Islamologiques*, 26, 117-26.
- Béller-Han, Ildikó (1987). 'Ottoman perception of China', *Comité International d'Études Pré-ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium, Cambridge: 1st-4th July 1984*, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont ve Emeri van Donzel içinde (İstanbul, Leiden, Paris: IFEA ve Divit Press), ss.55-64.
- Bencze, Zoltán (2003). 'Recent research into Ottoman-period remains in Buda', *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, der. Jbolya Gerelyes ve Gyongyt Kovacs içinde (Budapeşte: Hungarian National Museum), ss.55-62.
- Berg, Maxine (1999). 'New commodities, luxuries and their consumers in eighteenth-century England', *Consumers and Luxury: Consumer Culture in Europe 1650-1850*, der. Maxine Berg ve Helen Clifford (Manchester University Press), ss. 63-85.
- Bergasse, Louis ve Gaston Rambert (1954). *Histoire du commerce de Marseille*, 4. cilt: *De 1599 à 1660; De 1660 à 1789* (Paris: Pion).
- Berkes, Niyazi (1971). 'İbrahim Müteferrika', , *Encyclopaedia of Islam*, 2. baskı içinde (Leiden: Brill ve Luzac), cilt III, ss. 996-97.
- Berktaş, Halil (Nisan/Temmuz 1992). 'The search for the peasant

- in Western and Turkish history/historiography', *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, der. Halil Berktaş ve Suraiya Faroqhi içinde (The Journal of Peasant Studies, Londra: Frank Cass), ss. 109-84.
- Bertram, Carel (2008). *Imagining the Turkish House: Collective Visions of Home* (Austin: University of Texas Press).
- Bevilacqua, Alexander ve Helen Pfeifer (Kasım 2013). 'Turquerie: culture in motion, 1650-1750', *Past and Present*, No. 221, ss. 75-118.
- Bianchi, Marina (1999). 'In the Name of the Tulip: why speculation', *Consumers and Luxury: Consumer Culture in Europe 1650-1850*, der. Maxine Berg ve Helen Clifford içinde (Manchester University Press), ss.88-102.
- Biedronska Slotowa, Beata (1999). 'The history of Turkish textile collections', *War and Peace: Ottoman-Polish Relations in the 15th to 19th Centuries* içinde (İstanbul: Turkish Ministry of Culture and Polish Ministry of Culture and Art), ss. 63-69.
- (2014). 'Turkish textiles in Poland: function and role in Polish-Turkish relations', *Distant Neighbour, Close Memories: 600 Years of Turkish-Polish Relations*, der. Nazan Ölçer et al içinde (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi), ss. 86-95.
- Bilgin, Arif (2004). *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)* (İstanbul: Kitabevi).
- (2006). *Osmanlı Taşrasında bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği* (İstanbul: Kitabevi).
- Bilgin, Arif ve Özge Samancı (der) (2008). *Türk Mutfağı* (Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı).
- Billington, James H. (2001). 'The projection and celebration of power', *Gifts to the Tsars, 1500-1700: Treasures from the Kremlin*, der. Barry Shifman ve Guy Walton içinde (New York: Harry N. Abrams Inc.), ss.11-20.

- Bir, Attila, M. Şinasi Acar, Mustafa Kaçar (2012). *Anadolu'nun Değirmenleri* (İstanbul: Yem Yayın).
- Blair, Sheila S. (1998). 'Tabrîz', *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı içinde (Leiden: Brill), cilt X, ss. 41-S0.
- Blair, Sheila S. ve Jonathan Bloom (1991). 'Images of Paradise in Islamic art', *The Here and the Hereafter: Images of Paradise in Islamic Art* içinde (Hanover, New Hampshire: Hood Museum of Art).
- Boralevi Alberto, Laura Ciampini ve Anna Contadini (2006). *Intrecci mediterranei: Il tessuto come dizionario di rapporti economici, culturali e sociali* (Prato: Museo dei Tessuti).
- Borromeo, Elisabetta (2010). 'The Ottomans and hunting, according to Julien Bordier's Travelogue', *Animals and People in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi içinde (İstanbul: Eren), ss. 219-34.
- Bostan, İdris (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüz Yılda Tersane-i Amire* (Ankara: Türk Tarih Kurumu).
- Bosworth, C. E. ve A. J. Wensinck (1991), 'Makka 2: From the Abbasid to the modern period', *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı içinde, cilt VI, ss.146-S2.
- Brafman, David (2009). 'Facing East: The Western view of Islam in Nicolas de Nicolay's Travels in Turkey', *Getty Research Journal*, 1, ss. 153-60, <http://www.getty.edu/research/publications/grj/grj1/> (erişim tarihi yaz 2014).
- Brotton, Jerry (2013). *A History of the World in Twelve Maps* (Londra: Penguin).
- Bulliet, Richard (1975). *The Camel and the Wheel* (New York: University of Columbia Press).
- Burke, Peter (2006). *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence* (Ithaca ve Londra: Cornell University Press).
- Çağman, Filiz (2000). 'Portrait series of Nakkaş Osman', *The Sultan's*

- Portrait: Picturing the House of Osman*, der. Semin Kangal et al (İstanbul: Türkiye İş Bankası), ss. 164-87.
- (2014). *Kat'ı: Cutout Paper Works and Artists in the Ottoman World* (İstanbul: Aygaz).
- Çaksu, Ali (2007). 'Janissary coffee houses in late eighteenth-century Istanbul', *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, der. Dana Sajdi içinde (Londra, New York: I.B.Tauris), ss.117-32.
- Çalış Kural, Deniz (2014). *Şehrengiz, Urban Rituals and Deviant Sufi Mysticism in Ottoman İstanbul* (Farnham ve Burlington, VT: Ashgate).
- Camariano, Nestor (1970). *Alexandre Mavrocordato, Le Grand Drogman: son activité diplomatique, 1673-1709* (Selanik: Institute for Balkan Studies).
- Canbakal, Hülya (2005). 'On the nobility of urban notables', *Provincial Elites in the Ottoman Empire. Halcyon Days in Crete V. A Symposium Held in Rethymno, 10-12 Ocak 2003*, der. Antonis Anastasopoulos içinde (Rethymno, Greece: Crete University Press), ss. 39-50.
- Carroll, Lynda (2000). 'Toward an archaeology of non-elite consumption in late Ottoman Anatolia', *A Historical Archaeology Of the Ottoman Empire: Breaking New Ground*, der. Uzi Baram ve Lynda Carroll içinde (New York etc.: Kluwer Academic/Plenum Publishers), ss. 161-83.
- Carswell, John (1982). 'Keramik', *Kunst und Kunsthandwerk unter den Osmanen*, der. Yanni Petsopoulos, çev. Herwig Bartels içinde (Munich: C. H. Beck).
- (1995). *Chinese Ceramics in the Sadberk Hanım Museum* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı ve Sadberk Hanım Müzesi).
- (2006). *Iznik Pottery (Eastern Art)* (Northampton, MA: Interlink Publishers).

- Carswell, John ve C. J. F. Dowsett (yeniden basım 2005). *Kütahya Tiles and Pottery from the Armenian Cathedral of St James, Jerusalem* (Antelias/ Lübnan: Armenian Affairs Department of the Calouste Gulbenkian Foundation).
- Çeçen, Kâzım (1984). İstanbul'da Osmanlı *Devrindeki Su Tesisleri* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi).
- (1986). Süleymaniye Suyolları (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi).
- (1988). *Mimar Sinan ve Kırkçeşme Tesisleri* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İSKİ).
- (1996). *The Longest Roman Water Supply Line* (İstanbul: Türkiye Sınai Kalkınma Bankası).
- Cezar, Mustafa (2002). *Osmanlı Başkenti İstanbul* (İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı).
- Çıpa, Erdem ve Emine Fetvacı (der) (2013). *Writing History at the Ottoman Court: Editing the Past, Fashioning the Future* (Bloomington, IN: Indiana University Press).
- Çizakça, Murat (1985). 'Incorporation of the Middle East into the European world economy', *Review*, VIII, 3, ss. 353-78.
- (yeniden basım 1987). 'Price history and the Bursa silk industry: a study in Ottoman industrial decline, 1550-1650', *The Ottoman Empire and the World Economy*, der. Huri İslamoğlu-İnan içinde (Cambridge, Paris: CUP ve Maison des Sciences de l'Homme), ss. 247-61.
- (1996). *A Comparative Evolution of Business Partnerships: The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives* (Leiden: E. J. Brill).
- (2013). 'The Economy', *The Cambridge History of Turkey*, cilt 2, der. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet içinde (Cambridge, New York: CUP), ss.241-75.

- Cornette, Joel (1993). *Le Roi de guerre: Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle* (Paris: Payot).
- Çoruhlu, Tülin (2012). 'Tuğ', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi içinde (İstanbul: İSAM), 41. cilt, ss. 330-32.
- Crowe, Yolande (1978). 'İznik and the Chinese manner: waves and vines', *Fifth International Congress of Turkish Art*, der. Geza Feher (Budapeşte: Akadémiai Kiadó), ss. 207-14.
- Curatola, Giovanni (2004). 'A sixteenth-century quarrel about carpets', *Muqarnas* 21, 2004, ss. 129-37.
- Dağtaş, Lütfi (2007). *Anadolu'da Dericilik* (İstanbul: Dönence Basım ve Yayın Hizmetleri).
- Dalsar, Fahri (1960). *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi).
- Dávid, Géza ve Pal Fodor (2002). 'Hungarian studies in Ottoman history', *The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography*, der. Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi içinde (Leiden: E.J. Brill), ss. 305-50.
- (der) (2007). *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)* (Leiden: Brill).
- Dávid, Géza ve Ibolya Gerelyes (2015). 'The art of the potter in Ottoman Hungary', *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, der. Suraiya Faroqhi içinde (New York: Berghahn Publications), ss. 70-87.
- Davis, Natalie Zemon (2000). *The Gift in Sixteenth-Century France (The Curti Lectures)* (Madison, WI: The University of Wisconsin Press).
- Davis, Ralph (1967, yeniden basım 2000). *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Eighteenth Century: The Emergence of International Business, 1200-1800* (Londra: Routledge).
- De Vries, Jan (2008). *The Industrious Revolution: Consumer Behavior*

- and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge: CUP).
- Değirmenci, Tülün (2012). *İktidar Oyunları ve Resimli Kitaplar: II. Osman Devrinde Değişen Güç Sembolleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi).
- Deguillhem, Randi (2008). 'The Waqf in the City', *The City in the Islamic World*, der. Renata Holod Salma Jayyusi, Attilio Petruccioli ve Andre Raymond, 2 cilt (Leiden: E. J. Brill, 2008), 2. cilt ss. 923-52.
- Demiriz, Yıldız (2009). *Osmanlı Çiçek Yetiştiriciliği* (İstanbul: Yorum Sanat).
- Denny, Walter B. (1970). 'A sixteenth-century architectural plan of Istanbul', *Ars Orientalis*, 8, ss. 49-63.
- (2004). *Iznik: the Artistry of Ottoman Ceramics* (Londra: Thames & Hudson).
- (2005). *Osmanische Keramik aus Iznik*, çev. Sylvia Hofer (Münih: Humer).
- (2006). 'Les textiles et tapis d'Orient à Venise' Venise et l'Orient 828-1797, der. Stefano Carboni içinde (Paris: Institut du monde arabe ve Gallimard), ss. 175-91.
- Doğanalp-Votzi, Heidemarie (1997). *Der Gerber, der Kulturbringer: Politik, Ökonomie, Zivilisation im osmanischen Vorderasien* (Frankfurt/M. Berlin vd.: Peter Lang Publications).
- Dürschmidt, Guntram (2009). *Osmanische Fliesen in Istanbul* (Riedlhütte/ Germany: Ohetaler Verlag).
- Dursteler, Eric (2011). *Renegade Women: Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press).
- Eldem, Edhem (2007). 'Urban voices from beyond: identity, status and social strategies in Ottoman Muslim funerary epitaphs of Istanbul (1700-1850)' *The Early Modern Ottomans: Remapping*

- the Empire* der. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman içinde (Cambridge: CUP); ss.233-56.
- (2013). ‘Hayretü’l-azime fi intihalati’l-garibe: Voltaire ve Şanizade Mehmed Ataullah Efendi’, *Toplumsal Tarih*, No. 237, ss. 18-28.
- Elgood, Robert (2009). *The Arms of Greece and her Balkan Neighbours in the Ottoman Period* (Londra: Thames & Hudson).
- Elliot, Matthew (2004). ‘Dress codes in the Ottoman Empire: The case of the Franks’, *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann içinde (İstanbul: Eren), ss. 103-24.
- Emiralioglu, Pınar (2014). *Geographical Knowledge and Imperial Culture in the Early Modern Ottoman Empire* (Farnham/Surrey ve Burlington, VT: Ashgate).
- Erdem, Y. Hakan (1996). *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise, 1800-1909* (Houndmills, Basingstoke: Macmillan).
- Erdmann, Hanna (1985). ‘Die historische Entwicklung des türkischen Teppichs; Zur Technik des Knüpfteppichs’, *Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit*, 2 cilt (Recklinghausen/Almanya: Aurel Bongers), 2. cilt, ss. 193-220.
- Erdmann, Kurt (t.y.). *Der türkische Teppich des 15. Jahrhunderts/15. Asır Türk Halısı*, çev. H. Taner (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).
- Ergenç, Özer (2012). Şehir, Toplum, Devlet: Osmanlı Tarih Yazıları (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).
- Ergin, Nina (2014). ‘The fragrance of the divine: olfactory aspects of Ottoman mosque architecture’, *The Art Bulletin*, 96, 1, ss. 70-97.
- (2015). ‘Mapping Istanbul’s hammams of 1752 and their employees’, *Bread from the Lion’s Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood In Ottoman Cities*, der. Suraiya Faroqhi (New York: Berghahn Publications), ss. 108-35.

- Erim, Neşe (1991). 'Trade, traders and the state in eighteenth-century Erzurum', *New Perspectives on Turkey*, 5-6: ss. 123-50.
- Erimtan, Can (2007). 'The perception of Saadabad: The "Tulip Age" and Ottoman-Safavid rivalry', *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee: Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, der. Dana Sajdi içinde (Londra ve New York: I.B.Tauris), ss. 41-46.
- (2008). *Ottomans Looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey* (Londra ve New York: I.B.Tauris).
- Erlor, Mehmet Yavuz (2010). 'Animals during disasters', *Animals and People in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi içinde (İstanbul: Eren), ss. 333-52.
- Ertuğ Zeynep Tarım (2014). 'Entertaining the Sultan: Meclis festive gatherings in the Ottoman Palace', *Celebration, Entertainment and Theater in the Ottoman World*, der. Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen içinde (Calcutta, Londra, New York: Seagull Books), ss.124-44.
- Estabiet, Colette (2015). 'Damascene artisans around 1700', *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, der. Suraiya Faroqhi içinde (New York: Berghahn Publications), ss.88-107.
- Estabiet, Colette ve Jean Paul Pascual (1994). *Familles et fortunes à Damas en 1700* (Damascus: Institut Français de Damas).
- (1998). *Ultime voyage pour la Mecque. Les inventaires après décès de pèlerins morts à Damas en 1700* (Damascus: Institut Français de Damas).
- (2005). *Des tissus et des hommes: Damas vers 1700* (Damascus: IREMAM ve IFPO).
- (2011). *La gent d'État dans la société ottomane damascène: Les 'askars à la fin du xviiie siècle* (Damascus: Institut Français du Proche-Orient).

- Ettinghausen, Richard (1932-34). 'Die bildliche Darstellung der Ka'aba im islamischen Kulturkreis', *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft* 86-87, NF 11-12, ss. 111-37.
- Eyice, Semavi (1962-63). 'İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai bir Müessesesi, Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23, 1-2, ss. 3-8.0.
- (1994). 'Ayasofya', Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 1. cilt içinde (İstanbul: Tarih Vakfı ve T.C. Kültür Bakanlığı), ss. 446-57.
- Farge, Arlette (1992). *La vie fragile: Violence, pouvoirs et solidarités à Paris au XVIIIème siècle* (Paris: Hachette).
- Farooqi, Suraiya (1979). 'Notes on the production of cotton cloth in sixteenth and seventeenth-century Anatolia', *The Journal of European Economic History* (Rome), 8, 2, ss. 405-17.
- (1984). *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts, and Food Production in an Urban Setting 1520-1650* (Cambridge: CUP).
- (1986a). 'Coffee and spices: official Ottoman reactions to Egyptian trade in the later sixteenth century', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 76, Festschrift Andreas Tietze, ss. 87-93.
- (1986b). 'Town officials, timar-holders and taxation: the late sixteenth-century crisis as seen from Çorum', *Turcica*, XVIII, ss. 53-82.
- (1991). 'Malatya, Ottoman period', *Encyclopedia of Islam* 2. baskı içinde (Leiden: Brill), cilt VI, ss. 231-32.
- (1994). *Pilgrims and Sultans* (Londra: I.B.Tauris).
- (1995). 'Ruha', *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı içinde (Leiden: Brill).
- (yeniden basım 1995). 'Merchant networks and Ottoman craft production (Sixteenth-seventeenth centuries)', eadem, *Making a*

- Living in the Ottoman Lands, 1480-1820 (İstanbul: The Isis Press), ss. 175-98.*
- (1996). 'Ortak İşliklerle Özel Evler Arasında XVIII. Yüzyıl Bursa'sında İşyerleri', çev. Rita Urgan, *Bir Masaldı Bursa...*, der. Engin Yenal içinde (İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası), ss. 97-104.
 - (1999). 'A natural disaster as an indicator of agricultural change: flooding in the Edirne Area, 1100/1688-89', *Natural Catastrophes in the Ottoman Empire*, der. Elizabeth Zachariadou içinde (Heraklion: Crete University Press), ss. 251-63.
 - (2001). 'Women's work, poverty and the privileges of guildsmen', *Archiv Orientalni*, 69, 2, Issue in memory of Zdenka Veselà, ss. 155-64.
 - (2004). 'Female costumes in late fifteenth century Bursa', *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, edited by Suraiya Faruqi and Christoph Neumann içinde (İstanbul: Eren), ss. 81-91.
 - (2007a). 'Food for feasts: cooking recipes in sixteenth- and seventeenth-century Anatolian hostels (imaret)', *Feeding People, Feeding Power, Imarets in the Ottoman Empire*, der. Amy Singer, Christoph Neumann ve Nina Ergin içinde (İstanbul: Eren, 2007), ss.197-208.
 - (2007b). 'Ein Istanbuler Derwisch des 17. Jahrhunderts seine Familie und seine Freunde: das Tagebuch des Seyyid Hasan', *Selbstzeugnisse in der Frühen Neuzeit, Individualisierungsweisen in interdisziplinärer Perspektive*, der. Kaspar von Greyerz içinde (Münih: Oldenbourg), ss. 113-26.
 - (2007c). 'Purchasing guild- and craft-based offices in the Ottoman central lands', *Turcica*, 39, ss. 123-46.
 - (2008a). *Another Mirror for Princes: The Public Image of the Sultans and Its Reception* (İstanbul: The Isis Press).

- (2008b). ‘Exotic Animals at the Sultan’s Court’, *Another Mirror for Princes: The Public Image of the Sultans and its Reception* içinde (İstanbul: The Isis Press), ss. 87-101.
- (2012). ‘What happened in Istanbul gardens and beauty spots? Evliya Çelebi on religion, domination and entertainment’, *Şehrâyîn: Die Welt der Osmanen, die Osmanen in der Welt: Wahrnehmungen, Begegnungen und Abgrenzungen, Illuminating the Ottoman World. Perceptions, Encounters and Boundaries. Festschrift Hans Georg Majer*, der. Yavuz Köse içinde (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag), ss. 121-32.
- (2014a). ‘When the Sultan ordered a great feast, was everybody in a festive mood?’, *Celebration, Entertainment and Theater In the Ottoman World*, der. Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen (Kalküta, Londra, New York: Seagull Publications), ss. 208-24.
- (2014b). ‘Mostly fugitives: slaves and their trials and tribulations in sixteenth-century Üsküdar’, eadem, *Travel and Artisans in the Ottoman Empire: Employment and Mobility in the Early Modern Era* (Londra: I.B.Tauris), ss. 129-42.
- (2014c). ‘Manumission in seventeenth-century suburban Istanbul’, *Mediterranean Slavery Revisited (500-1800)/Neue Perspektiven auf mediterrane Sklaverei (500-1800)*, der. Stefan Hanß ve Juliane Schiel, Claudia Schmid’in yardımlarıyla (Zürih: Chronos Verlag), ss.381-401.
- ‘Fear hatred suspicion, and attempts to protect the legitimacy of the sultan: Istanbul fires as reflected’ in Şânî-zâde’s chronicle’ to be published in a volume dedicated to the memory of Donald Quataert, der. Selim Karahasanoglu ve Cenk Demir (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi).
- ‘Persian traders (acem tüccarı) in the Ottoman lands around 1700’, *The Ottoman World: Foundational Coexistences*, der. Devrim Ümit (Newcastle on Tyne: Cambridge Scholars Publishing).

- Fekete, Lajos (1976). *Buda and Pest under Turkish Rule* (Budapeşte: Eotvos Lorand University).
- Fetvacı, Emine (2013). *Picturing History at the Ottoman Court* (Bloomington, IN: Indiana University Press).
- Finkel, Caroline (2006). *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire 1300-1923* (Londra: John Murray).
- (2009). 'Afterword', *The Frontiers of the Ottoman World*, der. A. C. S. Peacock içinde (Londra: The British Academy and Oxford University Press), ss. 539-50.
- Fleet, Kate, Suraiya Faroqhi ve Reşat Kasaba (der.) (2006-13). *The Cambridge History of Turkey*, 4 cilt (Cambridge: CUP).
- Fleischer Cornell H. (1992). 'The lawgiver as Messiah: The making of the imperial image in the reign of Süleyman', *Soliman Ie Magnifique et son temps*, der. Gilles Veinstein içinde (Paris: La Documentation Française, 1992), ss. 159-77.
- (2009). 'Ancient wisdom and new Sciences: prophecies at the Ottoman court in the fifteenth and early sixteenth centuries', *Falnama: The Book of Omens*, der. Serpil Bağcı ile birlikte Massumeh Farhad içinde (Washington, DC ve Londra: Smithsonian Institution and Thames & Hudson Ltd), ss. 231-44.
- Fleming, Katherine. E. (1999). *The Muslim Bonaparte: Diplomacy and Orientalism in Ali Pasha's Greece* (Princeton, NJ: Princeton University Press).
- Flemming, Barbara (1987). 'Sahib-kiran und Mahdi: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymans', *Between the Danube and the Caucasus*, der. György Kara içinde (Budapeşte: Akademia Kiado), ss. 43-62.
- Floor, Willem (1999). *The Persian Textile Industry in Historical Perspective 1500-1925* (Paris: L'Harmattan).
- Fodor, Pál (yeniden basım 2000). 'The view of the Turk in Hungary:

- the apocalyptic tradition and the red apple in [the] Ottoman Hungarian context', idem, *In Search of the Golden Apple: Imperial Ideology, Politics and Military Administration in the Ottoman Empire* (İstanbul: Isis Publications), ss. 71-104.
- François, Véronique (2007). 'Éléments pour une biographie des tasses à café dans l'Empire ottoman', *Turcica*, 39, 293-320.
- Françoza, Mariana (2016). 'Beyond the Kunstkammer: Brazilian featherwork in early modern Europe', *The Global Lives of Things: The Material Culture of Connections in the Early Modern World*, der. Anne Gerritsen ve Giorgio Riello içinde (Londra ve New York: Routledge), ss. 105-27.
- Franses, Michael (2007). 'Ottoman rugs in the churches of Transylvania: tracing the origins of the designs', *In Praise of God: Anatolian Rugs in Transylvanian Churches 1500-1750*, der. Nazan Ölçer içinde (İstanbul: Sakıp Sabancı Müzesi), ss. 51-101.
- French, David (2003). *Greek, Latin and Byzantine Inscriptions of Ancyra* (Ankara: The Foundation of Museum of Anatolian Civilizations).
- Fukasawa, Katsumi (1987). *Toilerie et commerce du Levant, d'Alep à Marseille* (Paris: Editions du CNRS).
- Geary, Patrick (1986). 'Sacred commodities: the circulation of medieval relics', *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, der. Arjun Appadurai içinde (Cambridge: CUP), ss. 169-94.
- Genç, Mehmet (1975). 'Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi', *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar ...*, der. Osman Okyar ve Ünal Nabantoğlu içinde (Ankara: Hacettepe Üniversitesi), ss. 231-96.
- (1994). 'Ottoman industry in the eighteenth century: general framework, characteristics and main trends', *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey 1500-1950*, der. Donald

- Quataert içinde (Albany: SUNY Press), ss. 59-86.
- (1995). 'L'économie ottomane et la guerre au XVIIIème siècle', *Turcica* 27, ss. 177-96.
- (2001). 'Contrôle et taxation du commerce du café dans l'Empire ottoman: fin XVIIe-première moitié du XVIIIe siècle', *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales*, der. Michel Tuchscherer içinde (Kahire: IFAO), ss. 161-78.
- Gerber, Haim (1988). *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Kudüs: The Hebrew University).
- Gerelyes, Ibolya (2001). 'Neue Aspekte Zur Datierung eines türkischen Ledermantels as den Beständen des Ungarischen Nationalmuseums', *Waffen- und Kostümkunde: Zeitschrift für Waffen- und Kleidungsgeschichte*, 1, ss.1-9.
- (der.) (2005). *Turkish Flowers: Studies on Ottoman Art in Hungary* (Budapeşte: Hungarian National Museum).
- (2009). 'Garrisons and the local population in Ottoman Hungary: The testimony of the archeological finds', *The Frontiers of the Ottoman World*, der. A. C. S. Peacock içinde (Londra: The British Academy and Oxford University Press), ss. 385-402.
- Gerelyes, Ibolya and Gyöngyi Kovács (der.) (2003). *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary* (Budapeşte: Hungarian National Museum).
- Gerő, Gyözö (1978). 'Türkische Keramik in Ungarn, einheimische und importierte Waren', *Fifth International Congress of Turkish Art*, der. Geza Feher içinde (Budapeşte: Akadémiai Kiadó), ss. 347-61.
- Gerritsen, Anne ve Giorgio Riello (der.) (2015). *Writing Material Culture History* (Londra, New York: Bloomsbury).
- (2015). 'Spaces of global interactions: the material landscapes of global history', *Writing Material Culture History*, der. Anne

- Gerritsen ve Giorgio Riello (Londra, New York: Bloomsbury), ss.111-34.
- (2016). *The Global Lives of Things: The Material Culture of Connections in the Early Modern World* (Londra ve New York: Routledge).
- Glaser, Hubert et al (1976). *Kurfürst Max Emanuel: Bayern und Europa um 1700*, 2 cilt (Münih: Hirmer).
- Göçek, Fatma Müge (1996). *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York: Oxford University Press).
- Goffman, Daniel (1990). *Izmir and the Levantine World, 1550-1650* (Seattle: University of Washington Press).
- Goldgar, Anne (2002). 'Nature as art: the case of the tulip', *Merchants and Marvels: Commerce, Science and Art in Early Modern Europe* içinde (New York ve Londra: Routledge), ss. 324-46.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1953). *Mevlânâ'dan sonra Mevlevilik* (İstanbul: İnkılap Kitabevi).
- Gonella, Julia ve Jens Kröger (2008). *Angels, Peonies, and Fabulous Creatures: The Aleppo Room in Berlin* (Münster ve Berlin: Museum für Islamische Kunst ve Rhema Verlag).
- Goodrich, Thomas (1990). *The Ottoman Turks and the New World: A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-century Ottoman Americana* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz).
- Gorton, Ted J. (2014). *Renaissance Emir: A Druze Warlord at the Court of the Medici* (Northampton, MA: Olive Branch Press/Interlink).
- Gözcü, Alev ve Eren Akçiçek (2012). 'Osmanlı Mutfağında Kar ve Buz', *I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü)/1st Symposium on the Turkish (Ottoman). Culinary Culture (14-15 Ekim 2010, Bilecik)*, der. Arif Bilgin ve Özge Samancı (Bilecik: Şeyh Edebalı Üniversitesi), ss. 268-98.

- Gradeva, Rossitsa (yeniden basım 2008a). 'Osman Pazvantoğlu of Vidin: between old and new', *War and Peace in Rumeli: 15th to beginning of 19th century içinde* (İstanbul: The Isis Press), ss. 11-50.
- (yeniden basım 2008b). 'On zımmis and their church buildings: four cases from Rumeli', *War and Peace in Rumeli: 15th to beginning of 19th century içinde* (İstanbul: The Isis Press), ss. 179-214.
- Greenblatt, Stephen (2012). *The Swerve: How the Renaissance Began* (Londra: Vintage, Random House).
- Greenwood, Tony (1999). 'Meat provisioning and Ottoman economic administration', *Aptullah Kuran için Yazılar/ Essays in honour of Aptullah Kuran*, der. Çiğdem Kafescioğlu, Lucienne Thys Şenocak, Günhan Danişman içinde (İstanbul: YKY), ss. 191-210.
- Grehan, James (2007). *Everyday Life and Consumer Culture in 18th-Century Damascus* (Seattle ve Londra: University of Washington Press)
- Guilmartin Jr, John Francis (1974). *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century* (Cambridge: CUP).
- Guirgis, Magdi (2008). *An Armenian Artist in Ottoman Egypt: Yuhanna al-Armani and his Coptic Icons* (Kahire: The American University of Cairo)
- Habib, Irfan (2009). *Technology in Medieval India c. 650-1750, A People's History of India*, 20 (New Delhi: Tulika Books).
- Hagen, Gottfried (2003). *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit: Entstehung und Gedankenwelt von Kâtib Çelebis Ğihānnümā* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag).
- Hamadeh, Shirine (2007). *The City's Pleasures: Istanbul in the Eighteenth Century* (Seattle, Londra: The University of Washington Press).

- Hammerich, Helmut (2001). *Reichs-General-Feldmarschall Prinz Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld 1737-1815* (Potsdam/Germany: published by the author).
- Hanioglu, Şükrü. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press).
- Hanna, Nelly (1991). *Habiter au Caire: La maison moyenne et ses habitants aux XVIIe et XVIIIe siècles* (Kahire: IFAO).
- (2011). *Artisan Entrepreneurs in Cairo and Early Modern Capitalism (1600-1800)* (Syracuse: Syracuse University Press)
- Hanß, Stefan (2013). 'Baili e ambasciatori/Bayloslar ve Büyükelçiler', *Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti/Istanbul'da Venedik Sarayı ve Eski Yaşayanları*, der. Maria Pia Pedani içinde (Venedik: Hilâl / Edizioni Ca'Foscari), ss. 35-52.
- (2014). 'Udienna und Divan-i Hümayun', *Die Audienza: Ritualisierter Kulturkontakt in der frühen Neuzeit*, Peter Burchel ve Christine Vogel içinde (Köln, Weimar, Viyana: Böhlau Verlag), ss. 161-221.
- (savunma tarihi 2015). 'Lepanto als Ereignis: Dezentrierende Geschichte(n) der Seeschlacht von Lepanto (1571)', 2 cilt yayımlanmamış doktora tezi, Freie Universität Berlin.
- 'Harîr, introductory section' (1971), *Encyclopedia of Islam*, 2. baskı, cilt 3 içinde (Leiden: E. J. Brill), ss. 209-10.
- Hattox, Ralph S. (1985). *Coffee and Coffeehouses: The Origins Of a Social Beverage in the Medieval Near East* (Seattle: University of Washington Press).
- Hatzaki, Myrto, Flavia Nessi ve Orhan Pamuk (der.) (2014). *Rituals of Hospitality: Ornamented Trays of the 19th Century in Greece and Turkey* (Londra: LB.Tauris).
- Hayashi, Kayoko ve Mahir Aydın (der.) (2004). *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers* (Londra: Kegan Paul).

- Hering, Gunnar (1968). *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638* (Wiesbaden/Almanya: Franz Steiner).
- Heyberger, Bernard (2008). 'İnschriften und Malereien des Aleppo-Zimmers: Zeugnisse von Kulturangehörigkeit und konfessioneller Abgrenzung in Aleppo', *Angels, Peonies, and Fabulous Creatures: The Aleppo Room in Berlin*, der. Julia Gonella ve Jens Kröger içinde (Münster/Almanya ve Berlin: Museum für Islamische Kunst ve Rhema Verlag), ss. 87 –100.
- Hezarfenn, Ahmet (1995). '18inci Yüzyıldaki Eyüp'te Lale Yetiştirilenler', *Tarih ve Toplum*, 137, ss. 300-02.
- Hinz, Walter (1955). *Islamische Mark und Gewichte: Umgerechnet ins metrische System* (Leiden: E. J. Brill).
- Hochedlinger, Michael (2003). *Austria's Wars of Emergence 1683-1797* (Harlow ve Londra: Longman and Pearson Education).
- Hostetler, Laura (2005). *The Art of Ethnography: A Miao Album of Guizhou Province* (Seattle: University of Washington Press).
- Howard, Douglas (2001). *The History of Turkey* (Westwood, CT: The Greenwood Press)
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (der.) (2001-02). *History of the Ottoman State and Civilisation*, 2 cilt (İngilizce edisyonu) (İstanbul: IRSICA).
- İnalçık, Halil (1960). 'Bursa and the commerce of the Levant', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 3, ss. 131-47.
- (1969). 'Capital formation in the Ottoman Empire', *The Journal of Economic History*, XXIX, 1, ss. 97 –140.
- (1970). 'The Ottoman economic mind and aspects of the Ottoman economy', *Studies of the Economic History of the Middle East*, der. M. A. Cook içinde (Londra: Oxford University Press), ss. 207-18.
- (1974). 'The socio-political effects of the diffusion of fire-arms in the Middle East', *War, Technology and Society in the Middle*

- East*, der. Bela Király içinde (Londra: Oxford University Press), ss. 195-217.
- (1979-80). ‘Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü’, *Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar özel sayısı, ss. 1-65.
 - (1980). ‘Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700’, *Archivum Ottomanicum*, VI, ss. 283-337.
 - (1982). ‘Rice cultivation and the çeltükci-re’âyâ system in the Ottoman Empire’, *Turcica*, XIV, ss. 69-141.
 - (1996). *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 1. cilt: The Customs Register of Caffa, 1487-1490* (Cambridge, MA: Ukrainian Research Institute).
 - (yeniden basım 2005). *Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme* (Ankara: DoğuBatı).
 - (2008). *Türkiye Tekstil Tarihi üzerine Araştırmalar* (İstanbul: Türkiye İş Bankası).
 - (2011). *Studies in the History of Textiles in Turkey*, çev. Angela Roome (English version of the above) (İstanbul: Türkiye İş Bankası).
- İnalcık, Halil ve Günsel Renda (der.) (2003). *Ottoman Civilization*, 2 cilt (English edition) (Ankara: Republic of Turkey Ministry of Culture).
- Ionescu, Stefano (2006). *Die osmanischen Teppiche in Siebenbürgen. Ausstellungskatalog Museum für Islamische Kunst Berlin* (Berlin: Museum für Islamische Kunst Berlin).
- İrepoğlu, Gül (1999). *Levni: Nakış Şiir Renk* (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı).
- (2004). ‘Vanmour and Levni. Two Faces of the Mirror’, Eveline Sint Nicolaas, Günsel Renda, Gül İrepoğlu ve Duncan Bull, *An Eyewitness of Tulip Era: Jean Baptiste Vanmour içinde* (İstanbul: Koçbank), ss. 73-102.

- (2012a). *Lâle. Doğada, Tarihte, Sanatta* (İstanbul: YKY).
- (2012b). *Imperial Ottoman Jewellery: Reading History through Jewellery*, çev. Feyza Howell (İstanbul: BKG).
- İşin, Ekrem (2003). 'Coffeehouses as places of conversation', *The Illuminated Table, the Prosperous House: Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neuma içinde (İstanbul: Orient-Institut), ss. 199-208.
- İşin, Priscilla Mary (2012). 'Kavatanın Peşinde', *Yemekte Tarih Var: Yemek Kültürü ve Tarihçiliği*, der. Ayşegül Avcı, Seda Erkoç ve Elvan Otman içinde (İstanbul: Tarih Vakfı), ss. 197-214.
- (2013). *Sugar and Spice: The Complete Story of Turkish Sweets and Deserts* (Londra: I.B.Tauris).
- İslamoğlu-İnan, Huri (1994). *State and Peasant in the Ottoman Empire: Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia During the Sixteenth Century* (Leiden: E. J. Brill).
- Kadıoğlu, Musa, K. Görkay ve Steven Mitchell (2011). *Roma Dönemi'nde Ankara* (İstanbul: YKY Yayınları).
- Kafadar, Cemal (1986). 'A death in Venice (1575): Anatolian Muslim merchants trading in the Serenissima', *Journal of Turkish Studies*, 10: *Raiyyet Rüsumu, Essays Presented to Halil İnalcik on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, ss. 191-218.
- (1989). 'Self and others: the diary of a dervish in seventeenth century Istanbul and first-person narratives in Ottoman literature', *Studia Islamica*, LXIX, ss. 121-50.
- (1995). *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press).
- Kafescioğlu, Çiğdem (2013). 'The visual arts', *The Cambridge History of Turkey*, 2. cilt, der. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet içinde (Cambridge: CUP), ss. 457-547.

- Kal'a, Ahmet (2012). *Debbağlıktan Dericiliğe: İstanbul Merkezli Deri Sektörünün Doğuşu ve Gelişimi* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları).
- Kançal Ferrari, Nicole (2005). *Kırım'dan Kalan Miras: Hansaray* (İstanbul: Klasik).
- Karababa, Eminegül (2012). 'Investigating Early Modern Ottoman Consumer Culture in the Light of Bursa Probate Inventories', *The Economic History Review*, 65, 1, ss. 194-219.
- Karaca, Zafer (2008). *İstanbul'da Tanzimat'tan önce Rum Ortodoks Kiliseleri* (İstanbul: YKY).
- Karahasanoğlu, Selim (n.d.). İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı', *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler*, der. D. Hut, Zekerya Kurşun, A. Kavas içinde (İstanbul: 2011), ss. 427-63.
- (2013). *Kadı ve günlüğü: Sadreddinzade Telhi'si Mustafa Efendi günlüğü (1711-1735) üstüne bir inceleme* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).
- Karakaş, Deniz (2013). 'Clay Pipes, Marble Surfaces: The Topographies of Water Supply in Late Seventeenth and Early Eighteenth Century Ottoman Istanbul', yayımlanmamış doktora tezi, Binghamton University, Binghamton, NY.
- Karl, Barbara (2009). 'The Ottoman flags of Santo Stefano in Pisa as tools of Medici dynastic propaganda', *Thirteenth International Congress of Turkish Art, Proceedings*, der. Geza David ve Ipolya Gerelyes içinde (Budapeşte: Hungarian National Museum), ss. 345-58.
- (2011). 'Die osmanischen Fahnen von Santo Stefano in Pisa als Propagandawerkzeuge der Medici', *Inszenierung des Sieges – Sieg der Inszenierung*, der. M. Fahlenbock, L. Madersbacher, I. Schneider içinde (Innsbruck: Studienverlag), ss. 211-24.
- Kastritsis, Dimitris (2007). *The Sons of Bayezid: Empire Building and*

- Representation in the Ottoman Civil War of 1402-1413* (Leiden: E. J. Brill).
- (2012). 'The revolt of Şeyh Bedreddin in the context of the Ottoman Civil War of 1402-13'. *Halcyon Days in Crete VII. Political Initiatives 'From the Bottom Up', in the Ottoman Empire*, der. Antonis Anastasopoulos (Rethymno: University of Crete Press), ss.233-50.
- Kauz, Ralph (2005). *Handelsbeziehungen mit den Timuriden: Politik und Handel zwischen Ming und Timuriden. China, Iran und Zentralasien im Spätmittelalter* (Wiesbaden/Almanya: Reichert Verlag).
- Kawatoko, Mutsuo (2001). 'Coffee trade in the al-Tür Port, South Sinai', *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales*, der. Michel Tuchscherer içinde (Kahire: IFAO), ss. 51-68.
- Kenderova, Stoyanka (2000). *Bibliothèques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman: Le cas de Samokov (XVIIIe-première moitié du XIXe siècle)* (Strazburg: Universite Marc Bloch, Diffusion ANRT/Theses a la carte).
- Kiel, Machiel (1985). *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period: A Sketch of the Economic, Juridical and Artistic Preconditions of Bulgarian Post-Byzantine Art and Architecture* (Assen/Hollanda: Van Gorcum Ltd).
- Kırlı, Cengiz (2004). 'Coffeehouses: public opinion in the nineteenth-century Ottoman Empire', *Public Islam and the Common Good*, der. A. Salvatore ve Dale Eickelman (Leiden: E. J. Brill), ss.75-97.
- (2006). 'Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi', *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 4, ss. 45-119.
- Klein, Denise (2007). *Die osmanischen Ulema des 17. Jahrhunderts: Eine geschlossene Gesellschaft?* (Berlin: Klaus Schwarz Verlag).
- Klein, Holger A., Robert G. Ousterhout ve Brigitte Pitarakis (2011).

- 'Editörlerin Sunuşu/Editors' Introduction', *Kariye Camii Yeniden/ The Kariye Cami Reconsidered*, der. Holger A. Klein et al (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü), ss. 9-23 ve 25-33.
- Köhbach, Markus (1989, gözden geçirilmiş baskı 2011). 'Amasya, peace of (8 Rajab 962/29 May 1555)', *Encyclopedia Iranica*, 1. cilt (Leiden: E. J. Brill), s. 928
- Koller, Markus (2008). 'Some remarks on a merchant family in elghteenth-century Ottoman Bosnia', *Merchants in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein içinde (Leuven: Peeters), ss. 179-94.
- Komaroff, Linda (2011). *Gifts of the Sultan: The Arts of Giving at the Islamic Courts* (Los Angeles, New Haven, Londra: Los Angeles County Museum of Art and Yale University Press).
- Konyalı, İbrahim Hakkı (1964). *Abide ve Kitabeleriyle Konya Tarihi* (Konya: Yeni Kitap Basımevi).
- Köprülü, Fuad (1966). *Türk Edebiyatı'nda ilk Mutasavvıflar* 2. basım (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları).
- Kopytoff, Igor (1986). 'The Cultural Biography of Things: Commoditization', *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, der. Arjun Appadurai içinde (Cambridge: CUP), ss. 64-94.
- Korre-Zographou, Katerina (2012). *The Iznik Ceramics of the Monastery of the Panaghia Panakhrantou* (İstanbul: Vehbi Koç Foundation).
- Kreiser, Klaus (1975). *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliyâ Çelebi* (Freiburg: Klaus Schwarz Verlag).
- (1986). 'İcareteyn: Zur "Doppelten Miete" im Osmanischen Stiftungswesen', *Journal of Turkish Studies*,. 10: Raiyyet Rüsümü, *Essays Presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, ss. 219-26.
- Krstić, Tijana (2011). *Contested Conversions to Islam: Narratives of*

- Religious Change In the Early Modern Ottoman Empire* (Stanford: Stanford University Press).
- Kuban, Doğan (1995). *The Turkish Hayat House* (İstanbul: Eren Publications).
- Kunt, Metin İbrahim (1975). 'Kulların kulları', *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi. Hümaniter Bilimler*, 3, 27-41.
- (1983). *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-1650* (New York: Columbia University Press).
- Kürkman, Garo (2005). *Toprak, Ateş, Sır: Tarihsel gelişimi, atölyeleri ve ustalarıyla Kütahya çini ve seramikleri* (İstanbul: Suna ve İnan Kıraç Vakfı).
- Kuru, Selim (2013). 'The literature of Rum: the making of a literary tradition', *The Cambridge History of Turkey*, 2. cilt, der. Suraiya Faroqhi ve Kate Fleet içinde (Cambridge: CUP), ss. 548-92.
- Kurz, Otto (1975). *European Clocks and Watches in the Near East* (Londra, Leiden: The Warburg Institute, University of London ve E. J. Brill).
- (yeniden basım 1975). 'A gold helmet made in Venice for Sultan Sulayman the Magnificent', idem, *The Decorative Arts of Europe and the Islamic East* (Londra: The Dorian Press), ss. 249-58.
- Kut, Günay (1996). 'Türklerde Yeme-İçme Geleneği ve Kaynakları', *Eskimeyen Tatlar: Türk Mutfak Kültürü içinde* (İstanbul: Vehbi Koç Vakfı), ss. 38-71 (İngilizce versiyonu için bkz. Arsel (1996)).
- (yeniden basım 2010a). 'Şehzade Cihangir ve Bâyezid'in Sünnet Düşünlerindeki Yemekler Üzerine', *Acâibü'l-Mahlûkât: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları II*, der. Fatma Büyükkarcı Yılmaz içinde (İstanbul: Simurg), ss. 155-66.
- (yeniden basım 2010b). 'Sirvânî'nin Yemek Kitabı Çevirisine Eklediği Yemekler Üzerine', *Acâibü'l-Mahlûkât: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları II*, der. Fatma Büyükkarcı Yılmaz içinde

- (İstanbul: Simurg), ss.212-18.
- Kütükoğlu, Mübahat (1983). *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (İstanbul: Enderun Kitabevi).
- Lacey, Pippa (2016). 'The coral network: the trade of red coral to the Qing imperial court in the eighteenth century', *The Global Lives of Things: The Material Culture of Connections in the Early Modern World*, der. Anne Gerritsen ve Giorgio Riello (Londra ve New York: Routledge), ss. 81-102.
- Levy, Avigdor (1991). 'Mahmüd II', *Encyclopedia of Islam*, 2. basım içinde (Leiden: Brill), ss. 58-61.
- Lier, Thomas (2004). *Haushalte und Haushaltspolitik in Bagdad 1704-1831* (Würzburg: Ergon Publications).
- Lodovisi, Achille (2005). *Viaggiatori del passato* (Bologna: GruppoBancaItaLease).
- (2012). 'Come nasce una frontiera: le ricognizioni di Luigi Ferdinando Marsili sul nuovo *limes* balcanico', *La scienza delle armi: Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730)*, der. Francesca Baldi et al. içinde (Bologna: Pendragon), ss. 167-74.
- Lowry, Heath (2002). *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos* (İstanbul: Eren).
- Luckner, Laurin (1958). *Denkmal eines Renaissancefürsten: Versuch einer Rekonstruktion des Ambraser Museums von 1583* (Viyana: Schroll).
- McGowan, Bruce (1987). 'The Middle Danube cul-de-sac', *The Ottoman Empire and the World Economy*, der. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge, Paris: CUP ve Maison des Sciences de l'Homme), ss.170-77.
- MacGregor, Neil (2010). *A History of the World in 100 Objects* (Londra: Allen Lane).
- Mack, Rosamond (1998). 'Lotto, un amateur de tapis', *Lorenzo Lotto, 1480-1557*, der. David Alan Brown et al. içinde (Paris:

- Editions de la Reunion des Musees nationaux), ss. 58-67.
- (2002). *Bazaar to Piazza, Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600* (Los Angeles, Berkeley, Londra: University of California Press).
- Magnani, Stefano (2012). 'Da Costantinopoli al Danubio: Note sull'approccio di Luigi Ferdinando Marsili al sistema delle fortificazioni balcaniche', *La scienza delle armi: Luigi Ferdinando Marsili (1658-1730)*, der. Francesca Baldi et al. içinde (Bologna: Pendragon), ss. 81-91.
- Mahir, Banu (2000). 'Portraits in a New Context', *Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman* içinde (İstanbul: Türkiye İş Bankası), ss. 298-355.
- Majer, Hans Georg (1991). 'Das Buch Quintessenz der Historien', *Die Karlsruher Türkenbeute: Die «Türkische Kammer» des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden; Die «Türkischen Curiositaeten» des Markgrafen von Baden-Durlach*, der. Ernst Petrasch, Reinhard Sanger, Eva Zimmermann ve Hans Georg Majer içinde (Münih: Hirmer Verlag), ss.369-78.
- (1993). 'Almanya ve Avusturya Koleksiyonlarında Osmanlı Sultanlarının Bazı Portreleri ve İkonografyadaki Yeri', *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar: Güner İnal'a Armağan* içinde (Ankara: Hacettepe Üniversitesi), ss. 295-323.
- Mantran, Robert (1962). *İstanbul dans la seconde moitié du dix-septième siècle. Essai d'histoire institutionnelle, économique et sociale* (İstanbul, Paris: Institut Français d'Archéologie d'Istanbul und Adrien Maisonneuve).
- Mazlum, Deniz (2011). *1766 İstanbul Depremi: Belgeler Işığında Yapı Onarımları* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü).
- Mélikoff, Irène (1975). Le problème kızılbaz', *Turcica*, VI, ss. 49-67.
- Mikhail, Alan (2007). 'The heart's desire: gender, urban space and the Ottoman coffee house', *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee:*

- Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*, der. Dana Sajdi içinde (Londra: I.B.Tauris), ss. 133-70.
- Milstein, Rachel (1990). *Miniature Painting in Ottoman Baghdad* (Costa Mesa: Mazda Publications).
- Mraz, Gottfried (1980). 'Die Rolle der Uhrwerke in der kaiserlichen Turkenverehrung im 16. Jahrhundert', *Die Welt als Uhr, Deutsche Uhren und Automaten 1550-1650*, der. Klaus Maurice ve Otto Mayr içinde (Münih: Deutscher Kunstverlag), ss. 39-54.
- Mukerji, Chandra (2013): 'Costume, and character in the Ottoman Empire: dress as social agent in Nicolay's Navigations', *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800*, der. Paula Findlen içinde (Londra ve New York: Routledge), ss. 151-69.
- Murphey, Rhoads (1980). 'The construction of a fortress at Mosul in 1631: a case study of an important facet of Ottoman military expenditure, *The Social and Economic History of Turkey 1070-1920*, der. Halil İnalcık ve Osman Okyar içinde (Ankara: Hacettepe University Press), ss. 1-24.
- (2005). 'Mustafa Safi's Version of the Kingly Virtues as Presented in His Zübdetü'l Tevarih, or Annals of Sultan Ahmed, 1012-1023 AH/1603-1614 AD', *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province and the West* 2 cilt, der. Colin Imber ve Keiko Kiyotaki içinde (Londra: I.B.Tauris), 1. cilt, ss. 3-24.
- Muzzarelli, Maria Giuseppina (1999). *Guardaroba medievale: Vesti e societa dal XIII al XVI secolo* (Bologna: Il Molino).
- Necipoğlu, Gülru (1989). 'Süleyman the Magnificent and the representation of power in the context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry', *The Art Bulletin*, LXXI, 3, ss. 401-27.
- (1991). *Architecture, Ceremonial and Power, The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Cambridge, MA: The Architectural History Foundation ve MIT Press).
- (2000). 'The serial portraits of Ottoman sultans in comparative

- perspective', *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, der. Semin Kangal et al içinde (İstanbul: Türkiye İş Bankası), ss. 22-61.
- (2005). *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire* (Londra: Reaktion Books).
- Niederkorn, Jan P. (1993). *Die europäischen Mächte und der 'lange Türkenkrieg' Kaiser Rudolfs II (1593-1606)* (Viyana: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften).
- Nizri, Michael (2012). 'Distribution of food by the imperial kitchens to high-ranking officials: the case of Şeyhülislam Feyzullah Efendi (1695-1703)', *I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü)/1st Symposium on the Turkish (Ottoman) Culinary Culture (1415 Ekim 2010, Bilecik)*, der. Arif Bilgin ve Özge Samancı (Bilecik: Şeyh Edebalı Üniversitesi), ss. 159-70.
- Nógrády, Árpád (2007). 'A list of ransom for Ottoman captives imprisoned in Croatian castles (1492)', *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, der. Geza David ve Pal Fodor içinde (Leiden: E.J. Brill), ss. 27 –34.
- Öney, Gönül (1971). *Ankarada Türk Devri Yapıları/Turkish Period Buildings in Ankara* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi)
- Orbay, Kayhan (2007). 'Vakıf-Taamhoran and Fodulahoran registers as archival sources for imarets', *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*, der. Amy Singer, Christoph Neumann ve Nina Ergin içinde (İstanbul: Eren), ss. 171-96.
- Orgun, Zarf (1941). 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Tuğ ve Sancak', *Tarih Vesikaları*, 1,4, ss. 245-55; 1, 5, ss. 345-55.
- (1942). 'Osmanlı İmparatorluğu'nda Name ve Hediye Getiren Elçilere Yapılan Merasim', *Tarih Vesikaları*, 1,6, ss. 407-13.
- Orhonlu, Cengiz (yeniden basım 1984). 'Nehir Gemiciliği', *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerinde Araştırmalar*,

- der. Salih Özbaran (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), ss. 104-15.
- Ostapchuk, Victor ve Svitlana Bilyayeva (2009). 'The Ottoman north Black Sea frontier at Akkerman fortress: the view from a historical and archaeological project', *The Frontiers of the Ottoman World*, der. A. C. S. Peacock (Londra: The British Academy ve Oxford University Press), ss. 137-70.
- Öz, Tahsin (1946). 'Topkapı Sarayı Arşivinde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi', *Belleten*, X, 37, ss. 171-93.
- Özel, Ahmet (1989). 'Altın Oluk', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İSAM), 2. cilt, ss. 537-38.
- Özkocak, Selma Akyazıcı (2007). 'Coffeehouses. Rethinking the Public and the Private in Early Modern Istanbul', *Journal of Urban History*, 33, 6, ss. 965-86.
- Öztürk, Said (1995). *Askeri Kassama ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri* (İstanbul: OTAV).
- Pamuk, Şevket (2000). *A Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge: CUP).
- Pamukciyan, Kevork (1988). 'Doğumunun 350. Yılında Eremya Çelebi Kömürciyan', *Tarih ve Toplum*, 54, ss. 26-29.
- (1990). 'Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını', *Tarih ve Toplum*, 75, ss. 31-33.
- Panzac, Daniel (2005). *Barbary Corsairs: The End of a Legend 1800-1820* (Leiden: E. J. Brill).
- (2009). *La marine ottomane: De l'apogée à la chute de l'Empire* (Paris: CNRS Editions).
- Papakostantinou, Katerina (2008). 'The Pondikas merchant family from Thessaly, ca. 1750-1800', *Merchants in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstem (Leuven/Belçika: Editions Peeters), ss. 133-50.
- Paris, Robert (1957). *Histoire du commerce de Marseille, vol 5: Le*

- Levant, de 1660 à 1789* (Paris: Plon).
- Parlagean, Évelyne (1977). *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance* (Paris: Mouton).
- Pedani Fabris, Maria Pia (1994). *In nome del Gran Signore: Inviati ottomani a Venezia dalla caduta di Costantinopoli alla guerra di Candia* (Venezia: Deputacione Editrice).
- (2002). *Dalla frontiera al confine* (Quaderni di studi arabi, Studi e testi No.5) (Roma: Herder Editrice).
- (2008), 'Between diplomacy and trade: Ottoman merchants in Venice', *Merchants in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein içinde (Leuven: Peeters), ss. 3-22.
- (2011). *Osmanlı Padişahının Adına: İstanbul'un Fethinden Girit Savaşı'na Venedik'e Gönderilen Osmanlılar*, çev. Elis Yıldırım (Ankara: Türk Tarih Kurumu) (1994 tarihli yayının Türkçe baskısı).
- Peuce, Leslie (2007). 'The material world: ideologies and ordinary things', *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, der. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman içinde (Cambridge: CUP), ss. 213-32.
- Petrovsky, Konrad (2014). *Geschichte schreiben im osmanischen Südosteuropa: Eine Kulturgeschichte orthodoxer Historiographie des 16. und 17. Jahrhunderts* (Balkanologische Veröffentlichungen 60) (Wiesbaden: Harrassowitz).
- Phillips, Amanda (2012a). 'The historiography of Ottoman velvets, 2011-1572: scholars, consumers, producers', *Journal of Art Historiography* (Special Edition on Islamic Art), 6, <https://arthistoriography.files.wordpress.com/2012/05/phillips1.pdf> (erişim tarihi Kasım 2015).
- (2012b). 'Textiles and carpets: Ottoman silk velvets', *Shangri La Working Papers in Islamic Art*, <http://shangrilahawaii.org/Global/Research/Working%20Papers/Amanda%20Phillips>,

- %20No%204, % 20Dec%202012.pdf (erişim tarihi: 21 Şubat 2014).
- (2014). 'A Material Culture: Ottoman Velvets and their Owners 1600-1750', *Muqarnas: An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World*, 31, ss. 151-72.
- Pinon, Pierre (1994). 'Le voyage d'Orient de l'architecte Jean-Nicolas Huyot (1817-1820) et la découverte de la maison ottomane', *Turcica*, 26, ss. 211-40.
- Piterberg, Gabriel (2003). *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press).
- Quakatz, Manja (2011). 'Gebürtig aus der Türkei: Zu Konversion und Zwangstaufe osmanischer Muslime im Alten Reich um 1700', *Europa und die Türkei im achtzehnten Jahrhundert/Europe and Turkey in the Eighteenth Century*, der. Barbara Schmidt-Haberkamp içinde (Göttingen ve Bonn: V & R unipress), ss. 417-32.
- Quataert, Donald (1997). 'Clothing laws, state and society in the Ottoman Empire, 1720-1829', *International Journal of Middle East Studies*, XXIX, 3, ss. 403-25.
- (2000). *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Cambridge: CUP).
- (der.) (2000). *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire* (Albany: SUNY Binghamton).
- Raby, Julian (1977-78). 'Diyarbakır, a rival to Iznik: A sixteenth-century tile industry in eastern Anatolia', *Istanbul Mitteilungen*, 27-28, ss. 429-59, ill. 148-62.
- (1986a). 'Chinese porcelain at the Ottoman court', *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, der. Regina Krahl et al, 3 cilt (İstanbul, Londra: Topkapı Saray Museum ve Sotheby's), 1. cilt, ss. 27 -54.
- (1986b). 'The porcelain trade routes', *Chinese Ceramics in the*

- Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, der. Regina Krahel et al, 3 cilt (İstanbul, Londra: Topkapı Saray Museum and Sotheby's), 1. cilt, ss. 55-63.
- (2000). 'First forays (1450-1550): Mehmed II, Bayezid II, Selim I, Süleyman I', *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, der. Semin Kangal et al içinde (İstanbul: Türkiye İş Bankası), ss. 64-133.
- Raby, Julian, Gülru Necipoğlu, Filiz Çağman ve Serpil Bağcı (2000). 'The House of Osman', *The Sultan's Portrait: Picturing the House of Osman*, der. Semin Kangal et al içinde (İstanbul: Türkiye İş Bankası), ss. 134-295.
- Rapp, Jürgen (2003). 'Der Pergamentriss zu Süleymans Vierkronenhelm und weitere venezianische Goldschmiedeutwürfe für den türkischen Hof aus dem sogenannten Schmuckinventar Herzog Albrechts von Bayern', *Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst*, 3, Series 54, ss. 105-49.
- Raymond, André (1973-74). *Artisans et commerçants au Caire, au XVIIIe siècle*, 2 cilt (Şam: Institut Français de Damas).
- Reece, Richard (2007). *The Later Roman Empire: An Archaeology AD 150-600*, 2. baskı (Londra: Tempus).
- Reindl-Kiel, Hedda (2003). 'The chickens of paradise: official meals in the mid-seventeenth century Ottoman Palace', *The Illuminated Table: The Prosperous House, Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann içinde (İstanbul: Orient-Institut), ss.88-127.
- (2005). 'East is East and West is West; and sometimes the twain did meet: diplomatic gift exchange in the Ottoman Empire', *Frontiers of Ottoman Studies*, 2 cilt, der. Colin Imber, Keiko Kiyotaki ve Rhoads Murphy içinde (Londra: I.B.Tauris), 2. cilt, ss. 113-25.

- (2010). ‘Dogs, elephants, lions, a ram and a rhino on diplomatic mission: animals as gifts to the Ottoman court’, *Animals and People in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi içinde (İstanbul: Eren), ss.271-86.
- (2014). ‘Ottoman Courtly Tents and Turkic Tradition’, *CIÉPO Interim Symposium: The Central Asiatic Roots of Ottoman Culture*, der. İlhan Şahin, Baktıbek İsakov ve Cengiz Buyar (İstanbul: n.p.), ss. 541-55.
- ‘Diamonds are a grand vizier’s best friends’.
- Renda, Günsel (2000). ‘Portraits: the last century’, *The Sultan’s Portrait: Picturing the House of Osman* içinde (İstanbul: Türkiye İş Bankası), ss. 442-63.
- (2004). ‘Ottoman Painting and Sculpture’, *Ottoman Civilization* 2, der. Halil İnalcık ve Günsel Renda, çev. Ellen Yazar ve Priscilla Mary Işın (Ankara: Ministry of Culture and Tourism), ss. 933-67.
- Reyhanlı, Tülay (1983). *İngiliz Gezginlerine göre XVI. Yüzyılda İstanbul’da Hayat (1582-1599)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı).
- Ricci, Giovanni (2002). *Osessione turca: In una retrovia cristiana dell’Europa moderna* (Bologna: Il Molino).
- Richmond, Steven (2014). *The Voice of England in the East: Stratford Canning and Diplomacy with the Ottoman Empire* (Londra: I.B.Tauris).
- Riello, Giorgio (2009). ‘Things that shape history: material culture and historical narratives’, *History and Material Culture: A Student’s Guide to Approaching Alternative Sources*, der. Karen Harvey (Londra, New York: Routledge), ss. 24-46.
- (2013). ‘Things seen and unseen: the material culture of early modern inventories and their representation of domestic

- interiors', *Early Modern Things: Objects and their Histories, 1500-1800*, der. Paula Findlen içinde (Londra ve New York: Routledge), ss. 125-50.
- Roche, Daniel (2000). *A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600-1800* (Cambridge, Paris: MSH ve CUP).
- Rothman, E. Natalie (2012). 'Visualizing a space of encounter: intimacy, alterity, and transimperial perspective in an Ottoman miniature album', *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XL, ss.39-80.
- Roxburgh, David (2005). *Turks: A Journey of a Thousand Years, 600-1600* (Londra: Royal Academy of Arts).
- Rozen, Minna (1998). 'Public space and private space among the Jews of Istanbul in the sixteenth and seventeenth centuries', *Turcica*, 30 , ss.331-46.
- Rublack, Ulinka (Mayıs 2013). 'Matter in the Material Renaissance', *Past and Present*, 219, ss. 41-85.
- Sabev, Orlin/Orhan Salih (2006). İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni (1726-1746) (İstanbul: Yeditepe Yayınevi).
- Sabján, Tibor ve Vég, András (2003). 'A Turkish house and stove from the water-town (Vizivaros) in Buda', *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, der. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovács içinde (Budapeşte: Hungarian National Museum), ss. 281-300.
- Sacred Destinations, www.sacred-destinations.com/greece/meteora-great_meteoron-monastery (erişim tarihi 25 Ocak 2015).
- Sahillioğlu, Halil (1985a). 'Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi', *Yusuf Hikmet Bayur Armağanı* içinde (Ankara: Türk Tarih Kurumu), ss. 287-319.
- (1985b). 'Slaves in the social and economic life of Bursa in the

- late 15th and early 16th centuries', *Turcica*, XVII, ss. 43-112.
- Şahin, Kaya (2013). *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-Century Ottoman World* (New York, Cambridge: CUP).
- Salzmann, Ariel (2000). 'The Age of Tulips: confluence and conflict in early modern consumer culture (1550-1730)', *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550-1922*, der. Donald Quataert içinde (Albany: SUNY Press), ss. 83-106.
- Samancı, Özge (2003). 'Culinary consumption patterns of the Ottoman elite during the first half of the nineteenth century', *The Illuminated Table: The Prosperous House, Food and Shelter in Ottoman Material Culture*, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann içinde (İstanbul: Orient Institut), ss. 161-84.
- Saner, Turgut (2008). 'Das Sultan Ahmed III. Zimmer im Topkapı Palast', *Angels, Peonies, and Fabulous Creatures. The Aleppo Room in Berlin*, der. Julia Gonella ve Jens Kröger (Münster/Almanya ve Berlin: Museum für Islamische Kunst ve Rhema Verlag), ss. 141-52.
- Saruhanoglu, Fügen (2012). '18. ve 19. Yüzyıllara Ait Bazı Temel Kaynaklardaki Yemek Tarifleri ve Dersaadet Müslüman Elitinin Deniz Ürünleri Tüketimi', *I. Türk Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü) / 1st Symposium on the Turkish (Ottoman) Culinary Culture (14-15 Ekim 2010, Bilecik)*, der. Arif Bilgin ve Özge Samancı içinde (Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi), ss. 335-43.
- Scarce, Jennifer M. (2003). *Women's Costume of the Near and Middle East* (Londra: Routledge/Curzon).
- Schechter, Relli (2005). 'Market welfare in the early-modern Ottoman economy: a historiographic overview with many questions', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 48, 253-76.

- Selçuk, İklil O. (2011). 'State meets Society: a study of Bozakhane affairs in Bursa', *Starting with Food: Culinary Approaches to Ottoman History*, der. Amy Singer içinde (Princeton: Markus Wiener), ss. 23-48.
- Sella, Domenico (1968). 'Crisis and transformation in Venetian trade', *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, der. Brian Pullan içinde (Londra: Methuen & Co Ltd), ss. 88-105.
- Seng, Yvonne (1996). 'Fugitives and factotums: slaves in early sixteenthcentury Istanbul', *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 39, 2, ss. 136-69.
- (1999). 'A liminal state: slavery in sixteenth century Istanbul', *Slavery in the Islamic Middle East*, der. Shaun Elizabeth Marmon (Princeton: Markus Wiener), ss. 24-43.
- Shaw, Wendy M. K. (2003). *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology, and the Visualization of History in the Late Ottoman Empire* (Los Angeles, Berkeley, Londra: University of California Press).
- Shifman, Barry ve Guy Walton (der) (2001). *Gifts to the Tsars, 1500-1700: Treasures from the Kremlin* (New York: Harry N. Abrams Inc).
- Siebert, Martina (forthcoming). 'Consuming and Possessing Things on Paper: Examples from Late Imperial China's Natural Studies'
- Singer, Amy (2002). *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperzal Soup Kitchen in Jerusalem* (Albany: SUNY Press).
- (der.) (2011). *Starting with Food: Culinary Approaches to Ottoman History* (Princeton: Markus Wiener).
- (2011). 'The "Michelin Guide" to public kitchens in the Ottoman Empire', *Starting with Food: Culinary Approaches to Ottoman History*, der. Amy Singer içinde (Princeton: Markus Wiener), ss. 69-92.

- (2012). 'Uniformity and diversity in the food served at Ottoman imarets', *I. Turk Mutfak Kültürü Sempozyumu (Osmanlı Mutfak Kültürü)/1st Symposium on the Turkish (Ottoman) Culinary Culture (14-15 Ekim 2010, Bilecik)*, der. Arif Bilgin ve Özge Samancı içinde (Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi), ss. 171-86.
- Sint Nicolaas, Eveline (2011). 'From sultan to swindler: seven portraits from Cornelis Calkoen's series of Turkish paintings', *Het Rijksmuseum Bulletin*, 59, 1, ss. 34-57.
- Sint Nicolaas, Eveline, Günsel Renda, Gül İrepoğlu ve Duncan Bull (2004). *An Eyewitness of the Tulip Era: Jean Baptiste Vanmour* (İstanbul: Koçbank).
- Sint Nicolaas, Eveline, Duncan Bull, Filiz Çağman, Melis H Seyhun ve Reyhan Alp (2003). *Two Perspectives on the Tulip Era: A Collection of Works from Rijksmuseum and Topkapı Palace Museum: Vanmour and Levni* (İstanbul, Amsterdam: Topkapı Sarayı Müzesi; Rijksmuseum).
- Şişman, Cengiz (2008). *Sabatay Sevi ve Sabataycılar (Mitler ve Gerçekler)* (Ankara: Aşina Kitaplar).
- Skelton, Robert (1978). 'Characteristics of later Turkish jade carving', *Fifth International Congress of Turkish Art*, der. Geza Feher içinde (Budapeşte: Akadémiai Kiadó), ss. 795-810.
- Smith, Pamela H. (2016) 'Itineraries of materials and knowledge in the early modern world', *The Global Lives of Things: The Material Culture of Connections in the Early Modern World*, der. Anne Gerritsen ve Giorgio Riello içinde (Londra ve New York: Routledge), ss.31-61.
- Smith, Robert E. F. ve David Christian (1984). *Bread and Salt: A Social and Economic History of Food and Drink in Russia* (Cambridge: CUP).
- Spallanzani, Marco (2007). *Oriental Rugs in Renaissance Florence* (Florence: SPES).

- Stichel, Rudolf W. (1991). 'Das Bremer Album und seine Stellung innerhalb der orientalischen Kostümbücher', Lambert de Vos, *Das Kostümbuch von Lambert de Vos: vollstaendige Faksimile-Ausgabe im Originalformat des Codex Ms. or. 9 aus dem Besitz der Staats- und Universitaetsbibliothek Bremen*, 2 cilt, der. H. A. Koch içinde (Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt), ss.31-44.
- Stoianovich, Traian (1960). 'The conquering Balkan Orthodox merchant', *The Journal of Economic History*, XX, ss. 234-313.
- (1966). 'Le maïs dans les Balkans', *Annales ESC*, 21, ss. 1026-40.
- Stoye, John (1994). *Marsigli's Europe* (New Haven, Londra: Yale University Press).
- (yeniden basım 2000). *The Siege of Vienna* (Edinburgh: Birlinn).
- Tanındı, Zeren (1984). *Siyer-i Nebî: İslâm Tasvir Sanatında Hz. Muhammed'in Hayatı* (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları).
- Terzi, Arzu (2004). 'Giizelhisar-ı Aydın: portrait of a west Anatolian city', *The Ottoman State and Societies in Change: A Study of the Nineteenth Century Temettuat Registers*, der. Kayoko Hayashi ve Mahir Aydın içinde (Londra: Kegan Paul), ss. 141-71.
- Tezcan, Baki (2010). *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (New York: CUP).
- (2013). 'The memory of the Mongols in early Ottoman historiography', *Writing History at the Ottoman Court: Editing the Past, Fashioning the Future*, der. Erdem Çıpa ve Emine Fetvacı içinde (Bloomington, IN: Indiana University Press), ss. 23-38.
- Tietze, Andreas ve Joseph Yahalom (1995). *Ottoman Melodies and Hebrew Hymns: A Sixteenth-Century Cross-Cultural Adventure* (Budapeşte: Akadémiai Kiadó).
- Todorov, Nikolay (1967-68). '19.cu Yüzyılın İlk Yarısında Bulgaristan Esnaf Teşkilatında Bazı Karakter Değişimleri', İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXVII, 1-2, ss. 1-36.

- Toledano, Ehud (2007). *As if Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East* (New Haven, Londra: Yale University Press).
- Tomka, Gábor (2003). 'Finjans, pipes, grey jugs', *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary*, Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovacs içinde (Budapeşte: Hungarian National Museum), ss. 311-20.
- Tracy, James (2002). *Emperor Charles V: Impresario of War* (Cambridge: CUP).
- Turna, Nalan (2006). 'Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da berber olmak, berber kalmak', *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5, ss.171-88.
- (2015). 'The shoe guilds of İstanbul in the early nineteenth century: a case study', *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, der. Suraiya Faroqhi içinde (New York: Berghahn Publications), ss. 157-74.
- Újváry, Zsuzsanna J. (2007). 'A Muslim captive's vicissitudes in Ottoman Hungary (mid-seventeenth century)', *Ransom Slavery along the Ottoman Borders (Early Fifteenth-Early Eighteenth Centuries)*, der. Géza Dávid ve Pál Fodor içinde (Leiden: E. J. Brill), ss. 141-67.
- Uluç, Lale (2006). *Turkman Governors, Shiraz Artisans and Ottoman Collectors: Arts of the Book in 16th Century Shiraz* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları).
- Ünal, Rahmi Hüseyin (der.) (2001). *Birgi: Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları* (T. C. Kültür Bakanlığı).
- Uzun, Mustafa (2001). 'Kâbe: Türk Edebiyatı', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İSAM), cilt 24, ss. 22-26.
- Uzunçarşılı, ismail Hakkı (1981-86). 'Osmanlı Sarayında Ehl-i Hiref (Sanatkârlar) Defteri', *Belgeler*, 11, ss. 23-76.
- Vatin, Nicolas (2002). 'Une affaire interne: Le sort et la libération des

- personnes de condition libre illégalement retenues en esclavage sur le territoire ottoman (XVIe siècle)', *Turcica*, 33, ss. 149-90.
- Vatin, Nicolas ve Gilles Veinstein (1996). 'Les obsèques des sultans Ottomans de Mehmed II à Ahmed Ier', *Les ottomans et la mort, permanences et mutations*, der. Gilles Veinstein içinde (Leiden: E. J. Brill), 208-44.
- (2003). *Le Sérail ébranlé* (Paris: Fayard).
- Veinstein, Gilles (1980). 'Les inventaires après décès ottomans de Crète', *Probate Inventories: A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development. Papers Presented at the Leeuwenborch Conference* (Wageningen, 5-7 mai 1980), der. A. Van der Woude ve A. Shuurman, A.A.G. Bijdragen, 23 içinde (Wageningen: Brill, Hes & De Graaf), ss. 191-204.
- (1988). 'Du marché urbain au marché du camp: l'institution ottomane des *orducu*', *Mélanges Professeur Robert Mantran*, der. Abdeljelil Temimi (Zaghouan: CEROMDI), ss. 299-327.
- (1997). 'Sokollu Mehmed Pasha', *Encyclopedia of Islam*, New Edition, der. C. E. Bosworth et al, IX. Cilt içinde (Leiden: Brill), ss. 706-11.
- (2008). 'Les marchands étrangers dans l'Empire ottoman (XVIe-XVIIe siècles). Questions de prix', *Merchants in the Ottoman Empire*, der. Suraiya Faroqhi ve Gilles Veinstein içinde (Leuven: Peeters, 2008), ss.47-62.
- Vishnevskaya, Inna Isidorovna (2009). 'Eastern Treasures of the Russian Tsars', *The Tsars and the East: Gifts from Turkey and Iran in the Moscow Kremlin*, der. Elena Yurievna Gagarina ve Julian Raby içinde (Washington: Smithsonian Freer Gallery of Art and Arthur M. Sackler Gallery), ss. 1-14.
- Vlachopoulou, Anna (2013). 'Die lokalen Auslöser für die Griechische Revolution von 1821: Die Peloponnes während der

- zweiten Turkokratie (1715-1821)', yayımlanmamış doktora tezi (Münih: Ludwig Maximilians Universität).
- Vörös, István (2003). 'Sixteenth and seventeenth-century animal bone finds in Hungary', *Archeology of the Ottoman Period in Hungary*, der. Ibolya Gerelyes ve Gyöngyi Kovacs içinde (Budapeşte: Hungarian National Museum), ss. 350-64.
- Vroom, Joanita (2003). *After Antiquity: Ceramics and Society in the Aegean from the 7th to the 20th, Century AC: A Case Study from Boeotia, Central Greece* (Leiden: Faculty of Archaeology, University of Leiden).
- (2007). 'Kütahya between the lines: post-medieval ceramics as historical information', *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, der. Sirlol Davies ve Jack L. Davis içinde (Atina: The American School of Classical Studies), ss. 71-96.
- Waley-Cohen, Joanna (forthcoming). 'Food and China's world of goods in the long eighteenth century.'
- Waraich, Saleema, 'Portrait of a Turkish ambassador holding a pouch', *Gifts of the Sultan: The Art of Giving at the Islamic Courts*, der. Linda Komaroff (New Haven, Londra: Yale University Press, 2011), ss.268-69.
- Ward, Cheryl (2001). 'The Sadana Island shipwreck: an eighteenth-century AD merchantman off the Red Sea coast of Egypt', *World Archaeology*, 32, 3, ss. 368-82.
- Wensinck, A. J. ve J. Jomier (1978). 'Ka'ba', *Encyclopedia of Islam*, 2. Baskı içinde (Leiden: Brill), IV. cilt, ss. 317-22.
- Westerberg, Sten (2006). 'Claes Ralamb: Devlet Adamı, Bilgin ve Elçi', *Alay-ı Hümayun: İsveç Elçisi Ralamb'ın İstanbul Ziyareti ve Resimleri*, der. Karin Ådahl, çev. Ali Özdamar içinde (İstanbul: İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü ve AstraZeneca), ss. 26-57.

- White, Sam (2011). *The Climate of Rebellion* (New York, Cambridge: CUP).
- Wikipedia, en.wikipedia.org/wiki/The_Structural_Transformation_of_the_Public_Sphere (erişim tarihi bahar 2013).
- Wilkins, Charles (2010). *Forging Urban Solidarities: Ottoman Aleppo 1640-1700* (Leiden: Brill).
- Woodfin, Warren (2014). 'Orthodox liturgical textiles and clerical self-referentiality', *Dressing the Part: Textiles as Propaganda in the Middle Ages*, der. K. Dimitrova ve M. Goehring içinde (Turnhout/Belçika: Brepols), ss. 31-51.
- Yaşaroğlu, Kamil (2001). 'Kâbe', *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (İstanbul: İSAM), cilt 24, ss. 14-22.
- Yaycıoğlu, Ali (2012). 'Provincial powerholders and the Empire in the late Ottoman world: conflict or partnership?', *The Ottoman World*, der. Christine Woodhead içinde (Londra: Routledge, 2012), ss. 436-52.
- Ydema, Onno (1990, yeniden basım 1991). *Carpets and their Datings in Netherlandisch Paintings 1540-1700* (Wappingers Falls, NY: Antique Collectors Club).
- Yenişehirlioğlu, Filiz (2012). 'Fincanınızda Ne Var? Osmanlı Döneminde Günlük Yaşam, Sosyal Değişimler ve Fincan Tipleri', *Yemekte Tarih Var: Yemek Kültürü ve Tarihçiliği*, der. Ayşegül Avcı, Seda Erkoç ve Elvan Otman (İstanbul: Tarih Vakfı), ss. 91-124.
- Yerasimos, Stefanos (2002). *Sultan Sofraları: 15 ve 16. Yüzyıl Osmanlı Saray Mutfakları* (İstanbul: YKY).
- Yerasimos, Stéphane (1990). *La Fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques* (İstanbul, Paris: Institut Français d'Etudes Anatoliennes und Librairie d' Amerique et d'Orient).
- Yerasimos, Marianna (2011). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü: Yorumlar ve Sistematik Dizin* (İstanbul: Kitap Yayınevi).

- Yıldırım, Onur ve Seven Ağrı* (2015). 'Gedik: what's in a name?', *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, der. Suraiya Faroqhi içinde (New York: Berghahn Publications), ss.217-36.
- Yılmaz, Fehmi (2010). *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Gökkuşbu ve Bilimevi Basın Yayın).
- Yılmaz, Fikret (2014). 'What about a bit of fun? Wine, crime and entertainment in sixteenth-century western Anatolia', *Celebration, Entertainment and Theater in the Ottoman World*, der. Suraiya Faroqhi ve Arzu Öztürkmen içinde (Calcutta, Londra, New York: Seagull Books), ss. 145-72.
- Yılmaz, Gülay (2015). 'Blurred boundaries between soldiers and civilians: artisan janissaries in seventeenth-century Istanbul', *Bread from the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, der. Suraiya Faroqhi içinde (New York: Berghahn Publications), ss.175-93.
- Yücel, Ünsal ve Julian Raby (1986). 'The Topkapı Museum and its Chinese porcelain', *Chinese Ceramics in the Topkapı Saray Museum, Istanbul: A Complete Catalogue*, der. Regina Krahl et al, 3 cilt (İstanbul, Londra: Topkapı Saray Museum and Sotheby's), 1. cilt, ss.23-27.
- Yürekli, Zeynep (2012). *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire: The Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age* (Farnham, Burlington, VT: Ashgate).
- Zarinebaf, Fariba (2010). *Crime and Punishment in Istanbul 1700-1800* (Berkeley, Los Angeles: University of California Press).
- Zarinebaf-Shahr, Fariba (1991). 'Tabriz under Ottoman Rule (1725-1730)', yayımlanmamış doktora tezi, (Univ. of Chicago).
- Zilfi, Madeline (1986). 'Discordant revivalism in seventeenth-century Istanbul', *The Journal of Near Eastern Studies*, 45, 4, ss. 251-69.

- (2004). 'Whose Laws? Gendering the Ottoman sumptuary regime', *Ottoman Costumes: From Textile to Identity*, der. Suraiya Faroqhi ve Christoph Neumann içinde (İstanbul: Eren), ss. 125-42.
- (2010). *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire: The Design of Difference* (New York: CUP).
- Zimmermann, T. C. Price (1995). *Paolo Giovio: The Historian and the Crisis of Sixteenth-Century Italy* (Princeton: Princeton University Press).

DİZİN

I. Abdülhamid, 156, 157
I. Ahmed, 44, 103, 121, 144,
239, 367, 404
I. Bayezid, 84, 128, 145, 191
I. Mahmud, 82, 174
I. Mehmed, 128, 401
I. Mustafa, 148
I. Selim, 40, 44, 81, 86, 89, 112,
237, 313, 402, 403
II. Abdülhamid, 40
II. Bayezid, 107, 313, 365, 402
II. Lajos, Macar Kralı, 127, 403
II. Mustafa, 133, 174, 405
II. Osman, 113, 133, 148, 159,
436
II. Rudolf, Habsburg İmparatoru,
74, 240, 249
II. Selim, 25, 85, 138, 245, 246,
392, 404
II. Süleyman, 146
III. Ahmed, 95, 115, 132, 174,
175, 211, 254, 255, 276, 292,
350, 357, 367, 369, 405, 406
III. Mehmed, 10, 74, 143, 144,
145, 158, 159, 237, 243, 248,
254, 404
III. Murad, 128, 401, 402
III. Mustafa, 133, 157

III. Osman, 82
III. Selim, 153, 154, 156, 157,
312, 385, 406
IV. Mehmed, 10, 133, 146, 149,
150, 158, 197, 224, 237, 255,
380, 405, 413
IV. Murad, 86, 130, 133, 145,
148, 225, 237, 281, 282, 332,
375
IV. Mustafa, 154

A

aba, 310, 439
Abdülcelil Levni, 11, 71, 115,
167, 173-177, 255, 297, 306,
321-325, 391-395, 406, 410,
428, 449, 467
Abdülmecid, 157, 407
Abou-el-Haj, Rifa'at, 68
acem, 50, 51, 391, 441
acem tüccarı, 441
acemi oğlan, 228
Agra, 145, 158, 349
Ahmed Bey, Şiblizâde, 140
Ahmed Dürri Efendi, 409
Ak Koyunlular, 46, 313
Akkerman, 295, 459
Ali Çelebi, 367, 368

Ali Kuşçu, 129

Almanya, 38, 41, 74, 143, 245,
248, 437, 448, 452, 456, 465
altın, 28, 33, 34-37, 46-57, 66,
75, 79-92, 98, 101, 103, 109,
126-130, 135, 136, 142, 147,
148, 151, 153-171, 175, 177,
197, 200, 201, 214-217, 221,
225-229, 234, 235, 237, 243-
254, 260, 266-270, 279, 281,
286-295, 298, 299, 302, 303,
307-312, 316, 319-323, 328-
338, 363, 367, 368, 372, 373,
378, 384, 391, 392, 395, 402,
459

Amasya, 108, 210, 278, 453

Amasya Barışı, 108, 210

Ambelakia, 194

Ambras, 13, 14, 19, 142, 245,
246, 247, 253, 286, 298, 299,
319, 334, 410

Anadolu, 9, 11, 17, 18, 33, 34,
36, 63, 67, 68, 69, 70, 76, 77,
81, 82, 83, 84, 86, 97, 101,
107, 108, 110, 127, 128, 137,
154, 169, 181, 191, 195, 214,
226, 227, 232, 279, 281, 284,
285, 299, 305, 310-314, 332,
340, 341, 354, 364, 365, 376,
387, 396, 401, 412, 417, 426,
432, 435

Ankara, 4, 9, 28, 69, 95, 98, 99,
100, 101, 118, 121, 195, 313,
337, 365, 386, 399, 410, 412,
413, 416-426, 429, 430, 431,
432, 443, 449, 450, 453, 456-
467

Arifi, 113

Armeemuseum, Ingolstadt, 13,
256

Arnavutluk, 192, 203, 402

Asakir-i Mansure-i

Muhammediye, 155

Ashmolean Müzesi, Oxford, 28

askeri, 44, 72, 164, 226, 229,
231, 233, 242, 252, 254, 267,
429, 459

askeri kassam, 429, 459

Askeri Müze, İstanbul, 44, 242,
254

Atasoy, Nurhan, 13, 15, 18, 36,
393, 410, 427

Atina, 18, 198, 295, 415, 471

Audax, Flavius, 99, 100, 101

Augsburg, 25, 38, 47, 96, 245

Aurangzeb, 146

avarız-ı divaniye, 275

Avusturya, 19, 41, 53, 74, 94,
119, 127, 245, 248, 262, 286,
378, 400, 403, 456

Aya Sofya, 59, 82, 129, 166, 199,
354, 365

azatlı, 171

B

Badisches Landesmuseum,
Karlsruhe, 241

Bağcı, Serpil, 143, 442, 462

bailo, Venedik, 137, 374

baklava, 278, 293, 300

Balkanlar, 81, 97, 128, 169, 233,
279, 378

Ballarino, Giovanni Battista, 380,
381

Baram, Uzi, 68, 429, 433

Barnes, Ruth, 28, 430

Barok, 36, 212

batman, 178

Bayezid, Şehzade, 270, 273, 403

Belgrad, 9, 70, 112, 113, 136,
261, 403, 406
Bellini, Gentile, 140, 413
Bellini, Giovanni, 139
Beyrut, 301
Bianchi, Marina, 56, 431
Bilgi, Hülya, 19, 215
Birgi,, 376, 377, 469
Bitlis, 45, 413, 414
Bizans, 38, 82, 126, 129, 141,
196-199, 212, 234, 343, 365,
397, 401
bogasi, 310, 328
Boğaz, 65, 89, 114, 133, 219,
354, 357
Boğdan, 45, 154, 186, 202, 207,
303, 326, 328, 406
Bologna, 13, 91, 257, 258, 306,
455-457, 463
Bosna, 15, 76, 81, 107, 203, 259,
349, 377, 378, 379, 387, 390,
398
Boyadjiev, Zlatyu, 277
bozdoğan, 74, 249, 250, 251
Buda Kalesi, 235, 295
Budapeşte/Buda, 15, 18, 45, 342,
389, 411, 416, 429, 430, 435,
442, 444, 451, 464, 467-471
Buldan, 311
Bulgar, 377
Bulgaristan, 192, 277, 319, 327,
375, 468
Burke, Peter, 35, 432
Bursa, 14, 17, 33, 50, 55, 58, 59,
65, 73, 76, 84, 85, 91, 92, 102,
103, 110, 128, 170, 191, 213,
214, 221, 274, 303, 313, 316,
333-336, 339, 379, 387, 396,
401, 431, 434, 435, 440, 444,

448, 451, 464, 466
Busbecq, Ogier Ghiselin de, 98,
288, 293, 307, 308, 348, 371,
403, 412

C

Calkoen, Cornelis, 18, 173, 467
cam, 42, 68, 92, 93, 247
Cantemir, Dimitrie, 202, 207,
412
Carroll, Lynda, 429, 433
Carswell, John, 10, 13, 15, 296,
433, 434
Celaleddin Rumi, Mevlana, 77,
85, 366
Celali İsyanları, 230, 404, 425
Cem, Şehzade, 139
cepken, 325
Cezayir, 164, 233
Chappelle, George de la, 19, 218,
219, 220
Cicogna albümü, Museo Correr,
379, 380, 384
Cidde, 90, 117, 390
Cihangir, Babürlü İmparatoru,
145, 270, 273, 329, 403
Cihangir, Şehzade, 454
Civran, Pietro, 258
Clusius, Carolus, 371

Ç

Çağman, Filiz, 15, 143, 429, 432,
462, 467
Çakırağa Konağı, 377
çarşı arşını, 180
çeşme, 63, 356, 372, 373, 374,
382, 383
Çin, 10, 28, 30, 32, 42, 52, 54,
55, 57, 58, 68, 70, 87, 90, 91,

96, 97, 116-123, 143, 158,
173, 284, 291, 292, 295, 296,
302, 348, 376, 382, 384, 386,
389, 390, 401, 404, 405
çini, 9, 11, 13, 30, 42, 62, 66, 73,
76, 118, 208, 209, 211, 411,
454

D

Danet, Louis, 217, 219
Demiriz, Yıldız, 371, 436
Denizli, 311
deprem, 347, 365, 366, 402, 405
Derviş Efendi-zâde, 361
Derviş Mustafa b. el-Hac
Mehmed, 350
Despineta, 337
devşirme, 107, 163, 164, 204,
227, 228, 246, 426
Diez, Heinrich Friedrich von,
370, 382, 383, 417, 428
dirhem, 180
Diyarbakir, 373, 384
Dresden Rüstkammer, 240

E

Ebu Sehil Nu'man Efendi, 203,
257, 261, 263
Ebusuud Efendi, 210
Edirne, 85, 109, 114, 130, 132,
150, 316, 347, 349, 356, 369,
375, 381, 404, 405, 429, 440,
453
Eflak, 45, 119, 186, 202, 207,
303, 406
ehl-i hiref, 106, 174, 469
Ekber, Babürlü İmparatoru, 60,
145, 386

Eldem, Edhem, 63, 429
Eremya Çelebi Kömürcüyan, 360,
380, 410, 414, 459
Ergin, Nina, 374, 440, 458
Ermeni Patrikhanesi, Kumkapı,
216
Ertuğ, Zeynep Tarım, 35
Esad Paşa, 97
Eski Kahire (Fustât), 28, 88, 343
Eski Saray, 157
Evliya Çelebi, 44, 86, 89, 102,
114, 125, 130, 179, 199, 210,
235, 271, 274, 282, 288, 289,
293, 294, 297, 301, 314, 315,
362, 364, 375, 391, 404, 413,
414, 441, 472
Eyüp, 203, 354, 448

F

Fatih Camii, 366
Fatih Sultan Mehmet, 85, 129,
130, 131, 141, 237, 277, 313,
353, 402
Fenerci Mehmed Efendi, 321,
322, 394
ferace, 324
Ferdinand I, Kutsal Roma
İmparatoru, 245, 288, 403
Ferdinand, Arşidük, 74, 75, 142,
223, 245, 246, 253, 268, 319,
323
Feridun Ahmed Efendi, 94
Ferrara, 140, 316
Ferriol, Charles de, 151, 219, 415
fes, 320, 321
fil damı, 114
fil(ler), 49, 83, 111, 112, 113,
114, 115

Finkel, Caroline, 296, 425, 442
 firik, 298, 300
 Floransa, 29, 240, 340, 393, 420
 francala, 288
 Francis I, Fransa Kralı, 94
 Fransa, 45, 50, 55, 60, 127, 181,
 218, 281, 342, 379, 398, 404

G

Galata, 354, 365
 Galland, Antoine, 169, 415
 gayrimüslimler, 7, 27, 62, 73, 82,
 107, 126, 128, 191-195, 198,
 204, 213, 305, 309, 335, 336,
 381, 382, 394
 Geary, Patrick, 43, 443
 Gelibolu, 239, 365
 Genç, Mehmet, 61
 Gerelyes, Ibolya, 15, 18, 19, 330,
 331, 429, 430, 435, 444, 451,
 464, 469, 471
 Gerritsen, Anne, 20, 54, 55, 443-
 445, 455, 467
 Girit, 81, 150, 184, 189, 203,
 224, 235, 380, 460
 Goldgar, Anne, 56, 445
 gömlek, 325
 gül suyu, 76, 118, 374-376, 382-
 388
 Gyllius, Petrus, 98, 416

H

Habil Paşa, Bosna Valisi, 259
 Habsburglar, 47, 74, 91, 93, 119,
 127, 186, 235, 240, 250, 259,
 260, 266, 399, 404
 Hacı Bektaş, 364, 365
 Halep, 50, 194, 195, 228, 282,
 308, 349

Halep Odası, 194, 195
 Haliç, 65, 219, 310, 342, 352,
 357, 359
 Halkalı, 354
 Hamadeh, Shirine, 65, 446
 hamam, 355, 356
 Hammer-Purgstall, Joseph von,
 316
 Hanioglu, M. Şükrü, 65, 447
 Hasan Çelebi Karahisarî, 199
 Hasan Paşa, Sokollu, 142, 143
 Hasan, Nakkaş, 143, 144
 Hatice Sultan, 385, 420
 Hatice Turhan, 153
 Henry VIII, İngiltere Kralı, 80
 Hicaz, 81, 86-91, 118, 122, 153,
 301, 403
 Hindistan, 10, 46, 49, 53, 58, 60,
 62, 70, 71, 83, 87-91, 111-117,
 146, 147, 167, 174, 255, 301,
 304, 306, 311, 312, 335, 336,
 386, 390, 391, 403, 449
 Hostetler, Laura, 394
 Hünernâme, 159, 328
 Hürrem Sultan, 274, 277, 278
 Hüseyin Ağa, Ma'anzade, 146
 Hüseyin Çelebi, Nalıncı, 362
 Hüseyin Efendi, Hezarfen, 258
 Hüseyin, Musavvir, 174
 Hz. Ali, 209, 210, 211
 Hz. Ebubekir, 208, 211
 Hz. Osman, 208
 Hz. Ömer, 208, 209

I

Ibn Battûta, 416
 Isa b. Butrus, 195

İ

- İbadullah Camii, Ankara, 69, 99, 100
 İbrahim Müteferrika, 200, 201, 204, 430, 464
 İbrahim Paşa, Damad, 200
 İbrahim Paşa, Sultan Süleyman'un Sadrazamı, 40, 71, 134, 135-139, 360, 406, 427
 İbrahim, Osmanlı Sultanı, 40, 71, 103, 134-139, 146, 148, 195, 200, 201, 204, 261-265, 360, 403, 406, 419, 427, 430, 453, 454, 464
 ihtida, 203, 204, 205, 206, 224
 ilmiye, 165
 imaretler, 278
 İngiltere, 18, 50, 79, 153, 156, 264, 316, 449
 İran, 9, 36, 40, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 52, 58, 78, 83-90, 95, 105-127, 138, 147, 175, 177, 209-211, 224, 232, 236, 304, 308, 313, 314, 316, 323, 384, 389, 391, 398, 399, 402, 418
 İrepağlı, Gül, 11, 174, 449, 467
 İsa, Mevlana, 137, 138, 139
 İskender Çelebi, 136
 İskenderiye, 117, 357, 398
 İsmâ'il I, Şah, 89, 127, 402
 istimalet, 193
 İtalya, 79, 81, 92, 135, 140, 158, 204, 206, 222, 234, 275, 286, 294, 313, 316, 340, 398, 402
 İzmir, 50, 95, 196, 311, 405, 459
 İznik, 15, 17, 28, 30, 43, 62, 67, 75, 116, 118, 129, 184, 191, 285, 291, 292, 294, 295, 296, 351, 352, 372, 384, 387, 389, 398, 435

J

- Japonya, 54
 Jingdezhen, 96, 116, 119, 390

K

- Kâbe, 70, 73, 82, 86, 101, 103, 110, 118, 121, 122, 157, 469, 472
 Kadızadeliler, 282, 368
 kaftan, 14, 32, 75, 112, 147, 156, 157, 262, 327, 328, 329, 330, 332, 342
 Kahire, 62, 86, 87, 107, 110, 117, 119, 129, 170, 221, 222, 267, 283, 287, 312, 314, 315, 341, 343, 356, 357, 365, 444, 446, 447, 452
 Kahraman, Seyit Ali, 57, 414
 kahve, 10, 13, 52, 66, 67, 75, 90, 105, 116-123, 264, 269, 281-286, 301, 302, 352, 378, 388, 390
 kahve fincanları, 10, 52, 67, 75, 90, 117, 122, 269, 284, 285, 302, 352, 388, 390
 Kanuni Sultan Süleyman, 36, 40, 71, 94, 106, 108, 112, 127, 130, 131, 135-142, 158, 159, 210, 223, 224, 243-247, 254, 270, 277, 288, 294, 307, 332, 353, 360, 367, 392, 403, 404, 415, 424
 kapalı çarşı, 64, 310, 375, 379
 Karadeniz, 61, 311, 363, 364
 Karaman, 84, 85, 271, 423
 Karayel, 360
 Kariye Camii, 199, 453
 Karlofça Antlaşması, 133, 399, 405
 Kars, 235

Kartal, 216
 Kâtibzade, 380, 381
 Kâtip Çelebi, 204, 282, 367, 404
 Katolikler, 203, 341
 Kavala, 134
 kavuk, 321, 323
 Kayseri, 216
 Kırılı, Cengiz, 283, 452
 Kiel, Michael, 198, 452, 462
 kile, 178
 Konya, 69, 85, 96, 102, 453
 Kopytoff, Igor, 43, 453
 köylü, 11, 53, 72, 165, 168, 169, 181, 183, 227, 264
 Kremlin Müzesi, Moskova, 318
 Krstić, Tijana, 453
 Kudüs, 196, 277, 309, 416, 444
 Kunsthistorisches Museum, Viyana, 12, 13, 14, 245, 410, 411, 421
 kürk, 49, 147, 156, 262, 318, 325, 330, 332
 Kürkman, Garo, 11, 284, 417, 454
 Kütahya, 13, 17, 43, 67, 75, 101, 116, 284, 285, 351, 352, 409, 411, 434, 454, 471

L
 lale, 15, 56, 57, 177, 298, 299, 313, 334, 338, 348, 350, 367-371, 383, 397, 416, 427, 448, 451, 469
 Layton, Evro, 93, 418
 Lehistan, 133, 150, 224, 234, 255, 259, 303, 335, 336, 399, 413
 Leopold I, Habsburg İmparatoru, 251, 257, 258, 405

Liotard, Jean-Étienne, 37
 Lodos, 4, 360
 Lorichs, Melchior, 219
 Louis XIV, Fransa Kralı, 60, 95, 257, 404
 Lowry, Heath, 193, 455
 Lucaris Cyril, 201

M

Macar Ulusal Müzesi, 15, 18, 330
 Macaristan, 40, 45, 47, 62, 75, 112, 123, 127, 133, 150, 169, 223, 225, 232, 233, 237, 246, 248, 250, 257, 266, 276, 294, 295, 331, 348, 349, 389, 390, 398, 400, 405, 406
 MacGregor, Neil, 38, 39, 455
 mahmal, 86
 Mahmud Efendi, Üsküdari, 367
 malikâne, 133, 193, 194
 Manisa, 33, 203, 265, 274, 278, 305, 311, 317
 Maria, Theresa, Habsburg İmparatoriçesi, 94, 262, 326, 328, 406, 447, 457, 460
 Marsili, Luigi Ferdinando, 13, 74, 75, 257, 258-266, 405, 455, 456
 Mavrocordatos, Alexander, 206, 207
 Medici, 29, 240, 445, 451
 medrese, 31, 165, 355, 382
 Mehmed Ağa, Mimar, 44, 404
 Mehmed Ali Paşa, 134, 155, 229, 406, 407
 Mehmed Aşki, 370
 Mehmed Efendi, Memikzade, 367
 Mehmed Paşa, Sokollu, 25, 74, 92, 131, 140, 142, 245, 246, 392, 393

Mekke, 9, 70, 73, 82, 87, 90,
101-104, 109, 117, 118, 121,
126, 281, 289, 387
Mekke Şerifleri, 90, 117
Melling, Antoine Ignace, 385,
418, 420
Memling, Hans, 79
Memluk, 28, 62, 81, 82, 86, 87,
88, 107, 112, 121, 134, 221,
304, 311, 343, 403
Menekşe Tuti, 176, 188
Meteora, 198, 464
Metropolitan Museum, New
York, 413
mezar taşı, 9, 63, 70, 96, 97, 100,
121, 320, 387
Mısır, 28, 40, 64, 81, 86, 87, 97,
107, 108, 117, 122, 126, 134,
153, 193, 206, 271, 278, 281,
283, 299, 300, 301, 304, 311,
315, 332, 343, 345, 357, 389,
390, 398, 403, 406
Michael II Apafy, 251
minyatür, 77, 78, 112-114, 131,
167, 173, 174, 176, 199, 244,
325, 330, 366, 375, 379, 384,
391-394, 406
Moğollar, 81, 83
Moskova, 29, 318, 337, 338, 339
Museum für Angewandte Kunst
(MAK), Viyana, 17, 109, 338,
428
Mustafa Âli, 125
Mustafa Naima, 146, 419
Mustafa Paşa, Kara, 149, 206,
237, 240, 368, 405
Mustafa Sâfi, 239, 419
mutfak, 272, 274, 275, 276, 426,
445, 454, 458, 465, 467

Mutsuo, Kawatoko, 117, 452
müsadere, 83, 341

N

Nadir Şah, 46, 49, 211
Nadiri, 113
Nasuh, Matrakçı, 36
National Gallery, Londra, 10, 80,
410, 413
Necipoğlu, Gülru, 143, 392, 422,
457, 462
Nesin, Aziz, 297, 419
Nicolay, Nicolas de, 167, 217,
359, 419, 432, 461, 469, 470
nizam, 34, 417
Nuremberg, 25, 47, 96

O, Ö

okka, 179, 180
Okmeydanı, 254
Orhan Bey, 129, 191, 242
Ortodoks, 11, 27, 49, 126, 181,
194, 195, 198, 201, 205, 206,
211-213, 246, 303, 310, 337,
339, 396, 397, 451
Ortodoks Kilisesi, 27, 49, 201,
211, 303, 337
Osman Efendi, Şehdi, 239
Osman Gazi, 126, 392
Osman Hamdi Bey, 41, 420
Osman Paşa, Özdemiroğlu, 44
Osman, Nakkaş, 140, 143, 159,
328, 432
Osmanlı arkeolojisi, 68, 169, 272,
397
Osmanlı Ermenileri, 12, 63, 73,
194, 215-217, 222, 285, 303,
360, 380

Osmanlı halıları, 14, 29, 36,
40, 76-80, 107, 108, 111,
221, 314, 315, 316, 339,
340, 342

Osmanlı sultanları, 10, 25, 30,
36, 40, 44-51, 63, 71, 82, 85,
94, 95, 102-113, 121, 125-
159, 175, 190, 196, 197, 207,
210, 223-229, 234-239, 243-
255, 270-288, 292, 294, 307,
312, 320, 329, 332, 342, 350,
353, 354, 357, 360, 365-369,
380, 381, 392, 393, 401-409,
413, 415, 417, 424, 432, 438,
441, 453-472

Öney, Gönül, 13, 99, 100

P

paça, 289, 290

Paris, 12, 52, 94, 166, 363, 411-
425, 430, 434, 435, 436, 439-
443, 455, 456, 459, 460, 464,
470, 472

Patlagean, Évelyne, 38

Patmos, 213, 214

Pazvantoglu, Osman, 97, 446

Phillips, Amanda, 18, 19, 314,
460

Podolya, 224

porselen, 30, 42, 52, 90, 91, 97,
116, 117, 291, 293, 348, 385,
390

Prochoros, Aziz, 213, 214, 396

Prüsyä, 262, 370, 406

Q

Qing, 40, 54, 79, 394, 405, 455

R

Raby, Julian, 15, 28, 118, 143,
415, 427, 461, 462, 470, 473

Râlab, Claes, 11, 150, 151, 152,
153, 158, 427, 471

Ramazân, 278

remmal, 137, 138, 139

Riello, Giorgio, 19, 54, 55, 443,
444, 445, 455, 463, 467

Roma(lılar), 38, 81, 97

Rönesans, 135, 141, 158, 183

Rusya, 49, 61, 123, 154, 155,
207, 239, 303, 400

Ruzzini, Carlo, 259

Rycaut, Paul, 216

S

Sabetay Sevi, 197

Sachsen-Coburg-Saalfeld,
Friedrich Josias von, 447

Sadabad Sarayı, 95

Sadana, 117, 471

Sadberk Hanım Müzesi, İstanbul,
9-19, 75, 103, 104, 105, 396,
410, 411, 412, 416, 433

Sadreddin-i Konevi, 85, 95

Safeviler, 107, 122, 210, 236

Saksonya, 52, 120, 240, 250

Sanuto, Marino, 365

Saraçhane, 28

saray mutfağı, 32, 272, 274, 275,
276, 431, 472

Saraybosna, 379, 384, 390

sebil, 357

seccade, 9, 101, 110

sedir, 313

Selanik, 73, 196, 197, 433

Selçuklular, 81, 83, 84

Selimiye Camii, 109
 Sened-i İttifak, 154
 seramik, 15, 64, 104, 116, 118,
 121, 247, 284, 285, 291, 294-
 296, 351, 352, 372, 373, 377,
 378, 382, 383, 384, 387
 Seyyid Hasan, 280, 440
 Seyyid Lokman, 159
 Sırbistan, 257, 377, 378, 401
 simya, 57
 Sinan, Mimar, 232, 246, 353,
 402-404, 429, 434
 sini, 286
 Smith, Pamela, 57
 St. George Kilisesi, Ankara, 337
 Staatliche Kunstsammlungen,
 Dresden, 422, 423
 Stackelberg, Otto Magnus
 Freiherr von, 11, 181-184, 188,
 423
 Suriye, 41, 62, 81, 88, 93, 97,
 109, 126, 193, 272, 308, 312,
 314, 403
 Surp Astvazdazdin, 215, 216
 Süleymaniye, 108, 203, 277, 354,
 403, 414, 427, 430, 434
 Süleymannâme, 112, 113, 159
 sünnet, 30, 74, 174, 248, 255,
 270, 273, 276, 279, 292, 454
 Süveyş, 90, 117, 390
 Ş
 Şah Cihan, Babürlü İmparatoru,
 60, 145, 146, 330
 Şahkulu, 107
 Şam, 33, 65, 87, 170, 194, 229,
 279, 303, 308, 309, 313, 314,
 398, 462
 Şehnâme, 113, 335, 336

Şiiler, 210
 Şiraz, 51, 89, 96

T

tabak, 11, 13, 18, 30, 64, 73, 184,
 212, 213, 291, 294, 299, 396
 tabaklar, 67, 212, 268, 269, 299
 Tahmasp, Şah, 46, 89, 108, 112
 Tebriz, 44, 89, 95, 106, 129, 175,
 211, 236, 391
 Tezcan, Hülya, 17, 332, 427
 Thévenot, Jean de, 315, 423
 Timur, 84, 128, 129, 191, 384,
 389, 401, 403
 Topkapı Sarayı, 9, 11, 17, 19, 26,
 41, 44, 46, 52, 83, 87, 91, 93,
 102, 113, 130-133, 138, 142,
 144, 148, 166, 243, 246, 248,
 250, 254-256, 272, 286, 287,
 291, 296, 316-322, 329, 331,
 332, 354, 391, 410, 414, 417,
 421, 423, 467
 Topkapı Sarayı Müzesi, 9, 11, 17,
 19, 91, 93, 133, 243, 248, 250,
 291, 296, 316, 317, 319, 322,
 331, 332, 410, 421, 467
 tuğ, 13, 74, 252, 253, 435, 458
 Tuna, 51, 186, 232, 235, 258,
 262, 263, 264, 265
 Tunus, 164, 233
 tüccarlar, 72, 90, 117, 178-181,
 228, 284, 308, 310, 312, 315,
 316, 318, 389, 390
 tüketim, 30-34, 54, 58, 61, 64,
 66, 277, 383

U, Ü

Ukrayna, 62, 68, 400
 Uluç, Lâle, 51, 427, 469

Uzun Hasan, 46
Üsküdar, 354, 441

V

V. Charles, 113, 137, 138, 139
Van, 232, 235, 289, 430, 452, 470
Vanmour, Jean Baptiste, 37, 95, 173, 219, 392, 449, 467
Vecellio, Cesare, 217, 423
Vefa, 381
Végh, András, 15, 378, 464
Venedik, 15, 20, 31, 45, 48, 50, 52, 81, 91-93, 137, 142, 150, 158, 184, 201, 204-207, 221, 224, 234, 253, 258, 259, 262, 313, 340, 341, 365, 379, 380, 384, 392, 393, 402-405, 415, 418, 447, 460
Veste Coburg Müzesi, Coburg, 330
Vidin, 97, 446
Viyana, 9, 12, 13, 14, 19, 25, 49, 52, 93, 94, 109, 123, 127, 133, 136, 149, 206, 212, 234, 235, 237, 240, 244, 245, 249, 251, 254-262, 338, 363, 371, 399, 403, 405, 410, 411, 419, 421, 424, 447, 455, 458

W

Wittelsbach, 341

Y

Yahudiler, 193, 195, 196, 200, 221, 309
yangın, 15, 99, 318, 359, 362, 363, 380, 381, 388, 405
Ydema, Onno, 36, 78, 472
Yemen, 281, 301, 302, 459, 464
yeniçeriler, 132, 148, 187, 189, 227, 241, 273, 404
Yenişehirlioğlu, Filiz, 118, 472
Yıldız, 30, 234, 360, 371, 436
Yunanistan, 20, 99, 134, 169, 181, 182, 195, 198, 295, 299, 340, 402, 406

Z

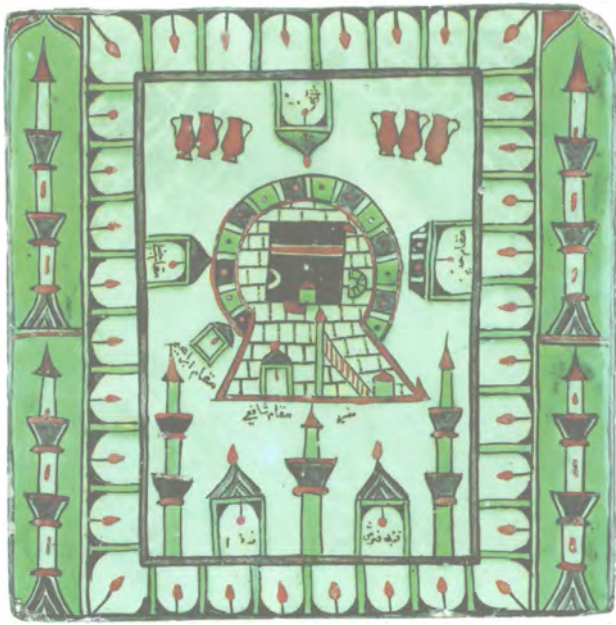
Zambak, İdil, 12, 215, 412
zanaatkâr loncaları, 272
zanaatkârlar, 34, 44, 61, 62, 170, 178, 231, 252, 256, 273, 290, 319, 337, 384, 395
Zápolya, John, 294
zarf, 318
zerde, 278, 279
Zülfikâr Paşa, 257, 424

GÖRSEL 0: Bir Holbein halısı.

GÖRSEL 1: Roma mezar taşı.

GÖRSEL 2: Mekke'yi resmeden bir çini (17. yüzyıl).

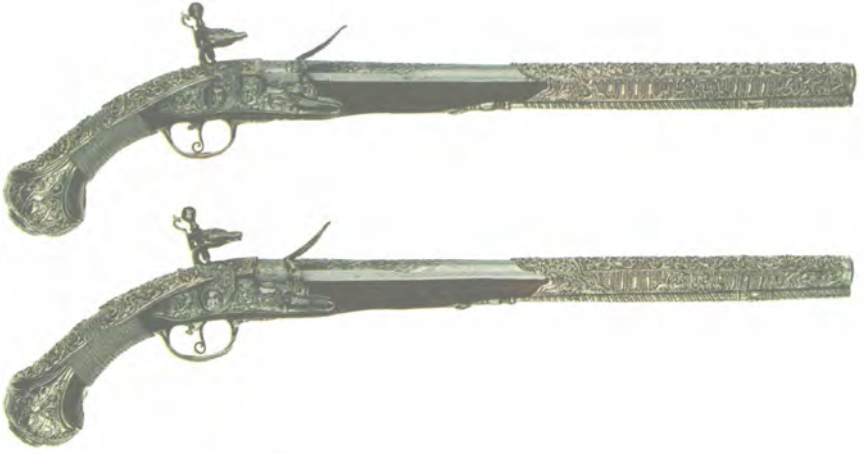
GÖRSEL 3: İran tarzı kıvrımlı desenlere sahip bir seccade.

GÖRSEL 4: Belgrad'daki Hint Savaş fiili.

GÖRSEL 5: Çin porseleni kahve fincanları.

GÖRSEL 6: Osmanlı İmparatorluğu'nda Orta Avrupa'dan gelen piştovlar.

GÖRSEL 7: Kanuni Sultan Süleyman tarafından giyilen ve Venedik'te yapılan bir miğferin çizimi.

GÖRSEL 8: Sultan III. Mehmed'in portresi.

GÖRSEL 9: Hindistan'da bir Osmanlı elçisi.

GÖRSEL 10: IV. Mehmed'i resmeden bir çizim.

GÖRSEL 11: II. Mahmud'un portresi.

GÖRSEL 12: Genç bir Osmanlı beyefendisi (Levni) ve
Bursalı bir kadın (Levni).

GÖRSEL 13: Tartı ve ağırlıklar.

GÖRSEL 14: Bir köylü aile.

GÖRSEL 15: Bir yeniçeri ve esirini gösteren çini tabak.

GÖRSEL 16: 1727 yılına tarihlenen çini bir yazıt.

GÖRSEL 17: Kiliseye ait gümüş tabak (Ortodoks-Osmanlı).

GÖRSEL 18: Ermeni kilisesine ait bir perde.

GÖRSEL 19: Üstte: Hâli vakti yerinde Yahudi bir kadın.
Altta: Siyah paltosu ve beyaz baş örtüsüyle Yahudi bir kadın.

GÖRSEL 20: Bir zamanlar muhtemelen Sokullu Mehmed Paşa'ya ait olan bir miğfer.

GÖRSEL 21: III. Murat tarafından II. Rudolf'a hediye edilen bir matara.

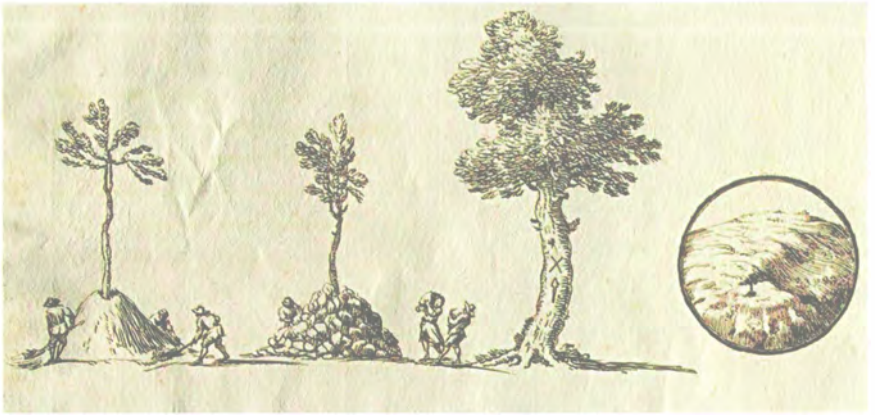
GÖRSEL 22: İstanbul'dan son Erdel prensi
M. Apafy'ya gönderilen bozdoğan.

GÖRSEL 23: Tuğ.

GÖRSEL 24: Gösterişli bir çadır.

GÖRSEL 25: 1699 sınırına dair bir çizim (Lugi Fernando Marsili).

GÖRSEL 26: Kahve fincanı.

GÖRSEL 27: Sofra.

GÖRSEL 28: Şölenlerde kullanılan bir tabak.

GÖRSEL 29: Süslemeli tahta kaşıklar.

GÖRSEL 30: Sarık ve kavuğu.

GÖRSEL 31: 19. yy'a ait bir kadın elbisesi.

GÖRSEL 32: 1600 ya da 1700'lenden deri bir kaftan.

GÖRSEL 33: İpek kaplı bir çift ayakkabı.

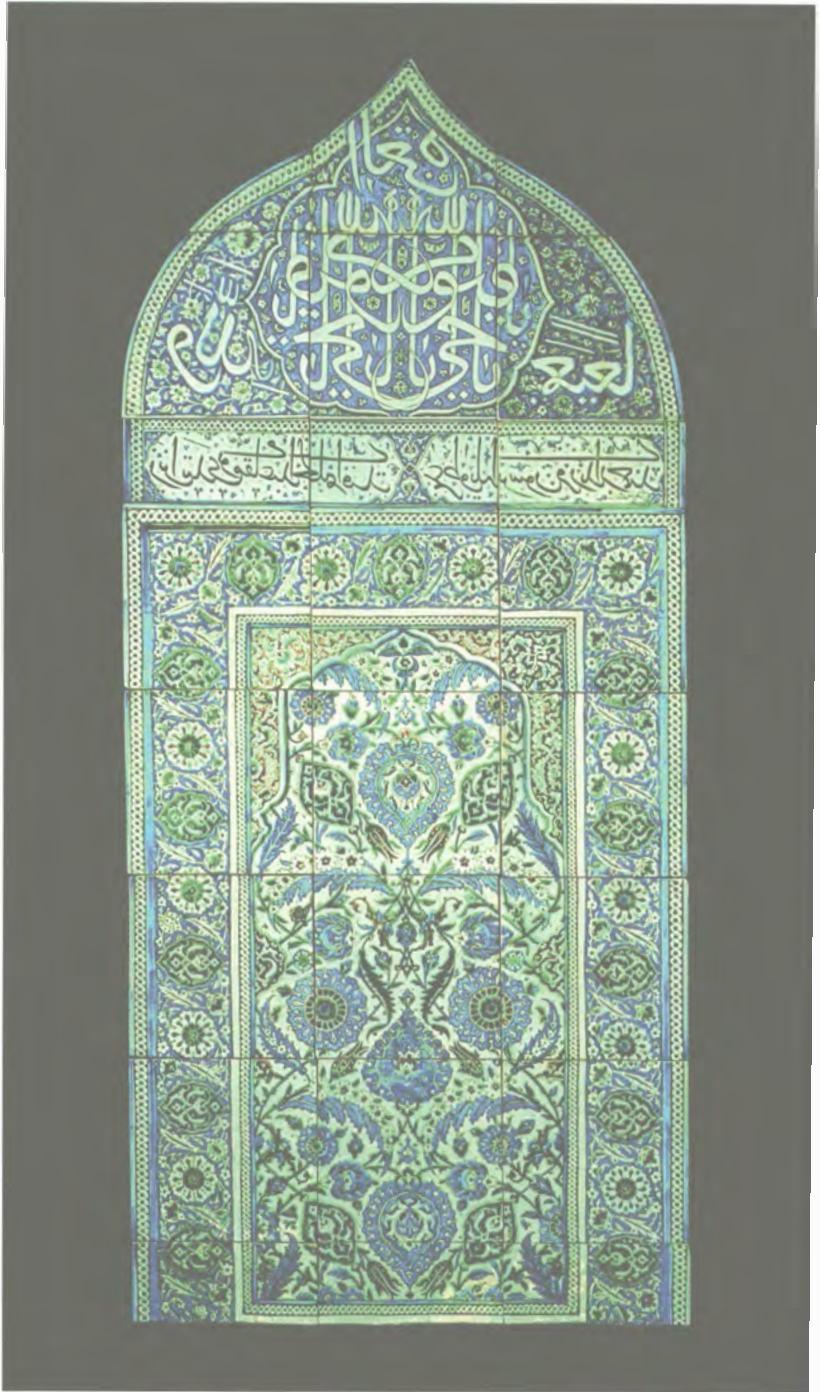
GÖRSEL 34: Bursa dokuması tarzında bir kilise kumaşı.

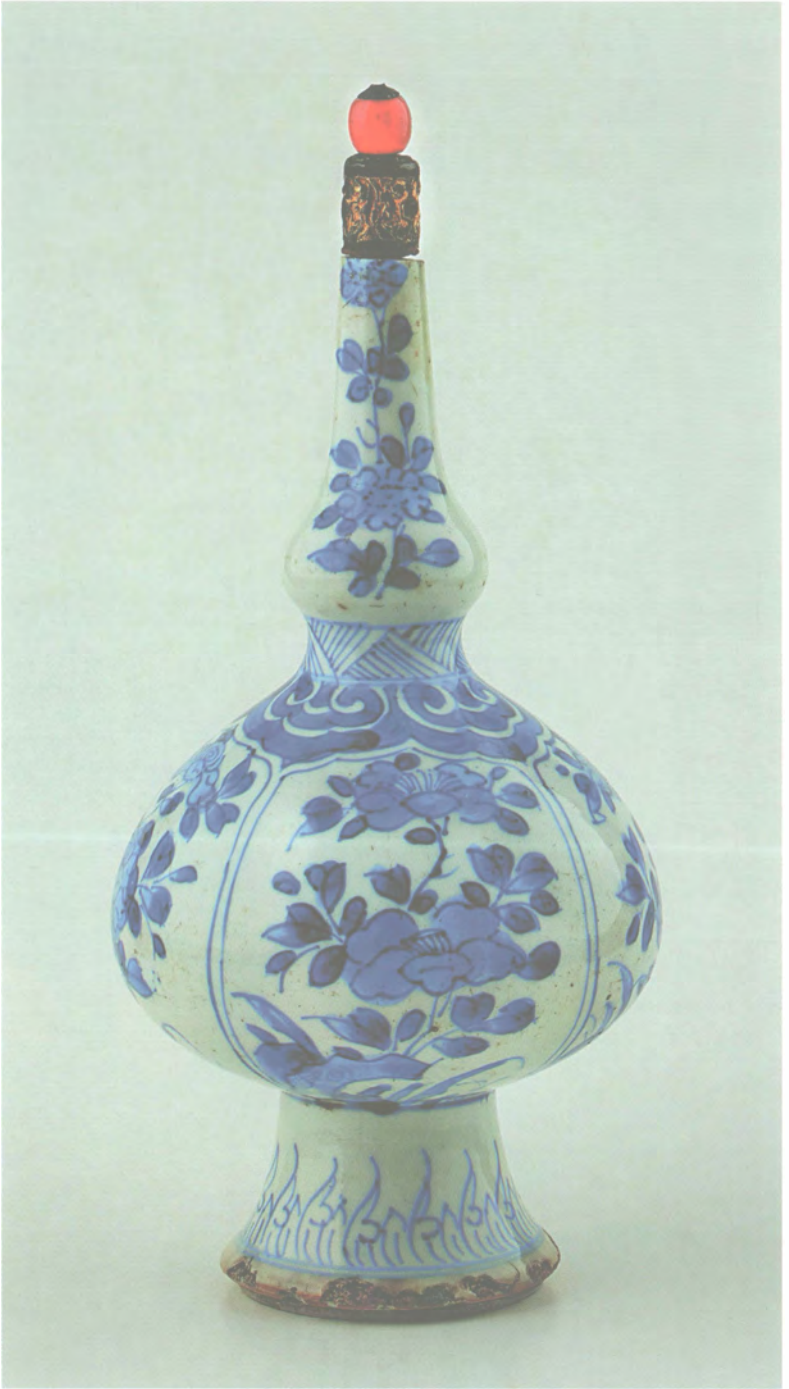
GÖRSEL 35: Lotto tarzı bir halı.

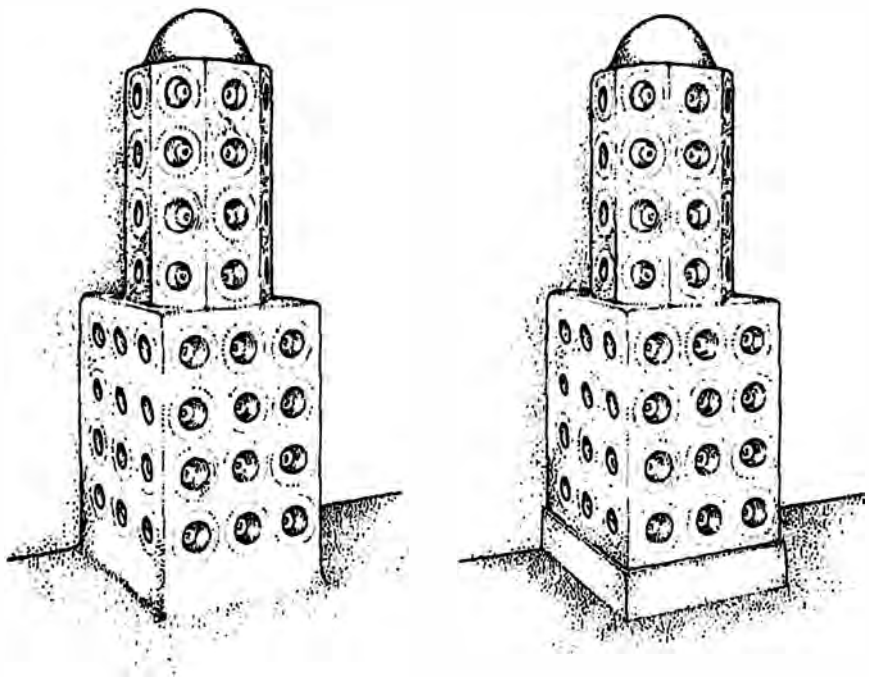
GÖRSEL 36: TOPRAK: Bahçede bir lale (İznik Vazosu).

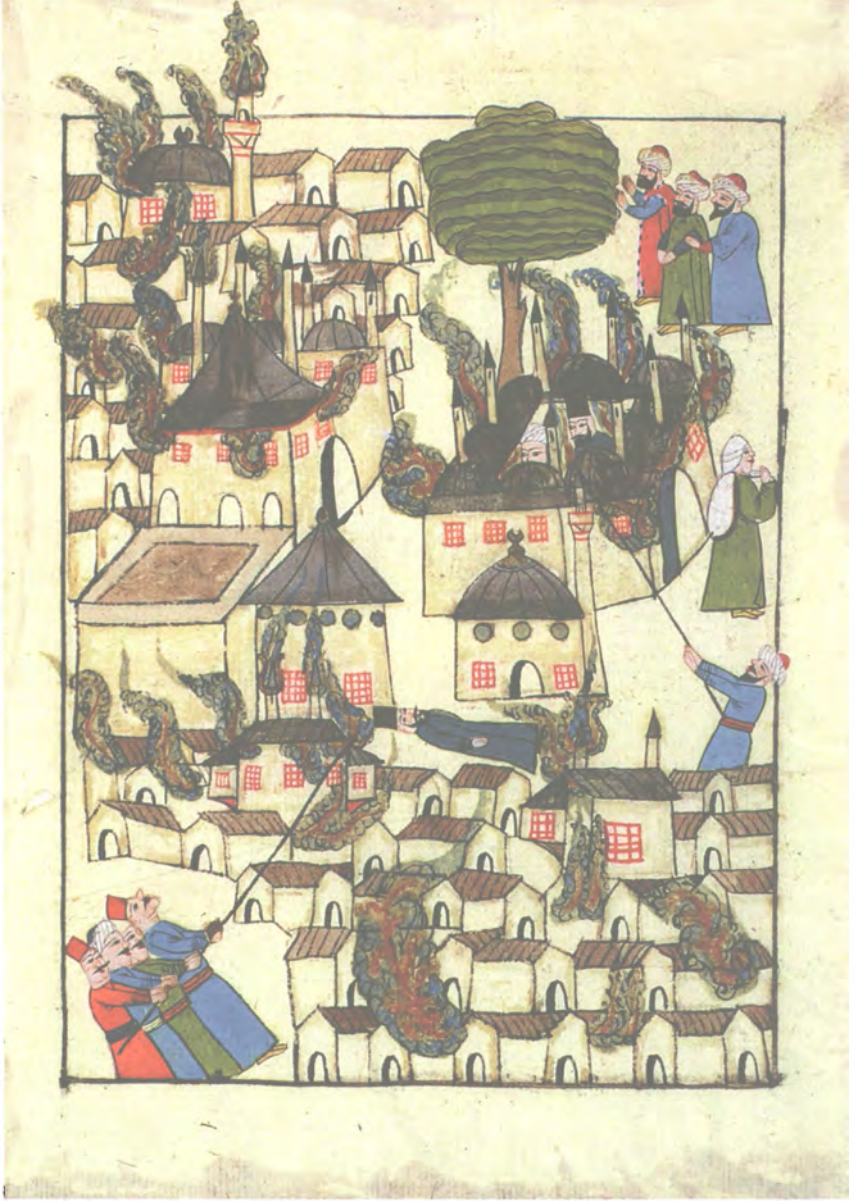
GÖRSEL 37: SU: Bir çeşmenin parçası seramik levha.

GÖRSEL 38: HAVA: Gülsuyu Şişesi.

GÖRSEL 39: ATEŞ: Bosna tarzı bir soba
(ayaklı ve ayaksız biçimi).

GÖRSEL 40: İstanbul'da bir yangın.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Kültürel Tarihine Çarpıcı Bir Bakış

Osmanlı İmparatorluğu, askeri ve ekonomik faaliyetlerin merkezi olmanın ötesinde canlı ve gelişen bir kültürel alanı da bünyesinde barındırıyordu. Önemli bir Osmanlı tarihçisi olan Suraiya Faroqhi, Osmanlı'nın pek de bilinmeyen kültürel ve sanatsal dünyasını aydınlatan maddi kültür kalıntılarının en şaşırtıcı ve en çarpıcı örneklerini inceliyor ve bu örnekler üzerinden Osmanlı'daki kültürel hayat hakkında önemli toplumsal, politik ve ekonomik sonuçlara varıyor. Faroqhi'nin gerçekleştirdiği titiz çalışma, Osmanlı toplumunda ticaret, toplumsal cinsiyet ve sosyo-politik statü gibi pek çok konu hakkında daha fazla bilgi edinmemizi sağlarken, bir yandan da Osmanlıların gündelik hayatının çeşitliliği ve renkliliğine çarpıcı bir pencere açıyor ve Osmanlı dönemine ait kültürü gözler önüne seriyor.

Faroqhi, Osmanlı maddi kültürünü inceleyen bu çalışmada müze koleksiyonları, portreler, kitabe ve seramikler, giysiler, kumaşlar, ağırlık ölçüleri, günlük hayatta kullanılan araç gereçler, ganimetler ve başka devletlere gönderilen hediyeler hakkındaki çok çeşitli çalışmaları ve Osmanlı tarihi araştırmalarını bir araya getiriyor. *Osmanlılar: Kültürel Tarih*, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Osmanlıların kültürel tarihine ilgi duyan herkes için temel bir kaynak niteliğinde.

www.akilcelenkitaplar.com

 /akilcelenkitaplar
 /akilcelenkitaplar

